

**MUZEUL BANATULUI MONTAN
REȘIȚA**

**BANATICA
26**

I

2016

PROFESORUL NICOLAE GUDEA LA 75 DE ANI

Prin muncă, prin opera științifică și printr-o rigoare profesională excepțională, niciodată nedezmărită, profesorul Nicolae Gudea ocupă cu demnitate un loc binemeritat în cadrul Școlii Arheologice de la Cluj. El stă, prin realizările sale, alături de iluștrii înaintași Constantin Daicoviciu, I. I. Rusu, Mihail Macrea și Kurt Horedt de la care a învățat, alături de care s-a format și a căror operă a continuat-o în domeniul arheologiei romane provinciale. Trăvialul științific impresionant ce definește opera lui Nicolae Gudea, acribia cercetării științifice, întâlnită într-o asemenea manieră la I. I. Rusu, publicarea promptă a rezultatelor cercetării științifice îl așează firesc pe o culme a scrisului istoric românesc și european din domeniul istoriografiei epocii romane, de unde poate privi cu seninătate și satisfacție acumulările realizate în aproape jumătate de veac de cercetare istorică.

Aș dori să explic, de la bun început, demersul revistei *Banatica* și al meu personal de a consacra un număr omagial profesorului Nicolae Gudea de la Cluj, la împlinirea vârstei de 75 de ani. Începuturile cercetărilor de arheologie romană în Banat în anii 1970 se datorează lui Nicolae Gudea. Așezată excentric, pe Dunăre și pe frontiera de vest a spațiului românesc, provincia bănățeană s-a aflat mereu într-un con de umbră și a intrat în atenția cercetării istorice a unui centru peren al cercetării, așa cum este cel de la Cluj, abia la începutul deceniului al optulea al secolului trecut. Atunci, sub imboldul lui Constantin Daicoviciu a început cercetarea preistoriei Banatului și a epocii romane în Dacia de sud-vest. Atunci, într-un moment de relaxare a presiunii ideologice și re poziționare a istoriei românilor în scrisul istoric, sub imboldul aceluiași Constantin Daicoviciu au apărut anuarele muzeelor din Cluj-Napoca, Timișoara și Reșița, bunăoară. Nicolae Gudea a fost angrenat alături de I. I. Rusu și V. Wollmann în Consiliul Științific și editorial al revistei *Banatica*, editată de Muzeul de Istorie al județului Caraș-Severin, care au imprimat de la bun început revistei reșițene de istorie profunzimea și profesionalismul școlii de arheologie de la Cluj, în primii ei pași în lumea științifică românească.

Tânărul absolvent al Universității din Cluj, cu preocupări legate de istoria și arheologia provinciei romane Dacia, a început investigații arheologice la castrele romane din Banat în primii ani ai deceniului opt al secolului trecut. Teza

de doctorat a lui Nicolae Gudea, pregătită între anii 1974–1978, a vizat istoria Banatului în epoca romană și post-romană, pe temeiul izvoarelor scrise și arheologice. El a făcut atunci cercetări arheologice în castrele romane de la Teregova, Pojejena și Gornea. Cercetările sale întregeau dosarul arheologic cu privire la castrele romane, deschis cu ceva vreme mai înainte de cercetările lui Mihail Macrea la Mehadia, și de cele ale lui Dumitru Protase la Surduc și Berzovia. Demersul său a fost unul exemplar, urmat de publicarea promptă a rezultatelor cercetării în revista *Banatica*, care se va constitui, de altminteri, într-o direcție proprie de cercetare în arheologia provincială a Daciei romane. Cu o riguroasă pregătire științifică, pe temeiul căreia s-a încadrat de la bun început cu brio în școala de arheologie romană de la Cluj, cu o disciplină a muncii moștenită din familie, el și-a stabilit de la bun început o direcție de cercetare pe care a promovat-o de-a lungul întregii sale cariere științifice. Cercetarea castrelor romane, a limesului provinciei Dacia s-a detașat în direcția fundamentală în scrisul istoric promovat de Nicolae Gudea. El a cercetat și a publicat, singur sau în colaborare, castrele romane de la Râșnov, de la Buciumi și Feldioara, aducând contribuții de primă importanță la cunoașterea limesului de sud-est al provinciei Dacia. A fost atras, poate din motive personale, subiective, de cunoașterea limesului de nord-vest al provinciei Dacia. A consacrat ani în șir de muncă cercetării și publicării riguroase a castrului de la Porolissum, dar și a limesului din zona Munților Meseșului. Recent, în anii din urmă, s-a preocupat de publicarea castrelor de la Gherla, Feldioara și Răcari. A abordat problema limesului provinciei Moesia Superior, a graniței romane la Dunărea de jos apuseană, în zona Porților de Fier. Se remarcă, într-unele din cazurile invocate mai sus, onestitatea și probitatea omului de știință, a respectului pentru muncă. Bunăoară, cercetările mai vechi de la Mehadia ale profesorului Mihai Macrea, rămase în depozitele Muzeului de Istorie a Transilvaniei, au fost prelucrate și publicate într-o monografie științifică, în care se regăsește în primul rând numele celui care a trudit pe teren și n-a mai apucat să-și valorifice științific munca. Cele două monografii apărute la Mainz în anul 1997 și, respectiv, în anul 2001, despre frontierele provinciei Dacia și Moesia superioară rămân și în momentul actual repere de neînlocuit în istoriografia limesului dunărean al imperiului. Regăsim în discursul istoriografic al profesorului Gudea despre istoria militară a Daciei, dincolo de studiile punctuale și meticuloase despre castrele romane, abordări privind legiunile romane staționate în Dacia, structura trupelor auxiliare, componența etnică, mobilitatea acestora, aspecte care întregesc și nuanțează tabloul cercetării istoriei militare a acestei provincii. Un segment consistent al producției istoriografice a profesorului Gudea a fost ocupat de analiza consacrată diverselor aspecte ale civilizației romane din Dacia. A zăbovit în repetate rânduri asupra ceramicii dacice găsite în castrele de la Buciumi, Bologa, Râșnov, asupra

ceramicii glazurate din secolele II–III din provincie, a centrelor de proveniență ale acestora, a ceramicii provinciale romane produse în Dacia. A discutat deopotrivă despre fibule, podoabele din bronz cu email, a abordat problema iluminatului și, nu în ultimul rând, aceea a economiei animaliere în timpul provinciei romane.

Lecturile sale cu privire la limes în imperiu, la metodologia de abordare a acestei chestiuni în istoriografia europeană denotă luări de poziții critice pe acest subiect, ce se regăsesc într-o impresionantă statistică a recenziilor și prezentărilor de lucrări apărute în ultima jumătate de veac, care se regăsesc în bibliografia profesorului Nicolae Gudea.

Alături de această direcție fundamentală de cercetare a istoriei vechi a României, arheologia provincială romană, pe care a făcut-o temeinic, cu metodă, cu rigoare germană, cu stăpânirea sigură a epigrafiei romane, cu aplicarea mijloacelor de descifrare a informațiilor aride oferite de arheologie, se regăsesc în preocupările profesorului Nicolae Gudea abordări de același nivel în privința epigrafiei romane, a numismaticii și ale arheologiei creștine. Toate aceste domenii invocate mai sus au constituit tot atâtea direcții de cercetare.

Abordările privind epigrafia latină le-a făcut din diverse perspective, de la ștampilele tegulare și inscripțiile pe monumentele votive, până la abordarea unor chestiuni legate de paleografia latină. Sigur, contribuția sa alături de profesorul I. I. Rusu, V. Wollmann și Milena Dușanić la *Inscripțiile Daciei Romane*, III, 1 ilustrează în mod exemplar aportul unui arheolog la cunoașterea epigrafiei latine. Și-a exprimat și în acest domeniu opiniile critice ori a semnalat realizările remarcabile privind epigrafia în opt recenzii scrise. Aș dori să invoc la acest din urmă aspect aportul său la descifrarea și publicarea unor texte cum ar fi: cărămida din secolul al IV-lea din cvadriburgiul de la Gornea, din Clisura Dunării, cât și o inscripție de pe vasul creștin de la Moigrad. Ele relevă, în opinia mea, în egală măsură perseverența și acribia sa în domeniul epigrafiei latine.

Înscrisă de regulă între disciplinele auxiliare ale istoriei, numismatica ocupă o pondere de primă importanță în fixarea cronologiei monumentelor sau a artefactelor alături de care este descoperită. Se optează și sunt invocate informațiile monetare deopotrivă în arheologia așezărilor ori în arheologia funerară. Cele cinci volume despre tezaurele și colecțiile monetare din Transilvania și Banat, împreună cu cele 20 de studii despre descoperirile monetare izolate ori tezaure, relevă o preocupare constantă și de lungă durată în activitatea lui Nicolae Gudea. Cărțile sale despre numismatica romană și colecțiile monetare muzeale, apărute în deceniul al nouălea al secolului trecut, au fost elaborate alături de Eugen Chirilă, căruia i-a purtat mereu o condescendență deosebită. Provincia bănățeană a constituit mereu în scrisul istoric al lui Nicolae Gudea o preocupare aparte. Este suficient să precizăm că mai bine de jumătate din

studiile și articolele sale de numismatică sunt consacrate epocii romane și medievale a istoriei bănățene. Descoperirile izolate, ca tezaurele de la Răcășdia și Moldova Nouă, se înscriu încă de la începuturile activității lui științifice între studiile publicate în *Banatica* ori în alte reviste din Transilvania. Analiza efectuată pe seria celor 23 de tezaure din Banat consemnate până la momentul 1974, astăzi considerabil mărite, dar încă nepublicate, a relevat situația specială a Banatului, un teritoriu cu o circulație monetară intensă în veacul al IV-lea d. Hr., ceea ce denotă încă apartenența sa la Imperiul Roman. Lucrarea lui Eugen Chirilă și Nicolae Gudea din anul 1974 despre istoria romană târzie a provinciei bănățene, restituită prin prisma numismaticii, a rămas un reper istoriografic de neocolit.

Două probleme legate de istoria creștinismului și a bisericii definesc perfect o altă direcție de cercetare de lungă durată a profesorului Nicolae Gudea, alături de arheologia provincială romană, numismatică și de epigrafia latină. Apărut în anul 1988, într-o perioadă extrem de dificilă a istoriografiei romane, când interferența ideologiei comuniste în istoriografie era extrem de pronunțată, volumul *Din istoria creștinismului la Români. Mărturii arheologice* constituie până la momentul actual un reper de primă importanță și, în același timp, un moment de referință al arheologiei creștine în România. Nicolae Gudea a făcut câteva confesiuni legate de momentul apariției volumului mai sus invocat în culegerea de studii, articole și note de arheologie creștină apărută în anul 2011, *Christiana Minora*, Cluj-Napoca, 2011, p. 13–17. Foarte recent, în anul 2015 el a abordat alături de Cornelii Gaiu probleme ale creștinismului la gepizi în lucrarea *Contribuții la istoria creștinismului în sud-estul Europei. Despre biserica creștină la gepizi*. Cele trei cărți invocate mai înainte, împreună cu cele 35 de studii consacrate unor probleme diverse ale arheologiei creștine și istoriei creștinismului timpuriu, îl așează pe profesorul Nicolae Gudea alături de profesorii Ioan Barnea de la București și de Dan Gheorghe Teodor de la Iași între promotorii unei discipline științifice în România, arheologia creștină, ce și-a găsit de mult în centrele științifice ale lumii academice europene un loc bine definit. Profesor al Universității „Babeș-Bolyai”, la Facultatea de Teologie Greco-Catolică, a avut preocupări legate de istoria bisericii, de arheologia creștină, unde a și condus până în anul 2009 ciclul de masterat *Arheologia creștină*, unul din foarte puținele de acest fel din această parte a Europei. Se regăsesc în bibliografia profesorului Nicolae Gudea abordări legate de istoria Bisericii Greco-Catolice în perioada recentă, a confruntărilor acesteia cu statul comunist și ale biografiei unor înainte-mergători ai acesteia. Se remarcă, și în această privință activitatea sa prestigioasă, cu multe recenzii și note în care a simțit nevoia să semnaleze lucrări importante apărute în scrisul istoric european și românesc, dar și să pună la punct derapajele istoriografice ce s-au manifestat din plin în perioada recentă.

Am descris sumar, pe măsura priceperii mele, ce vine din alte domenii ale scrisului istoric, direcțiile de cercetare ale istoricului Nicolae Gudea dintr-o lungă și prolifică carieră științifică, cu realizări ce au făcut din el un specialist unanim recunoscut. Profesorul Nicolae Gudea nu a fost doar un specialist recunoscut, a fost un om de o verticalitate exemplară, a fost un caracter în vremuri în care țara avea mare nevoie de așa ceva. Cred, alături de cei ce l-au cunoscut și s-au bucurat de prețuirea și prietenia sa, că merită să-i aducem laude, acum la ceas aniversar deoarece le merită din plin.

Dumitru Țicu

OPERA ȘTIINȚIFICĂ A PROFESORULUI NICOLAE GUDEA

Simboluri

C	carte	S	studiu
CST	culegere de studii tematice	P	prezentare de carte
A	articol	R	recenzie
N	notă		

1969

1. O inscripție din pretoriul castrului roman de la Buciumi (jud. Salaj) (Eine Inschrift aus dem Praetorium des römischen Lagers von Buciumi; Kreis Sălaj), in *StCom Brukenthal*, 14, 1969, p. 289–298 (în colaborare cu E. Chirilă, M. Macrea) (A)
2. Ceramica dacică din castrul roman de la Bologa, jud. Cluj (Dakische Keramik aus dem römische Militärlager von Bologa, Kreis Cluj), in *ActaMN*, 6, 1969, p. 503–508 (A)
3. Castrul roman de la Buciumi; jud. Sălaj (1963–1968) (Das Römerlager von Buciumi. 1963–1968), in *ActaMN*, 6, 1969, p. 149–155 (în colaborare cu E. Chirilă, C. Pop, V. Lucăcel) (A)

1970

4. Ceramica dacică din castrul roman de la Buciumi, jud. Sălaj (La céramique dacique du castrum romain de Buciumi; dép. de Sălaj), in *SCIV*, 21, 1970, p. 299–311 (A)
5. Castrul roman de la Buciumi, în *Sesiunea de comunicări științifice a Muzeelor de Istorie*, București, I, 1970, p. 396–417 (în colaborare cu M. Macrea, E. Chirilă, V. Lucăcel, C. Pop) (A)
6. O cărămidă cu ștampilă din secolul IV la Svinița; jud. Mehedinți (Eine Ziegelstempel des 4. Jhdts. aus Svinița; Kreis Mehedinți), in *ActaMN*, 7, 1970, p. 555–559 (N)
7. Piese noi în tezaurul de la Șieu (Neue Münze des Hortes von Șieu), in *Tezaure monetare din Nordul Transilvaniei*, Zalău, 1970, (CST) p. 21–25 (în colaborare cu E. Chirilă) (A)
8. Tezaurul monetar de la Virșolț (Le trésor monétaire de Virșolț), in *Tezaure monetare din Nordul Transilvaniei*, Zalău, 1970, (CST) p. 27–31 (în colaborare cu E. Chirilă) (A)
9. Tezaurul monetar de la Sălăjeni (Der Münzhort von Sălăjeni), in *Tezaure monetare*

din Nordul Transilvaniei, Zalău, 1970, (CST) p. 32–43 (în colaborare cu E. Chirilă) (A)

1971

10. *Castrul roman de la Rîșnov – Cumidava. Contribuții la cunoașterea limesului de sud-est al Daciei romane*, Brașov, 1970, 66 p. + 60 ilustrații + 60 planșe (în colaborare cu I. Pop) (C)
11. *Das Römerlager von Rosenau – Cumidava. Beiträge zu Limesuntersuchungen in Südosten der römischen Dazien*, Brașov, 1971, (69 p. + 68 Abb. + 60 Taf.) (în colaborare cu I. Pop) (C)
12. Un relief al cavalerului trac descoperit la Pojejena; jud. Caraș-Severin (Un relief du chevalier thrace à Pojejena; dép. de Caraș-Severin), în *SCIV*, 22, 1971, p. 345–351 (N)
13. Descoperiri monetare antice și bizantine în Banat (Antike und byzantinische Münzfunde in Banat), în *Banatica*, 1, 1971, p. 139–143 (N)
14. Cavalerul trac de la Pojejena (Le chevalier thrace à Pojejena), în *Banatica*, 1, 1971, p. 108–109 (în colaborare cu V. Stancovici) (N)
15. Limesul roman în zona castrului de la Bologa (Der römische Limes in Bereich des Militärlagers von Bologa), în *ActaMN*, 8, 1971, p. 507–532 (A)
16. Descoperiri arheologice din epoca dacică la Pescari; jud. Caraș-Severin (Découvertes archéologiques d'époque dace à Pescari; dép. de Caraș-Severin), în *ActaMN*, 8, 1971, p. 465–467 (în colaborare cu T. Soroceanu și F. Medeț) (N)
17. Tezaurul monetar de la Caransebeș (Der Münzhort von Caransebeș), în *Banatica*, 1, 1971, p. 179–190 (în colaborare cu E. Chirilă și I. Uzun) (A)

1972

18. *CIL*, III, 7648, în *Apulum*, 10, 1972, p. 707–712 (N)
19. Castrul roman de la Bologa. Săpăturile din anul 1968 (Das Römerlager von Bologa; die Ausgrabungen von 1968), în *Apulum*, 10, 1972, p. 121–150 (A)
20. Descoperiri monetare antice în Banat (Funde antiker Münze in Banat), în *Apulum*, 10, 1972, p. 713–714 (în colaborare cu E. Chirilă) (A)
21. Inscriptii și ștampile tegulare din castrul roman de la Bologa (Inschriften und Ziegelstempel aus dem Römerlager von Bologa), în *ActaMN*, 9, 1972, p. 413–439 (A)
22. Castrul roman de la Buciumi și rolul său în cadrul limesului, în *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, (CST) p. 5–9 (A)
23. Castrul de piatră, în *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, (CST) p. 14–22 (A)
24. Organizarea internă a castrului de piatră, în *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, (CST) p. 22–32 (A)
25. Ceramica din castrul roman de la Buciumi, în *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, (CST) p. 37–62 (A)
26. Arme și piese de echipament, în *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, p. 62–78 (A)

27. Unelte și obiecte din metal și piatră, în *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, (CST) p. 78–87 (în colaborare cu C. Pop) (A)
28. Vase de sticlă din castru, în *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, (CST) p. 109–115 (în colaborare cu V. Lucăcel) (A)
29. Materialul epigrafic din castru, în *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, p. 114–120 (în colaborare cu E. Chirilă) (A)
30. Concluzii în legătură cu castrul roman de la Buciumi, în *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, (CST) a. 121–126 (în colaborare cu E. Chirilă) (A) Articolele nr. 22–30 au fost reluate cu unele adăugiri și modificări și republicate în varianta germană a monografiei *Das Römerlager von Buciumi*, Cluj, 1973 (CST)
31. Două piese antice din Muzeul Sighișoara (Zwei antike Münzen aus der Sammlung des Museums von Sighișoara), în *Tezaure și descoperiri monetare din Muzeul municipal din Sighișoara*, Sibiu, 1972, (CST) a. 5–7; cf. *Münzen aus der Sammlung des Museums von Stadt Sighișoara*, Sibiu, 1973, (CST) S. 5–6 (în colaborare cu E. Chirilă, Gh. Moldovan) (A)
32. Tezaure și descoperiri izolate de denari republicani (Horte und Einzelfunde republikanischen Denare), în *Tezaure și descoperiri monetare din Muzeul municipal din Sighișoara*, Sibiu, 1972, (CST) p. 8–12; cf. *Münzen aus der Sammlung des Museums von Stadt Sighișoara*, (CST) S. 7–12 (în colaborare cu E. Chirilă, Gh. Moldovan) (A)
33. Descoperiri de monede imperiale romane (Funde römischekaiserlichen Münzen), în *Tezaure și descoperiri monetare din Muzeul municipal din Sighișoara*, Sibiu, 1972, (CST) p. 13–22; cf. *Münzen aus der Sammlung des Museums von Stadt Sighișoara*, (CST) S. 13–22 (în colaborare cu E. Chirilă, Gh. Moldovan) (A)
34. Descoperiri recente de monete imperiale romane în zona orașului Sighișoara (Neue Funde römischekaiserlichen Münzen von Gebiet der Stadt Sighișoara), în *Tezaure și descoperiri monetare din Muzeul municipal din Sighișoara*, Sibiu, 1972, (CST) p. 23–24; cf. *Münzen aus der Sammlung des Museums von Stadt Sighișoara*, (CST) S. 23–24 (în colaborare cu E. Chirilă, Gh. Moldovan) (A)
35. Monetele din necropola de la Piriul Hotarului (Die Münzen aus der Nekropole von Piriul Hotarului), în *Tezaure și descoperiri monetare din Muzeul municipal din Sighișoara*, Sibiu, 1972, (CST) p. 25–30; cf. *Münzen aus der Sammlung des Museums von Stadt Sighișoara*, (CST) S. 25–30 (în colaborare cu E. Chirilă, Gh. Moldovan) (A)
36. Tezaurul monetar de la Laslea (Der Münzhort von Laslea), în *Tezaure și descoperiri monetare din Muzeul municipal din Sighișoara*, Sibiu, 1972, (CST) p. 31–34; cf. *Münzen aus der Sammlung des Museums von Stadt Sighișoara*, (CST) S. 31–34 (în colaborare cu E. Chirilă, Gh. Moldovan) (A)
37. Tezaurul monetar de la Lechința de Mureș (Der Münzhort von Lechința de Mureș 16 Jh.), în *Tezaure și descoperiri monetare din Muzeul municipal din Sighișoara*, Sibiu, 1972, (CST) p. 35–40; cf. *Münzen aus der Sammlung des Museums von Stadt Sighișoara*, (CST) S. 35–40 (în colaborare cu E. Chirilă, Gh. Moldovan) (A)
38. Tezaurul monetar de la Șeica Mică (Der Münzhort von Șeica Mică 15–15 Jh.), în *Tezaure și descoperiri monetare din Muzeul municipal din Sighișoara*, Sibiu, 1972,

- (CST) p. 41–57; cf. *Münzen aus der Sammlung des Museums von Stadt Sighișoara*, (CST) S. 41–58 (în colaborare cu E. Chirilă, Gh. Moldovan) (A)
39. Un tezaur din secolul XVI (Ein Münzhort aus dem 16 Jh.), în *Tezaure și descoperiri monetare din Muzeul municipal din Sighișoara*, Sibiu, 1972, (CST) p. 58–61; cf. *Münzen aus der Sammlung des Museums von Stadt Sighișoara*, (CST) S. 54–61 (în colaborare cu E. Chirilă, Gh. Moldovan) (A)
 40. Tezaurul monetar de la Mălăncrav (Der Münzhort von Mălăncrav), în *Tezaure și descoperiri monetare din Muzeul municipal din Sighișoara*, Sibiu, 1972, (CST) p. 62–73; cf. *Münzen aus der Sammlung des Museums von Stadt Sighișoara*, (CST) S. 63–76 (în colaborare cu E. Chirilă, Gh. Moldovan) (A)
 41. Piese antice, medievale și moderne în colecția Muzeului din Sighișoara (Antike, mittelalterliche und neuzeitliche Münzen in der Sammlung des Museums der Stadt Sighișoara), în *Tezaure și descoperiri monetare din Muzeul municipal din Sighișoara*, Sibiu, 1972, (CST) p. 71–81; cf. *Münzen aus der Sammlung des Museums von Stadt Sighișoara*, (CST) S. 77–84 (în colaborare cu E. Chirilă, Gh. Moldovan) (A)
 42. „J. Šašel, *Claustra Alpium Iuliarum*, Ljubljana, 1970”, în *SCIV*, 23, 1972, p. 491–493 (P)
 43. Tezaurul monetar de la Dalboșet, secolul IV (Der Münzschatz von Dalboșet 4 Jh.), în *Tibiscus*, 2, 1972, p. 53–60 (A)
 44. Donariul roman descoperit la Gornea, jud. Caraș-Severin (Ein römisches Donarium aus Gornea; Kreis Karasch-Severin), în *SCIV*, 23, 1972, p. 671–675 (N)

1973

45. Șantierul arheologic de la Bologa. Săpăturile din anul 1967 (Le chantier archéologique de Bologa; dép. de Cluj, 1976), în *Materiale*, 10, 1973, p. 115–123 (în colaborare cu E. Chirilă) (A)
46. Castrul roman de la Pojejena. Săpăturile arheologice din anul 1970 (*Das Römerlager von Pojejena. Die Ausgrabungen des Jahres 1970*), în *Banatica*, 2, 1973, p. 85–96 (în colaborare cu I. Uzun) (A)
47. Sondajul arheologic de la Teregova (Die Probegrabung von Teregova; Kreis Caraș-Severin), în *Banatica*, 2, 1973, p. 97–101 (N)
48. Ergänzungen zum LRBC, în *Apulum*, 11, 1973, p. 223–236 (în colaborare cu E. Chirilă și I. Stratan) (S)
49. O locuință romană rustică la Gornea (Ein römerzeitliche Landhaus in Gornea), în *ActaMN*, 10, 1973, p. 569–573 (A)
50. „Al IX-lea Congres Internațional de studii asupra frontierelor romane, Mamaia, 1972”, în *SCIV*, 24, 1973, p. 361–363 (P)
51. „A. Böhme, *Die Fibeln der Kastelle Saalburg und Zugmantel*, Berlin, 1972. Beiheft Saalburg Jahrbuch”, în *SCIV*, 24, 1973, p. 346–348 (R)
52. „W. Hilgers, *Lateinische Gefäßnamen: Bezeichnungen, Funktion und Form römischen Gefäße nach antiken Schriftquellen*, Bonn, 1971”, în *SCIV*, 24, 1973, p. 347–348 (P)
53. Date noi despre castrul roman de la Bologa. Săpăturile din anul 1969 (Das Römerlager von Bologa. Die archäologische Ausgrabungen von 1969), în *Crisia*, 2, 1973, p. 109–136 (A)

54. „W. Schleirermacher, *Cambodunum – Kempten. Ein römische Stadt in Algäu*, Berlin, 1972“, în *SCIV*, 24, 1973, p. 681–682 (P)
55. Castrul roman de la Rîșnov. Raport asupra săpăturilor din anul 1971 (Das Römerlager von Rîșnov. Bericht über die Ausgrabungen des Jahres 1971), în *Cumidava*, 7, 1973, p. 12–23 (în colaborare cu I. Pop) (A)
56. Ceramica dacică din castrul roman de la Rîșnov (Dakische Gefäße aus dem Römerlager von Rîșnov), în *Cumidava*, 7, 1973, p. 23–30 (A)

1974

57. Befestigungen am Banater Donaulimes aus der Zeit der Tetrarchie, în *Limes 9 Mamaia*, 1972 (1974), p. 173–190 (S)
58. Castrul roman de la Bologa. Cercetările arheologice din anul 1970 (Das Römerlager von Bologa. Die Ausgrabungen des Jahres 1970), în *SMMIM*, 12, 1974, p. 25–57 (A)
59. Sistemul defensiv al Daciei romane. Stadiul actual al cercetărilor (Das Verteidigungssystem Daziens. Aktuelle Stand der Forschung), în *Apulum*, 12, 1974, p. 182–193 (S)
60. „*Legio VII Gemina, Leon, 1970*“, în *SCIV*, 25, 1973, p. 484–486 (P)
61. O statueta reprezentând pe Apis descoperită la Bologa (Apis' statuete discovered at Bologa), în *SCIV*, 25, 1973, p. 445–448 (P)
62. „*Die Römer am Donau. Noricum und Pannonien*, Wien, 1973“, în *Apulum*, 12, 1974 p. 703–704 (P)
63. „D. Baatz, *Kastell Hesselbach und andere Forschungen am Odenwaldlimes. Limesforschungen*, Berlin, 1973“, în *Apulum*, 12, 1974, p. 701–703 (P)
64. „Ch. M. Beckmann, *Metallfingerringen der römischer Kaizerzeit in freien Germanien*, Berlin, 1973“, în *Apulum*, 12, 1974, p. 700–701 (P)
65. „*Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität*, I, 1973“, în *SCIV*, 25, 1973, p. 315–318 (P)
66. Das Verteidigungssystem der römischen Dacien, în *Saalburg Jarbuch*, 31, 1974, p. 41–49 (S)
67. *Trei tezaure monetare din Banat în secolul IV e.n. Contribuții la problema continuității în Dacia*, Timișoara, 1974, (100 p.+ 35 planșe+ 3 hărți) (în colaborare cu E. Chirilă, I. Stratan) (C)
68. *Drei Münzhorte aus dem Banat 4. Jh. Beiträge zur Kontinuitätsfrage in Dazien*, Timișoara, 1974 (105 S + 35 Taf. + 3 Karte) (în colaborare cu E. Chirilă, I. Stratan). Ediție germană revăzută (C)
69. Teile spätrömischen Ballisten aus Gornea und Orșova (Rumänien), în *Saalburg Jahrbuch*, 31, 1974, p. 50–72 (în colaborare cu D. Baatz)
70. O contribuție la toponimia limesului bănățean al Dunării (Ein Beitrag zur Ortsnamenskunde der Banater Donaulimes), în *Tibiscus*, 3, 1974, p. 141–146 (A)
71. „A. Neumann, *Ziegel aus Vindobona. Der Römische Limes in Österreich*. XXVII, Wien, 1970“, în *SCIV*, 25, 1974, p. 606–608 (P)

1975

72. Monetele din castrul roman de la Mehadia (Die Münzen aus dem Römerlager von Mehadia), în *SCIV*, 26, 1975, p. 149–153 (S)
73. Câteva aspecte și probleme privind procesul de romanizare al Daciei (Aspekte und Probleme der Romanisierungsprozesses in Dazien), în *Apulum*, 13, 1975, p. 75–112 (S)
74. Observații cu privire la cohortele I Hispanorum în Dacia (Bemerkungen bezüglich die Kohorten „I Hispanorum” in Dazien), în *SCIV*, 26, 1975, p. 381–385 (S)
75. „*Epigraphische Studien*, V, 1968”, în *Apulum*, 13, 1975, p. 787–788 (P)
76. Sistemul defensiv al Daciei romane. Observații în legătură cu faza de pământ a castrelor (Das Verteidigungssystem der römischen Dazien. Bemerkungen zur Erdphase der Römerlager), în *AIIA*, 18, 1975, p. 71–78 (S)
77. Castrul roman de la Pojejena. Săpăturile din anul 1973 (*Das Römerlager von Pojejena. Die Ausgrabungen des Jahres 1973*), în *Banatica*, 3, 1975, p. 333–343 (A)
78. O cărămidă cu inscripție din secolul IV la Gornea (Ein in Gornea gefundener römischer Ziegel mit Text in Kursivschrift), în *Banatica*, 3, 1975, p. 99–122 (în colaborare cu I. Dragomir) (A)
79. *Inscripții și monumente sculpturale din Muzeul de Istorie și Artă din Zalău*, Cluj, 1975, 51 p. + 48 planșe + 1 hartă (în colaborare cu V. Lucăcel) (C)
80. Tezaurul de la Răcășdia (Der Münzhort von Răcășdia 4. Jh.), în *ActaMN*, 12, 1975, p. 183–190 (A)
81. Castrul roman de la Rîșnov. Săpăturile arheologice din anii 1973–1974 (Das Römerlager von Râșnov (Rosenau). Die archäologischen Ausgrabungen der Jahres 1973–1974), în *Cumidava*, 8, 1974–1975, a. 55–64 (în colaborare cu I. Pop) (A)
82. Castrul roman de la Feldioara – Făgăraș (Das Römerlager von Feldioara), în *Cumidava*, 8, 1974–1975, a. 40–54 (în colaborare cu I. Pop) (A)
83. Cercetări arheologice în castrul roman de la Rîșnov (1972) (Neue archäologischen Untersuchungen in Römerlager von Râșnov), în *SMMIM*, 7–8, 1974–1975, p. 55–78 (în colaborare cu I. Pop) (A)
84. Contribuții la repertoriul arheologic al Banatului (Beiträge zum archäologischer Repertorium des Banats), în *Tibiscus*, 4, 1975, p. 129–146 (în colaborare cu M. Moga)

1976

85. „A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia. A history of the Middle danubian Provinces of the Roman Empire*, London, 1974”, în *SCIV*, 27, 1976, p. 417–419 (R)
86. „H. Schönberger, *Kastell Künzig – Quintana. Die Grabungen von 1958 bis 1966. Limesforschungen*, Berlin, 1975”, în *Apulum*, 14, 1976, p. 535–539 (P)
87. Contribuții la antroponimia și topografia limesului bănățean al Dunării (Beiträge zur Prosopographie und Toponymie des Banater Donaulimes), în *AIIA*, 19, 1976, p. 275–282
88. Legio VII Gemina în Dacia (Legio VII Gemina in Dakien), în *SCIV*, 27, 1976, p. 109–114 (S)

89. Observații în legătură cu unele note „note epigrafice” (Einige Bemerkungen bezüglich einiger „Epigraphischer Notizen“), în *SCIV*, 27, 1976, p. 517–521 (A)
90. Ein Beitrag zur cohors II Raetorum, în *Bayerische Vorgeschichtsblätter*, 41, 1976, p. 123–124 (A)
91. Einige Bemerkungen zur Provinz Moesia Superior, în *Germania*, 54, 2, 1976, p. 452–456 (S)

1977

92. Cohors I Ulpia Brittonum în Dacia (Cohors I Ulpia Brittonum in Dacien), în *SCIV*, 28, 1977, p. 129–134 (A)
93. Der Limes Dakiens und die Verteidigung der Obermoesischen Donau Limes von Traianus bis Aurelius, în *Aufstieg und Niedergang der Antiken Welt*, II, Tübingen, 1977, p. 849–887 (S)
94. Câteva observații în legătură cu trupele din Dacia de Nord și cu armata din Dacia Porolissensis (Zu den Truppen in Nord Dakien und dem Heer der Dacia Porolissensis), în *ActaMP*, 1, 1977, p. 115–122 (S)
95. Limesul Daciei romane de la Traianus la Aurelianus (Der Limes der römischen Dakien von Traianus bis Aurelianus), în *ActaMP*, 1, 1977, p. 97–114 (S)
96. Materiale arheologice din castrul roman de la Bologa (Archäologischer Fundstoff aus dem Römerlager von Bologa), în *Apulum*, 15, 1977, p. 169–215 (A)
97. A existat un sanctuar mithraic la Pojejena? (About the existence of a mithraic temple at Pojejena), în *Banatica*, 4, 1977, p. 117–132 (A)
98. Pojejena. Cronică arheologică, în *Banatica*, 4, 1977, p. 435–436, (în colaborare cu O. Bozu) (N)
99. Contributions épigraphiques à l'histoire de ala I Bosporanorum, în *Epigraphica. Travaux dédiées au VIII-e Congrès d'épigraphie grecque et latine*, București, 1977, p. 223–232 (în colaborare cu A. Zrinyi) (S)
100. *Gornea. Așezări din epoca romană și romană târzie (Gornea. Roman and Late roman settlements)*, Reșița, 1977, (120 p. + 50 ilustrații în text + 100 planșe) (C)
101. *Inscripțiile Daciei Romane*. III.; Dacia Superior, 1. Zona de sud-vest (în colaborare cu I. I. Russu, V. Wollmann, M. Dušanić) (C)
102. Das Römerlager von Bologa. Fragen betreffend die dakischen Tonware in den Militärlager der römischen Dakien, în *Limes 10 Xanten*, Bonn, 1977, p. 313–329 (S)
103. Epigraphische Notizen, în *Archäologische Korrespondenzblatt*, Mainz, 1977, p. 454–456 (N)
104. Die Militärorganisation an der Nordgrenze der Provinz Moesia Superior während der Römerherrschaft in Dacien, în *Limes 11 Székesfehérvár*, Budapest, 1977, p. 223–236 (S)
105. Un castru nou descoperit în sistemul defensiv al Daciei romane: castrul roman de la Feldioara (A new auxiliary camp in the defensive system of Dacia), în *Pontica*, 10, 1977, p. 333–338 (A)
106. „E. W. Marsden, *Greek and Roman artillery*, Oxford, 1970“, în *AIIA*, 20, 1977, p. 401–403 (P)

107. Elemente de la piese de artilerie romană târzie descoperite la Gornea și Orșova. Împrejurările descoperirii și descrierea pieselor, în *SMMIM*, 10, 1977, p. 47–61 (S)

1978

108. Contribuții la istoria economică a Daciei romane. Producția de ceramică (Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte der römischen Dacien. Der Keramikproduktion), în *Apulum*, 16, 1978, p. 135–146 (S)
109. „J. Oldenstein, *Zur Ausrüstung römischen Auxiliarformationen*. Sonderdruck aus *BRGK*. 57, 1977“, în *Apulum*, 16, 1978, p. 529–531 (R)
110. „Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1977“, în *Apulum*, 16, 1978, p. 531–533 (P)
111. J. K. Haalebos, *Zwammerdamm = Nigrum Pullum. Ein Auxiliarkastell am Niedergermanische Limes*, Amsterdam, 1977“, în *Apulum*, 16, 1978, p. 333–336 (P)
112. Câteva descoperiri arheologice la Gherla; jud. Cluj (Some new archeological discoveries at Gherla), în *ActaMP*, 2, 1978, p. 63–64 (în colaborare cu I. Chifor) (N)
113. Descoperiri arheologice mai vechi și mai noi la Porolissum (Some old and new archaeological discoveries at Porolissum), în *ActaMP*, 2, 1978, p. 65–76 (N)
114. Descoperiri mithraice la Pojejena (Mithraic finds at Pojejena), în *SCIVA*, 29, 1978, p. 563–572 (în colaborare cu O. Bozu) (A)
115. Câteva observații privind procesul de romanizare. În legătură cu cartea lui M. Benabou (Quelques observations sur le processus de romanisation. Notes sur le livre de M. Benabou), în *SCIVA*, 29, 1978, p. 231–240 (S)
116. Eine weitere Angabe zu Beziehungen zwischen Pannonien und Dacien, în *Alba Regia* (Székesfehérvár), 1977, p. 363–364 (în colaborare cu B. Lörincz) (A)
117. *Comori arheologice în regiunea Porților de Fier* (Trésors archéologiques dans la region de Porțile de Fier), București 1978 (în colaborare) (CST)
118. *The Iron Gates archaeological Treasures*, Beograd, 1978, p. 162–160, (Orșova), p. 167 (Svinița), p. 167–172 (Gornea), p. 173–173 (Pojejena), voci pentru materiale: unelte, vase, cărămizi ștampilate, tezaure din secolul IV e.n. (în colaborare) (CST)
119. Contribuții la istoria artileriei antice (Beiträge zur antiker Artillerie), în *Drobeta III*, 1978, p. 69–75 (S)

1979

120. Castrul roman de la Inălceni. Încercare de monografie (Das Römerlager von Inălceni. Versuch einer Monographie), în *ActaMP*, 3, 1979, p. 149–274 (S/C)
121. Fibule romane în Muzeul din Zalău (Römische Fibeln in den Museum von Zalău), în *ActaMP*, 3, 1979, a. 321–378 (în colaborare cu V. Lucăcel) (S)
122. Vasul cu inscripție și simboluri creștine de la Moigrad (Das Gefäß mit christlicher Inschrift und Symbolen aus Moigrad), în *ActaMP*, 3, 1979, p. 515–523 (S)
123. Tezaurul monetar de la Gherla, sec. IV e. n. (Der Münzhort von Gherla, 4. Jh.), în *ActaMP*, 3, 1979, p. 525–531 (A)
124. Despre o gemă gnostică cu inscripție din Muzeul de Istorie și Artă Zalău (Über

- eine gnostische Gemme mit Inschrift in Museum von Zalău), în *ActaMP*, 3, 1979, p. 449–450 (în colaborare cu E. Lakó) (N)
125. Descoperiri monetare antice la Porolissum (Neue Münzfunde aus Porolissum), în *ActaMP*, 3, 1979, a. 139–140 (în colaborare cu E. Chirilă) (N)
126. Despre importanța colonizării în Dacia (Sur l'importance de la colonisation romaine en Dacie), în *SCIVA*, 30, 3, 1979 p. 393–398 (R)
127. Raport preliminar asupra săpăturilor arheologice executate la castrul roman de la Pojejena în anii 1977–1978 (Vorläufiger Bericht über die 1977–1978 durchgeführten archäologischen Ausgrabungen), în *Banatica*, 5, 1979, p. 181–185 (în colaborare cu O. Bozu) (A)
128. „S. Soproni, *Der spätromische Limes zwischen Esztergom und Szentendre*, Budapest, 1978“, în *ActaMN*, 16, 1979, p. 894–896 (R)
129. Al XI-lea Congres Internațional de arheologie clasică, în *Pontica*, 12, 1979, p. 259–261 (P)
130. The defensive system of Roman Dacia, în *Britannia*, 10, 1979, p. 63–87 (S)
131. Beiträge zur lateinisch-römischen Paläographie in Dakien. Ziegelinschriften, în *Actes des XI-e Congres d'Epigraphie greque et latine*, București–Paris, 1979, p. 375–378 (S)

1980

132. Săpăturile arheologice și lucrările de restaurare și conservare executate la Porolissum (Moigrad) în anul 1979 (Bericht über die in Moigrad (Porolissum) in Jahre 1979 durchgeführten archäologischen Ausgrabungen und Wiederherstellungs- und Erhaltungsarbeiten), în *Materiale și cercetări arheologice. A XIV-a sesiune anuală de rapoarte*, Tulcea, 1980, p. 286–288 (în colaborare cu E. Chirilă, V. Lucăcel, Al. V. Matei) (A)
133. Cercetările de teren și săpăturile arheologice efectuate pe linia de turnuri din sectorul de nord-vest al limesului Daciei (Bericht über die an der vorgeschobenen Linie der Türme in Nord-West Abschnitt des Limes im Dakien durchgeführten Bodenforschungen), în *Materiale și cercetări arheologice. A XIV-a sesiune anuală de rapoarte*, Tulcea, 1980, p. 661–663 (S)
134. Săpăturile din castrul roman de la Feldioara (Ausgrabungen in der Römerlager von Feldioara), în *Materiale și cercetări arheologice. A XIV-a sesiune anuală de rapoarte*, Tulcea, 1980, p. 289–291 (în colaborare cu I. Pop) (A)
135. Raport preliminar asupra cercetărilor de la Moigrad (Porolissum) în anii 1977–1979 (Bericht über die in Jahren 1977–1979 in Moigrad (Porolissum) durchgeführten archäologischen Ausgrabungen), în *ActaMP*, 4, 1980, p. 81–104 (în colaborare cu E. Chirilă, V. Lucăcel, Al. V. Matei) (A)
136. Vasele ceramice ștampilate de la Porolissum (Die in Porolissum erzeugte Stempelkeramik), în *ActaMP*, 4, 1980, p. 105–190 (S)
137. Terra sigillata de la Porolissum (Terra sigillata von Porolissum), în *ActaMP*, 4, 1980, p. 191–209 (în colaborare cu D. Isac) (S)
138. Propuneri de restaurare grafică a castrului de la Buciumi. II. Principia (Vorschlag

- für eine graphische Rekonstruktion des Römerlagers von Buciumi, II. Die Kommandaturgebäude), în *ActaMP*, 4, 1980, p. 212–217 (în colaborare cu A. Landes) (S)
139. Castrul roman de la Brețcu. Încercare de monografie (Das Römerlager von Brețcu (Angustia). Versuch einer Monographie), în *ActaMP*, 4, 1980, p. 285–366 (S/C)
140. „N. Branga, *Aspecte și permanențe traco-romane*, Timișoara, 1978”, în *ActaMN*, 17, 1980, p. 879–886, (în colaborare cu D. Alicu) (R)
141. Despre granița dintre provinciile Dacia și Moesia Superior în sec. II–III e. n. (Die Nordgrenze der Provinz Moesia Superior), în *Drobeta*, 1980, p. 87–108, (S)
142. Recent research on the Limes of Roman Dacia, în *Roman Frontier Studies XII Stirling 1979 (Limes 12 Stirling)* (BAR 1980), p. 799–814, (S)
143. „Kolomán Keresztes”, în *AIIA*, 23, 1980, p. 607–608 (in memoriam) (N)
144. „H. J. Ubl, *Corpus Signorum Imperii Romani*, Österreich, I, Wien, 1979”, în *AIIA*, 23, 1980, p. 569–571 (P)
145. „Gustav Müller, *Ausgrabungen in Doormagen*, Bonn 1979“, în *AIIA*, 23, 1980, p. 571–573 (P)
146. *Tezaure și descoperiri monetare din Muzeul Județean Mureș*, Târgu Mureș, 1980, 176 p. + 30 pl. (în colaborare cu E. Chirilă, V. Lazăr, A. Zriny) (C)
147. *Münzhorte und Münzfunde aus dem Kreismuseum Mureș*, 1980, 184 s. + 30 Taf. (în colaborare cu E. Chirilă, V. Lazăr, A. Zriny) (C)
148. Das Gefäß mit christlicher Inschrift aus Moigrad. Beiträge zur Geschichte des Christentums in Dazien nach Aurelianus Abzug, în *DaciaNS*, XXIV, 1980, p. 255–260 (S)
149. Beiträge zu einem Literaturnachweis der epigraphischen, das römischen Dakien betreffenden Forschung nach 1902, în *Arheološki Vestnik*, XXXI, 1980, p. 274–293 (S)
150. Spanish units in Roman Dacia, în *Archivo español de arqueologia*, Madrid, 1980, p. 61–76 (în colaborare cu M. Zahariade)
151. Însemnătatea Moigradului pentru istoria poporului român din Transilvania, în *Trepte vechi și noi în istoria eparhiei Oradea*, 1980, (CST) p. 45–50 (N)

1981

152. Propuneri de restaurare grafică a castrului de la Buciumi. III. Barăcile (Attempts for a graphic reconstitution of the Roman Camp at Buciumi. III. The barracks), în *ActaMP*, 5, 1981, p. 247–272 (în colaborare cu A. Landes), (S)
153. Chei romane în Muzeul de Istorie și Artă Zalău (Römische Schlüssel im Museum für Geschichte und Kunst von Zalău), în *ActaMP*, 5, 1981, p. 191–246 (în colaborare cu Al. Matei) (S)
154. „Eszter B. Vagó – I. Bona, *Die Gräberfelder von Intercisa*, Budapest, 1976“, în *ActaMN*, 18, 1981, p. 733–735 (P)
155. Note critice în legătură cu lucrarea lui N. Branga, „*Urbanismul în Dacia romană*, Timișoara, 1980“, în *ActaMN*, 18, 1981, p. 715–732 (în colaborare cu D. Alicu), (R)
156. Despre apărarea Pannoniei în secolul al IV-lea e. n. În legătură cu cartea lui

- S. Soproni (On the defence of Pannonia in the 4th century. Notes about S. Soproni's book), în *SCIVA*, 32, 1981, p. 121–129 (R)
157. *Die Sprachen in römischen Reich*, Bonn, 1980. Note critice pe marginea unui articol, în *AIIA*, 24, 1981, p. 443–447 (R)
158. Tezaurul monetar de la Răcașdia (II) din secolul al IV-lea (A fourth century coin hoard from Răcașdia), în *ActaMN*, 18, 1981, p. 483–490 (A)

1982

159. Die Stempelgefäße von Porolissum, în *RCRF Acta*, XXI – XXIII, 1982, Apud Rauracos, p. 167–208 (S)
160. Măgele romane la Porolissum (Römische Perlen aus Edelstein, Halbedelstein und Glass in Porolissum I), în *ActaMP*, 6, 1982, p. 23–41 (în colaborare cu I. Bajusz) (S)
161. Despre câteva donaria și aplici disc cu inscripție din Dacia (Über eininge Donaria und Scheiben – beschläge mit Inschrift aus der Provinz Dakien), în *ActaMP*, 6, 1982, p. 51–59 (A)
162. Despre câteva fragmente de diplome militare redescoperite sau mai nou descoperite (Über eininge wiederentdeckte oder kürzlich entdeckte Fragmente römischer Militärdiplome), în *ActaMP*, 6, 1982, p. 59–69, (A)
163. Restituiri arheologice (II) (Archäologische Restitutionen)(II), în *ActaMP*, 6, 1982, p. 69–75 (N)
164. Economie, societate și populație în Dacia postaureliană (275–380 e.n.). (Wirtschaft, Bevölkerung und Gesellschaft im Innercarpatischen Dakien in ersten Jahrhundert nach dem Preisgabe der Provinz 275–380 u. Z.), în *ActaMP*, 6, 1982, p. 123–140, (în colaborare cu E. Chirilă) (S)
165. În legătură cu o nouă descoperire cu caracter creștin la Porolissum (Mit Bezug auf einen neuen Fund christlicher Characters in Porolissum), în *ActaMP*, 6, 1982, p. 155–158 (N)
166. În legătură cu o carte despre Porolissum. Note critice privitoare la lucrarea lui E. Tóth: „*Porolissum. Das Castellum in Moigrad. Ausgrabungen von A. Radnóti, 1943, Budapest, 1978*” (Kritische Bemerkungen zur Arbeit von E. Tóth: *Porolissum. Das Castellum in Moigrad. Ausgrabungen von A. Radnóti, 1943, Budapest, 1978*”), în *ActaMP*, 6, 1982, p. 81–91 (R)
167. „A. Mócsy, *Die spätrömische Festung und Gräberfeld von Tokod*, Budapest, 1979“, în *ActaMP*, 6, 1982, p. 750–751 (P)
168. „Judith Topál, *The southern cemetery of Matrica*, Budapest, 1979“, în *ActaMN*, 19, 1982, p. 749, (P)
169. „Silviu Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea Moldovei*”, în *ActaMN*, 19, 1982, p. 752–754 (P)
170. Despre granița de nord a provinciei Moesia Prima și hotarul nord-vestic al frontierei de nord a provinciei Dacia Ripensis (About the northern frontier of Moesia Prima and the northwestern section of the frontier of Dacia Ripensis), în *Drobeta*, 5, 1982, p. 93–113 (S)

171. *Enciclopedia civilizației romane*, București, 1982. Coordonator științific D. Tudor (colaborare cu 63 voci) (CST)

1983

172. Raport preliminar în legătură săpăturile arheologice executate la Moigrad (Porolissum) în anii 1980–1982 (Bericht über die in den Jahren 1980–1982 in Moigrad (Porolissum) durchgeführten archäologischen Ausgrabungen), în *ActaMP*, 7, 1983, p. 119–140 (în colaborare cu E. Chirilă, Al. V. Matei, I. Bajusz) (A)
173. Contribuții la istoria militară a Daciei romane. 3. Cohors II Britannica de la Romita (Beiträge zur Militärgeschichte des römischen Dakien. 3. Cohors II Britannica von Romita), în *ActaMP*, 7, 1983, p. 153–157 (S)
174. Propuneri pentru reconstituirea grafică a castrului de pe Pomăt. I. Clădirea comandamentului (Vorschlag für eine graphische Rekonstitution des Römerlagers von der Pomăt-Hohe. I. Das Kommandogebäude), în *ActaMP*, 7, 1983, p. 159–180 (în colaborare cu A. Landes) (S)
175. Mortare romane la Porolissum. Castrul de pe Pomăt (Die Mörtel von Porolissum. Das Römerlager von Pomăt-Hohe), în *ActaMP*, 7, 1983, p. 185–193 (în colaborare cu E. Stoicovici) (A)
176. Tezaurul monetar de la Răcășdia. III (The coin hoard of Răcășdia. III), în *ActaMN*, 20, 1983, p. 481–488 (în colaborare cu D. Bălănescu) (A)
177. Câteva observații și câteva note critice cu specială privire la partea istorică a monografiei „*Etnogeneza românilor*” de I. I. Russu, în *ActaMN*, 20, 1983, p. 903–916 (R)
178. Verzeichnis der Römerbäder und Bauwerke mit Hypocaustanlagen in Dakien, în *Jahrsberichte aus Augst und Kaiseraugst*, 3, 1983, p. 903–916 (S)
179. Ein Ziegel der Tetrarchenzeit mit Kursivschrift aus Gornea, în *Epigraphische Studien*, 13, 1983, p. 91–109 (A)
- 179a. Săpăturile arheologice executate la Moigrad (Porolissum). I. Castrul de pe Pomet (The archaeological excavations carried out at Moigrad (Porolissum). I. Roman Fort of “Pomet” Hill, în *Materiale și cercetări arheologice*. A XV-a Sesiune anuală de rapoarte. Muzeul Județean Bihor, 1981 (București 1983), p. 285–288.
- 179b. Raport în legătură cu cercetările și săpăturile arheologice executate pe linia înaintată de turnuri a limesului de Vest, în *Materiale și cercetări arheologice*. A XV-a Sesiune anuală de rapoarte. Muzeul Județean Brașov, 1981. București 1983, p. 304–305

1984

180. Castrul roman de la Buciumi. Propuneri pentru o restaurare grafică I– IV (Das Römerlager von Buciumi. Vorschlag für eine graphische Wiederherstellung), în *ActaMP*, 8, 1984, p. 165–209 (în colaborare cu A. Landes) (S)
181. Din nou despre câteva fragmente de diplome militare și plăcuțe cu inscripție din Dacia Porolissensis (Abermals über einige Militärdiplomfragmente und

- Bronzeplättchen mit Inschrift aus Dacia Porolissensis), în *ActaMP*, 8, 1984, p. 211–218 (N)
182. Contribuții la istoria militară a Daciei romane. IV. Cohors VI Thracum (Beiträge zur Militärgeschichte des römischen Dakien. IV. Cohors VI Thracum), în *ActaMP*, 8, 1984, p. 219–226 (S)
183. Legio VII Gemina Felix la Porolissum. O rectificare cu caracter cronologic (Legio VII Gemina Felix in Porolissum. Ein Berichtigung chronologischer Charakters), în *ActaMP*, 8, 1984, p. 227–230 (N)
184. Câteva note în legătură cu limesul Daciei Romane. Observații cu privire la articolul „Limes” fasciculele privind Dacia (Über der Limes des römischen Dakien. Einige Bemerkungen mit Bezug auf des Artike „Limes”, Faszikel Nr. 40–41 aus Dizzionario Epigrafico), în *ActaMP*, 8, 1984, p. 231–236 (R)
185. Strategie sau Limes? Note critice asupra lucrării lui E. N. Luttwak, *The grand strategy of the Roman Empire from 1st century AD to the third*, (Logistic or Limes? Critical notes about E. N. Luttwak's work *The grand strategy of the Roman Empire from 1st century AD to the third*), în *AIIA*, 25, 1982, (1984), p. 311 – 319 (S)
186. Cercetări arheologice efectuate între anii 1979–1982 pe limesul celor trei Dacii și a provinciilor cu granițe învecinate cu Moesia Superior și Moesia Inferior (Archäologische Forschungen am Limes der drei Dakien und der benachbarter Provinzen Moesia Superior und Moesia Inferior zwischen 1979–1982 durchgeführt), în *AIIA*, 26, 1983–1984, p. 499–517
- 186.a. Contribuții la istoria militară a Daciei romane. 2 Ala I Gallorum et Bospororum (Beitränge zur Militärgeschichte des römischen Dakien 2. Ala I Galorum et Bospoanorum), în *Marisia*, XIII–XIX, 1984, p. 52–58

1985

187. Tezaurul monetar de la Visuia. Contribuții la studiul circulației monetare în Dacia Porolissensis (sec. I– III e. n.) (The coin hoard of Visuia. 1st – 3rd century AD Contribution to the study of monetary circulation in Dacia Porolissensis), în *ActaMP*, 9, 1985, p. 111–136 (în colaborare cu E. Chirilă și Gh. Marinescu) (S)
188. Contribuții la istoria militară a Daciei Porolissensis. I. Linia înaintată de turnuri și fortificații mici de pe sectorul de nord – vest al limesului provinciei între castrele de la Bologa și Tihău (Contribution to the military history of Dacia Porolissensis. I. The advanced line of watchtowers and fortlets on the north – western section of dacian limes between the forts of Bologa and Tihău), în *ActaMP*, 9, 1985, p. 143–218 (S)

1986

189. Raport preliminar în legătură cu cercetările arheologice executate la Moigrad (Porolissum) în anii 1983–1985 (Preliminary report on the archaeological research at Moigrad (Porolissum) during the years 1983–1985), în *ActaMP*, 10, 1986, p. 118–156 (în colaborare cu E. Chirilă, Al. Matei, I. Bajusz) (A)
190. Statuia ecvestră a împăratului Marcus Aurelius Antoninus (Caracalla) de la

- Porolissum. Propuneri pentru o reconstituire grafică (The equestrian statue of the emperor Marcus Aurelius Antoninus (Caracalla) at Moigrad. An attempt to a graphical reconstitution), în *ActaMP*, 10, 1986, p. 157–181 (în colaborare cu V. Salanțiu, Al. Matei) (A)
191. Sistemul defensiv al Daciei între realitate și ficțiune (The defensive system of Roman Dacia between reality and fiction), în *ActaMP*, 10, 1986, p. 189–203 (R)
192. Un opaiț de bronz bizantin de la Porolissum (A new byzantine Christian lamp from Porolissum), în *ActaMP*, 10, 1986, p. 209–214 (în colaborare cu I. Ghiurco) (N)
193. *Porolissum. Municipium Septimium Porolissense*, București, 1986 (122 p.) (C)
194. Despre un vas de sticlă din castrul roman de la Bologa (About a glass bottle in the roman camp of Bologa), în *ActaMN*, 21, 1984(1986), p. 531–535 (N)
195. Bericht über zwischen 1979–1982 an Limes der drei Dakien und benachbarten Provinzen Moesia Superior und Moesia Inferior durchgeführten archäologischen Forschungen, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, III, Stuttgart, 1983 (1986) (Limes 13 Aalen), p. 477–497 (S)

1987

196. Contribuții la paleografia latină din Dacia. I. Inscriptii pe cărămizi și țigle (Beiträge zur lateinischen Paleographie in Dakien. I. Ziegelinschriften), în *ActaMP*, 11, 1987, p. 91–158 (S)
197. Pannonian glazed pottery. A view from the east, în *RCRF Acta*, XXV–XXVI, 1987, p. 409–436 (S)
198. Observații în legătură cu istoria Banatului în epoca romană (Bemerkungen zur Geschichte des Banats in der Römerzeit), în *Banatica*, 7, 1987, p. 151–202 (în colaborare cu I. Moțu) (S)
199. „L. Plesničar-Gec, *Severno Emonske grobnice* (The northren necropolis of Emona), Ljubljana, 1972“, în *AIIA*, 26, 1983–1984 (1987), p. 581–582 (P)

1988

200. *Din istoria creștinismului la români. I. Mărturii arheologice* (Aus der Geschichte des dako-römischen Christentums I. Archäologische Beweise), Oradea, 1988, 300 p. (în colaborare cu I. Ghiurco) (C)
201. Raport preliminar în legătură cu săpăturile arheologice și lucrările de conservare și restaurare în complexul daco-roman de la Porolissum în anii 1986–1987 (Vorläufiger Bericht hinsichtlich der archäologischen Ausgrabungen und der Konservierungs und Restaurierungsarbeiten die im dakisch-römischen Komplex von Porolissum in den Jahren 1986–1987 durchgeführt wurden), în *ActaMP*, 12, 1988, p. 147–174 (în colaborare cu E. Chirilă, Al. Matei, I. Bajusz, C. Stoica, I. Moțu) (A)
202. Contribuții epigrafice la cunoașterea sistemului vamal al Daciei romane. Vama de la Porolissum (Epigraphische Beiträge zur Kenntniss des Zollsystems aus den dakischen Provinzen), în *ActaMP*, 12, 1988, p. 175–189 (A)
203. Porolissum cheia de boltă a apărării Daciei Porolissensis (Porolissum das

- Schüsstein der Verteidigung von Dacia Porolissensis), în *ActaMP*, 12, 1988, p. 195–214 (S)
204. Despre ceramica provincială lucrată cu mâna din castre. Observații arheologice cu specială privire la câteva castre din Dacia Porolissensis (Über die mit Handgefertigte provinzielle Keramik aus dem Römerlagern. Archäologische Bemerkungen mit Berücksichtigung der Römerlager von Dacia Porolissensis), în *ActaMP*, 12, 1988, p. 229–250 (în colaborare cu I. Moțu) (S)
205. The colossal equestrian bronze statue of the emperor Marcus Aurelius Antoninus (Caracalla) at Porolissum, în *Griechische und römische Statuetten und Grossbronzen. Akten der 9. Tagung über antike Bronzen in Wien*, Wien, 1988, p. 137–141 (în colaborare cu V. Salanțiu și Al. Matei) (S)
206. Eine spätromische Ziegelinschrift aus Sucidava (Scythia Minor), în *Archäologische Korrespondenzblatt*, 18, 3, Mainz, p. 301–304 (N)

1989

207. *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de Nord a Imperiului Roman. I.* (= *ActaMP*, XIII, 1989; 350 p. 94 fig. + 409 p. + 315 planșe) (Porolissum. Ein dakisch-römischer archäologischer Komplex an der nordgrenze des Römischen Reiches. I.) (C)
208. „Archäologie im Württemberg. Ergebnisse und Perspektiven archäologischen Forschung, Stuttgart, 1988, 559 p.”, în *AIIA*, 29, 1988–1989, p. 639–640 (P)
209. „F. Lepper – S. Frere, *Trajan's Column. A new edition of the Cichorius plates*, Glouchester, 1989, 319 p.”, în *AIIA*, 29, 1988–1989, p. 642–647 (R)

1990

210. Porolissum. Das Schlussstein der Verteidigung der Dacia Porolissensis, în *Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum* (Hrsg. H. Vetteres – M. Kandler), Wien, 1990, p. 833–842 (S)

1991

211. *Porolissum. Das Schlussstein der Verteidigungssystem der Provinz Dacia Porolissensis*, Marburg, 1989 (1990), 59 p. + 42 Taf. (seria Kleine Schriften der Vorgeschichtlichen Seminar der Universität Marburg) (C)
212. Ace de păr la Porolissum. Câteva observații în legătură cu ace de păr din os pentru prins părul din Dacia romană (Haarnadeln aus Knochen von Porolissum. Einige Bemerkungen hinsichtlich der knochenenden Nadeln aus römischen Dazien mit denen man das Haar befestigte), în *ActaMP*, 14–15, 1991, p. 81–26 (în colaborare cu I. Bajusz) (S)
213. Despre cea mai veche diplomă militară eliberată pentru provinciile Dacie (Das älteste Militädiplom für die Provinz Dakien), în *ActaMP*, 14–15, 1991, p. 61–71 (în colaborare cu Jochen Garbsch) (A)
214. Über die glasierte Keramik aus dem 2. – 3. Jh. in den dakischen Provinzen, în *RCRF Acta*, XXVII/XXVIII, 1990 (1991), p. 155–169 (S)

215. Eugen Chirilă – *In memoriam* (1921–1991), în *EphNap.*, 1, 1991 p. 207–209 (N)
 216. Römische Waffen aus den Kastellen des westlichen Limes von Dacia Porolissensis, în *EphNap.*, 1, 1991, p. 68–80 (S)

1992

217. Despre ceramica glazurată panonică (sec. IV e. n.) (Pannonian glazed pottery), în *ActaMN*, XXIV, 1987–1988 (1992), p. 545–562 (S)
 218. „***, *Matronen und verwandte Gottheiten*, Köln, 1987”, în *ActaMN*, XXIV, 1987–1988 (1992), p. 1176 (P)
 219. „K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriege Trajans. Studien zur Geschichte des Mittleren und Unteren Donau in den hohen Kaiserzeit*, Bonn, 1984“, în *ActaMN*, XXIV–XXV, 1987–1988 (1992), p. 1178–1186, (R)
 220. „S. Soproni, *Die letzte Jahreszehnte des pannonischen Limes*, München, 1985”, în *ActaMN*, XXIV, 1987–1988 (1992), p. 1178–1186 (R)
 221. Raport preliminar privind săpăturile arheologice și lucrările de conservare și restaurare în complexul daco-roman de la Porolissum în anii 1988–1991 (Vorläufiger Bericht hinsichtlich der archäologischen Ausgrabungen und der Konservierung – Restaurierungsarbeiten die in der Zeitspanne 1988–1991 in Porolissum durchgeführt wurden), în *ActaMP*, 16, 1992, p. 147–174 (în colaborare cu Al. Matei, I. Bajusz, Dan Tamba) (A)
 222. Studiu paleofaunistic al materialului osos descoperit în locuința LM 1 din sectorul LM al orașului roman Porolissum (Paleofaunistic study of the animal bones from LM 1 house in the LM sector of the roman town Porolissum), în *ActaMP*, 16, 1992, p. 187–200 (în colaborare cu I. Ghiurco, C. Lisovschi-Cheleşanu) (A)
 223. Contribuții la paleografia latină din Dacia. II. Inscriptii pe vase de la Porolissum și problema inscripțiilor pe vase din provinciile Dacia (Beiträge zur lateinischen-römischen Paläographie in dakischen Provinzen. II. Gefäßinschriften), în *ActaMP*, 16, 1992, p. 201–247 (în colaborare cu C. Cosma) (S)
 224. Instrumente medicale și ustensile folosite de medici și farmaciști romani din Dacia Porolissensis. Contribuții la studiul medicinei romane (Medizinische Instrumente und Ustensilien die von römischen Ärzte und Apothekern aus Dacia Porolissensis verwendet wurden. Beiträge zum Studium der römischen Medizin in die dakischen Provinzen), în *ActaMP*, 16, 1992, p. 249–292 (în colaborare cu I. Bajusz) (S)
 225. Despre fibule romane fără analogii în Dacia Porolissensis. Probleme de cronologie și origine (Über die römische Fibeln ohne Analogien aus der Provinz Dacia Porolissensis. Fragen zur Chronologie und Herkunft), în *ActaMP*, 16, 1992, p. 299–304 (în colaborare cu Al. Matei) (N)
 226. Podoabe de bronz cu email din Dacia Porolissensis. I. Aplice (Beschläge mit Email aus der Provinz Dacia Porolissensis), în *ActaMP*, 16, 1992, p. 305–340 (în colaborare cu D. Tamba) (S)
 227. Archäologische Forschungen auf dem Limes der drei dakischen Provinzen und auf dem Grenzen der benachbarten Provinzen Moesia Superior und Moesia Inferior, în *EphNap.*, 2, 1992, p. 69–99 (S)

228. Addenda et corrigenda ad „*Römische Waffen aus den Kastellen des westlichen Limes von Dacia Porolissensis* (EphNap., 1, 1991, p. 68–80)“, în EphNap., 2, 1992, p. 249–250 + planșe (S)
229. Note de lectură I (Lekturnotizen. I.), în EphNap., 2, 1992, p. 249–251 (S)
230. „***, *Spätantike und fruhes Mittelalter*, Bonn, 1991“, în EphNap., 2, 1992, p. 251–252 (R)
231. „M. Grünewald, *Der römische Nordfriedhof in Worms. Funde der Münzerstrasse, Worms, 1990*“, în EphNap., 2, 1992, p. 253–254 (P)
232. „Gernot Piccottini, *Die kultischen und mytologischen Reliefs des Stadtgebietes Virunum*. CSIR. II, 4, Wien, Österreich, 1984“, în Carinthia, 1992, p. 504–506 (R)
233. Eugen Chirilă, Numismatul, Arheologul, Profesorul – în memoriam, în ActaMP, 16, 1992, p. 9–20 (N)
234. Ziegel- und Gefässinschriften im römischen Dakien, în Specimina Nova, Dissertatio ex institutio historico Universitatis Quinqueecclessiensis in de Jano Pannonio nominatae, Pécs, 1991 (1992), p. 293–299.

1993

235. *Castrul și așezarea romană de la Mehadia. Praetorium* (Praetorium. Der Römerkastell und seine Zivilsiedlung von Mehadia), București, 1993 (151 p. + LXII planșe) (în colaborare cu M. Macrea și I. Moțu) (C)
236. The Jews in the Roman Dacia. 1. A bronze coin emitted by Simon Bar Kochba at Pojejena (Caraș-Severin county), în Studia Judaica, II, Cluj-Napoca, p. 102–166 (S)
237. Vasul cu inscripție și simboluri creștine la Moigrad. Contribuții la istoria creștinismului în Dacia după retragerea aureliană. II. Interpretarea semnelor și textului de pe partea exterioară a vasului. Studiu paleografic. (Das Gefäss mit christlicher Inschrift aus Moigrad. Beiträge zur Geschichte des Christentums in Dakien nach Aurelians Abzug. II. Deutung und Symbole der Inschrift auf der Aussenseite des Gefässes), în ActaMP, 17, 1993, p. 151–183
238. Rei Cretariae Romanae Fautores. Bibliografie 1992 (Rumänien), în RCRF Acta. Communicationes, 1993, p. 18–21 (P)
239. „Gernot Piccottini, *Die kultischen und mythologischen Reliefs des Stadtgebietes Virunum*. CSIR; II, 4, (Österreich), Wien, 1984“, în EphNap., 3, 1993, p. 306–308 (P)
240. „M. Mackensen, *Frühkaiserliche Kleinkastelle bei Nersingen und Burlafingen an der Oberen Donau*, München, 1987“, în EphNap., 3, 1993, p. 308–303 (P)
241. Despre legăturile comerciale între Augusta Treverorum și Porolissum la sfârșitul secolului al III-lea (Über die Handelsbeziehungen zwischen Augusta Treverorum und Porolissum am Ende des 3. Jhdts.), în EphNap., 3, 1993, p. 227–231 (S)

1994

242. Despre un opaiț bizantin de lut în Muzeul de Istorie din Cluj (Über eine byzantinische Tonlampe in Klausenburger Geschichtsmuseum), în ActaMN, 26–30, I, 1, 1989–1993, p. 311–313 (A)

243. Die östlichste Fund triererer Spruchbecherkeramik, în *Archäologische Korrespondenzblatt*, 23, 1993, p. 347–352 (N)
 244. Dacia Porolissensis în timpul războaielor marcomanice (Dacia Porolissensis und die Markomannenkriege), în *ActaMP*, 18, 1994, p. 67–93 (S)
 245. Semne în formă de cruce de pe vase romane de la Porolissum. Despre semnele în formă de cruce incizate sau zgîriate pe obiecte de uz comun în epoca preconstantiniană (Über die Kreuzförmige Zeichen auf römischen Gefäße von Porolissum. Über die kreuzförmigen Zeichen auf Gegenständen für den täglichen Gebrauch in verschiedenen Provinzen des Römischen Reichs und die Verbreitung des Christentums), în *ActaMP*, 18, 1994, p. 95–110 (S)
 246. Raport preliminar în legătură săpăturile arheologice și lucrările de conservare și restaurare la Porolissum în anul 1993 (Vorläufiger Bericht über die in Jahren 1992–1993 in Porolissum durchgeführten archäologischen Ausgrabungen und Restaurierungsarbeiten), în *ActaMP*, 18, 1994, p. 112–133 (în colaborare cu E. Chirilă, I. Bajusz, Al. Matei) (A)
 247. Note epigrafice (III). Însemnări în legătură cu o inscripție de la Weisenburg – Raetia (Epigraphische Notizen. III. Bemerkungen in Bezug einer Ziegelinschrift von Weisenburg – Raetien), în *EphNap.*, 4, 1994, p. 159–171 (N)
 248. Note de lectură (II) (Ablesungsbemerkungen. II), în *EphNap.*, 4, 1994, p. 353–358 (N)
 249. Die ländliche Besiedlung und Landwirtschaft im römischen Dakien, în *Passauer Universitätsschriften zur Archäologie*, II, 1994 p. 511–520; 181–183 (S)
- 1995**
250. Der römischen Limes in Siebenbürgen, în *Siebenbürgen zur Zeit der Römer und der Völkerwanderung*, Köln, 1994 (1995), p. 71–115 (S)
 251. Römische Waffen aus den Kastellen des westlichen Limes von Dacia Porolissensis, în *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier (nachristlichen) Jahrhunderten*, Marburg, 1994 (1995), p. 79–89 (S)
 252. Über ein Tonform von Barboși mit der Darstellung einer eselköpfigen menschlichen Gestalt, în *ActaMN*, 32, 1, 1995, p. 149–165 (A)
 253. „Andreea Faber, *Das römische Auxiliarkastell und der vicus von Regensburg-Kümpfmühl*, München, 1994”, în *ActaMN*, 32, 1, 1995, p. 873–875 (R)
 254. „Diethard Knopf, *Die römischen Inschriften Dakiens in Siebenbürgische Unteralt-Zibinbecken und ihr geschichtliches Hintergrund*, Bonn, 1993”, în *ActaMN*, 32, 1, 1995, p. 861–867 (R)
 255. Linii directe pentru sistemul de publicare în revista *Acta Musei Napocensis*, în *ActaMN*, 32, 1, 1995, p. 909–910 (N)
 256. Fibule romane din castrele de la Buciumi și Bologna (Dacia Porolissensis) (Römische Fibeln in der Grenzkastelle Buciumi und Bologna), în *ActaMP*, 19, 1995, p. 49–59 (în colaborare cu S. Cociș) (A)
 257. Despre fragmente de diplome militare „revăzute” sau mai nou descoperite la Porolissum (Über einige wiedergelesenen oder neuentdeckten Militätdiplom fragmente aus Porolissum), în *ActaMP*, 19, 1995, p. 72–88 (N)

258. Dacia Porolissensis und die Markomannkriege, în *Markomannkriege. Ursachen und Wirkungen*, Brno, 1994, p. 371–376 (S)
259. Note de lectură III. „W. E. Brown, *The Oriental auxiliaries of the Roman Imperial Army*, Yale University, 1980” (Ablösungsbemerkungen. III), în *EphNap.*, 5, 1995, p. 87–92 (N)
- 259a. „Ernst Künzl, Die Alamanenbeute aus dem Rhein bei Neupots. Plunderungsgut aus den römischen Gallien. Mainz 1993. Teil I–II–III–IV“, în *Eph. Nap.* 5, 1995, p. 331–332 (P)
- 259b. „Thomas Fischer, Das Umland der römischen Regensburg. Mit einem anthropologischen Beitrag von P. Schröter. M. Bz V–FG 42., München 1995“, în *Eph. Nap.*, 5, 1995, p. 333–335 (P)

1996

260. Die Nordgrenze der Provinz Moesia Superior in der Zeit des Bestehens Dakiens. 86–275 n. Chr., în *ActaMN*, 33. 1, 1996, p. 49–88 (S)
261. Câteva observații în legătură cu procesul de romanizare. III. Romanizarea numelor de plante în provinciile dacice. În legătură cu cartea Teresiei B. Tătaru (Eininge Betrachtungen zum Romanisierung in den dakischen Provinzen. III. Die Romanisierung der Pflanzennamen. In Verbindung mit dem Buch von Teresia B. Tătaru), în *ActaMN*, 33. 1, 1996, p. 115–133 (S)
262. Note de lectură. IV. Despre armata romană din provinciile dacice (Lektürnotizen. IV. Über die römische Armee in den dakischen Provinzen), în *ActaMN*, 33. 1, 1996, p. 169–178 (N)
263. Note epigrafice. IV. Inscricții gnostice (Epigraphische Notizen. IV. Gnostische Inschriften), în *ActaMN*, 33, 1, 1996, p. 179–187 (N)
264. Contribuții la istoria militară a Daciei Porolissensis. 5. Cohors I Aelia Gaesatorum (Beiträge zur Militargeschichte der Provinz Dacia Porolissensis. 5. Cohors I Aelia Gaesatorum), în *ActaMP*, 20, 1996, p. 87–96 (S)
265. Aplici cu disc ornamentate cu figură umană din Dacia Porolissensis (Zierknöpfe mit anthropomorphe Darstellung aus Dacia Porolissensis), în *ActaMP*, 20, 1996, p. 97–114 (în colaborare cu I. Bajusz) (S)
266. Vasul cu inscripție și simboluri creștine de la Moigrad. Contribuții la istoria creștinismului în Dacia după retragerea aureliană. III. Reinterpretarea simbolului numit *Copacul vieții* (Das Gefäß mit christliche Inschrift aus Moigrad. Beiträge zur Geschichte des Christentums in Dacia nach Aurelianus Abzug. III. Die Umdeutung des „Baum des Lebens“ genannten Symbols), în *ActaMP*, 20, 1996, p. 115–124 (S)
267. A proposito di un fragmento dei diploma militare da Porolissum. Osservazioni riguardanti il diploma IDR I Dipl. XXIII, în *Ommagio a Dinu Adameșteanu*, Cluj-Napoca, 1996, p. 151–154 (N)
268. *Porolissum. Un complex daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman. II. Vama romană. Monografie arheologică*, Cluj-Napoca, 1996, 138 p. + 61 fig. + 84 planșe + 80 anexe (Porolissum. Ein dakisch-römisch archäologischer Komplex

- an der Nordgrenze des Römischen Reiches. II. Das Zollgebäude. Beiträge zur Kenntnis des römischen Zollsystems in den dakischen Provinzen) (C)
269. *Der Römergrenzkastell von Bologa-Resculum/ Castrul roman de la Bologa-Resculum* (Ghid al monumentelor arheologice din Dacia Porolissensis, 1), Zalău, 1996, 68 p. + 80 anexe (C)
270. Der obermoesische Limes zwischen 86 und 106 n. Chr., în *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade, 1996, p. 115–124 (S)
271. Contribuții la istoria militară a Daciei romane. 2. Ala I Gallorum et Bosporanorum (Beiträge zur Militärgeschichte der Provinz Dakien. 2. Ala I Gallorum et Bosporanorum), în *Marisia*, XIII – XIV, 1984(1996), p. 511–580 (în colaborare cu A. Zrinyi) (S)
272. Sull'esistenza ai Romeni di medioevo della memoria di un cristianesimo iniziale (antico) di rito romano e lingua latina, în *Colloquia*, I, 2, 1994 (1996), p. 5–10 (A)
273. Über die Produktion von glassierten Gefäßen in den dakischen Provinzen, în *Alba Regia*, XXV, 1994 (1996), p. 115–120 (S)
274. Kreuzförmigen Zeichen auf Gegenständen des täglichen Gebrauchs aus vorconstantinischen Zeit, în *Akten des XII Internationalen Kongresses für christliche Archäologie*, Bonn, 1991, (Münster 1995/1996), p. 833–848 (S)
275. Exercitus Moesiae Superioris 106–275, în *Zbornik Radova Narodnog Muzeja*, XVI–1, 1996, p. 231–248 (S)
- 275a. Moigrad-Porolissum, com. Merșid, jud. Sălaj, în *Situri arheologice cercetate în perioada 1983–1992*, Brăila, 1996, p. 73–76 (S)

1997

276. *Das Römergrenzkastell von Buciumi/Castrul roman de la Buciumi*, Zalău, 1997 (Ghid al monumentelor arheologice din Dacia Porolissensis, 2), 117 p. + ilustrații (C)
277. *Das Römergrenzkastell von Moigrad-Pomet/Castrul roman de la Moigrad-Pomet*, Zalău, 1997 (Ghid al monumentelor arheologice din Dacia Porolissensis, 5), 129 p. + ilustrații (C)
278. *Der Meseș-Limes. Die vorgeschobene Kleinfestungslinie auf den westlichen Abschnitt der Grenze der Provinz Dacia Porolissensis/Limesul de pe munții Meseș. Linia înaintată de turnuri de pază de pe sectorul de vest al provinciei Dacia Porolissensis*, Zalău, 1997 (Ghid al monumentelor arheologice din Dacia Porolissensis, 8), 127 p. + ilustrații (C)
279. *Der Dakische Limes. Materialien zur seiner Geschichte*. Mainz, 1997. Sonderdruck aus der Jahrbuch der Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz, 113 p. + ilustrații (C)
280. *The fortifications for Lower Moesia. AD 86–275*, Amsterdam, 1997, 97 p. + 80 ilustrații (în colaborare cu Mihail Zahariade) (C)
281. Beiträge zur Militärgeschichte von Dacia Porolissensis. (6). Cohors I Hispanorum Quingenaria, în *ActaMN*, 34,1, 1997, p. 61–73 (S)
282. Limes or strategy? Critical notes on E. N. Lutwak's work, „*The grand strategy of the*

- Roman Empire from the 1st century to the third*, Baltimore, Maryland – London, 1976”, în *ActaMN*, 34,1, 1997, p. 213–225 (S)
283. Römische Drehmühlen von Porolissum und aus den Kastellen des westlichen Limes der Provinz Dacia Porolissensis, în *ActaMN*, 34,1, 1997, p. 229–324 (S)
284. Die gestempelten Gefäße von Porolissum. II. Die gestempelten Gefäße aus dem Kastell auf dem Hügel Pomet / Vase ștampilate de la Porolissum. II. Vase ștampilate din castrul roman de pe vârful dealului Pomet, în *ActaMP*, 21, 1997, p. 19–219 (în colaborare cu Cristian Filip) (S)
285. Nochmals zu einer Ziegelschrift aus Weisenburg / Bayern: die Tagesnorm eines römischen Ziegelarbeiters, în *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 26, 1996 (1997), Heft 4, p. 475–482 (N)
286. Date noi despre „Sfinxul” de la Turda (New data about the „Sphinx” von Turda), în *Civilizația romană în Dacia*, Cluj-Napoca, 1997, p. 157–161 (N)
287. Die Verteidigung der Provinz Dacia Porolissensis zwischen Mauersperre und Verteidigung in der Tiefe, în *Roman Frontier Studies 1995 XVI, Rolduc (Limes 16 Rolduc)*, Amsterdam, 1997, p. 13–24 (S)
288. „M. Mackensen, *Die spättantiken Sigillata- und Lampenöfen von El Mahrine (Tunesien). Studien zur nordafrikanischen Feinkeramik des 4 – bis 7. Jhr.*, München 1992“, în *EphNap*. 6, 1996 (1997), p. 301–304 (P)

1998

289. Despre existența la români a conștiinței unui creștinism inițial de rit roman și limbă latină (About the existence by the romanians of the conciousness of a primitive christian church with Roman ritus and latin language), în *Studia. Theologia Catholica*, 1, 1996 (1998), p. 63–79 (S)
290. Congresul internațional pentru studiul frontierelor romane. Limesul roman în Dacia. I. (The XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies. The Roman Limes in Dacia. I), în *Limes. Revista de cultură a Sălajului*, I, 1, 1998, p. 8–14 (N)
291. Tezaurul monetar de la Moldova Nouă (sec. IV p. Chr.) (The Late roman coin hoard from Moldova Nouă), în *Analele Banatului*. S. N. Arheologie–Istorie, V, 1997 (1998), p. 83–112 (în colaborare cu R. Ardevan, Nicoleta Toma) (A)
292. „Chr. Unz-Echardt Deschler-Erb, *Katalog der Militaria aus Vindonissa. Militärische Funde, Pferdegeschir und Jochteile bis 1976. Veröffentlichung der Gesellschaft pro Vindonissa*, Band XV, 1997, 96 S. + 86 Taf.“, în *ActaMN*, 35,1, 1998, p. 267–268 (P)
293. Congresul internațional pentru studiul frontierelor romane. Limesul roman în Dacia II. (The XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies. The Roman Limes in Dacia. II), în *Limes. Revista de cultură a Sălajului*, I, 2–3, 1998, p. 159–167 (N)
294. The Jews in the Roman Dacia. II. A jewish coin in the Roman fort from Ilișua (Dacia Porolissensis), în *Studia Judaica*, VII, Cluj-Napoca, p. 199–202 (S)

1999

295. Contribuții la cunoașterea faunei domestice la daci înainte de cucerirea romană

- (Contributions to the knowledge of Dacian domestic fauna before the roman conquest), în *Apulum*, XXXVI, 1999, p. 145–170 (în colaborare cu Al. Gudea) (S)
296. Limes Daciae Porolissensis. Beiträge zu einen historisch-archäologischen bibliographie, în *Roman Frontier Studies*, XVII, 1997, Zalău, 1999, p. 915–930 (S)
297. Un aspect mai puțin cunoscut al activității lui A. Mureșanu: polemica istorică (Historical dispute in the work of Andrei Mureșanu), în *Studia. Theologia Catholica*, XLII, 1, 1997 (1999), p. 79–86 (N)
298. Die Anfänge des Christentums bei den Dako-Römern, în *Früheschristentum zwischen Rom und Konstantinopel*, Wien, 1999, p. 64–65 (N)
299. „Joelle Napoli, *Recherches sur les fortifications linéaires romaines*, Collection de l'École française de Rome. 229, Rome, 1997“, în *ActaMN*, 36, 1999, p. 265–273 (R)
300. Vase romane cu decor lipit de la Porolissum (Die römischen Barbotine – Gefäße von Porolissum), în *Eph. Nap.*, 8, 1998(1999), p. 273–303 (S)
301. Crucea relicviar de la Dăbâca. Considerații privind tipologia și cronologia crucilor relicviar bizantine descoperite pe teritoriul României (Das in Dăbâca entdeckte Reliquienkreuz. Einige Betrachtungen zur Typologie und chronologischen Eingliederung der byzantinischen bronzenen Reliquienkreuzen mit figürlichem Relief, die auf dem Gebiet Rumäniens gefunden wurden), în *Eph. Nap.*, 8, 1998(1999), p. 273–302 (în colaborare cu C. Cosma) (S)
302. The Jews in the Roman Dacia. III. A clay counter with incised „star of David“ and other discoveries at Porolissum, în *Studia Judaica*, VIII, 1999, p. 278–284 (S)
303. Contribuții la istoria Bisericii Române Unite. O notiță despre Biserica Română Unită în *Istoria Armenilor din Transilvania*, în *Studia. Theologia Catholica*, XLIII. 1, 1998 (1999), p. 49–54 (A)
304. *Porolissum. Auschnitte aus dem Leben einer dakisch-römischen Grenzsiedlung aus dem Nord-Western der Provinz Dacia Porolissensis* (Xenia. Konstanzer Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte). Hrsg. Nicolae Gudea und Wolfgang Schüller, 240 S, Amsterdam, 1998 (1999) (autor și co-editor) (C)
305. „Ioan Horga, L'Eglise Greco-Catholique (Uniate) de Transylvanie à l'époque de lumières. L'èveché d'Oradea (1760–1840), Université de Reims f. a.“, în *Studia. Theologia Catholica*, XLII, 1, 1997 (1999), p. 118–121 (R)
306. Creștinismul vechi românesc între mit și realitate. 1. Despre legenda referitoare la predicarea apostolului Filip în Dobrogea (Ancient romanian christianity between myt and reality. 1. About the legend concerned Apostle Phillipp's mission in Dobrogea), în *Studia. Theologia Catholica*, XLIV, 2, 1997 1999, p. 127–132 (S)

2000

307. Dacia Porolissensis. Contribuții la o bibliografie a istoriei militare și la un scurt istoric al cercetărilor (Dacia Porolissensis. I. Beiträge zu eine Bibliographie der Militärgeschichte und einer Forschungsentwicklung), în *Revista Bistriței*, XIV, p. 355–370 (S)
308. Moigrad. com. Merșid, jud. Sălaj (Porolissum). Orașul roman. Cercetările arheologice de la Porolissum – sectorul LM–1S (sanctuarul lui IOMD), în *Cronica*

- Cercetărilor arheologice din România. Campania 1999. A XXXXIV-a sesiune anuală de rapoarte arheologice. Deva 24–28 mai 2000, București, p. 62–64 (N)*
309. Despre creșterea animalelor, cunoștințe de zootehnie și medicină veterinară în provinciile dacice. 106–275. O încercare metodologică pentru stadiul actual al cercetărilor (About the animal breeding, zootechnical knowledges and veterinary medicine in the Dacian provinces. I. A methodological attempt for the actually stage of research), în *Apulum*, XXXVIII, 2000, p. 241–278 (în colaborare cu Al. Gudea) (S)
 310. Bizantinologia între improvizație și realitate. Note, observații critice și completări la lucrarea: *Byzantinologie. I.* de V. V. Munteanu (Die Byzantinologie zwischen Improvisation und Wirklichkeit. Anmerkungen, kritische Bemerkungen und Ergänzungen zur Arbeit *Byzantonologie. I.* von V. V. Munteanu, în *StudiaUBB. Theologia Catholica* XLIV, 1, 2000, p. 131–143 (R)
 311. Die von Rumänischer Unierte Kirche (Griechisch–Katholischen) in der Zeit nach der Revolution von 1989 gespielten Rolle (Despre rolul jucat de Biserica Română Unită, Greco-Catolică după revoluția din anul 1989), în *StudiaUBB. Theologia Catholica* XLIV, 2, 2000, p. 99–114 în colaborare cu Fl. Crihălmeanu) (S)
 312. Note de lectură. Contribuții la Istoria Bisericii Române Unite. II. Episcopul Márton Áron și Biserica Română Unită clandestină (Beiträge zur der Geschichte der Rumänischen Unierte Kirche. II, Der Bischof Márton Áron und die Klandestine Unierte Kirche), în *StudiaUBB. Theologia Catholica* XLIV, 2, 2000, p. 149–156 (N)

2001

313. Über den dakischen Peryplus der legio III Gallica zu Beginn des 3. Jhdts, în Al. Ciugudean and V. Moga (eds), *Army and urban development in the danubian provinces of the Roman Empire*, Alba Iulia, 2000 (2001), p. 277–283 (S)
314. Reflexii privind relația Stat–Biserică. O abordare din punct de vedere greco-catolic, în M. Nóda (coord.), *Theological doctrines on the ideal Church–State relation/ Relația ideală dintre Biserică și Stat*, Cluj-Napoca, 2000 (2001), p. 45–66 (S)
315. Despre templul zeului Iupiter Dolichenus din municipium septimium Porolissensum / Über ein Jupiter Dolichenus Heiligtum in der municipium septimium Porolissensum, Cluj-Napoca, 2001, 174 p. + 80 fig. (în colaborare cu D. Tamba) (C)
316. Reflexii privind relația Stat-Biserică. O abordare din punct de vedere greco-catolic, (Erwägungen über die Beziehung Staat-Kirche. Eine Behandlung vom griechisch-katholischen Standpunkt), în *StudiaUBB. Theologia Catholica* XLVI, 1, 2001, p. 167–205 (S)
317. Politică ignoranței sau ignoranța ca politică. Note critice în legătură cu un text despre Biserica Română Unită (Greco-Catolică) dintr-un ghid al Bisericilor Orientale, (Die Politik des Unwissens oder der Unwissen als Politik), în *StudiaUBB. Theologia Catholica* XLVI, 1, 2001, p. 207–214 (R)
318. Porolissum „caput provinciae tertiae sive porolissensis”, în *Transylvanian Review* X, 2, 2001, p. 38–57 (S)

319. Despre statuete de marmoră reprezentând pe IOMD din templul de la Porolissum. Contribuții la arta provincială din Dacia romană (Über einige Marmorstatuetten mit der Darstellung des IOMD aus der Tempel von Porolissum. Beiträge zur Provinzial Kunst des römischen Dakien), în *Apulum*, XXXVII, 1, 2001, p. 160–187 (S).
320. Fibule de la Porolissum. Castrul Pomet și așezarea lui civilă, (Römische Fibeln aus Porolissum. Das Pomet-Kastell und die Zivilsiedlung), în *Revista Bistriței*, XV, 2001, p. 77–89 (în colaborare cu S. Cociș și D. Tamba) (A).
321. „Judita Călușer, Episcopia Greco-Catolică de Oradea, contribuții monografice, Oradea 2000”, în *StudiaUBB. Theologia Catholica*, XLVI, 3, 2001, p. 177–180 (R)
322. Das Gefäß mit christlicher Inschrift aus Moigrad. Beiträge zur Geschichte des Christentums im ehemaligen Daken nach Aurelians Abzug, în *StudiaUBB Theologia Catholica* XLVI, 3, 2001, p. 53–64 (S)
- 322a. Moigrad, com. Merșid, jud. Sălaj (Porolissum). Orașul roman, în *Cronica cercetărilor arheologice din România, Campania 2000*, București, 2001 (2002), p. 150–152, + planșe (în colaborare cu D. Tamba)

2002

323. Über römische Hakenkreuzfibeln mit Pferdekopfen, în *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 32, 2002, p. 101–104 (A)
324. Das dakisch-römische Christentum. 2. Das Kelch vom Moigrad. Die Frage der Verbreitung des Christentums auf dem Gebiet der ehemaligen dakischen Provinzen im 4. Jh., în A. Rustoiu, A. Ursuțiu (Hrsgs), *Interregionale und Kulturelle Beziehungen im Karpatenraum* 2. Jht. v. Chr.–1. Jht. n. Chr.), Cluj-Napoca, 2002, p. 151–189 (S)

2003

325. *Religion und Kirchen in Ost/Mitteleuropa: Rumänien, Slowakei, Ukraine*, Ostfildern 2003, 400 p (în colaborare cu M. Tomka, J. Márton, N. Marincovych, O. Turii, J. Brezak). Seria „Gott nach dem Kommunismus” Hrsgs. Paul M. Zulehner, M. Tomka, K. Toš) (C)
326. Evreii în Dacia romană. 106–275, în *Eph Nap.*, IX–X, 1999–2000 (2003), p. 179–208 (S)
327. Noțiunea de limes: frontieră sau concepție de apărare. Câteva reflecții în legătură cu o carte recent apă-rută, în *Eph Nap.*, IX–X, 1999–2000 (2003), p. 209–230 (S)
328. Notițe de arheologie creștină. 1. Despre un vas de la Micăsasa, (Christlich-archäologische Notizen. 1. Über ein Gefäß von Micăsasa), în *Apulum*, XXIX, 2002 (2003), p. 615–618 (N)
329. Îndreptări arheologice. 1. Câteva notițe despre mithraea în Dacia, în *Apulum* XXIX, 2002 (2003), p. 618–619 (N)
330. Contribuții la istoria militară a Daciei Porolissensis. 7. Îndreptări în legătură cu legio III Gallica, în *Revista Bistriței*, XVI, 2002 (2003), p. 47–54 (N)
331. Bezüglich der europäischen Wanderschaft der legio III Gallica zu Beginn des

3. Jhdts., în *Limes XVIII Amman*. Proceedings of the XVIII-th International Congress of Roman Frontier Studies (2000) Nottingham 2003, p. 19–24 (S)
332. The northern frontier of Moesia Prima and the western section of the north border of Dacia Ripensis between AD 275–378, în K. Kuzmova, K. Pieta, J. Rajtar (Hrsgs.), *Zwischen Rom und dem Barbaricum. Festschrift für Titus Kolnik zum 70. Geburtstag*, Nitra, 2002 (2003), p. 117–126 (S)
333. Note de arheologie creștină. 2. Vasul de sticlă de la Novae (Svistov, Bulgaria)/ Notizen christliches Archäologie. 2. Das Glasgefäß von Novae (Svistov, Bulgarien), în *StudiaUBB. Theologia Catholica*, XLVII, 4, 2002 (2003), p. 63–76 (N)
334. Unitus versus uniti. Câteva notițe și remarci cu privire la panseuri teologice despre Biserica Unită (Unitus versus uniti. Einige Notizen und kritischen Bemerkungen zu theologischen „Überlegungen“ zur Unierten Kirche), în *StudiaUBB Theologia Catholica*, XLVII, 4, 2002 (2003), p. 77–94 (A)
335. Einige Betrachtungen zur Lage der linken Donauufers im Gebiet des Eisernen Tores zwischen der zweiten Hälfte des 1. Jhds. und 378 n. Chr., în *Die Archeologie und Geschichte des Region des Eisernen Tores zwischen 106–275 n. Chr.* Kolloquium in Drobeta-T. Severin 1–4. Oktober 2000, București, 2001 (2003), p. 15–24 (A)
336. Moigrad, com. Merșid, jud. Sălaj (Porolissum), punct Pomet, în *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2001*, București, 2002 (2003), p. 207–209 (în colaborare cu D. Tamba, I. Bajusz) (A)
337. Restituiri arheologice. III. Cohors IIII Betasiorum, în *Eph Nap.*, XI, 2001 (2003), p. 55–60 (N)
338. Coin finds in the dolichenum from Porolissum, în *Numizmatikai Közlöny* 2001–2002 (2003), p. 209–231 (în colaborare cu R. Ardevan) (S) (A)
339. *Die Nordgrenze der römischen Provinz Obermoesien. Materialien zur ihrer Geschite* (86–275 n. Chr.), Mainz 2003, 118 S (Sonderheft aus JRGZM, 2001) (C)
340. Creștinismul daco-roman. 2. Potirul de la Moigrad și problema răspândirii creștinismului pe teritoriul fostelor provincii dacice în secolul IV, în *StudiaUBB. Theologia Catholica*, XLVII, 2, 2003, p. 5–62 (S)
341. Biserica Română Unită (Greco-Catolică) între chemarea endemică spre Occident și dificultățile orientale actuale (Die Rumänische Unierte Kirche (Griechisch-Katholische) Kirche nach dem Fall der Mauern mit und in weltlichen und kirchlichen Millieu), în *StudiaUBB. Theologia Catholica*, XLVII, 1, 2003, p. 109–134 (S)
342. Die neuen konkreten Ziele der Rumänischen Unierten (Griechisch Katholischen) Kirche nach dem Fall der Mauern mit und in weltlichen und kirchlichen Millieu, în *StudiaUBB. Theologia Catholica*, XLVII, 1, 2003, p. 135–164 (în colaborare cu F. Crihălmeanu) (S)
343. Tempfli Imre, Sárból és napsugárból. Pakocs Károly püspöki helynök élete és kora. 1892–1966, în *StudiaUBB. Theologia Catholica*, XLVII, 1, 2003, p. 165–167 (P)
344. Cristian Vasile, Istoria Bisericii Greco-Catolice sub regimul comunist. 1945–1989. Documente și mărturii, în *StudiaUBB. Theologia Catholica*, XLVII, 1, 2003, p. 167–169 (P)

345. Cristian Vasile, Între Vatican și Kremlin. Biserica Greco-Catolică în timpul regimului comunist, București 2003, în *StudiaUBB. Theologia Catholica*, XLVII, 47, 1, 2003, p. 169–174 (P)
346. Granița romană și romană târzie în zona Porților de Fier. Câteva note critice și statistice (Die römische und spätrömische Grenze im Eisternen Tor. Kritische und statistische Bemerkungen), în *Banatica*, 16/1, 2003 (Omagiu Gh. Lazarovici), p. 171–194 (S)
347. Depozitul monetar de la Iclod, sec. IV p. Chr. (Le dépôt monétaire d'Iclod, IV-e siècle ap. J. C), în *Banatica*, 16/1, 2003, p. 245–261 (A)
348. Notițe de arheologie creștină. 3. O clădire din așezarea rurală de la Gornea între locuirea rustică și bazilică creștină (Notizen christliches Archäologie. 3. Ein Gebäude aus der dörflichen Siedlung von Gornea zwischen rustikalischer Wohnung und christlicher Basilica), în *Banatica* 16/1, 2003, p. 262–272 (A)
349. Contribuții la istoria militară a provinciei Moesia. II. 1. Despre lectura ștampilei N. Beiträge zur Militärgeschichte der provinz Moesien II. Über die Lesung der Militäerstempel, în *Banatica*, 16/1, 2003 (Omagiu Gh. Lazarovici), p. 317–322 (N)
350. Contribuții la istoria militară a provinciei Moesia Inferior. 1. Propunere pentru lectura unei ștampile încă nerezolvate: CEMEL, (Beiträge zur Militärgeschichte der Provinz Niedermoesien. 1. Ein Vorschlag zur der Militäerstempel: CEMEL), în *Banatica*, 16/1, 2003 (Omagiu Gh. Lazarovici), p. 323–332.
- 350a. Opațiile din castrul roman de la Buciumi (Dacia Porolissensi), în *Studii în onoarea lui M. Porumb*, Cluj-Napoca, 2003, p. 21–38 (în colaborare cu C. Cosma).

2004

351. Das Römergrenzkastell von Buciumi. Vorschläge für eine graphische Wiederherstellung, în *Saalburg Jahrbuch*, 51, 2001 (2004), p. 127–152 (în colaborare cu arhitecta Amalia Gyemant) (S)
352. Raport preliminar în legătură cu cercetările de teren și arheologice, lucrările de conservare și restaurare executate la Porolissum între anii 1994–2002, în *ActaMP*, XXV, 2003 (2004), p. 195–262 (în colaborare cu D. Tamba) (A)
353. Vase ceramice cu decor ștampilat la nord-vest de limesul dacic (Die gestempelte Gefäße westlich von dakischen Limes in Barbaricum), în *ActaMP*, XXV, 2003 (2004), p. 19–130 (în colaborare cu C. Filip) (S)
354. Jupiter Dolichenus aus Porolissum. Beiträge zur Provinzialkunst in römischen Dakien, în P. Noelke (Hrsg.), *Romanisation und Resistenz in Plastik, Architektur und Inschriften des Imperium Romanum. Akten des 6. Internationalen Colloquiums über die probleme des Provinzialrömischen Kunstschaftens*, Köln 2. bis 6. Mai 2001, Mainz am Rhein, 2003 (2004), p. 441–450 (S)
355. Note de lectură. IV. Despre Porolissum într-o corespondență din secolul al XIX-lea, (Lekturnotizen. 4. Porolissum in einer Briefwechsel von 19 Jh.), în *ActaMP*, XXV, 2003 (2004), p. 161–165 (N)
356. Note arheologice. II. Despre fibulele în formă de svastică cu capetele brațelor

- în formă de cap de cal, (Lekturnotizen. 2. Über die Hachenkreuz fibeln mit Pferdekopfenden), în *ActaMP*, XXV, 2003 (2004), p. 153–160 (N)
357. Die cohors VII Breucorum c.R. equitata in Obermoesien, în *Orbis antiquae – Studia in honorem Ioannis Pisonis*, Cluj-Napoca, 2004, p. 73–75 (A)
358. Din nou despre fibulele cu corpul în formă de svastică și capetele brațelor în formă de cap de cal, (Nochmals über die Hackerkreuzfibeln mit Pferdekopfenden), în *Studia Historica et Archeologica in Honorem Magistrae Doina Benea*, Timișoara, 2004, p. 189–193 (A)
359. În legătură cu o tipologie a plăcilor votive triunghiulare cu decor în relief din cultul lui IOMD. Contribuții la istoria religiilor (Über eine Typologie der dreieckigen Votivtafeln des IOMD-Kultes), în *Apulum*, XLI, 2004, p. 219–146 (S)
360. Preotul dr. Silvestru Augustin Prunduș între rescriptul împăratului Traian privind pe creștini și recomandările generalului C. Ioana privind pe greco-catolici, (Le père dr. S. Aug. Prunduș entre le rescrit de l'empereur Trajan concernant les chrétiens et la recommandation du général C. Ioana concernant les greco-catholiques), în *StudiaUBB. Theologia Catholica*, XLIX, 1, 2004, p. 317–382 (N)

2005

361. Monete cu defecte de batere și imitații de secolul IV p. Chr. în tezaure din Banat. (Odd coins in the 4th century bronze hoards from the Banat region) (în colaborare cu C. Găzdac), în *Revista Bistriței*, XVIII, 2004 (2005), p. 123–137 (A)
362. Über eine Typologie der dreieckigen Votivplättchen mit Reliefverzierung im Kulte des Iupiter Dolichenus, în *The Antique Bronzes: typology, chronology, authenticity. Actes of the 16th International Congresses of Antique Bronzes*. Bucharest, May 26th – 31st 2003 (2005), p. 217–228 (S)
363. Did Jews live in the province of Dacia?, în P. Cernovodeanu (ed.) *The history of the Jews in Romania. I. From the beginnings to the nineteenth century*, Tel Aviv, 2002 (2005), p. 9–28 (A)
364. Contribuții la istoria militară a Moesiei Inferior. 2. Pentru o nouă tipologie a ștampilelor legiunii I Italica, în *EphNap.*, XIII, 2003 (2005), p. 195–216 (A)
365. Moigrad-Porolisum (com. Merșid, jud. Sălaj), în *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2004. A XXXIX-a sesiune națională de rapoarte arheologice*, Jupiter-Mangalia, 25–28 mai 2005, p. 242–243 (N)
366. Das Gefäß mit christlicher Inschrift aus Moigrad. Beiträge zur Geschichte des Christentums in ehemaligen Dakien nach Aurelians Rückzug, în *Atti del XIV Congresso Internazionale di Archeologia cristiana. Vienna 19–26 settembre 1999*. Roma, 2005, p. 887–891 + Taf. 142–146 (A)
367. Sanctuare și militari la Porolisum, în *EphNap.*, XIII, 2003 (2005), p. 217–242 (S)
368. Descoperiri arheologice creștine preconstantiniene în provinciile romane din jurul Daciilor, în *StudiaUBB. Theologia Catholica*, L, 1, 2005, p. 9–55 + 36 ilustrații (în colaborare cu D. Chiu) (S)
369. Note de arheologie creștină. 3. Inelul de aur cu inscripție de la Gozmitza (Moesia Inferior), în *StudiaUBB. Theologia Catholica*, L, 1, 2005, p. 3–8 (N)

370. Preot dr. Silvestru Augustin Prunduș OSBM, în *StudiaUBB. Theologia Catholica*, L, 1, 3005, p. 195–201 (N)
371. Îndreptări arheologice 5. Ulpiensia. Contribuții la cunoașterea Ulpiei Traiana, în *Apulum*, XLII, 2005, p. 505–572 (R)
372. Despre consumul alimentară al armatei romane din Dacia Porolissensis, în N. Gudea – C. Cosma (eds.), *Comerț și civilizație în Transilvania în mileniile I a. Chr. – 1 p. Chr.*, Cluj-Napoca, 2005, p. 185–210 (S)
373. B. Lörincz, Die römische Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Teil I: die Inschriften. Wien 2001, 332 p + 17 Abb +67 Tabellen, în *EphNap.*, XII, 2002 (2005), p. 313–315.
374. Das römische Binnenkastell von Gherla. Die Erde-Holzphase 106–140, în *Limes 19 Pécs. Aktendes 19-ten Internationalen Congress of Roman Frontier Studies. Pécs. September, 2003*, Pécs, 2005, p. 713–721 (în colaborare cu R. Ardevan și D. Protase) (S)
375. Odd 4th century coins in the hoards from Banat, în *EphNap.*, XIII, 2003 (2005), p. 243–259 (în colaborare cu C. Găzduc) (A)

2006

376. Sagittarii porolissensi și armele lor, în *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Cluj-Napoca/Bistrița, 2006, p. 395–413 (S)
377. Where the Jews in the provinces of Dacia? (ancient Romania) during the Roman era, în *The History of the Jews in Romania from the beginning to the nineteenth century*, Tel Aviv, 2005 (2006), p. 13–36 (A)
378. Despre un fragment de plăcuță de marmoră cu reprezentarea cavalerilor danubieni la Porolissum, în *Revista Bistriței*, 19, 2005 (2006), p. 77–85 (A)
379. Evreii în Dacia romană. 5. Discul miniatural de piatră cu reprezentarea stelei lui David la Porolissum, în *Revista Bistriței*, 19, 2005 (2006), p. 95–99 (N)
380. Note de lectură. IV. Domnul Ștefan Roșeanu și armamentul roman din Dacia, în *Revista Bistriței*, 19, 2005 (2006), p. 296–299 (N)
381. Über ein Marmoplatte mit der Darstellung der Danubischen Reiter von Porolissum, în *Corona Laurea. Studii în onoarea Luciei Marinescu*, București, 2005 (2006), p. 215–220 (A)
382. Il cristianesimo daco-romano nella storiografia greco-catolica romana moderna e contemporanea, în *Studia UBB. Theologia Catholica*, LI, 1, 2006, p. 145–159 (S)
383. Nicolaus Netzhammer, In verbo tuo. Raymund Netzhammer O.S.B. arhiepiscop de București 1905–1924. Traducere în limba română de Alina Sorceanu (Berlin). Editura Arhiepiscopiei romano-catolice de București, București, 2003, 170 p., în *StudiaUBB. Theologia Catholica*, LI, 1, 2006, p. 251–254 (P)
384. Moigrad, com. Mersid, jud. Sălaj (Porolissum), în *Cronica săpăturilor arheologice din România. Campania 2005*, București, 2006, p. 231–232, nr. 120 (în colaborare cu D. Tamba) (A)
385. *Porolissum. Coins from Roman sites and collections of Roman coins from Romania*. II. Cluj-Napoca, 2006, 189 + 17 planșe (în colaborarea cu C. Găzduc) (C)

386. Ein mit Inschrift versehener goldener Ring aus Gonitza (Moesia Inferior), în *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 36, 2006, 2, p. 255–258 (N)
387. *Dacia. Eine römische Provinz zwischen Karpaten und Schwarzem Meeres*, Mainz, Philipp von Zabern 2006, 115p + 37 ilustrații color + 14 ilustrații alb-negru + 32 ilustrații desenate (hărți, planuri, reconstituiri) (C)

2007

388. Der untermoesische Limes und die Verteidigung der moesischen Nord und Westküste des Schwarzen Meeres. Limes et litus Moesiae Inferioris, în *Sonderheft aus Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz*, 52, 2005 (2007), 247 p. (C)
389. Votiv Denkmäler aus Stein und Ihre soziale und ethnische Widerspiegelung. Fallstudie: Porolissum (Dacia Porolissensis), în *StudiaUBBTC series historia ecclesiastica*, LII, 1, 2007, p. 7–29 (S)
390. Note de arheologie creștină. 4. Descoperiri creștine la Gârla Mare (jud. Mehedinți), în *StudiaUBBTC series historia ecclesiastica*, LII,1, 2007, p. 31–39 (N)
391. Prospettiva della Chiesa Romana Unita con Roma (Greco-Cattolica) dopo la caduta delle mure nel contesto laico ed ecclesiastico, în *StudiaUBBTC series historia ecclesiastica*, LI, 1, 2006 (2007), p. 139–166 (A)
392. Arme romane ca ofrande votive. Studiu de caz: templul lui IOMD de la Porolissum, în *Revista Bistriței*, 20, 2006 (2007), p. 125–132 (A)
393. Contribuții la cunoașterea limesului Moesiei Inferior. Cazul Iatrus, în *Revista Bistriței*, 20, 2006 (2007), p. 117–186 (N)
394. Das Gefäß mit christlicher Inschrift aus Moigrad. Beiträge zur Geschichte des Christentums in ehemaligen Dakien nach Aurelians Rückzug, în *Akten des XIV-ten Internationalen Kongresses für Christlichen Archäologie*. I. Citta del Vaticano, 2006 (2007), p. 879–883 + Taf. 142–146 (N)
395. Die römische Grenze in Rumänien (Dacia), în *Grenzendes Römischen Reiches*, Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 2006 (2007), p. 31–40 (A)
396. Römische Waffen als Votivgabeopfer. Fallstudie: Das IOMD – Tempel von Porolissum, în C. Cosma (ed.), *Funerary offerings and votive depositions in Europe's first millenium. AD. Cultural artefacts and local identities*, Cluj-Napoca, 2007, p. 21–35 (S)
397. Virgil Lungu, Creștinismul în Scythia Minor în contextul vest-pontic. Sibiu – Constanța 2000, 168 p. + 34 fig. Din secolele III–IV + 44 fig. Din secolele IV–VI, în *StudiaUBBTC series historia ecclesiastica*, LII, 1, 2007, p. 141–143 (R)
398. Daniel Dumitran, Un timp al reformelor. Biserica Greco-Catolică din Transilvania sub conducerea episcopului Ioan Bob (1782–1830), în *StudiaUBBTC series historia ecclesiastica*, LI, 4, 2006 (2007), p. 167–170 (P)
399. Nicolai Staab, Die Unierte Kirche in Rumänien 1948–1989. Tübingen 2005, în *StudiaUBBTC series historia ecclesiastica*, LI, 4, 2006 (2007), p. 175–177 (R)
400. Aurelia Știrban, M. Știrban, Din istoria Bisericii Române Unite cu Roma de la 1918 la 1941, în *StudiaUBBTC series historia ecclesiastica*, LII, 1, 2007, p. 144–145 (P)

401. I. P. Southern, K. R. Dixon, Roman cavalry equipment. Tempus Publishing Ltd. The Mill. Briscoombe Port Stroud, Gloucestershire. 2003, în *EphNap.*, 14–15, 2004–2005 (2007), p. 211–212 (P)

2008

402. *Castrul roman de la Feldioara/ Das Römerkastels von Feldioara*, Cluj-Napoca, 2008, (224 p. + 28 figuri + 36 planşe) (C)
403. *Așezări rurale din Dacia romană. 106–275. Schiță pentru o istorie a satului și agriculturii daco-romane*, Oradea, 2008 (138 p + 115 planşe) (C)
404. *Din istoria militară a Daciei romane. Castrul roman de interior de la Gherla/ Aus der Militärgeschichte des römischen Dakien. Das römische Binnenkastel von Gherla*, Timișoara, 2008 (503 p + 33 figuri + 99 planşe (în colaborare D. Protase și R. Ardevan) (C)
405. *Lychnological Acts 2. Trade and local production of lamps from the prehistory to the Middle Ages devices*, Zalău – Cluj-Napoca, 13th – 18th May 2006, Cluj-Napoca, 2008, 243 p + 156 planşe în colaborare) (CST)
406. „Pannonische glasierte Keramik”. II. Über die spätromischen glasierten Lampen (4. Jh.) von der Mittleren und Unteren Donau, în *Lychnological Acts 2*, Cluj-Napoca, 2008, p. 97–117 (A)
407. Die Lampen aus dem Römerkastell von Buciumi (Dacia Porolissensis), în *Lychnological Acts 2*, Cluj-Napoca, 2008, p. 117–128 (în colaborare cu C. Cosma) (S)
408. Note de arheologie creștină.5. Corrigenda et addenda la o intervenție privind vasul cu inscripții și simboluri creștine de la Moigrad, în *Studia UBB. Theologia Catholica*, LII, 3, 2007 (2008), p. 31–35 (N)
409. Note de arheologie creștină.6. Despre datarea și interpretarea unor piese descoperite în Dacia și datând din epoca creștină veche (106–275/313 p. Chr), în *Studia UBB. Theologia Catholica*, LII, 3, 2007 (2008), p. 37–41 (N)
- 409a. Paul Negruț, Biserica și statul: O interogație asupra modelului „simfoniei bizantine” Oradea 2005. 199 p., în *Studia UBB. Theologia Catholica*, LII, 3, 2007, p. 267–271
410. Note de arheologie creștină. 7. Despre un inel de aur cu gemă și simboluri creștine de la Durostorum (Moesia II), în *Studia UBB. Theologia Catholica*, LIII, 1, 2008, p. 73–78 (N)
411. Biserica Română Unită 1945–1948. Confruntările cu statul comunist, în *Studia UBB. Theologia Catholica*, LIII, 4, 2008, p. 201–227 (A)
412. Proiect „Necropolis porolissensis. Methods and perspectives”, în *Acta Terrae Septemcastrensis*, VI, 1, 2007 (2008), p. 9–17.
413. Câteva notițe privind omisiuni, inadvertențe precum și adăugiri la un „Atlas-dicționar al Daciei romane”, coordonator M. Bărbulescu, ed. Tribuna Pres, Cluj-Napoca 2005, în *Revista Bistriței*, 21, 1, 2007 (2008), p. 300–302. (A)
414. Un mesaj de pe limes dacicus pentru arheologii spanioli: despre un detașament din legiunea VII Gemina la Porolissum, în *Revista Bistriței*, 21, 1, 2007 (2008), p. 283–291 (N)

415. Notizen christliches Archäologie, 2. Das Glassgefes von Novae (Svistov, Bulgarien), în *EphNap.*, XVI–XVII, 2007–2008, p. 165–176 (N)
416. O fibulă digitată cu mască umană pe picior descoperită la Ațintiș (jud. Mureș), în *EphNap.*, XVIII, 2008, p. 213–226 (în colaborare cu C. Cosma) (A)
417. „E. Ch. Suttner, Staaten und Kirchen in der Völkerwelt des Ätlichen Europa. Entwicklungen der Neuzeit, Fribourg 2007”, în *StudiaUBB. Theologia Catholica*, LIII, 1, 2008, p. 223–244 (R)
418. „Jan Mikrut, Die christliche Martyrer des Nazionalsozialismus und Totalitarismus in Mitteleuropa. 1938–1945, Wien 2005”, în *StudiaUBB. Theologia Catholica*, LIII, 1, 2008, p. 225–227 (R)
419. Die dakische Gebiete in der Provinz Moesia Inferior. 101–118, în *EphNap.*, 17, 2008, p. 49–84, (în colaborare cu C. Găzdac) (R)
420. Victoria Bolfă (sr. Veridiana), Aspecte din istoria comunității Surorilor Baziliene din România. Fondarea și perioada de persecuție 1948–1989, Tg. Lăpuș 2007, în *StudiaUBB. Theologia Catholica*, LIII, 3, 2008, p. 161–163 (R)
421. Din istoria Bisericii greco-catolice clandestine. 2. M. R. Birtz, M. Kierein, S. Făgăraș, Fărâme din prescura prigoanei – 1948–1990, Cluj-Napoca, 2008, în *StudiaUBB. Theologia Catholica*, LIII, 4, 2008, p. 255–259 (R)

2009

422. *Castrul roman de la Răcari*, Cluj-Napoca, 2009, 204 p. + 166 planșe (în colaborare cu D. Bondoc) (C)
423. Din istoria Bisericii Române Unite clandestine. 3. Romul Pop, între cruce și stea. Un memoriu ecclesiastic. Baia Mare, 1997, în *StudiaUBB. Theologia Catholica*, LIV, 2, 2009, p. 231–237 (R)
424. Din istoria Bisericii Române Unite clandestine. 4. Wiliam Totok, Episcopul, Hitler și Securitatea. Procesul stalinist împotriva spionilor Vaticanului în România, Iași, 2008, în *StudiaUBB. Theologia Catholica*, LIV, 1, 2009, p. 213–217 (R)
425. Despre un tezaur de monete din secolul IV din Transilvania. Tezaurul de la Ocna de Sus (jud. Harghita), în *Revista Bistriței*, XXII, 2008 (2009), p. 179–182 (A)
426. Despre o jumătate de tipar bivalv din bronz pentru turnat fibule, prin metoda cerii pierdute, în *Revista Bistriței*, XXII, 2008 (2009), p. 179–182 (în colaborare cu D. Tamba) (A)
427. Eine in Ațintiș (Kreis Mureș) entdeckte Fibel mit Darstellung einer menschlicher Mascke auf dem Fibelfuss, în *ArchKorrBlatt* 39, 2009, p. 279–288 (în colaborare cu C. Cosma) (A)
428. Eine Fibelgussform aus Bronze aus Porolissum, in *ArchKorrBlatt* 39, 2009, 3, p. 409–414 (A)
429. Die Rumänische mit Rom Unierte Kirche (Griechisch-Katholisch) 1945–1948. Konfrontationen mit der kommunistischen Staat, în *Felekezetek az igazság szógálatában – Történelem – Theologia – Onszonóság 1500–2000. Tanulmányok*, Budapest, 2009, p. 49–57 (S)

430. Despre o jumătate de tipar bivalv de bronz pentru turnat fibule prin metoda cerii pierdute, în *ActaMP*, XXX, 2008 (2009), p. 135–142 (A)
- 430a. Biserica Română Unită. 1945–1948. Confruntările cu statul comunist, în *Biserica Română Unită 60 de ani de la desființare*, Cluj-Napoca, 2009, p. 301–329 (S)
- 430b. Eröffnungsrede, în *Biserica Română Unită. 60 de ani de la desființare*. Cluj-Napoca 2009, p. 9–10
- 430c. Contribuții la istoria militară a Daciei Ripensis 1. Despre fortificații nominalizate de stampile tegulare, în *Apulum*, XLVI, 2009, p. 415–430 (S)

2010

431. *Repertoriul arheologic al județului Sălaj*, Editura Muzeului național Brukenthal, Bibliotheca Brukenthal XLV, Sibiu, 2010, 166 p. + 51 figuri ilustrate (în colaborare cu Sabin A. Luca)
432. *Arheologie și istorie. IV. Descoperiri din județul Sălaj*, Editura Primus, Oradea, 2010, 273 p. + 1 hartă (în colaborare cu Sabin A. Luca) (C)
433. *Christiana minora. Studii, articole și note în legătură cu creștinismul primitiv din Dacia romană, Dacia postromană și unele provincii vecine*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2010, 519 p. + 193 figuri ilustrate (C)
434. Funditores und Balistarii. Eine Fallstudie zur Dacia Porolissensis, în *Waffen in Aktion. Akten des 16. International ROMEC Military Equipment Conference*, Xanten, 13–16 Juni 2007, Hrsg. Von Alexandra W. Busch und H. J. Schalles. Mainz. Philipp von Zabern Verlag, p. 223–236 (S)
435. Vorschlag für eine neue Lesung der Inschrift OMHARVG auf dem Ring No. 3 aus dem Grab. No. 1 von Apahida (Klausenburg/Cluj-Napoca, Rumänien), în *StudiaUBB. Theologia Catholica*, LV, 3, 2010, p. 25–66 (S)
436. Note de arheologie creștină. 8 A. Despre un inel bizantin de argint de căsătorie de la Durostorum (Moesia Secunda), în *StudiaUBB. Theologia Catholica*, LV, 4, 2010, p. 11–15 (A)
437. Note de arheologie creștină 8. Despre o gemă gnostică de la Gravă/Dinogetia (Moesia Inferior), în *StudiaUBB. Theologia Catholica*, LV, 4, 2010, p. 17–25. (A)
438. Contribuții la cunoașterea armatei romane târzii. 1. Arme pentru lupta la distanță din fortificațiile de pe granița de nord a Daciei Ripensis, în *Apulum*, XLVII, 2010, p. 77–106. (S)
439. Între frustrare și ignoranță. Răspuns la o pseudoscriere critică a d-lui Eugen S. Teodor, în *Apulum*, XLVII, 2010, p. 551–557 (în colaborare cu Dorel Bondoc) (R)
440. Prăbușirea apărării romane de frontieră la Dunărea de Mijloc și de Jos după 378. Cu privire specială la Dacia Ripensis, în *Revista Bistriței*, XXIII, 2009, p. 85–103 (2010) (S)

2011

441. Beiträge zur Kenntnis des spätrömischen Heeres (4. Jahrhundert) 1. Waffen für den Fernkampf aus den Wehranlagen an der Nordgrenze von Dacia Ripensis, în *Revista Bistriței*, XXIV, 2010 (2011), p. 267–283 (S)

442. Note de arheologie creștină. 7. Despre o gemă gnostică de la Gravăn/Dinogeția (Moesia Inferior), în *Classica et Orientalia*, 6/2, 2011 p. 445–453 (N)

2012

443. Note de arheologie creștină. Geme creștine la Carnuntum (Petronell, Austria), în *Apulum*, XLVIII, 2011, p. 217–224 (A)
444. Contribuții la istoria militară a Daciei Porolissensis. Alte îndreptări în legătură cu cohors III decorum, în *Apulum*, XLVIII, 2011, p. 327–330 (A)
445. Ländliche Siedlungen in den dakischen Provinzen (106–275 n. Chr.). Archäologische Beiträge zur Geschichte des Dorfes und der Landwirtschaft in der Römerzeit, în *JarbuchRGZM*, 58, 2009 (2012), p. 445–453 (A)
446. Stăpânirea romană/ The Roman rule/ La domination romaine, în Ioan Roșca (coord.), *Dunărea românească/ The Romanian Danube/ La Danube Romain*, București, 2011 (2012), p. 21–29 (A)

THE EARLY UPPER PALEOLITHIC OF THE BANAT AND RECENT RESEARCH AT THE PALEOLITHIC SITE OF TINCOVA*

*Wei Chu***, *Christian Zeeden****,
*Sorin-Marius Petrescu*****

Keywords: Aurignacian, Loess, Danube Corridor, Early Upper Paleolithic, Banat
Cuvinte-cheie: aurignacian, loess, argilă, Coridorul Dunării, începutul paleoliticului superior, Banat

1. Introduction

Research concerning modern human dispersals into Europe have proliferated in recent years thanks to ever improving genetic research. The amount of corresponding archaeological evidence concerning modern human dispersals and the Upper Paleolithic in Europe has also been augmented by new fieldwork. This increase of data has led to more complex narratives of cultural dispersals and demographic expansions. Previously, all available Early Upper Paleolithic evidence suggested that the arrival of the Aurignacian marked the first entry of *Homo sapiens* into Europe from the Levant, and that this arrival coincided with the rapid decline/replacement of local Neanderthal populations. However, it is clear now that this narrative is far too coarse. Different trajectories of regional cultural development show multiple, distinct dispersals and

* The investigations were carried out in the context of the CRC 806 “Our way to Europe”, subproject B1 “The Eastern Trajectory: Last Glacial Paleogeography and Archeology of the Eastern Mediterranean and of the Balkan Peninsula”, supported by the DFG (Deutsche Forschungsgemeinschaft, grant number INST 216/596–2). We would like to thank Dumitru Țeicu for the invitation to submit this article as well as Jürgen Richter, Frank Lehmkuhl, Thomas Hauck and Mircea Anghelinu for thoughtful discussions. Any errors are of course, our own.

** Institute of Prehistory; University of Cologne, Weyertal 125, 50923 Cologne, Germany, e-mail: wchu@uni-koeln.de

*** Chair of Physical Geography and Geoecology, Department of Geography, Templergraben 55, RWTH Aachen University, D–52056 Aachen, Germany, e-mail: christian.zeeden@geo.rwth-aachen.de

**** Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: smpetrescu@yahoo.com

disparate interaction patterns with native hominins. This is particularly true in Southeastern Europe, a hypothesized geographic intermediary between Central Europe and the Middle East.

Because of the early Aurignacian finds in the Swabian Jura e.g. Hohle Fels, Willendorf II, Geißenklösterle, Keilberg-Kirche¹ and the slightly older Early Upper Paleolithic assemblages (Bachokirian/Kozarnikan) in the lower reaches of the Danube catchment e.g. Kozarnika, Temnata and Bacho Kiro, scholars have hypothesized an early migratory link through the Danube Valley; the so-called Danube Corridor Hypothesis². Plausible as that hypothesis may seem, in reality the Danube's role in early modern human movements is not well understood as the catchment's Early Upper Paleolithic sites have not been verified and tested alongside the more extensive surrounding archaeological record. Current archaeological research along the Danube is limited to the surrounding highlands, the Inner Carpathians and Lower Austria; little is known from the Basin itself³. Additionally, many findspots remain poorly understood while others with single and multiple layers are only just being identified/reexcavated, for instance, Beregovo I⁴. In addition, archaeologists have paid scant attention to the topography and paleoclimatic variability of the Middle Danube, which could have influenced modern human migration.

The Banat plays a key role in this discussion as it is a unique topographic region that comprises the intersection of both karstic cave and open air settlements⁵ that have yielded Europe's earliest modern human fossils at the Peștera cu Oase⁶ as well other early specimens at Peștera Muierii and Peștera Cioclovina⁷. Excavations have also reported smaller, possible early lithic traces in the karst at the Peștera Liliecilor⁸ and Tabula Traiana Cave (Serbia) where artifacts were recovered directly above a Campanian ignimbrite tephra and dated with associated cutmarked bones to between 41.3–34.5 ka cal BP⁹. However, these assemblages are small, poor in diagnostic artifacts, and in the case of Liliecilor, the provenience of the artifacts remain unclear¹⁰.

By contrast, the region also has a number of large open air early Aurignacian

¹ Conard, Bolus 2008; Higham *et alii* 2012; Nigst *et alii* 2014; Uthmeier 1996.

² Conard, Bolus 2003.

³ Anghelinu *et alii* 2012; Ioviță *et alii* 2014; Steguweit *et alii* 2009.

⁴ Usik 2008.

⁵ Tasić *et alii* 2011.

⁶ Moldovan 2003; Trinkaus *et alii* 2003, 2012.

⁷ Alexandrescu *et alii* 2010; Harvati *et alii* 2007; Soficaru *et alii* 2006, 2007; Trinkaus *et alii* 2009.

⁸ Dobrescu 2008, 409.

⁹ Borić *et alii* 2012; Mandić, Borić 2015.

¹⁰ Cărciumaru 2010, 145.

assemblages concentrated around the fringes of the Poiana Ruscă Mountains in the Romanian Banat such as at Românești, Coșava, Tincova and potentially at the newly discovered findspot at Temerești¹¹. There are also further Aurignacian artifacts found in the plains surrounding the city of Vrșac (Vojvodina, Serbia) most notably at Crvenka-At where these have been recovered in good preservational contexts¹². Dates for the open air sites remain scarce, however, OSL and TL dates of sediments and heated artifacts both directly and indirectly bracket the Aurignacian levels at Românești to between 45–40 ka ago¹³. If correct, these would place the assemblage contemporaneous with the oldest Aurignacian assemblages in Europe.

Unfortunately, the human fossils and the lithic artifacts in the Banat, while both important to our understanding of early modern humans in Europe, are frustratingly found to the exclusion of the other. Except for a few scattered, unprovenienced pieces at both Peștera Muierii and Peștera Cioclovina in other parts of the cave, no lithics are associated with the modern human fossils. Likewise, no organic remains have yet been found in open air sites, a situation that is not likely to change due to high soil acidity¹⁴. Furthermore, as yet, there are no Aurignacian or contemporaneous finds in the Carpathian Basin loess where better preservation may be expected¹⁵.

It is with this in mind that the Collaborative Research Center–806 “Our Way to Europe” began fieldwork in the Banat, attempting to acquire and compare new comparative archaeological and sedimentological data with which to compare other Early Upper Paleolithic sites in the Levant and in Central Europe.

2. Background—Palaeolithic Research in the Romanian Banat

The history of Palaeolithic research in the Romanian Banat has been discussed extensively by I. Bălțean (2011). He relates that Pleistocene research in the Banat began at the end of the 19th Century with the discovery of Upper Pleistocene faunal remains (*Ursus spelaeus*, *Capra ibex*) in the Buhui Cave in Steierdorf-Anina¹⁶. Paleolithic artifacts were not found until the late 1930s when research was carried out at the Cerbului and Popovăț Caves in the Caraș Valley. While these artifacts were originally interpreted as bone and quartzite Palaeolithic artifacts, they were later shown to be geofacts¹⁷.

¹¹ Mogoșanu 1978; Kels *et alii* 2014; Sitlivy *et alii* 2014a; Micle *et alii* 2015.

¹² Chu *et alii* 2014; Mihailović 1992; Radovanović 1986.

¹³ Schmidt *et alii* 2013; Sitlivy *et alii* 2012.

¹⁴ Kels *et alii* 2014.

¹⁵ Händel *et alii* 2009.

¹⁶ Păunescu 2001.

¹⁷ Mogoșanu 1978, 14.

The first systematic Paleolithic excavation in the Banat took place in 1954 at the Peștera Hoților and was carried out by Nicolăescu-Plopșor¹⁸. These excavations yielded numerous Mousterian assemblages manufactured on quartzite (attributed to the Last Glacial cycle) along with a small number of possible Upper Paleolithic Aurignacian finds. Further collaboration with A. Păunescu, P. Roman and I. Stratan, resulted in the identification and investigation of the settlements of Tincova, Românești and Coșava¹⁹.

The impending flooding caused by the construction of the Iron Gates dam during the 1960s provided major stimulus for Banat Paleolithic research as archaeologists focused on rescuing at-risk archaeological heritage²⁰. During this time, four Paleolithic settlements were excavated: Băile Herculane (F. Mogoșanu, 1968–1970, 1972), Gornea-Căunița and Gornea-Păzăriște (F. Mogoșanu, 1969–1970 and V. Boroneanț, 1970) and Climente I (V. Boroneanț, 1965) culminating in the publication of several reports and articles²¹.

Paleolithic research was rejuvenated in 2002 with the discovery of modern human remains from the Peștera cu Oase. This finding initiated a large, international multidisciplinary research project²² during which archeological, sedimentological and paleontological research was carried out both within the chambers of the Peștera cu Oase but also in the multi-layered site from the Peștera La Hoțu and the Plopa Ponor rock shelter²³. Since then, Paleolithic research in the Banat has been steady and a number of exploratory excavations²⁴ have led to a synthetic publication of Paleolithic and Mesolithic research²⁵.

a) *The site of Tincova*

The archaeological site of Tincova is situated on a wide terrace structure southeast of the village of Tincova (Caraș-Severin, Romania) at the western edge of the Poiana Ruscă Mountains. The Paleolithic settlement of Tincova is composed of two distinct archaeological locations. The first, *Seliște I* is located approximately 400 m south of the village and 300 m East-southeast of the Orthodox cemetery. The second, *Seliște II* is approximately 100 m South-southwest of *Seliște I*, near the same cemetery.

The Aurignacian site was first discovered in 1958 in the eroding sediments

¹⁸ Jungbert 1978; Nicolăescu-Plopșor, Mateescu 1955.

¹⁹ Păunescu 1992.

²⁰ Bălțean 2011.

²¹ e.g. Mogoșanu 1978; Boroneanț 2000.

²² Trinkaus *et alii* 2012.

²³ Bălțean *et alii* 2008.

²⁴ e.g. Tuffreau *et alii* 2007.

²⁵ Tasić *et alii* 2011.

of a steep alluvial cone 60 m above the right bank of the Timiș River²⁶. Formal archaeological research began in 1958 under the supervision of C. S. Nicolăescu-Plopșor and I. Stratan²⁷. Later excavations were continued by F. Mogoșanu 1965–1966²⁸.

The majority of lithics at Tincova are manufactured from a local “Banat flint” of variable quality though it is not clear if this material is indeed flint. Petrochemical analyses indicate a probable local source likely from fluvial cobbles of the local rivers (Leonard in prep). Like the other Banat sites of Românești and Coșava, less than 5% of the Banat tools and other artifacts were made from other potentially semi-exotic raw materials. However, their small number and their unknown provenience suggests that they may be local, having been transported from unknown sources.

It is thought that the main aim at Tincova was to manufacture light, unretouched blades and elongated rectilinear bladelets possibly through a continuous core reduction sequence²⁹. Among bladelet forms, Krems points and Dufour bladelets (Dufour sub-type) are the most abundant. Simple endscrapers and retouched blades are present though carinated scrapers are rare and scaled retouch is absent³⁰.

Citing these typo-technological attributes, as well as temporal and spatial proximity, the original researchers suggested homologies between Tincova and the “classical” Krems-Dufour Aurignacian collections at Krems-Hundssteig in Lower Austria³¹. This connection has recently been resurrected placing Tincova (and the other Banat sites as well) within a specific Aurignacian facies, itself a part of a discrete European typo-technocomplex³².

However, the Tincova assemblage has also been used in the past as evidence that the earliest hominins reached the Banat during MIS 3. Both Teyssandier and Zilhão have suggested that the collection assemblage is “strongly suggestive of the Proto-aurignacian based on the targeted production of elongated rectilinear bladeforms.” They compare it to Geißenklösterle and other early Swabian Jura assemblages and have additionally encouraged comparisons with the Kozarnikian further east in Bulgaria³³, implying that its position might have served as an intermediary waypoint between Southeastern and Central

²⁶ Sitlivy *et alii* 2014b.

²⁷ Nicolăescu-Plopșor, Stratan 1961; Stratan 1962.

²⁸ Mogoșanu 1967.

²⁹ cf. Sitlivy *et alii* 2014b.

³⁰ Teyssandier 2008; cf. Sitlivy *et alii* 2014b.

³¹ Hahn 1977; Mogoșanu 1978.

³² Demidenko, Noiret 2012.

³³ Tsanova 2006.

Europe³⁴. Still, no direct comparative study between any of these sites has been made and the Tincova site remains undated. If correct however, these comparisons raise important questions as to Tincova's association with the other Banat sites and may be critical to unravelling the truth surrounding the validity of the Proto-aurignacian and other various Aurignacian subtypes.

Resolving the exact nature of the Tincova assemblages is therefore a main goal in understanding its relevance to the Danube Corridor Hypothesis. It is with this in mind that we posited the following questions:

1. What is the extent of the site of Tincova and;
2. Could the site represent multiple layers not observed by Mogoşanu and the other excavators?

b) Material and Methods

Small “keyhole” trenches were dug by a mechanical excavator in eight different locations predetermined by the excavation team (Table 1; Fig 1). After the topsoil was removed, trenches were dug in approximately 5 cm spits. Sediments in each spit was carefully examined for archaeological material but not sieved. When artifacts were found *in situ*, their depth was recorded; otherwise, depths recorded give an approximate depth and location within the trench. Trench profiles were manually trowel cleaned and described. Sediment samples were taken from stratigraphic levels integrating 5 cm intervals. Samples were taken using a trowel, and were stored in plastic bags.

Additionally, we were able to identify and interview Dănilă Gheorghişa from the village of Tincova who worked as one of approximately twenty other locals as an excavator in archaeological excavations of Selişte I for two months. Through her, we were able to confirm the exact position of the former excavations. Additionally, she alerted us to an eroding surface where she collected large quantities of lithic surface finds which she donated to the Lugoj Museum.

3. Results

More than 3 m (Trench 1) of sediment overlay coarse terrace sediments cropping out at the terrace edge. From eight trenches, seven were described in the field. Table 2 gives summarized descriptions from top to bottom.

Trenches 2–7 show similar build-ups (Table 1). We found a humic upper soil (Ah) of 12–25 cm thickness that gradually grades into a denser, grayer and less organic-rich horizon, interpreted as an Ae/Bv/Sd horizon that has been bleached by water stagnation. In all of the trenches, a compact and colorful (orangish, blackish, and ochre) horizon follows, which has a (sub)polyedric

³⁴ Teyssandier 2006; 2008; Zilhão 2006.

structure and black (Mn) coatings partly composed of fossil root channels (but not only of fossil root channels) and polyedric soil/sediment structures. It continues to the bottom of the profile with varying amounts of sand and fine pebbles, and with varying intensity in color and black stains and coatings. No clear differences in the sediment composition was visible.

The deeper trenches, 1 and 8, are somewhat different. Trench 1 was dug the deepest and the closest to the terrace edge; it shows less colorful redoximorphic features than Trenches 2–7. Trench 8 was excavated on the hillslope east of Trenches 2–7. Though its stratigraphy is similar, it has more and coarser sand and gravels are embedded in the fine sediment. The sediment itself is sandier and also more brown-gray, and shows less colorful redoximorphic features.

A total of five artifacts were found during the test trenches in Trenches 3 and 6. In Trench 3, a carinated core was found as well (Fig. 3–1) as an unambiguous quartzite endscraper (Fig. 3–4). These artifacts were found in the back dirt of the excavation so their depths were not recorded, however from our observations, they came from a depth of between 80–90 cm. In Trench 6, three artifacts were found: a single blade, a large flake, and a small debitage piece (Fig. 3). Again, the depths of the blade and flake were not recorded, however, the debitage piece was found *in situ* at a recorded depth of 75 cm (Fig. 4). Additionally, a number of surface finds including a carinated core (Fig. 3–2), were found in the dirt path near Trenches 3 and 4.

Discussion

Previous archaeological excavations by Mogoșanu (1978) have suggested a generalized ~3 m deep stratigraphy consisting of an upper yellowish grey vegetated soil (*sol vegetal gri-gălbui*), a yellowish white fine powder with iron oxide concretions (*praf fin gălbui-albicios cu concrețiuni de oxizi de fier*), a compact yellowish brown clay (*argilă brun-galbuie compactă*) and a reddish clay (*argilă de culoare roșcată*). The sediment profiles we found at Tincova are similar to the original descriptions by Mogoșanu (1978). Kels et al. (2014) described similar sediments and stratigraphies from Coșava and Românești, ca. 30–40 km further northeast and were described showing similar fragipan features, restricting water infiltration and root penetration.

We agree with the interpretation of Kels et al. (2014), that water infiltration is limited as the soil is extremely wet and shows colorful redoximorphic features from ~40 cm downward. Water stagnation is also visible in the landscape by the frequent occurrence of standing surface water puddles and of hydrophilic sedges (*sp. carex*). Similar sediments have been observed by the authors southeast of Vršac (Serbia), and it is posited that their continuous

distribution along the Banat hillslopes towards the Carpathians is likely, though more observations are required. Kels et al. (2014) also ‘assume a wider distribution of [these] fragic horizons in comparable altitudes and morphological positions along the Carpathian arc’. The observations at Tincova support this statement. The Tincova site seems quite similar in its sedimentary composition and geomorphologic position to the Românești site, where probably no or only minor erosion took place as opposed to Coșava where sediments were highly eroded³⁵. Less intense redoximorphic features in trenches one and eight may be associated with less stagnant water through better drainage at the hillslope and near the terrace edge.

The origins of the fine sediment and its several coarser components may be of aeolian or colluvial genesis; they may also represent a former flood plain of the Mureș River. We suggest a combination of aeolian loess deposition combined with colluvial sediment input from the adjacent upland hills accumulated during heavy rain events alongside carbonate dissolution to be responsible for the present soils. The coarser particles (in the sand fraction and the fine pebbles) support an alluvial or colluvial origin of parts of the deposits; an aeolian origin is at this point speculative. The absence of clear stratified sand and coarse material speaks against floodplain sediments and testifies to aeolian and colluvial deposition. Further evidence for a colluvial origin is in the abundance of coarse material in Trench 8 excavated at the hillslope. In summary, we suggest a combination of colluvial and aeolian sediment to be present at Tincova.

As loess covers wide parts of the Carpathian Basin and also the Banat³⁶, at least some aeolian loess deposition may be expected at Tincova. Where Kels et al. (2014) found three discrete sedimentological units at Coșava and Românești, Tincova does not show clear separations (however there are variations in coarse sediment fraction). Rather it shows different degrees of post-depositional alteration through soil formation and geochemical processes. At Coșava, fine sediments with a high proportion of coarser sediment from the underlying sediments are found³⁷. The trenches at Tincova did not reach the underlying coarser sediments, which crop out at the edge of the terrace-plateau-like landform where the archaeological site Tincova site is located. The sediments, including the high amount of clay and stagnic features found at Tincova, Coșava and Românești are dissimilar from last glacial sedimentary deposits in the Carpathian Basin, which mainly consist of loess, sometimes including a sandy component³⁸.

³⁵ Kels et alii 2014.

³⁶ e.g. Haase et alii 2007; Kels et alii 2014; Lukić et alii 2014; Marković et alii 2014; Obreht et alii 2015; Schulte et alii 2014.

³⁷ Kels et alii 2014.

³⁸ Obreht et alii 2015.

The artifacts found at Tincova are identical to those found by previous excavations. Clearly the presence of *in situ* lithic artifacts confirm Bălțean's (2011) suspicion that the archaeological site at Tincova had not been exhaustively excavated as Mogoșanu (1978) posited. Although few artifacts were found in these test trenches, the cores confirm that the artifacts are unambiguously early Aurignacian in nature but are unable to add to the discussion as to whether Tincova is part of a Proto-aurignacian, or Krems-Dufour typo-technocomplex. Nevertheless, the addition of two cores to the small collection of carinated cores (n=9) from Tincova represents a gain of over 20% and eventually may be able to help sort out the "mixed" signal currently given by the collection³⁹.

4. Conclusions

From the initial results it appears that the Banat and the Paleolithic site of Tincova have a long history of human occupation, and still have much potential to help clarify the picture of the Late Pleistocene modern human dispersals into southeastern Europe. The generalized stratigraphy and Paleolithic findings devised by Mogoșanu for Tincova largely conforms that the occupied area was much wider than previously thought. A quarter of the trenches tested in this fieldwork yielded at least traces of Paleolithic occupation, and techno-typological observations confirm that the area was occupied in the Late Pleistocene. Sediments are probably the combined result of aeolian deposition and colluvial input; post-depositional disturbances of the archaeological layers were not observed. We were unable to recover enough artifacts to confirm Mogoșanu's archaeological stratigraphy however, all the artifacts we found were ~80 cm below the surface. It is unclear if this represented multiple layers, but understanding if the site is comprised of a single or multiple early Aurignacian occupations would be important to our understanding of the Tincova assemblage and modern human migrations in Europe and it is clear that this is an aim for future work. Due to the low find density excavations would require a large area for recovering a significant amount of in-situ archaeological material.

BIBLIOGRAPHY

- Alexandrescu *et alii* 2010,
 E. Alexandrescu *et alii*, *Os fossiles humains des grottes Muierii et Cioclovina, Roumanie*, in *L'Anthropologie*, 114 (3), 2010, 341–353.

³⁹ Sitlivy *et alii* 2014b.

Anghelinu *et alii* 2012,

M. Anghelinu *et alii*, *Looking around Peștera cu Oase: The beginnings of Upper Paleolithic in Romania*, in *QuartInt*, 274, 2012, 136–157.

Bălțean *et alii* 2008,

I. Bălțean *et alii*, *Human presence and prehistoric settlements in the Minis karstic system: An overview*, in V. Chirica and M. -C. Văleanu, eds., *Etablissements et habitations préhistoriques, structures, organisation, symboles actes du colloque de Iași, 10–12 décembre 2007*, Iași, Institut d'archéologie, 2008.

Bălțean 2011,

I. Bălțean, *The Palaeolithic in Banat*, in N. Tasić, F. Drașovean, B. Jovanović, eds. *The Prehistory of Banat: The Palaeolithic and Mesolithic*, Bucharest, 2011, 19–75.

Borić *et alii* 2012,

D. Borić *et alii*, *Early modern human settling of the Danube corridor: The Middle to Upper Palaeolithic site of Tabula Traiana Cave in the Danube Gorges (Serbia)*, in *Antiquity*, 86, 2012.

Boroneanț 2000,

V. Boroneanț, *Paleolithique superieur et epipaleolithique dans la zone des Portes de Fer*, Bucharest, 2000.

Cârciumaru *et alii* 2010,

M. Cârciumaru *et alii*, *Paleoliticul din județul Brașov*, Târgoviște, 2010.

Chu *et alii* 2014,

W. Chu, T. Hauck, D. Mihailović, Crvenka – *At preliminary results from a lowland Aurignacian site in the middle Danube catchment*, in D. Mihailović, ed. *Palaeolithic and Mesolithic Research in the Central Balkans*, Serbian Archaeological Society, Belgrade, 2014, 69–75.

Conard, Bolus 2003,

N. J. Conard, M. Bolus, *Radiocarbon dating the appearance of modern humans and timing of cultural innovations in Europe: New results and new challenges*, in *JHE*, 44, 331–371.

Conard, Bolus 2008,

N. J. Conard, M. Bolus, *Radiocarbon dating the late Middle Paleolithic and the Aurignacian of the Swabian Jura*, in *JHE*, 55, 2008, 886–897.

Demidenko, Noiret 2012,

Y. E. Demidenko, P. Noiret, *The Siuren-I Aurignacian of Krems-Dufour Type Industries in the Context of the European Aurignacian*, in Y. N. Demidenko, M. Otte, & P. Noiret, eds. *Siuren I rock-shelter. From Late Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic to Epi-Paleolithic in Crimea*, ERAUL 129, Liège, 343–357.

Dobrescu 2008,

R. Dobrescu *Aurignacianul din Transilvania*, Bucharest, 2008.

Haase *et alii* 2007,

D. Haase, J. Fink, G. Haase, R. Ruske, M. Pécsi, H. Richter, M. Altermann, K. D. Jäger, *Loess in Europe – its spatial distribution based on a European loess map, scale 1: 2,500,000*, in *QSR*, 26, 2007, 1301–1312.

Hahn 1977,

J. Hahn, *Aurignacien, das ältere Jungpaläolithikum in Mittel-und Osteuropa*, Böhlau, Köln, 1977.

Händel *et alii* 2009,

M. Händel, U. Simon, T. Einwögerer, C. Neugebauer-Maresch, *Loess deposits and the conservation of the archaeological record – The Krems-Wachtberg example*, in *QuartInt*, 198, 2009, 46–50.

Harvati *et alii* 2007,

K. Harvati, P. Gunz, D. Grigorescu, *Cioclovina (Romania): Affinities of an early modern European*, in *JHE*, 53 (6), 2007, 732–746.

Higham *et alii* 2012,

T. Higham *et alii*, *Testing models for the beginnings of the Aurignacian and the advent of figurative art and music: The radiocarbon chronology of Geißenklösterle*, in *JHE*, 62 (6), 2012, 664–676.

Ioviță *et alii* 2014,

R. Ioviță *et al*, *Geoarchaeological prospection in the loess steppe: Preliminary results from the Lower Danube Survey for Paleolithic Sites (LoDanS)*, in *QuartInt*, 351, 2014, 98–114.

Jungbert 1975,

B. Jungbert, *Repertoriul localităților cu descoperiri paleolitice din Transilvania (I)*, în *ActaMN*, 15, 1975, 1–19.

Kels *et alii* 2014,

H. Kels *et alii*, *Genesis of loess-like sediments and soils at the foothills of the Banat Mountains, Romania – Examples from the Paleolithic sites Românești and Coșava*, in *QuartInt*, 351, 2014, 213–230.

Lukić *et alii* 2014,

T. Lukić, B. Basarin, B. Buggle, S. B. Marković, V. M. Tomović, J. P. Raljić, I. Hrnjak, A. Timar-Gabor, U. Hambach, M. B. Gavrilov, *A joined rock magnetic and colorimetric perspective on the Late Pleistocene climate of Orlovat loess site (Northern Serbia)*, in *QuartInt*, 334–335, 2014, 179–188.

Marković *et alii* 2014,

S. B. Marković, A. Timar-Gabor, T. Stevens, U. Hambach, D. Popov, N. Tomić, I. Obreht, M. Jovanović, F. Lehmkuhl, H. Kels, R. Marković, M. B. Gavrilov, *Environmental dynamics and luminescence chronology from the Orlovat loess-palaeosol sequence (Vojvodina, northern Serbia)*, in *JQS*, 29, 2014, 189–199.

Mandić, Borić 2015,

M. Mandić, D. Borić, *Pećina kod Trajanove Table*, in J. Čalić, ed. *Pećina kod Trajanove Table*. Public Enterprise „Djerdap National Park“, Belgrade, 2015, 84–89.

Micle *et alii* 2015,

D. Micle *et alii*, *CCA – Campania 2015*, 205–207. <http://patrimoniu.gov.ro>

Mihailović 1992,

D. Mihailović, *Orinjasijenska kremena industrija sa lokaliteta Crvenka-at u blizini Vršca*, Univerzitet u Beogradu, Filozofski Fakultet, Beograd, 1992.

Moldovan *et alii* 2003,

O. Moldovan *et alii*, *The oldest modern humans in Europe*, in *TAK*, 16, 2003, 77–81.

Mogoşanu 1967,

F. Mogoşanu, *Descoperirile paleolitice ale Muzeului din Lugoj*, în *RevMuz*, 4 (6), 1967, 555–559.

Mogoşanu 1968,

F. Mogoşanu, *Paleoliticul superior cuarţitic din Banat*, in *SCIIVA*, 19 (2), 1968, 303–311.

Mogoşanu 1972,

F. Mogoşanu, *Information générale sur le paléolithique du Banat (Sud-Ouest de la Roumanie)*, in *Dacia* (N. S.), 16, 2003, 5–29.

Mogoşanu 1978,

F. Mogoşanu, *Paleoliticul din Banat*, Bucharest, 1978.

Nicolăescu-Plopşor, Mateescu 1955,

C. S. Nicolăescu-Plopşor, C. Mateescu, *Şantierul arheologic Cerna-Olt*, in *SCIIVA*, 6 (3–4), 1955, 391–411.

Nicolăescu-Plopşor 1957,

C. S. Nicolăescu-Plopşor, *Le Paléolithique dans la république populaire roumaine a la lumière de dernière recherches*, in *Dacia* (N. S.), 1, 1957, 41–60.

Nicolăescu-Plopşor, Stratan 1961,

C. S. Nicolăescu-Plopşor, I. Stratan, *Săpăturile de la Tincova*, in *MCA*, 7, 1961, 29–31.

- Nigst *et alii* 2014,
P. R. Nigst *et alii*, *Early modern human settlement of Europe north of the Alps occurred 43,500 years ago in a cold steppe-type environment*, in *PNAS*, 111 (40), 2014, 14394–14399.
- Obreht *et alii* 2015,
I. Obreht, C. Zeeden, P. Schulte, U. Hambach, E. Eckmeier, A. Timar-Gabor, F. Lehmkuhl, *Aeolian dynamics at the Orlovat loess–paleosol sequence, northern Serbia, based on detailed textural and geochemical evidence*, in *AeoRes*, 18, 2015, 69–81.
- Păunescu 1992,
A. Păunescu, *Scurtă privire asupra paleoliticului din est-sud-estul Banatului*, in *SympThrac*, 9, 1992, 2–7.
- Păunescu 2001,
A. Păunescu, *Paleoliticul și mezoliticul din spațiul transilvan*, Bucharest, 2001.
- Radovanović 1986,
I. Radovanović, *Vršac-At, palaeolitsko nalazište*, in *ArhPreg*, 25, 1986, 11–12.
- Schmidt *et alii* 2013,
C. Schmidt *et alii*, *First chronometric dates (TL and OSL) for the Aurignacian open-air site of Românești-Dumbrăvița I, Romania*, in *JAS*, 40 (10), 2013, 3740–3753.
- Schulte *et alii* 2014,
P. Schulte, F. Lehmkuhl, H. Kels, C. Loibl, N. Klasen, T. Hauck, *Environmental change indicated by grain-size variations and trace elements: Examples from two different sections – the sandy-loess sediments from the Doroshivtsy site (Ukraine) and the loess section Semlac (Romania)*, in *Proscience*, 1, 2014, 106–112.
- Sitlivy *et alii* 2012,
V. Sitlivy *et alii*, *The earliest Aurignacian in Romania: New investigations at the open air site of Românești-Dumbrăvița I (Banat)*, in *Quartär*, 59, 2014, 85–130.
- Sitlivy *et alii* 2014a,
V. Sitlivy *et alii*, *Preliminary reassessment of the Aurignacian in Banat (South-western Romania)*, in *QuartInt*, 351, 2014, 193–212.
- Sitlivy *et alii* 2014b,
V. Sitlivy *et alii*, *Placing the Aurignacian from Banat (southwestern Romania) into the European Early Upper Paleolithic context*, in M. Otte & F. le Brun-Ricalens, eds., *Modes de contactes et de déplacements au Paléolithique Eurasiatique, Actes du colloque international de la commission*, 2014, 243–277.

Soficaru *et alii* 2006,

A. Soficaru, A. Dobos, E. Trinkaus, *Early modern humans from the Peștera Muierii, Baia de Fier, Romania*, in *PNAS*, 103 (46), 2006, 17196–17201.

Soficaru *et alii* 2007,

A. Soficaru *et alii*, *The human cranium from the Peștera Cioclovina Uscată, Romania*, in *CurrAnthropol*, 48 (4), 2007, 611–619.

Steguweit 2009,

L. Steguweit, *Long Upper Palaeolithic sequences from the sites of Poiana Ciresului, Bistricioara and Ceahlau-Dartsu (NE-Romania)*, in *PreAlp*, 44, 2009, 33–38.

Stratan 1962,

I. Stratan, Șantierul Tincova, in *MCA*, 8, 1962, 123–125.

Tasić *et alii* 2011,

N. Tasić, F. Drașovean, B. Jovanović, *The Prehistory of Banat: The Palaeolithic and Mesolithic*, Bucharest, 2011.

Teyssandier 2004,

N. Teyssandier, *Les débuts de l'Aurignacien en Europe: Discussion à partir des sites de Geissenklösterle, Willendorf II, Krems-Hundssteig et Bacho Kiro*, Paris 10, 2004.

Teyssandier 2008,

N. Teyssandier, *Revolution or evolution: The emergence of the Upper Paleolithic in Europe*, in *WA*, 40 (4), 2008, 493–519.

Trinkaus *et alii* 2003,

E. Trinkaus *et alii*, *An early modern human from the Peștera cu Oase, Romania*, in *PNAS*, 100 (20), 2003, 11231–11236.

Trinkaus *et alii* 2009,

E. Trinkaus *et alii*, *Stable isotope evidence for early modern human diet in southeastern Europe: Peștera cu Oase, Peștera Muierii and Peștera Cioclovina Uscată*, in *MCA*, 5, 2009, 4–14.

Trinkaus *et alii* 2012,

E. Trinkaus, S. Constantin, J. Zilhão, *Life and death at the Peștera cu Oase: A setting for modern human emergence in Europe*, Oxford University Press, New York, 2012.

Tsanova 2006,

T. Tsanova, *Les débuts du Paléolithique supérieur dans l'Est des Balkans. Réflexion à partir de l'étude taphonomique et techno-économique des ensembles lithiques des sites de Bacho Kiro (couche 11), Temnata (couches VI et 4) et Kozarnika (niveau VII)*, Sciences du Vivant, Géoscience, Sciences de l'environnement, Université Bordeaux 1, 2006.

Tuffreau et alii 2007,
A. Tuffreau et alii, *Le gisement paléolithique moyen de Zăbrani (Département d'Arad)*, in *MCA*, 3, 2007, 5–18.

Usik 2008,
V. I. Usik, *The Upper Paleolithic of Transcarpathia: Chronology and cultural affinity of Beregovo I Aurignacian*, in *MICVA*, 12, 2008, 49–67.

Uthmeier 1996,
T. Uthmeier, *Ein bemerkenswert frühes Inventar des Aurignacien von der Freilandfundstelle Keilberg-Kirche bei Regensburg*, in *AK*, 26 (3), 1996, 233–248.

Zilhão 2006,
J. Zilhão, *Neandertals and moderns mixed, and it matters*, in *EvolAnthropol*, 15 (5), 2006, 183–195.

ÎNCEPUTURILE PALEOLITICULUI SUPERIOR ÎN BANAT ȘI CERCETĂRI RECENTE ÎN SITUL PALEOLITIC DE LA TINCOVA

Rezumat

Pe măsură ce datele despre răspândirea urmelor umane moderne în Europa în timpul paleoliticul superior se acumulează, scenariile devin din ce în ce mai complicate. Banatul, integrat în Bazinul sud-vest Panonic, unde numeroasele fosile și dovezile arheologice indică o prezență timpurie a oamenilor moderni, a devenit o regiune-cheie în această discuție.

Unul dintre cele mai importante situri este cel de la Tincova, care reprezintă un sit aurignacian bogat, a cărui asociere cu paleoliticul superior de est și de vest a fost pe larg discutată. În ciuda acestui fapt, vârsta și formarea sitului sunt încă puțin înțelese.

Cu aceste idei la bază, în primăvara anului 2016, am inițiat un proiect de mică anvergură de diagnoză și excavare arheologică preliminară (1) menit să identifice întinderea spațială a sitului și (2) pentru a reexamina sedimentele din jur.

Approape jumătate din sondajele efectuate în acest loc pe teren au dat cel puțin semnalul unor urme de ocupație antropică paleolitică și observațiile tehnolo-tipologice confirmă faptul că zona a fost ocupată în Pleistocenul Târziu.

Nu s-au observat tulburări post-depoziționale ale straturilor arheologice. Nu am reușit să recuperăm destule artefacte pentru a confirma stratigrafia arheologică propusă de Fl. Mogoșanu dar, cu toate acestea, toate artefactele au fost descoperite la -80 cm sub suprafață. Nu este clar dacă acest lucru a reprezentat mai multe nivele, dar înțelegerea în cazul în care situl este format dintr-o singură sau mai multe ocupații specifice aurignacianului timpuriu ar fi importantă pentru noi în ceea ce privește integrarea sitului de la Tincova în harta migrațiilor umane moderne în Europa și este clar că acesta este un obiectiv pentru munca noastră viitoare.

Sedimentele, inclusiv cantitatea mare de argilă cu caracteristici minerale prezente la

Tincova, dar și la Coșava și Românești, sunt deosebite de ultimele depozite sedimentare glaciare din Bazinul Carpatic, care constau în principal din loess, uneori, inclusiv o componentă de nisip.

Descrierea sedimentului este doar descriptivă aici și inițial se evită o interpretare științifică a solului. În plus, noi am fost capabili să identificăm și să interviewăm o persoană din satul Tincova care a lucrat cu alți aproximativ douăzeci de localnici la săpăturile arheologice din Seliște I timp de două luni în anii '70.

Astfel, am fost capabili de a localiza poziția fostelor săpături. În plus, persoana interviewată ne-a avertizat cu privire la o suprafață de erodare din islazul satului, zonă în care ea a colectat de-a lungul anilor de la suprafață cantități mari de piese litice din silex pe care le-a donat Muzeului din Lugoj. Descoperirile noastre confirmă prezența unui sit aparținând paleoliticului superior, aflat într-o stratigrafie similară cu cea găsită în context, de către Fl. Mogoșanu, stratigrafie și secvență sedimentară care sunt similare cu cele observate în alte situri aparținând aurignacianului timpuriu din regiune.

Figure 1: Location of the test trenches from the 2016 field campaign. Imagery ©2016 CNES/Astrium, DigitalGlobe, Map data ©2016 Google / *Campania din 2016 – Amplasamentul secțiunii de examinare preliminară. Imagery ©2016 CNES/Astrium, DigitalGlobe, Map data ©2016 Google.*

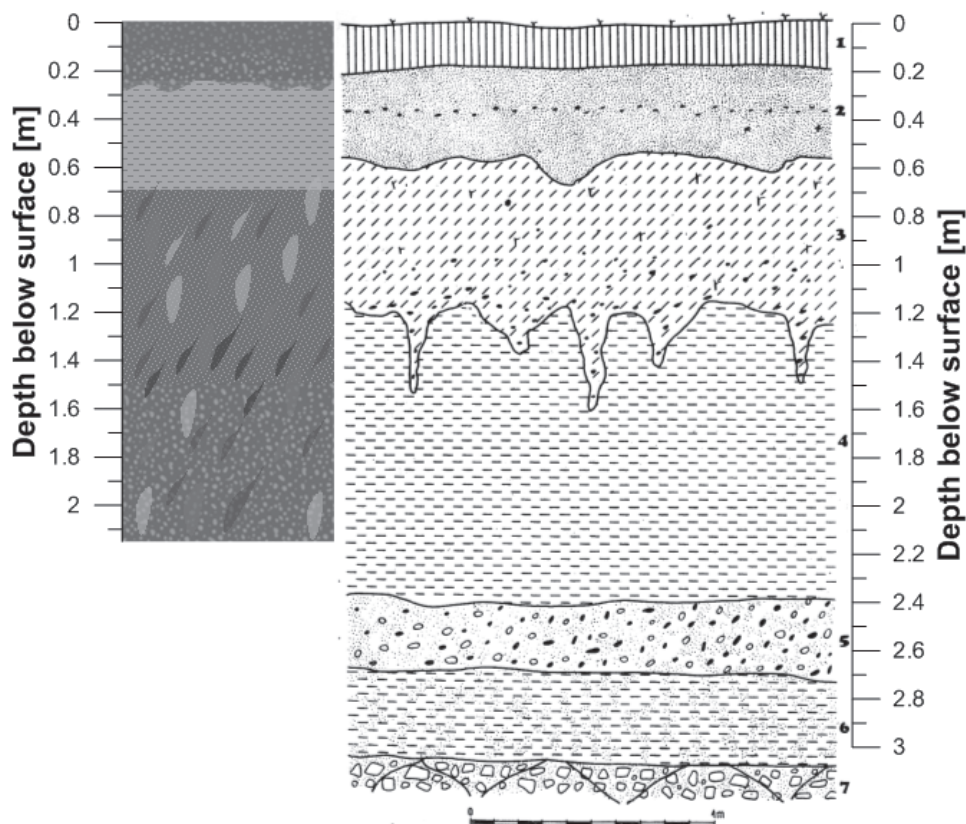

Figure 2: Simplified profile sketch of Trench 2, representative for Trenches 2–7, compared to the figure by Mogoșanu 1978 (right panel). In agreement with Mogoșanu's observations, we found a humic upper soil (Ah) of 12–25 cm thickness that gradually grades into a denser, grayer and less organic-rich horizon (here down to 70 cm). In all trenches a compact and more or less colorful (orangish, blackish, and ochre) horizon follows, which has a (sub) polyedric structure and black (Mn) coatings of fossil root channels and polyedric sediment structures. It continues to the bottom of the profile with varying amounts of sand and fine pebbles, and with varying intensity in color and black stains and coatings. Table 1 gives a simplified overview of the profiles found in trenches /

Schița simplificată a profilului secțiunii 2, reprezentativă pentru secțiunile 2–7, comparată cu imaginea dată de Mogoșanu 1978 (panoul din dreapta). În acord cu observațiile lui Moroșanu, am descoperit un strat superior de humus (Ah), de 12 – 25 cm, care se dezvoltă treptat într-un orizont mai dens, mai cenușiu și mai puțin bogat în elemente organice (aici, la o adâncime de 70 cm). La nivelul tuturor secțiunilor urmează un orizont mai mult sau mai puțin colorat (portocaliu, negru și ocru), cu o structură subpoliedrică și straturi negre (Mn) de caneluri de rădăcină fosilă și structuri de sediment poliedric. Acesta continuă spre baza profilului cu diferite cantități de nisip și prundiș și, de asemenea, cu pete și straturi cu o intensitate diferită a culorii sau negre. Tabelul 1 oferă o prezentare generală simplificată a profilurilor descoperite în secțiuni.

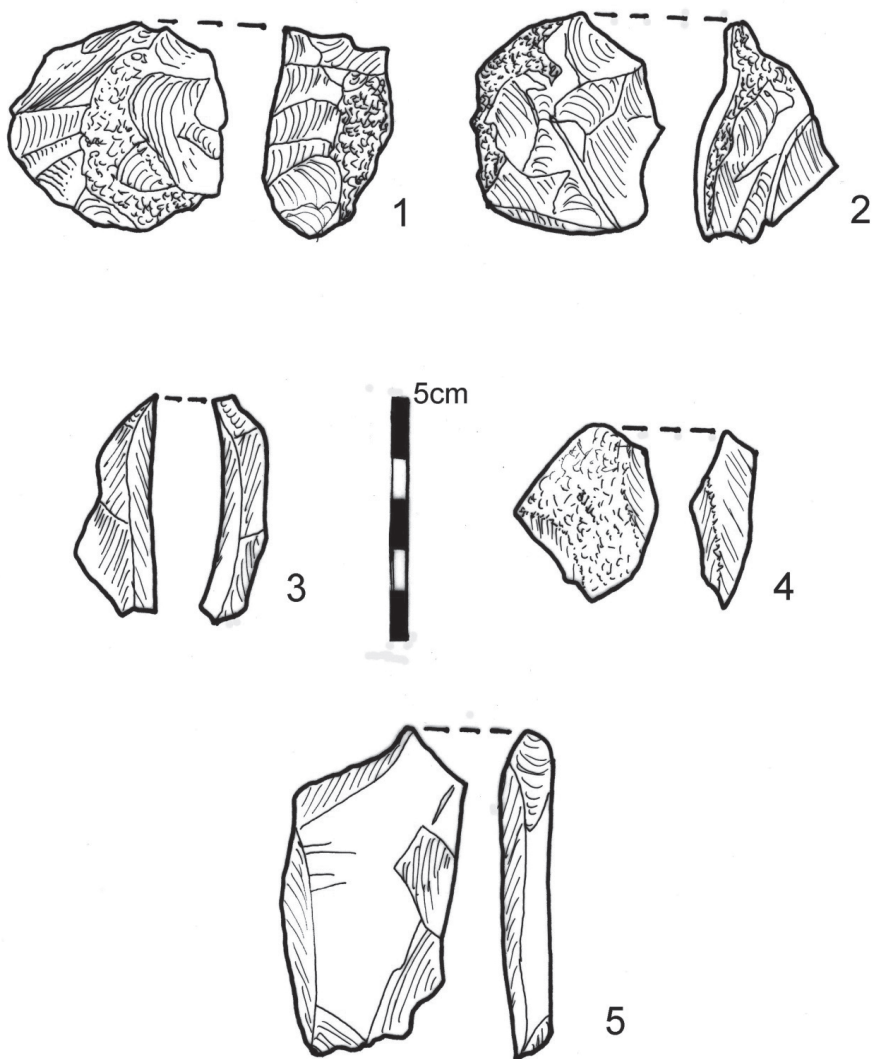

Figure 3: Artifacts recovered from Tincova 2016 /Artefacte descoperite la Tincova 2016.

Figure 4: South profile of Trench 6 with the position of an artifact recovered *in situ* indicated / Profilul sudic al secțiunii 6, cu indicarea poziției unui artefact *in situ*.

Table 1: Location and sizes of the trenches from the 2016 field campaign. Note that all points indicate the SW most corner of the trench. All trenches were 60 cm wide / *Amplasamentul și dimensiunile secțiunilor din campania 2016. A se observa că toate punctele indică cel mai sud-vestic colț al secțiunii. Toate secțiunile au avut lățimea de 60 cm.*

Location	Depth [m]	Length [m]	Ori-entation	Finds
Trench 1	3	4	SSW	1 sediment sample taken
Trench 2	2.15	10	SW	
Trench 3	.83	4	N	core, quartzite retouched flake
Trench 4	1	4	SSE	
Trench 5	.95	4	N	
Trench 6	1.15	T-shaped 7X4	N	blade, flake, debitage, sediment samples taken
Trench 7	1.2	4	N	
Trench 8	1.9	4	SSW	

Table 2: Simplified stratigraphy of the eight investigated trenches from Tincova / *Stratigrafia simplificată a celor opt secțiuni cercetate la Tincova.*

Description	Depth Trench 1 [cm]	Depth Trench 2 [cm]	Depth Trench 3 [cm]	Depth Trench 4 [cm]	Depth Trench 5 [cm]	Depth Trench 6 [cm]	Depth Trench 7 [cm]	Depth Trench 8 [cm]
Topsoil with many roots and organic material, light brown in color, crumble structure	0–15/20	0–25	0–12	0–20	0–15	0–15	As 6, (not described in detail)	0–18
Gradual change towards lighter (bleached) and more clay rich horizon, few roots. Crumble to subangular structure; clearly more compact and clay-rich.	20–70	25–70	12–33	20–40	15–19	15–27		18–49, including small pebble up to ca. 4 mm
Very compact and colorful (orangish, blackish, and ochre) horizon. Very clay rich with black spots and a (sub)polyedreic structure. Black (Mn) precipitates along polyedric structures, partly following paleo-root structures.	20–230	70–130	33–83	40–100	19–95	27–115		49–102, less colorful than in profiles 2–7; more brown

Description	Depth Trench 1 [cm]	Depth Trench 2 [cm]	Depth Trench 3 [cm]	Depth Trench 4 [cm]	Depth Trench 5 [cm]	Depth Trench 6 [cm]	Depth Trench 7 [cm]	Depth Trench 8 [cm]
As above, but more coarse sand and small pebbles in the clay matrix	-	130–215	-	-	-	-		102–190, including pebble up to ca. 6 cm in diameter
Some quartz as coarse sand (and small pebbles)	110–150		54					

COMMENTARIA ARCHAEOLOGICA ET HISTORICA (II)

*Aurel Rustoiu**

Cuvinte cheie: brățări spiralice, orfevrerie, Dacia preromană, inele în formă de șa, Bazinul Carpatic

Keywords: spiral bracelets, goldsmith work, pre-Roman Dacia, saddle-shaped rings, Carpathian Basin

Primele comentarii referitoare la o serie de aspecte de arheologie și istorie a celei de a doua vârste a fierului din Transilvania și din zona nord-balcanică au fost publicate în urmă cu câțiva ani¹. În paginile acestui volum al revistei *Banatica* voi continua discuțiile, de această dată referitoare la unele probleme ale orfevriei dacice. Comentariile de față sunt prilejuite de publicarea recentă a două lucrări care readuc în atenția comunității științifice, dar și a unui public mai larg, aurul și argintul Daciei preromane.

1. În legătură cu cronologia și posesorii brățărilor spiralice din aur din Dacia preromană

În decembrie 2013, la Muzeul Național de Istorie a României din București, a fost vernisată expoziția „Aurul și argintul antic al României”. Expoziția a reunit aproape toate piesele semnificative din aur și argint descoperite pe teritoriul României și aflate în patrimoniul a 32 de muzee din țara noastră. Din punct de vedere cronologic, cele peste 1000 de obiecte din metale prețioase se eșalonează în timp din eneolitic până în perioada migrațiilor din primul mileniu al erei creștine. Expoziția s-a bucurat de un mare succes, atât la publicul larg, cât și printre specialiști, ea fiind găzduită rând pe rând, pe parcursul a mai bine de trei ani, de muzeele care au contribuit la realizarea ei. Manifestarea la care mă refer a beneficiat și de un amplu catalog². În cele peste 700 pagini ale sale

* Academia Română-Filiala Cluj-Napoca, Institutul de Arheologie și Istoria Artei, e-mail: aurelrustoiu@yahoo.com

¹ Rustoiu 2012.

² Oanță-Marghitu (ed.) 2013.

sunt prezentate, în condiții grafice excepționale, piesele care au făcut obiectul expoziției. Ele sunt ilustrate cu fotografii de foarte bună calitate (de ansamblu și de detaliu) și sunt însoțite de fișe de context și de obiect. Catalogul pieselor este precedat de o serie de studii științifice referitoare la exploatarea aurului și argintului pe teritoriul Daciei, precum și la utilizarea obiectelor din metale prețioase în diverse perioade istorice. Unele dintre aceste studii lansează în circulație o serie de interpretări și concluzii discutabile, care sunt în neconcordanță cu datele arheologice. Așa este cazul contribuției semnate de E. Oberländer-Târnoveanu și intitulată „Brățărilor regale de aur de la Sarmizegetusa Regia – apogeul artei metalelor prețioase la daci”³.

Studiul menționat prezintă modul în care statul român a recuperat între anii 2007 și 2013 un număr de 13 brățări dacice din aur (dintr-un total presupus de 24) braconate în anii 1999–2001 din zona cetății dacice de la Grădiștea de Munte. Sunt, de asemenea, reconstituite condițiile de descoperire și componența celor cinci „tezaur” din care se presupune că provin și brățărilor respective, sunt descrise caracteristicile morfologice și tehnologice, modul de realizare și, în sfârșit, se fac referiri la cronologia brățărilor și la posesorii acestora. Asupra celor două aspecte din urmă voi stărui în cele ce urmează.

Referindu-se la cronologia brățărilor de aur cu capete cu palmete ștanțate și modelate zoomorf (Fig. 1), Oberländer-Târnoveanu consideră că data apariției lor poate fi stabilită „cu destulă precizie” datorită asocierii unor exemplare din „tezaurul nr. 3”, descoperit în anul 1999 la cca. 100 m spre nord de zona sacră de la Sarmizegetusa Regia, cu tetradrahme dacice de tip Rădulești-Hunedoara, monede emise în perioada 130–90 a. Chr. De asemenea, asocierea unor brățări cu stateri de aur de tip pseudo-Lysimachos târzii (emiși la Tomis, Callatis și Histria între 90–72 a. Chr, deși unele monede au putut fi bătute și mai târziu între 60–30 a. Chr.), cu tetradrahme de tip thassian (date între 88–71 a. Chr.), dar și cu monede de tip Koson („care se plasează în cea de a doua parte a anilor 40 și la sfârșitul anilor 30 a. Chr.”), îl determină pe Oberländer-Târnoveanu să concluzioneze că „acest tip de podoabe dacice a cunoscut o evoluție foarte scurtă, de numai circa 50–60 de ani, în prima jumătate a sec. I a. Chr., fiind utilizate în decursul a cel mult două generații de dinastia daci care au controlat zona Sarmizegetusa Regia și câteva arii situate în Transilvania și Muntenia... Dispariția din uz a brățărilor polispiralice, decorate cu protome de dragoni și palmete, poate fi legată de modificările politice care au avut loc după moartea lui Burebista”⁴. Lăsând la o parte o serie de exprimări care ne readuc în memorie „limbajul de lemn” al arheologiei anilor 1970–80⁵, trebuie subliniat

³ Oberländer-Târnoveanu 2013, 92–115.

⁴ Oberländer-Târnoveanu 2013, 113.

⁵ Încă un exemplu: „Apariția și dezvoltarea brățărilor polispiralice de aur și argint...s-a petrecut

faptul că argumentele lui Oberländer-Târnoveanu sunt contrazise de o serie de observații arheologice, unele dintre ele fiind evidențiate de-a lungul timpului, de mai multe ori, în literatura de specialitate.

În primul rând, reconstituirea componentei „tezaurelor” de obiecte care conțineau și brățările de aur s-a făcut pe baza mărturiilor inculpaților în celebrul dosar al braconajelor arheologice din Munții Orăștiei sau a martorilor care, într-un fel sau altul, au avut legături cu cazul respectiv. De aceea, pe de-o parte, mărturiile lor pot fi considerate subiective (se poate presupune că inculpații ar fi declarat orice pentru a scăpa de acuzații sau cu o pedeapsă cât mai mică, iar martorii, probabil implicați și ei într-o anumită măsură, altfel nu ar fi avut informații legate de faptele incriminate, pentru a nu fi inculpați ei înșiși). Pe de altă parte, nefiind vorba de persoane calificate în meseria de arheolog, nu există siguranța că toate aceste obiecte (scoase la lumină prin săpături haotice, determinate de semnalele emise de detectoarele de metale) au făcut parte din același context arheologic sau dacă ele provin din contexte diferite dar situate mai mult sau mai puțin apropiate spațial unele de altele⁶. În această situație nu putem să avem nicio certitudine că monedele de tip Rădulești-Hunedoara au făcut parte din același depozit cu brățările de aur. Așa cum voi argumenta mai jos, mai degrabă ele s-au găsit în aceeași zonă, dar în cu totul alt context decât cel al brățărilor de aur (și aceasta doar dacă monedele respective provin într-adevăr de la Grădiștea de Munte și nu din alt sit arheologic)⁷.

în contextul marilor transformări religioase și politice prin care a trecut lumea dacică la sfârșitul secolului al II-lea și, mai ales, în prima jumătate a secolului I a. Chr., *care pot fi caracterizate ca fiind revoluționare*” (sic! – s.n.). Oberländer-Târnoveanu 2013, 113.

⁶ Afirmția lui Oberländer-Târnoveanu (2013, 95, 105) că pe una din brățări se observă compuși de cupru și prin urmare aceasta este dovada că piesa respectivă a stat împreună cu monede de argint (!) nu poate constitui un argument serios din moment ce nu putem ști când s-a întâmplat acest fapt: înainte de descoperire sau după (când inculpații au pus la un loc piesele braconate). Pe de altă parte, activitatea unor amatori care utilizează detectoare de metale provoacă distrugerii ireparabile în documentarea unor descoperiri arheologice importante. De aceea, autorizarea unor astfel de activități de detectare realizate de amatori ar trebui interzisă complet prin lege. De altfel, este curios cum aceste activități au putut deveni legale în România, mai ales de curând, și cum unele muzee (mai ales Muzeul Național de Istorie a României din București) investesc sume de bani importante pentru recuperarea unor piese de patrimoniu scoase la lumină de amatori în condiții suspecte și care în mod firesc ar trebui confiscate de autorități.

⁷ Un alt exemplu privind incertitudinile care planează asupra informațiilor furnizate de inculpații din cazul „brățărilor dacice” îl constituie un set de podoabe de aur de tip grecesc (doi cercei și un lanț-colier cu pandantive, ambele lucrate în filigran), recuperate de poliție și despre care se afirmă, conform anchetei judiciare, că ar proveni dintr-un mormânt din cetatea dacică de la Căpâlna, jud. Alba (!?): vezi Fântâneau 2013, în același catalog al expoziției aurului și argintului dacic. În primul rând, trebuie subliniat faptul că descoperirea unui mormânt în

În al doilea rând, în cazul tezaurelor de argint dacice, acestea sunt asociate frecvent cu monede de argint grecești sau romane având un titlu ridicat, niciodată cu monede de tip dacic cu titlu scăzut al argintului⁸. De altfel, monedele din ultima fază a monetăriei dacice, așa cum este cazul celor de tip Rădulești-Hunedoara, sunt cunoscute pentru calitatea proastă a metalului prețios, aliajul conținând un procent ridicat de cupru⁹. De aceea, în condițiile în care din tezaurele de monede și podoabe de argint au fost excluse în mod deliberat emisiunile monetare locale din argint de slabă calitate, este greu de crezut că acestea au fost preferate în tezaurele conținând brățări de aur.

În al treilea rând, potrivit datelor arheologice, cetatea, zona sacră și cartierele civile de la Sarmizegetusa Regia au început să fie edificate de pe la jumătatea sec. I a. Chr., ajungând la cea mai mare extensie mai ales în a doua parte a sec. I p. Chr.¹⁰ Prin urmare, dacă între depozitele de brățări de aur și situl de la Sarmizegetusa Regia există o conexiune istorică și cronologică, așa

interiorul unei cetăți dacice cu ziduri de piatră ar fi o premieră nu numai în zona capitalei Regatului dac, dar și pentru întregul spațiu dacic. Aceasta pentru că manifestările funerare din perioada Regatului dac se desfășoară în altă parte, în afara așezărilor (spre exemplu la Cugir, mormintele tumulare din sec. I a. Chr. aparținând elitelor se află în afara așezării, în apropierea fortificației: vezi Rustoiu 2015; alt exemplu: la Brad, jud. Bacău, un mormânt de incinerare aparținând probabil unui individ provenit din Imperiul Roman a fost descoperit la marginea așezării deschise; tot la Brad mormintele tumulare aparținând elitelor se situează în afara așezării, pe o coamă prelungă de deal, pentru a fi vizibile din așezare: vezi pe larg Ursachi 1995, 253–258). De aceea, localizarea și contextul descoperirii sunt dubioase și mă miră faptul că niciunul dintre arheologii care au avut posibilitatea să studieze sau să observe piesele respective nu a atras atenția asupra acestei neconcordanțe. În al doilea rând, astfel de seturi de podoabe de aur, formate din perechi de cercei și lanțuri-coliere, cu pandantive sau fără, sunt frecvente în necropolele elenistice târzii (sec. II–I a. Chr.), din orașele grecești de pe litoralul vestic și nord-vestic al Mării Negre (vezi de exemplu Tonkova 1997; Tonkova 2015). De aceea, se poate presupune că podoabele grecești de la „Căpâlna” au ajuns în posesia unor traficanți români mai degrabă în urma legăturilor de natură criminală existente cu grupuri similare din altă țară (poate Bulgaria unde astfel de grupuri sunt foarte active, iar influența lor ajunge până la un nivel înalt economic și politic), fiind probabil braconate dintr-un sit arheologic de la Marea Neagră. De altfel, legăturile dintre interlopii români și cei din Bulgaria și Serbia, precum și traficarea clandestină a unor bunuri de patrimoniu pe baza acestor conexiuni, au fost documentate și de ancheta judiciară: vezi Oberländer-Târnoveanu 2013, 115, nota 12).

⁸ Horedt 1973, 146–147, tabel II, cu precizarea că moneda dacică de la Coada Malului nu a făcut parte din tezaurul descoperit acolo, ea fiind adăugată inventarului mai recent; vezi și Spănu 2012, 142–143, fig. 48.

⁹ Vezi de exemplu Chirilă, Lucăcel 1970, 8–10.

¹⁰ Glodariu 1995, 124–130; Florea 2011, 119; Florea 2014 etc. O serie de materiale arheologice mai timpurii, cum sunt monedele de tip Rădulești-Hunedoara sau chiar o fibulă de „tip tracic” (informație care mi-a fost furnizată de profesorul Ioan Glodariu cu mulți ani în urmă), au fost vehiculate și au rămas în uz o perioadă mai îndelungată, fapt care este cât se poate de normal și care este document în multe alte descoperiri de la noi sau din altă parte.

cum crede Oberländer-Târnoveanu, atunci piesele în discuție ar trebui date după mijlocul sec. I a. Chr. și nu mai devreme. De altfel, însuși numismatul bucureștean (care omite, cu bună știință sau din ignoranță, datele arheologice și bibliografia referitoare la situl de la Grădiștea de Munte) sugerează o contemporaneitate între brățări și emisiunile de aur de tip Koson care, evident, datează din a doua jumătate a veacului menționat.

Având în vedere cele expuse mai sus, se poate concluziona că din punct de vedere cronologic nu există niciun temei pentru a plasa brățările spiralice din aur în prima jumătate a sec. I a. Chr. Mai mult, Oberländer-Târnoveanu sugerează o legătură morfologică și tipologică între exemplarele din aur și „versiunea în argint, uneori argint aurit”. Acestea din urmă „sunt considerate printre cele mai tipice bijuterii dacice din epoca clasică de dezvoltare a acestei culturi (faza Latène D, secolele I a. Chr. – I p. Chr.)”¹¹. Tocmai de aceea, cronologia brățărilor spiralice din aur cu protome zoomorfe și palmete ștanțate ar trebui să fie similară cu cea a replicilor în argint.

Până în prezent se cunosc 31 de exemplare din argint. Ele au fost descoperite în Transilvania (marea majoritate), în zona Porților de Fier ale Dunării (pe ambele maluri ale fluviului), în Muntenia și sporadic în nord-estul Bulgariei¹² (Fig. 2). Dintre acestea, unele provin din depozite compuse din piese de port și monede de argint¹³, altele constituie descoperiri izolate¹⁴, iar câteva dintre ele au ajuns în colecții private fără a se mai cunoaște contextele de descoperire. Brățările spiralice provenite din depozite pot fi date cu mai multă precizie datorită asocierii lor cu alte piese care pot constitui indicatori cronologici importanți. În acest sens, F. Medeleț remarca faptul că brățările spiralice cu palmete ștanțate nu se asociază niciodată în tezaure cu fibule cu noduri de schemă La Tène mijlocie¹⁵, așa cum considerase eronat K. Horedt în legătură cu un tezaur de la Oradea într-un studiu de referință consacrat tezaururilor dacice¹⁶. Prin urmare, brățările în discuție aparțin fazelor mai târzii ale evoluției orfevreriei dacice (fazele II și III în seria lui Horedt), fiind asociate cu fibule cu scut rombic (inclusiv cu reprezentări antropomorfe), fibule de tip

¹¹ Oberländer-Târnoveanu 2013, 95.

¹² Celor 27 de exemplare repertoriate de F. Medeleț, li se adaugă astăzi alte câteva, provenind însă din colecții private: Medeleț 1977; Medeleț 1993; Medeleț 1994; Spănu 2012, 62–63; Oberländer-Târnoveanu 2013, 96.

¹³ Bălănești, Bobâlna, Cadea, Cerbâl, Coadă Malului, Coldău, Dârlos, Derna (?), Ghelița, Hetiur, Izvoru Frumos, Oradea I, Peteni, Rociu, Senereuș: Medeleț 1993, 25–28; Medeleț 1994, 204–207.

¹⁴ Dupuș, Malăc Porovec – Bulgaria, Orăștie, Vălișoara, Velika Vrbica – Serbia: Medeleț 1993, 25–28; Medeleț 1994, 204–207.

¹⁵ Medeleț 1993, 15; Medeleț 1994, 198, 213.

¹⁶ Horedt 1973.

linguriță și denari republicani romani (niciodată cu monede grecești). Brățările spiralice „cu plăci terminale” sunt incluse și de D. Spănu într-o fază târzie a orfevreriei dacice¹⁷, în ciuda faptului că analiza sa combinatorie este selectivă¹⁸. Fibulele cu scut rombic au fost datate în a doua jumătate a sec. I a. Chr., fiind utilizate până la începutul veacului următor¹⁹, în timp ce fibulele de tip linguriță au fost încadrate într-un interval cuprins între sfârșitul sec. I a. Chr. și jumătatea sau începutul celei de a doua jumătăți a sec. I p. Chr.²⁰ Prin urmare, tezaurele conținând brățări spiralice cu palmete ștanțate ar putea fi încadrate cronologic în a doua jumătate a sec. I a. Chr. și în prima jumătate a sec. I p. Chr.²¹ De aceea, se poate presupune că această perioadă corespunde și cu utilizarea brățărilor similare din aur descoperite la Sarmizegetusa Regia. Această datare ar fi în concordanță și cu cronologia generală a sitului arheologic de la Grădiștea de Munte.

În ceea ce privește posesorii acestor brățări de aur, Oberländer-Târnoveanu consideră că ele au fost purtate „de bărbați maturi, destul de robuști”, cu excepția piesei nr. 12 care „a fost destinată să fie purtată de un adolescent sau de o femeie gracilă”²². Această concluzie se bazează în special pe dimensiunile mari ale brățărilor și pe presupunerea că ele nu se purtau pe braț sau pe picior (așa cum au opinat alți cercetători), ci pe antebraț „sub cot, ca orice brățară normală”. Numismatul bucureștean mai presupune că probabil „purtarea acestora era un apanaj al cercului limitat al familiei regale, în calitatea lor de sacerdoți”²³, iar reprezentările zoomorfe de pe terminațiile pieselor ar putea „să fi reprezentat totemul clanului regal dacic”²⁴. Însă doar câteva dintre brățări prezintă urme de uzură datorate utilizării, altele fiind produse și destinate îngropării votive

¹⁷ Spănu 2012, 142–143, fig. 48.

¹⁸ Spănu 2012, 142–144 împarte evoluția tezaurelor dacice în două grupe cronologice, eliminând, eronat după părerea mea, una dintre grupele definite de K. Horedt. Spănu operează numai cu o parte a tezaurelor de piese de port, mai precis cu acelea care îi permit o departajare cronologică a acestora pe baza evoluției tipologice a unora dintre podoabe. Dar chiar și din aceste depozite sunt eliminate o serie de obiecte considerate a avea o utilizare îndelungată și, prin urmare, lipsite de relevanță cronologică. Totuși, dacă Spănu ar fi operat cu totalitatea pieselor din inventarele tezaurelor și ar fi luat în considerare funcționalitatea pieselor în ansamblurile de port și nu doar tipologia lor, poate că el ar fi putut observa mai clar modul în care a evoluat stilul de ornamentare corporală, precum și semnificația sa socială, pentru perioada de manifestare a întregului fenomen al orfevreriei dacice.

¹⁹ Rustoiu 1997, 44–45, tip 11; pentru fibulele cu scut antropomorf vezi și Rustoiu 1995; Rustoiu 1999.

²⁰ Rustoiu 1997, 48–50, tip 16; datare asemănătoare la Spănu 2012, 145.

²¹ Rustoiu 1996, 98–99, tip 5c.

²² Oberländer-Târnoveanu 2013, 106, 110.

²³ Oberländer-Târnoveanu 2013, 110–111.

²⁴ Oberländer-Târnoveanu 2013, 106.

„...în poziții care par să aibă o legătură cu cultul înălțimilor sau al stâncilor... Toate acestea ne îndreptățesc să socotim că avem de a face cu depuneri rituale de ofrande sacre...consacrate zeilor... Asemenea sacrificii către zei au fost îndeplinite de membrii familiei regale dacice ca semn de recunoștință pentru victorii sau alte evenimente fericite, dar și în vremuri de criză, provocate de calamități naturale sau catastrofe politico-militare...”²⁵ etc. În condițiile în care nu se știe mai nimic despre panteonul dacilor din epoca regatului și nici despre sistemul lor religios, astfel de „reconstituiri” sunt doar rodul imaginației lui Oberländer-Târnoveanu.

Revenind însă la posesorii brățărilor spiralice din aur, identitatea lor poate fi presupusă și de această dată prin apelul la datele oferite de depozitele de piese de port din argint. Analiza tezaurilor de piese de argint dacice ilustrează faptul că acestea au fost constituite din ansambluri de port, unitare din punct de vedere tehnologic și funcțional. Mai precis, aceste seturi de podoabe nu constituie acumulări în timp ale unor piese de valoare, ci au fost realizate în același moment, de un singur artizan, pentru un singur individ²⁶ și au fost îngropate împreună în același timp²⁷.

Seturile de piese de port sunt reprezentate de obicei de fibule (purtate în perechi sau combinate cu alte fibule de același tip sau de tip diferit), brățări purtate în pereche sau combinate uneori cu alte tipuri, precum și podoabe pentru gât: lanțuri și coliere rigide de tip torques (acestea din urmă reprezentate uneori de mai multe exemplare în același set). Uneori aceste garnituri sunt însoțite și de podoabe pentru păr sau de centuri metalice. Nu ar fi exclus ca unele dintre podoabele inelare să fi fost utilizate ca verigi de gleznă, așa cum se constată în morminte feminine din spațiul La Tène central-european. *Toate aceste garnituri, conform analogiilor funcționale din alte spații europene și din diverse etape ale epocii fierului, constituie piese de port feminine!*²⁸ (s.n.). În acest sens este semnificativ și faptul că în mormintele cu arme de tip Padea-Panaghiurski Kolonii, contemporane în mare parte cu fenomenul îngropării de tezaur, nu au fost descoperite, cu mici excepții, piese de port similare tipologic celor din depozitele de podoabe de argint²⁹.

²⁵ Oberländer-Târnoveanu 2013, 112.

²⁶ Cu excepția tezaurului de la Sărăcsău, unde au fost îngropate piesele aparținând la două costume. Vezi Medeleț 1994, 217.

²⁷ Medeleț 1993, 17; 1994, 199, 216–217.

²⁸ Horedt 1973; Medeleț 1993; Medeleț 1994; Egri, Rustoiu 2014.

²⁹ Sîrbu, Rustoiu 1999; Rustoiu 2002; Rustoiu 2005; Rustoiu 2012; Luczkiewicz, Schönfelder 2008. Printre excepții se numără un mormânt de la Dubova, din zona Porților de Fier, care conține o brățară de argint cu corpul torsionat specific tezaurilor timpurii din Transilvania. Condițiile de descoperire ale complexului respectiv nu sunt însă suficient de clare (Rustoiu 2007, 86–87, n. 19). Pe de altă parte, brățara respectivă se situează în afara ariei sale de utilizare

F. Medeleț a observat în urmă cu mulți ani că în perioada timpurie și mijlocie a tezaurelor dacice, parțial și în perioada târzie, tipurile de podoabe care compun garniturile de port din argint nu au fost imitate în metale comune (bronz sau fier). Prin urmare, ele nu erau destinate utilizării membrilor obișnuiți ai comunităților, ci constituiau un însemn al unui grup restrâns cu statut diferit. De altfel, este semnificativ și faptul că tipurile de podoabe de argint prezente în tezaure apar foarte rar în așezări și doar în contexte speciale³⁰. Spre exemplu, un set de fibule cu noduri, un colier rigid și un lanț, împreună cu piese semifinite și lingouri de argint au fost descoperite în așezarea de la Tășad, însă acestea făceau parte din inventarul unui atelier de orfevrerie³¹.

Tezaurele de piese de podoabă au fost îngropate întotdeauna în afara așezărilor, dar de obicei în apropierea unor așezări fortificate sau cetăți, ilustrând astfel o anumită relație particulară cu centrele respective. Valoarea lor simbolică este sugerată și de faptul că, în numeroase cazuri, inventarele acestor tezaure au suferit distrugerii intenționate înainte de îngropare (tăieri cu dalta, deteriorări prin îndoire cu ciocanul etc.). În ceea ce privește contextele de descoperire, acolo unde s-au putut face observații, s-a constatat că ele au fost îngropate la adâncimi mici, cuprinse între 0,30 și 0,67 m. (situațiile de la Lupu și Oradea constituie cazuri particulare)³². Poate nu este lipsit de importanță să remarcăm faptul că aceeași adâncime (0,30-0,60 m) se constată și pentru o serie de complexe funerare de tip Padea-Panaghiurski Kolonii din Oltenia și Transilvania³³.

În concluzie, tezaurele de podoabe de argint pot fi atribuite unor personaje feminine având un statut special. Reprezentările feminine de pe o serie de phalerae, cum sunt cele de la Lupu, pe care pot fi recunoscute spre exemplu fibulele cu noduri³⁴, indică faptul că acest statut este legat de oficierea unor ritualuri. Prin urmare, la moartea acestor preotese sau în momentul încetării calității lor de oficiane, garniturile de podoabe individuale, probabil considerate sacre, erau distruse și depuse votiv în apropierea așezărilor comunităților pe care le serveau³⁵.

și nu ar fi exclus să fie vorba de un fenomen marginal. Mormântul de la Dubova, cunoscut de multă vreme (vezi de exemplu Zirra 1976, 179–180, Fig. 3, no. 18 și Fig. 4/4–5, 9), a fost republicat de Spânu 2003 ca un complex inedit din zona Porților de Fier, ulterior revenind cu localizarea corectă a descoperirii (Spânu 2001–2002, apărut în realitate în 2004). În Luczkiewicz, Schönfelder 2008, 187, Fig. 23/7, se consideră greșit că brățara este din aur.

³⁰ Medeleț 1974, 239; Medeleț 1993; Medeleț 1994.

³¹ Chidioșan 1977. Vezi recent și Toma 2013, cu observații și corecții importante referitoare la piesele și contextul de la Tășad.

³² Vezi o statistică în Spânu 2002, 86–87, Fig. 2.

³³ Nicolăescu-Plopșor 1945–1947, 21–22, 27; Ciugudean, Ciugudean 1993, 77 etc.

³⁴ Spânu 1996.

³⁵ Vezi Medeleț 1994, 219–220 cu sinteza opiniilor privind această problemă; vezi și Spânu 1998; Egri, Rustoiu 2014.

În acest context, putem presupune că brățările spiralice de aur cu palmete stanțate descoperite la Sarmizegetusa Regia au făcut parte din ansambluri de port conținând și alte accesorii de ornamentare corporală, la fel ca în cazul replicilor din argint³⁶. Faptul că ele au fost îngropate separat de restul garniturilor sugerează că în cazul lor s-a operat o selecție determinată poate de semnificația deosebită a acestor piese în comparație cu restul elementelor de costum. O astfel de selecție pare să fi fost practică și în cazul unor exemplare din argint, atunci când e vorba de descoperiri izolate³⁷. În orice caz, analogiile cu tezaurele de argint sugerează că aceste presupuse garnituri de podoabe din aur, având în componență brățări spiralice, au putut fi utilizate în același mod, dar în contextul și ambianța socială și religioasă din capitala Regatului dac. De aceea, este greu de crezut că piesele de aur au fost utilizate de „bărbați robuști”. Ele au aparținut mai degrabă unor personaje feminine³⁸ care oficiau ceremonii sacre. Dinaștii de la Sarmizegetusa Regia trebuie să fi dezvoltat alte elemente de exprimare a unei identități regale, probabil mai apropiată de identitatea războinică evidențiată în mormintele cu arme din Dacia preromană.

2. Despre un inel de argint în formă de șa de tip La Tène descoperit în așezarea getică de la Chirnogi (jud. Călărași)

De curând a fost publicată cartea lui Daniel Spânu cu titlul „Tezaurele dacice. Creația în metale prețioase din Dacia preromană”³⁹, având la bază teza de doctorat susținută de autor la Universitatea din București în anul 2006. Lucrarea conține o serie de greșeli de documentare bibliografică și arheologică⁴⁰,

³⁶ Nu s-au descoperit încă alte piese de port din aur, similare celor din tezaurele de argint, dar nu ar fi exclus ca pe viitor acestea să apară.

³⁷ Vezi supra nota 14.

³⁸ În urmă cu câțiva ani, cu ocazia unei întâlniri cu arheologii de la mai multe instituții de specialitate ardelen, convocată la Alba Iulia de organele judiciare în vederea prezentării în fața specialiștilor a primelor cinci brățări recuperate de Poliția română, am avut ocazia să constat că piesele în discuție se potriveau perfect pe brațele a două dintre colegele noastre mai „robuste” care și-au rezervat libertatea de a le „proba”. Prin urmare, dimensiunile mari ale brățărilor dacice nu pot constitui argumente serioase pentru atribuirea lor doar unor „bărbați maturi, destul de robuști”.

³⁹ Spânu 2012.

⁴⁰ Exemple: p. 40, nota 2 – “fibula cu bucle pe picior” este datată eronat în sec. II–I a. Chr., ea fiind tipică pentru La Tène-ul C1 din Bazinul Carpatic (260/250 – 190/175 a. Chr.), vezi de exemplu Popović 2002 (cu o datare ceva mai largă) sau Bujna 2003, 60–61, iar pentru „migrația” ornamentului spiralic pe diverse tipuri de podoabe, vezi Rustoiu 2002, 117–122; p. 89 – afirmația că podoabele de argint de pe teritoriul României din perioada mijlocie a La Tène-ului sunt rare este greșită, în necropolele din Transilvania ele fiind suficient de numeroase (vezi de exemplu necropola de la Pișcolt care conține mai multe piese de argint decât cea menționată de Spânu ori necropola de la Fântânele-Dâmbu Popii), la fel și cantitatea emisiunilor monetare din argint bun;

de metodă⁴¹ și de interpretare⁴². Ele sunt prea numeroase pentru a putea fi comentate pe parcursul acestei note. De aceea, mă voi referi aici doar la una din interpretările eronate ale lui Spănu, dar care este grăitoare pentru modul în care autorul abordează probleme ale orfevreriei din Dacia preromană. Aceasta se referă la un inel de argint în formă de șa de tip La Tène descoperit în așezarea getică de la Chirnogi, sat, reședință de comună aflată în jud. Călărași (după organizarea administrativă din 1981) și nu în jud. Ilfov cum crede Spănu⁴³.

În capitoul al V-lea, intitulat „Morfologia orfevreriei dacice”, sunt prezentate categoriile de piese care sunt atribuite de autor orfevreriei respective. Printre acestea se numără și pandantivele care „sunt elemente de podoabă cu rol strict

de asemenea piesele de argint din așezarea de la Bunești ilustrează și pentru zona extracarpatică utilizarea semnificativă cantitativ a podoabelor de argint; *p. 222* – Colțești D, torques-ul cumpărat de Muzeul din Cluj în 1907 de la bijutierul Herbst din Turda ca provenind de pe Mezőség (denumirea maghiară a Câmpiei Transilvaniei), pe care Spănu îl localizează greșit la Colțești în urma anchetei personale în bibliografie și în muzeul clujean, provine de fapt de lângă Turda, dintr-un loc de pe Câmpia Transilvaniei și a fost descoperit în 1901 conform investigațiilor lui I. Téglás la câțiva ani după găsirea obiectului, vezi Bajusz 2005, s.v. *Mezőség*; *p. 233* – Poiana-Galați, nr. 89A, ans. 01, desc. nr. 11, pl. 96/3 este o brățară care se datează în sec. IV–III a. Chr. și nu aparține orfevreriei dacice târzii, a se vedea analogiile din așezarea de la Bunești: Bazarciuc 1980, 169, fig. 10/1–2 și Teodoru 1998, 36–37, pl. IV etc.; *p. 254, nr. 203A* – depozitul de vase de argint de la Varna (Gara Sindel), provine de fapt de la Sindel, sat în comuna Avren, districtul Varna și care se află situat la cca. 30 km sud-vest de orașul Varna, depozitul de vase fiind descoperit în zona gării acestei localități; *p. 254, nr. 209A* – brățara spiralică cu palmete ștanțate a fost descoperită la Velika Vrbica (sat în Opština Kladovo) și nu la Mala Vrbica, care este un sat vecin; a se vedea Medeleț 1993, 5 sau Medeleț 1994, 192; fibula ilustrată în pl. 190, nr. 9, provenind de la Silistra este de fapt o fibulă La Tène B (sec. IV–III a. Chr.) la care îi lipsește piciorul repliat, a se vedea de exemplu Bujna 2003; etc.

⁴¹ Spre exemplu includerea unor piese aparținând La Tène-ului timpuriu și mijlociu, care nu au nicio legătură cu orfevreria Daciei preromane (adică nu aparțin „timpului” „perioada de aculturație” la care autorul pretinde că se referă pe parcursul cărții, vezi *p. 18*), ori a unor podoabe din alte arii culturale descoperite în situri din Dacia fără a se comenta suficient rolul acestor obiecte și raportul lor cu „creația în metale prețioase” din spațiul dacic; alt exemplu: este metodologic greșită includerea în categoria garniturilor a unor piese care sunt fie elemente de centuri, fie pandantive, în condițiile în care acestea din urmă la rândul lor constituie categorii aparte (vezi *p. 67–73*) etc.

⁴² Spre exemplu, dacă podoabele dacice au fost realizate exclusiv din topirea monedelor mediteraneene „importate” în Dacia, pentru că resursele locale nu ar fi fost exploatate, cum e de părere Spănu (*p. 88–93*), dar și Oberländer-Târnoveanu, atunci ar trebui să admitem că în atelierele monetare de la Tilișca sau de la Grădiștea de Munte, din care provin ștanțe monetare pentru baterea unor denari republicani (vezi o listă a ștanțelor din Dacia preromană pentru emiterea unor denari republicani la Medeleț 1993, 24 și Medeleț 1994, 203–204), ori în atelierul de la Șimleu Silvaniei în care se turnau denari republicani (Pop 2008, 99, fig. 91), meșterii topeau denari pentru a confecționa tot denari (!?). Mie mi se pare greu de crezut, însă interpretarea lui Spănu poate să ne îndrepte spre astfel de concluzii.

⁴³ Spănu 2012, 220, nr. 27.

decorativ integrate, uneori prin intermediul unor verigi, unor piese de podoabă complexe, așa cum sunt lanțurile sau, mai rar, unele forme de brățări⁴⁴. Tipul 2.5, „pandantive din bandă inelară în formă de șa”, cuprinde un exemplar descoperit într-o așezare La Tène târzie de la Chirnogi⁴⁵ (Fig. 3/2). În legătură cu acest tip de „pandantive”, Spânu consemnează următoarele: „Așa-numitele inele în formă de șa (germ. *sattelförmige Ringe*...) au cunoscut o răspândire semnificativă în regiunile alpine, în Transdanubia și în Serbia, în perioadele mijlocie și târzie ale Latène-ului. Interpretate eronat ca inele de deget (sic! – s.n.), ele au fost identificate în morminte de înhumăție de la Ornavasso în regiunea umerilor”. De asemenea, Spânu consideră că exemplarele din mormântul 1 de la Remetea Mare (datat greșit de Spânu în La Tène mijlociu, mormântul fiind încadrat cronologic corect în La Tène B2a) sunt produse ale orfvereriei scordisce, la fel ca și piesele în filigran din tezaurele de la Kovin și Židovar⁴⁶.

Înainte de a comenta interpretările lui Spânu, voi readuce în atenție datele esențiale ale morfologiei și contextului de descoperire ale inelului de la Chirnogi (Fig. 3/1). Acesta a fost realizat dintr-o bandă de argint ovală în secțiune, cu grosimea de 3 mm, „înălțimea” sau diametrul (?) piesei fiind de 19 mm. El provine din locuința nr. 12, care a fost cercetată prin săpături în anii 1971–1972. Locuința respectivă, de formă pentagonală, prevăzută cu un soi de absidă orientată spre nord, a fost interpretată ca „lăcaș de cult”, fiind asemănătoare construcției cu absidă de la Popești⁴⁷. Din inventarul locuinței mai provine o amforă de Rhodos de tip I-B – varianta Koroni, a cărei datare generală a fost fixată între 270 și 60 a. Chr.⁴⁸ În funcție de contextul general stratigrafic, amfora, la fel ca și locuința de la Chirnogi, poate fi datată în prima jumătate a sec. I a. Chr.

În ceea ce privește analogiile de la Ornavasso, citarea lui Spânu⁴⁹ este greșită, el sugerând că e vorba de „inele de umeri” (*Schulterring/anello omerale*). În realitate, la pagina citată de Spânu, J. Graue precizează că, deși la Ornavasso inelele de argint în formă de șa au fost descoperite la înălțimea umerilor, ele nu pot fi considerate „inele de umeri” pentru că au un diametru prea mic pentru o astfel de funcționalitate și, de aceea, ar trebui să ne gândim că au fost utilizate ca un soi de buclă sau fundă pe îmbrăcăminte, adică un fel de distribuitor al unor părți textile. Mai mult decât atât, dacă Spânu ar fi avut curiozitatea să consulte și

⁴⁴ Spânu 2012, 68.

⁴⁵ Spânu 2012, 70, 220, nr. 27, fig. 19/2.5, pl. 6/19.

⁴⁶ Spânu 2012, 70.

⁴⁷ Trohani 1975, 131–132 (descrierea locuinței), 134–135, fig. 8/2 (inelul de argint pentru care Trohani evocă analogii din tezaurul de la Kovin), 137, pl. 1/2 (amfora).

⁴⁸ Monachov 2005, 74–76, fig. 1/4.

⁴⁹ Graue 1974, 61.

planșele în care sunt ilustrate aceste inele⁵⁰, atunci poate că și-ar fi dat seama că piesele respective, deși prea mici pentru a fi „inele de umeri”, au un diametru mai mare decât exemplarul de la Chirnogi și, prin urmare, funcționalitatea piesei din Muntenia a fost diferită față de cele din cimitirele din nordul Italiei. Într-adevăr, în necropolele de la Ornavasso (S. Bernardo și Persona) au fost descoperite podoabe inelare în formă de șa din argint, însă acestea sunt de dimensiuni asemănătoare unor brățări. Purtarea lor ca accesorii pe îmbrăcăminte în zona umerilor reflectă mai degrabă o modă italică manifestată în perioada republicană târzie în mediul indigen din Galia Cisalpină și nu una La Tène, în alte necropole din Europa temperată acest mod de utilizare nefiind documentat.

Revenind la inelul de argint de la Chirnogi, acesta își găsește numeroase analogii de-a lungul Europei continentale, fapt pentru care determinarea funcționalității sale nu ar trebui să reprezinte o problemă complicată.

Inelele în formă de șa (denumite în literatura germană fie *Sattelfingerringe*, fie *Schaukelfingerringe*) se numără printre cele mai răspândite piese de podoabă La Tène, atât în timp, cât și în spațiu. Ele se întâlnesc pe toată durata celei de a doua vârste a fierului, iar din punct de vedere al răspândirii geografice sunt documentate din sud-vestul Germaniei, vestul Elveției și nordul Italiei până în Bazinul Carpatic, sporadic ajungând la Dunărea de Jos. În Bazinul Carpatic se remarcă o concentrare mai mare în sud-vestul Slovaciei și în Austria de Jos, de unde se răspândesc spre est și sud⁵¹ (Fig. 4).

Analizând inelele de aur din mediul La Tène, J. Waldhauser⁵² încadra aceste piese în grupa 500 și distingea cinci variante morfologice (Fig. 5). Acestea au cunoscut numeroase replici în argint și bronz⁵³. Conform clasificării lui Waldhauser, exemplarul de la Chirnogi aparține tipului 530.

În aria Bazinului Carpatic, inelele în discuție au fost utilizate pe parcursul La Tène A2/B1-C1⁵⁴ (Fig. 6). În zonele periferice, în aria scordiscă și la Dunărea de Jos, inelele în formă de șa din argint, realizate în bandă sau în filigran, sunt documentate și în contexte aparținând La Tène D1, așa cum este cazul pieselor din tezaurele de la Kovin⁵⁵ și Židovar⁵⁶, precum și al exemplarului de la Chirnogi.

În cimitirele din Bazinul Carpatic au fost documentate mai mult de 80 de exemplare provenind din peste 60 de complexe funerare⁵⁷.

⁵⁰ Graue 1974, pl. 14/4, 26/8, 33/1, 70/1, 73/3.

⁵¹ Rustoiu mss.

⁵² Waldhauser 1998, fig. 5.

⁵³ Pentru tipologia acestor inele din cimitirele La Tène din Slovacia a se vedea Bujna 2005.

⁵⁴ Rustoiu mss.

⁵⁵ Rašajski 1961, pl. 1/2; Rustoiu, Berecki 2014, pl. 9/10–11, 13.

⁵⁶ Jevtić, Lazić, Sladić 2006, 55, fig. 48–49; Jevtić 2007, 26, 43–44, no. 14, 36–37.

⁵⁷ Rustoiu mss.

Raportul dintre inelele confecționate din aur și cele din bronz este de cca. 1/4, iar al celor de aur față de cele din argint proporția este de cca. 1/2⁵⁸. Aceste proporții reflectă o altă atitudine față de utilizarea metalelor din care au fost confecționate podoabe în comparație cu situația constatată în Dacia preromană, unde tipurile de piese de argint din tezaure nu au fost imitate în bronz decât în situații rare, la periferia ariei de răspândire a fenomenului și în perioada sa cea mai târzie (vezi *supra*).

În peste 70% din cazurile identificate în Bazinul Carpatic, inelele în formă de șa provin din morminte de inhumație, ele fiind descoperite pe degetele defuncților, fapt care înlătură orice dubiu asupra funcționalității lor. Astfel, inelele în formă de șa au fost descoperite atât pe degete de la mâna dreaptă a defuncților, cât mai ales la mâna stângă, raportul dintre cele două situații fiind de cca. 1/2 (Fig. 7). În majoritatea cazurilor (cca. 65%) a fost utilizat un singur inel. Există însă cazuri (peste 25%) în care au fost purtate câte două inele, fie ambele în formă de șa, fie un inel în formă de șa asociat cu un inel de alt tip realizat din metal, din lignit ori sticlă. În sfârșit, purtarea a trei sau patru inele este rară (patru cazuri, respectiv un caz repertoriat). Utilizarea a două sau a mai multor inele pare să fie mai frecventă în zona de nord-vest a Bazinului Carpatic, în special în necropolele din sud-vestul Slovaciei⁵⁹.

De asemenea, podoabele în discuție apar foarte rar în morminte cu arme (cum este cazul la Ludas⁶⁰, Vác⁶¹ sau Remetea Mare)⁶², fapt care indică utilizarea lor în special de către femei. În necropolele în care au fost efectuate analize antropologice s-a observat însă că uneori morminte fără arme au aparținut unor bărbați. Așa este cazul mormântului nr. 565 de la Pottenbrunn⁶³, al mormintelor nr. 95 și probabil nr. 9 de la Malé Kosihy⁶⁴. În ansamblu însă, garniturile de port ale acestor defuncți sunt similare celor întâlnite în morminte cu arme din alte regiuni, cum este cazul Boemiei⁶⁵. Mormintele de copii conținând în inventare astfel de inele sunt rare (mormântul nr. 75 de la Palarikovo)⁶⁶.

În sfârșit, dimensiunile inelelor în discuție variază în funcție de conformația

⁵⁸ Rustoiu mss.

⁵⁹ Toate statisticile și listele de descoperiri la Rustoiu ms. Până la publicarea manuscrisului citat, cei interesați pot verifica modul de utilizare al inelelor în formă de șa într-o serie de necropole reprezentative cum sunt cele de la Pottenbrunn, Manersdorf, Chotin, Malé Kosihy, Maňa: Ramsel 2002; Ramsel 2011; Ratimorská 1981; Bujna 1995; Benadik 1983.

⁶⁰ Szabó, Tankó, Czajlik 2012, 30, no. 8.

⁶¹ Hellebrandt 1999, 79, no. 3, pl. 40/9.

⁶² Rustoiu 2008, 111–115, fig. 55, 57/2.

⁶³ Ramsel 2002, 59. 145–146, fig. 55, pl. 67/11a.

⁶⁴ Bujna 1995, 19, 33, pl. 3B/3, 13C/1.

⁶⁵ Waldahauser 1987, 39–40, fig. 5.

⁶⁶ Benadik 1975, 98, fig. 7–8; Bujna 2005, 73.

anatomică a celor care le-au purtat (Fig. 8). Astfel, numărul exemplarelor având un diametru cuprins între 10–15 mm este redus (8 exemplare, reprezentând 11% din total). Trebuie remarcat faptul că două exemplare având diametrul de 11 mm au fost descoperite la mâna dreaptă a unui schelet de copil din necropola de la Palarikovo, Slovacia. De aceea, se poate presupune că inelele având astfel de dimensiuni reduse au fost purtate în general de copii sau de persoane tinere. Marea majoritate a inelelor au diametre cuprinse între 16–22 mm (așa cum este și cazul inelului de la Chirnogi), cele mai multe situându-se la valoarea de 20 mm, toate la un loc reprezentând 51% din total. Inelele care se situează peste aceste valori sunt puține. Exemplarul cu cel mai mare diametru, măsurând 32 mm, a fost documentat la mâna stângă a unui schelet cu inventar feminin din necropola de la Pișcolt. Trebuie observat însă și faptul că din numărul total al inelelor care au fost repertoriate, pentru 25% (20 de exemplare) nu se menționează diametrul. Cu toate acestea, cifrele cunoscute oferă probabil o imagine statistică apropiată de situația reală din întregul spațiu al Bazinului Carpatic⁶⁷. De altfel, ele corespund și cu dimensiunile generale ale inelelor de aur din alte regiuni ale Europei temperate⁶⁸.

În concluzie, inelele în formă de șa au cunoscut o răspândire largă de-a lungul Europei temperate și au fost utilizate pe toată perioada epocii La Tène, nu numai în faza mijlocie și târzie așa cum crede Spânu. Mai mult decât atât, în perioada târzie a La Tène-ului european utilizarea lor se diminuează, fiind întâlnite doar în arii periferice, așa cum este cea scordiscă. Interpretarea acestor piese ca inele de deget într-o vastă literatură de specialitate anterioară lucrării lui Spânu nu a fost eronată, așa cum încearcă să ne convingă autorul bucureștean. Doar lacunele de documentare ale lui Spânu au determinat alte atribuiri funcționale care nu au nimic în comun cu realitatea arheologică. În sfârșit, inelul de argint în formă de șa, descoperit la Chirnogi, își găsește analogiile tipologice și funcționale în aria Bazinului Carpatic, unde piese similare au fost descoperite în contexte funerare datate mai ales pe parcursul La Tène B2-C1. De aceea, se poate presupune că inelul în discuție a ajuns la Dunărea de Jos în perioada de maximă utilizare a acestui tip de podoabe în urma conexiunilor sociale diverse existente între comunitățile de pe malurile fluviului cu cele aflate în amonte de Porțile de Fier spre vest sau cu cele din Transilvania. După o utilizare mai îndelungată, el a fost abandonat în prima jumătate a sec. I a. Chr. (perioadă corespunzătoare fazei La Tène D1) în locuința sau edificiul de cult de la Chirnogi în care a fost descoperit ulterior. În final mai trebuie remarcat că inelele de tipul celui de la Chirnogi sunt caracteristice ariei culturale La Tène și

⁶⁷ Rustoiu mss.

⁶⁸ Waldhauser 1998, 90, tab. 2.

nu au nimic în comun nici cu „creația în metale prețioase din Dacia preromană” și nici cu stilul de ornamentare corporală al comunităților din această zonă în sec. I a. Chr.–I p. Chr.

BIBLIOGRAFIE

Bajusz 2005,

I. Bajusz, *Téglás István Jegyzetei. Régészeti feljegyzések I/1–2*, Kolozsvár, 2005.

Bazarciuc 1980,

V. V. Bazarciuc, *Cetatea geto-dacă de la Bunești-Dealul Bobului, jud. Vaslui*, în MCA, Tulcea, 1980, 164–177.

Benadik 1975,

B. Benadik, *Besonderes angelegte Gräber auf keltischen Gräberfeldern der Slowakei und ihre gesellschaftliche Bedeutung*, în J. Fitz ed., *The Celts in Central Europe*, Székesfehérvár, 1975, 97–106.

Benadik 1983,

B. Benadik, *Maňa keltisches Gräberfeld. Fundkatalog*, în MAS, 5, 1983.

Bujna 1995,

J. Bujna, *Malé Kosihy. Latènezeitliches Gräberfeld. Katalog*, în ASM, 7, 1995.

Bujna 2003,

J. Bujna, *Spony z keltských hrobov bez výzbroje z územia Slovenska (Typovo-chronologické triedenie LT B – a C1 spôn)*, în SlArch, 51, 2003, 1, 39–108.

Bujna 2005,

J. Bujna, *Kruhový šperk z laténskych ženských hrobov na Slovensku*, Nitra, 2005.

Chidioșan 1977,

N. Chidioșan, *Contribuții la problema originii podoabelor de argint din spațiul carpato-danubian*, în Crisia, 7, 1977, 27–43.

Chirilă, Lucăcel 1970,

E. Chirilă, V. Lucăcel, *Un tezaur dac din nord-vestul Transilvaniei. Contribuții la tipologia și circulația așa-numitelor imitații ale tetradrahmelor Macedoniei Prima în Dacia*, Zalău, 1970.

Ciugudean, Ciugudean 1993,

D. Ciugudean, H. Ciugudean, *Un mormânt de războinic geto-dac la Tărtăria (jud. Alba)*, în EphNap, 3, 1993, 77–79.

Egri, Rustoiu 2014,
M. Egri, A. Rustoiu, *Sacred conviviality in the Lower Danube region. The case of the Sâncrăieni hoard*, în *StudiaUBB. Historia*, 59, 2014, 1, 153–188.

Fântâneau 2013,
C. Fântâneau, 61. *Căpâlna, com. Săsciori, jud. Alba.*, în R. Oanță-Marghitu ed., *Aurul și argintul antic al României. Catalog de expoziție*, București, 2013, 307–308.

Florea 2011,
G. Florea, *Dava et oppidum. Débuts de la gènes urbaine en Europe au deuxième âge du Fer*, Cluj-Napoca, 2011.

Florea 2014,
G. Florea, *Sarmizegetusa Regia – the Identity of a Royal Site?*, în C. N. Popa, S. Stoddart eds., *Fingerprinting the Iron Age. Approaches to identity in the European Iron Age. Integrating South-Eastern Europe into the debate*, Oxford, 2014, 63–75.

Glodariu 1995,
I. Glodariu, *Addenda aux „Points de repère pour la chronologie des citadelles et des établissements daciques des Monts d’Orăștie”*, în *ActaMN*, 32, 1995, 1, 119–134.

Graue 1974,
J. Graue, *Die Gräberfelder von Ornavasso. Eine Studie zur Chronologie der späten Latène- und frühen Kaiserzeit*, Hamburg, 1974.

Hellebrandt 1999,
M. Hellebrandt, *Celtic Finds from Northern Hungary. Corpus of Celtic finds in Hungary III*, Budapest, 1999.

Horedt 1973,
K. Horedt, *Die dakischen Silberfunde*, în *Dacia*, 17, 1973, 127–167.

Jevtić 2007,
M. Jevtić, *Art of Scordisci and Židovar Treasure*, Beograd–Vršac, 2007.

Jevtić, Lazić, Sladić 2006,
M. Jevtić, M. Lazić, M. Sladić, *The Židovar treasure. Silver jewelry hoard from the settlement of Scordisci*, Vršac–Beograd, 2006.

Luczkiewicz, Schönfelder 2008,
P. Luczkiewicz, M. Schönfelder, *Untersuchungen zur Ausstattung eines späteisenzeitlichen Reiterkriegers aus dem südlichen Karpaten- oder Balkanraum*, în *JRGZM*, 55, 2008, 159–210.

Medeleț 1974,
F. Medeleț, *Brățările spiralice dacice din argint. O schiță tipologică*, în *In Memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, 229–243.

Medeleț 1977,
F. Medeleț, *Tipologia brățărilor spiralice dacice din argint*, în *StComC*, 2, 1977, 277–297.

Medeleț 1993,
F. Medeleț, *Au sujet d'une grande spirale dacique en argent du Musée National de Belgrade*, Reșița, 1993.

Medeleț 1994,
F. Medeleț, În legătură cu o mare spirală dacică de argint aflată în Muzeul Național din Belgrad. Addenda: unele precizări cu privire la observațiile asupra tezaurelor de argint din Latène-ul târziu, în *AnB* (S. N.), III, 1994, 192–230.

Monachov 2005,
S. J. Monachov, *Rhodian amphoras: Developments in form and measurements*, în V. F. Stolba, L. Hannestad eds., *Chronologies of the Black Sea Area in the Period C. 400–100 BC*, BSS 3, Aarhus, 2005, 69–95.

Nicolăescu-Plopșor 1945–1947,
C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Antiquités celtiques en Olténie*, în *Dacia*, 11–12, 1945–1947, 17–33.

Oanță-Marghitu (ed.) 2013,
R. Oanță-Marghitu ed., *Aurul și argintul antic al României. Catalog de expoziție*, București, 2013.

Oberländer-Târnoveanu 2013,
E. Oberländer-Târnoveanu, *Brățările regale de aur de la Sarmizegetusa Regia – apogeul artei metalelor prețioase la daci*, în R. Oanță-Marghitu ed., *Aurul și argintul antic al României. Catalog de expoziție*, București, 2013, 92–115.

Pop 2008,
H. Pop, *Argintul dacic sălăjean*, Cluj-Napoca, 2008.

Popović 2002,
P. Popović, *Le site laténien de Dautovac – Korićani et les fibules ornées de «boucles» ou de «huit» («à brandebourgs»)*, în *Starinar*, 52, 2002, 145–156.

Ramsl 2002,
P. C. Ramsl, *Das eisenzeitliche Gräberfeld von Pottenbrunn*, Fundberichte aus Österreich, Materialhefte A 11, Wien, 2002.

Ramsl 2011,

P. C. Ramsl, *Das latènezeitliche Gräberfeld von Mannersdorf am Leithagebirge, Flur Reinthal Süd, Niederösterreich*, în *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission* 74, Wien, 2011.

Rašajski 1961,

R. Rašajski, *Dačka srebrna ostava iz Kovina*, în *RadVM*, 10, 1961, 7–24.

Ratimorská 1981,

P. Ratimorská, *Keltské pohrebisko v Chotine I*, în *Západné Slovensko*, 8, 1981, 15–88.

Rustoiu 1995,

A. Rustoiu, *Les fibules daciques à ornements anthropomorphes (Observations typologiques et chronologiques)*, în *Apulum*, 32, 1995, 113–120.

Rustoiu 1996,

A. Rustoiu, A. Rustoiu, *Metalurgia bronzului la daci (sec. II î. Chr. – sec. I d. Chr.). Tehnici, ateliere și produse de bronz*, în *BiblThr*, 15, București, 1996.

Rustoiu 1997,

A. Rustoiu, *Fibulele din Dacia preromană (sec. II î.e.n. – I e.n.)*, *BiblThr*, 22, București, 1997.

Rustoiu 1999,

A. Rustoiu, *Dakische Fibeln mit anthropomorphen Ornamenten (Typologische und chronologische Bemerkungen)*, în N. Boroffka, T. Soroceanu eds., *Transilvanica. Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropa. Gedenkschrift für Kurt Horedt*, Rahden/Westf, 1999, 219–222.

Rustoiu 2002,

A. Rustoiu, *Războinici și artizani de prestigiu în Dacia preromană*, Cluj-Napoca, 2002.

Rustoiu 2005,

A. Rustoiu, *The Padea-Panagjurski Kolonii Group in south-western Transylvania (Romania)*, în H. Dobrzańska, V. Megaw, P. Poleska eds., *Celts on the margin. Studies in European Cultural Interaction (7th Century BC – 1st Century AD) Dedicated to Zenon Woźniak*, Krakow, 2005, 109–119.

Rustoiu 2007,

A. Rustoiu, *About a curved dagger discovered at Piatra Craivii*, în *Apulum*, 44, 2007, 83–97.

Rustoiu 2008,

A. Rustoiu, *Războinici și societate în aria celtică transilvăneană. Studii pe marginea mormântului cu coif de la Ciumești*, Cluj-Napoca, 2008.

Rustoiu 2012,

A. Rustoiu, *Commentaria Archaeologica et Historica (I)*. 1. *The grave with a helmet from Ciumești – 50 years from its discovery. Comments on the greaves*. 2. *The Padea-Panagjurski kolonii group in Transylvania. Old and new discoveries*, în *EphNap*, 22, 2012, 159–183.

Rustoiu 2015,

A. Rustoiu, *Civilian and funerary space in the Dacian fortified settlement at Cugir*, în D. Micle et alii eds., *Arheovest III. Interdisciplinarity in Archaeology and History*. In *Memoriam Florin Medeleț (1943–2005)*, Szeged, 2015, 349–367.

Rustoiu mss.,

A. Rustoiu, *Lords and ladies of the rings. Saddle-shaped finger-rings from the Carpathian Basin*, manuscript.

Rustoiu, Berecki 2014,

A. Rustoiu, S. Berecki, *Celtic Elites and Craftsmen: Mobility and Technological Transfer during the Late Iron Age in the Eastern and South-Eastern Carpathian Basin*, în S. Berecki ed., *Iron Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin Proceedings of the International Colloquium from Targu Mureș 10–13 October 2013*, Cluj-Napoca, 2014, 249–286.

Sîrbu, Rustoiu 1999,

V. Sîrbu, A. Rustoiu, *Découvertes funéraires Géo-Daces du sud-ouest de la Roumanie (150–50 av. J. C.)*, în M. Garasanin et alii eds., *Le Djerdap/Les Portes de Fer a la deuxième moitié du premier millénaire av. J. C. jusqu'aux guerres daciques*. *Kolloquium in Kladovo-Drobeta-Tr. Severin (September-October 1998)*, Beograd, 1999, 77–91.

Spânu 1996,

D. Spânu, *Observații asupra falerelor din tezaurul de la Lupu*, în *SCIVA*, 47, 1996, 1, 39–49.

Spânu 1998,

D. Spânu, *Semnificații ale îngropării tezaurelor dacice cu piese de argint*, în *EphNap*, 8, 1998, 45–52.

Spânu 2001–2002 (2004),

D. Spânu, *Un mormânt de epocă târzie La Tène de la Dubova*, în *SCIVA*, 52–53, 2001–2002 (2004), 83–132.

Spânu 2002,

D. Spânu, *Studien zum Silberschatzfund des 1. Jahrhunderts v. Chr. von Lupu, Rumänien*, în *PZ*, 77, 2002, 84–136.

Spânu 2003,

D. Spânu, *Un posibil inventar funerar Latène târziu din zona Porțile de Fier*, în *European Archaeology – online*, June 2003 (www.archaeology.ro/dsh_portile.htm).

Spânu 2012,
D. Spânu, *Tezaurele dacice. Creația în metale prețioase din Dacia preromană*, București, 2012.

Szabó, Tankó, Czajlik 2012,
M. Szabó, K. Tankó, Z. Czajlik, *La nécropole celtique à Ludas – Varjú-Dűlő*, Budapest, 2012.

Teodoru 1998,
V. V. Teodoru, *Contribuții la cunoașterea civilizației geto-dacice în zona est-carpatică în lumina cercetărilor arheologice*, în *ArhMold*, 21, 1998, 29–41.

Toma 2013,
C. Toma, *Tezaurul din așezarea dacică de la Tășad – produse finite ale atelierului sau piese de podoabă deteriorate*, în *Crisia*, 43, 2013, 11–19.

Tonkova 1997,
M. Tonkova, *Hellenistic jewellery from the colonies on the West Black Sea Coast*, în *Archaeology in Bulgaria*, 1, 1997, 1, 83–102.

Tonkova 2015,
M. Tonkova, *The jewellery of a wealthy Thracian woman from Anchialos and the fashion in Middle and Late Hellenistic jewellery*, în S. Raux, I. Bertrand, M. Feugère eds., *Actualité de la recherche sur les mobiliers non céramiques de l'Antiquité et du haut Moyen Âge*, Monographie Instrumentum, 51, Montagnac, 2015, 699–716.

Trohani 1975,
G. Trohani, *Săpăturile arheologice efectuate la Chirnogi, jud. Ilfov, în anii 1971–1972*, în *CerArh*, 1, 1975, 127–149.

Ursachi 1995,
V. Ursachi, *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad*, București, 1995.

Waldahauser 1987,
J. Waldhauser, *Keltische Gräberfelder in Böhmen. Dobrá Voda und Letky sowie Radovesice, Stránce und Tuchomyšl*, în *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 68, 1987, 25–179.

Waldhauser 1998,
J. Waldhauser, *Die Goldfingerringe von Münsingen-Rain und ihre Vergleichsstücke aus Flachgräberfeldern im Gebiet zwischen dem schweizerischen Mittelland und dem Karpatenbecken*, în F. Müller ed., *Münsingen-Rain, ein Markstein der keltischen Archäologie. Funde, Befunde und Methoden im Vergleich. Akten Internationales Kolloquium „Das keltische Gräberfeld von Münsingen-Rain 1906–1996“*. Münsingen/ Bern, 9.–12. Oktober 1996, Bern, 1998, 85–121.

Zirra 1976,
 V. Zirra, *Le problème des Celtes dans l'espace du Bas-Danube*, in *Thraco-Dacica*, 1, 1976,
 175–182.

COMMENTARIA ARCHAEOLOGICA ET HISTORICA (II)

Abstract

The present comments have been prompted by the recent publishing of two works that brought again into attention of both the scientific community and the general public the silver and gold objects of pre-Roman Dacia.

1. About the chronology and owners of the gold spiral bracelets from pre-Roman Dacia

This note analyses the opinions of E. Oberländer-Târnoveanu (2013) regarding the chronology and the owners of the gold spiral bracelets found at Sarmizegetusa Regia, which were looted between 1999 and 2001 from the aforementioned site and then partially recovered by the Romanian state from traffickers of antiquities.

Regarding the chronology of these bracelets, Oberländer-Târnoveanu considers that they could be dated to the first half of the 1st century BC because they were discovered together with local coins (of the Rădulești-Hunedoara type) and Greek coins of the same period. However, this dating is not justified due to a series of issues: first, the information provided by traffickers are not reliable, so the discovery of bracelets and coins in the same archaeological contexts is far from certain; second, the association of gold bracelets with local coins having a low silver content is less likely (this kind of association is also not encountered in the hoards of silver jewellery from pre-Roman Dacia); third, the archaeological site at Sarmizegetusa Regia was established after the middle of the 1st century BC and reached its maximum extension mostly in the second half of the 1st century AD.

The gold bracelets were copied using silver. Similar spiral bracelets whose ends were decorated with zoomorphic details and stamped palmettes were included in the inventory of some hoards of silver jewellery from pre-Roman Dacia. These hoards are dated to the second half of the 1st century BC and the first half of the 1st century AD. Accordingly, the same dating could also be suggested for the gold bracelets from Sarmizegetusa Regia.

Regarding the owners of these bracelets, Oberländer-Târnoveanu identifies them as some male individuals belonging to the royal family from the capital of pre-Roman Dacia. However, the analysis of archaeological contexts and inventories of the hoards of silver jewellery indicates that the owners of these sets of bodily ornamentation were women having a particular status associated with some religious practices. When these priestesses died, their individualised sets of ornaments, which were probably perceived as sacred, were destroyed and buried as votives in the vicinity of the settlements of the communities which they once served. A similar interpretation could also be suggested in the case of gold bracelets.

2. *About a silver saddle-shaped ring of the La Tène type found in the Getic settlement at Chirnogi (Călărași County)*

The book “The Dacian hoards. Precious metalwork in pre-Roman Dacia” by Daniel Spânu has recently been published. This work contains numerous bibliographic, archaeological, methodological and interpretative errors. The present note discusses a silver saddle-shaped ring of the La Tène type which was found in a Getic settlement to the south of the Carpathians; it was erroneously identified by Spânu as a pendant and was included among Dacian ornaments. The saddle-shaped rings are among the most widespread La Tène body ornaments, both temporally and spatially. They were used throughout the entire Late Iron Age, being encountered from south-western Germany, western Switzerland and northern Italy to the Carpathian Basin, sporadically reaching the Lower Danube. The ring from Chirnogi, found in a dwelling dated to the La Tène D1, belong to the Waldhauser 530 type (1998) having analogies in graves from the Carpathian Basin belonging to the La Tène B1–C1. Thus, it can be presumed that the ring in question reached the Lower Danube through the social connections established between the local communities and those from the Carpathian Basin and remained in use long after such pieces fell out of fashion in the area of origin. The saddle-shaped rings are specific to the La Tène cultural area and have nothing in common with the “precious metalwork in pre-Roman Dacia”, which is the topic of Spânu’s book.

Fig. 1. Primul lot de brățări de aur sustrase din situl arheologic de la Sarmizegetusa Regia și recuperat de statul român în anul 2007: ansamblu și detalii (foto A. Rustoiu)/ *The first group of gold bracelets looted from the archaeological site at Sarmizegetusa Regia and recovered by the Romanian state in 2007: assemblage and details (photo A. Rustoiu)..*

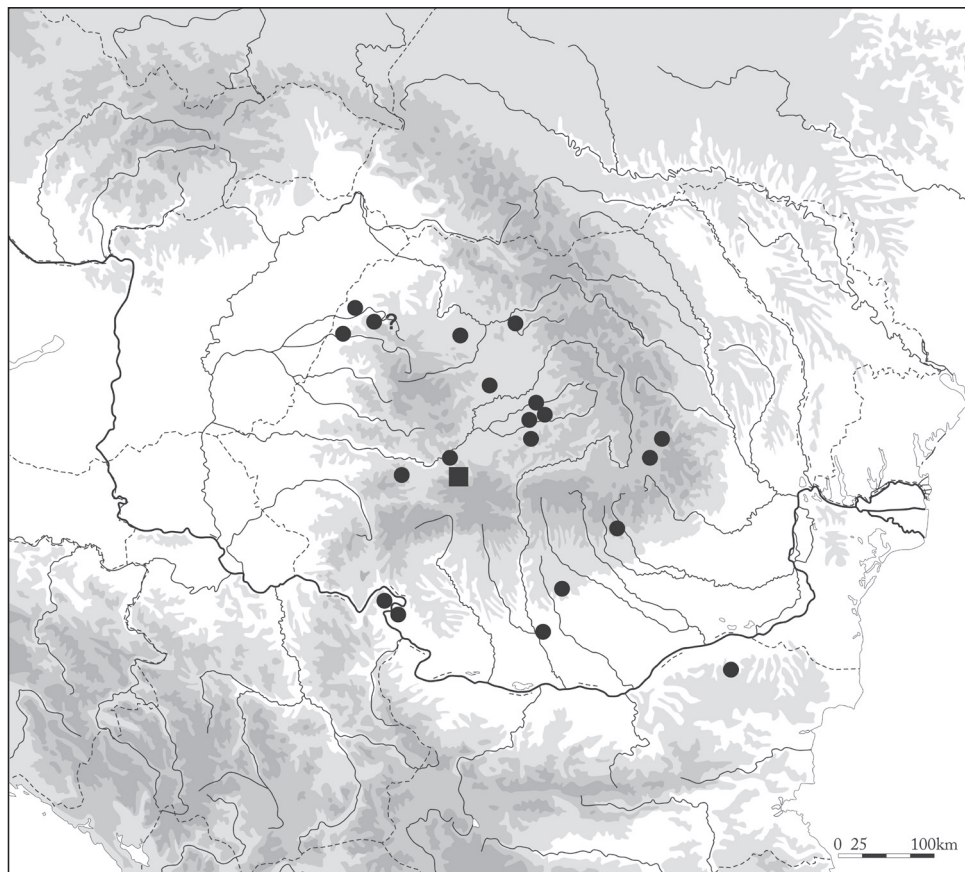

Fig. 2. Harta de răspândire a brățărilor spiralice cu palmete ștanțate și protome zoomorfe: pătrat negru – exemplare din aur; puncte negre – exemplare din argint (vezi lista descoperirilor la Medeleț 1993 și 1994) / *Distribution map of the spiral bracelets with zoomorphic ends and stamped palmettes: black square – gold examples; black dots – silver examples (see the list of finds in Medeleț 1993 and 1994).*

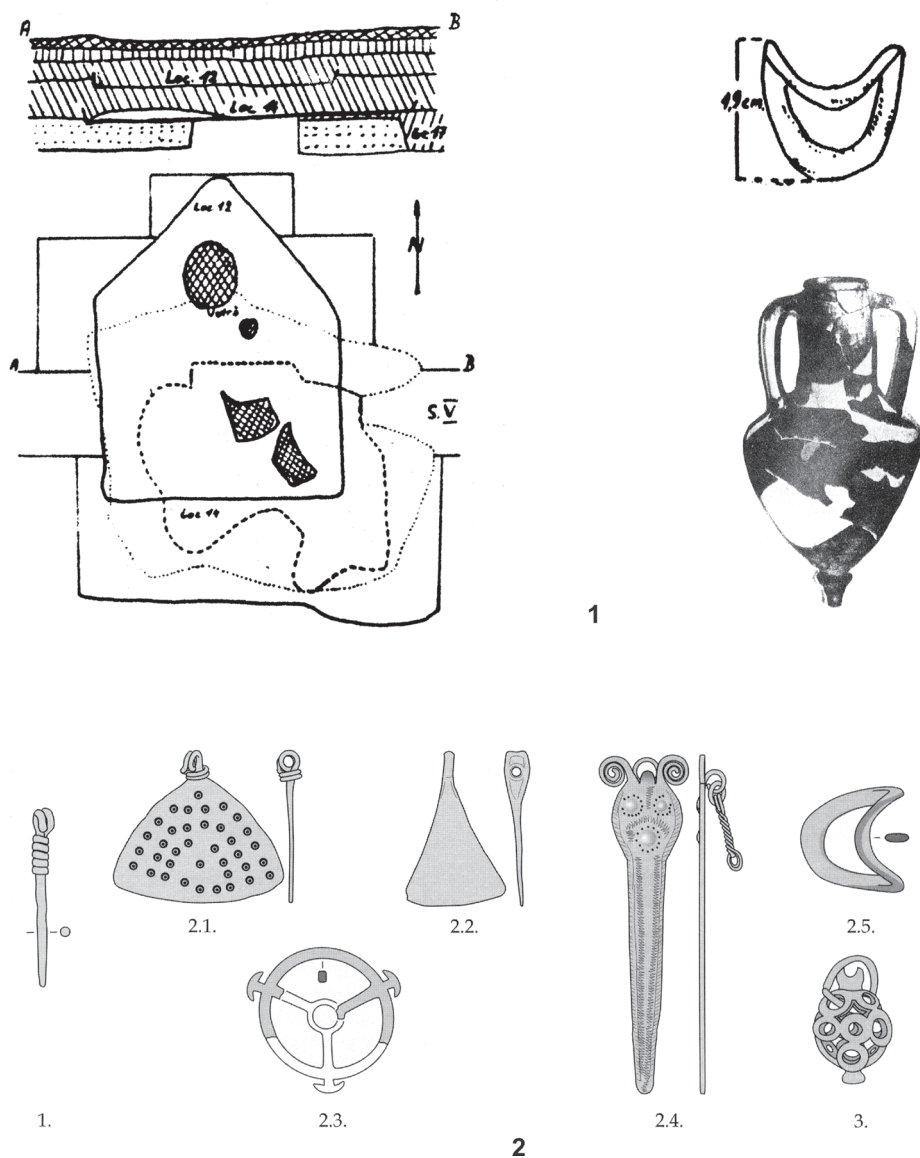

Fig. 3. 1 – Locuința cu absidă, inelul în formă de șa din argint și amfora rhodiană de la Chirnovi (după Trohani 1975). 2 – Tipologia pandantivelor de argint din Dacia preromană la Spânu 2012, care include și inelul de la Chirnovi / Dwelling with apse, silver saddle-shaped ring and Rhodian amphora from Chirnovi (after Trohani 1975). 2 – Typology of the silver pendants from pre-Roman Dacia in Spânu 2012, including the ring from Chirnovi.

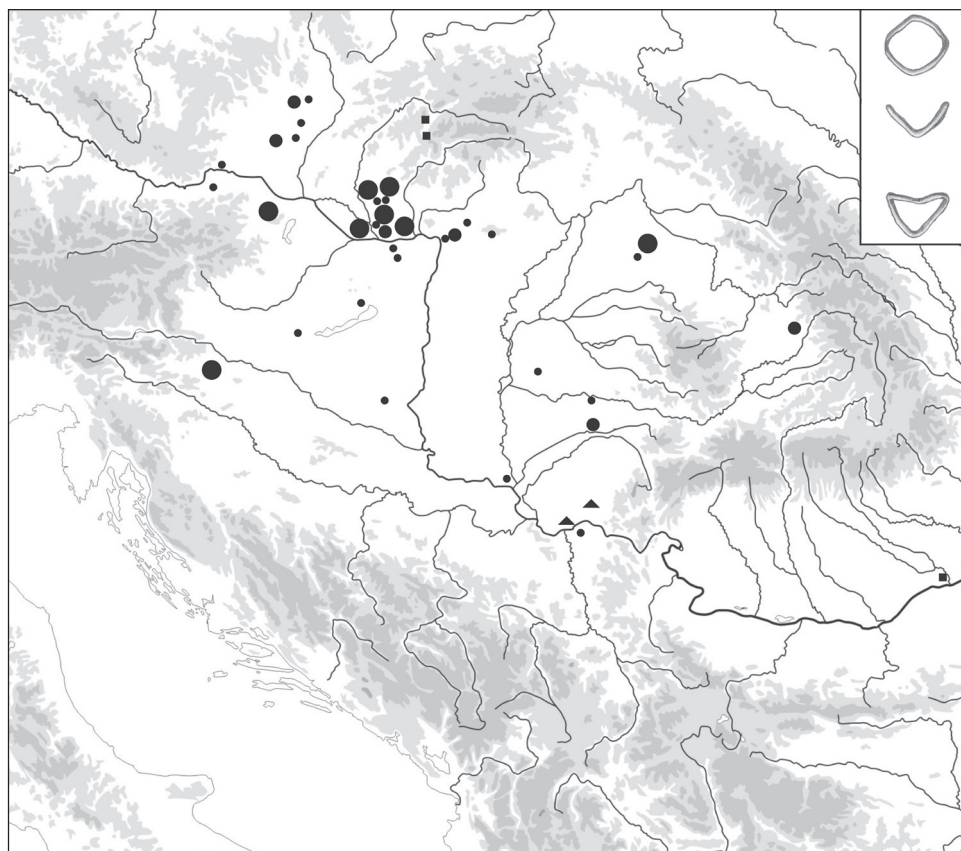

Fig. 4. Harta de răspândire a inelelor în formă de șa (aur, argint și bronz) din Bazinul Carpatic și de la Dunărea de jos: puncte – descoperiri funerare (puncte mici: 1 exemplar; puncte mijlocii: 2–3 exemplare; puncte mari: mai multe de 3 exemplare); triunghiuri – depozite de podoabe; pătrate – descoperiri în așezări (după Rustoiu ms.) / *Distribution map of the saddle-shaped rings (gold, silver, bronze) in the Carpathian Basin and the Lower Danube: dots – funerary discoveries (small dots: 1 example; medium dots: 2–3 examples; large dots: more than 3 examples); triangles – hoards of ornaments; squares – finds in settlements (after Rustoiu ms.).*

	Münsingen-Rain	Nördliches Mitteleuropa
Geschlossene Fingerringe Gruppe 100		110 120 130 140 150 160
Offene Fingerringe Gruppe 200		210 220 230
Endprofilierter Fingerringe Gruppe 300		310 320 330 340
Bandfingerringe Gruppe 400	410 420	430 440
Schaukelfingerringe Gruppe 500	510 520	530 540 (550?)
Spiralfingerringe Gruppe 600	610 620 630	640 650 660 670
Rosettenfingerringe Gruppe 700		710 720 730 740 750
Wellenfingerringe Gruppe 800	810	820 830
Plastisch verzierte Fingerringe Gruppe 900		910 920
Importstücke		001 002

Fig. 5. Tipologia inelelor de aur din necropola de la Münsingen și din zona cuprinsă între Elveția și Bazinul Carpatic (după Waldhauser 1998) / Typology of the gold rings from the Münsingen cemetery and the area between Switzerland and the Carpathian Basin (after Waldhauser 1998).

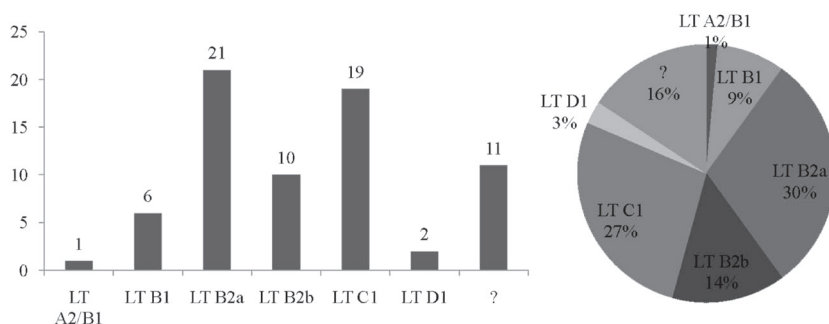

Fig. 6. Statistica inelelor în formă de șa din Bazinul Carpatic pe etape cronologice ale La Tène-ului (după Rustoiu ms.) / *Statistic of the saddle-shaped rings from the Carpathian Basin for each La Tène chronological stage (after Rustoiu ms.).*

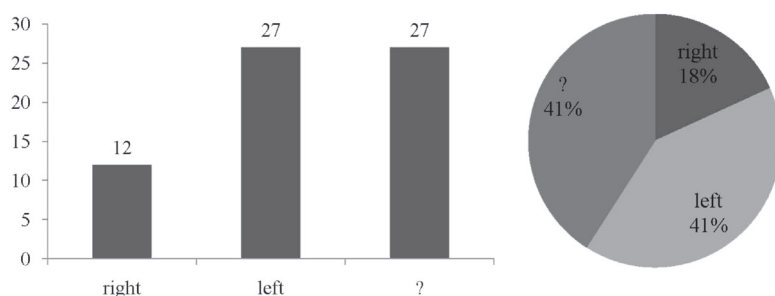

Fig. 7. Statistica inelelor în formă de șa din Bazinul Carpatic în funcție de mână (dreapta vs stânga) pe care au fost purtate (după Rustoiu ms.) / *Statistic of the saddle-shaped rings from the Carpathian Basin according to the hand (right vs left) on which they were worn (after Rustoiu ms.).*

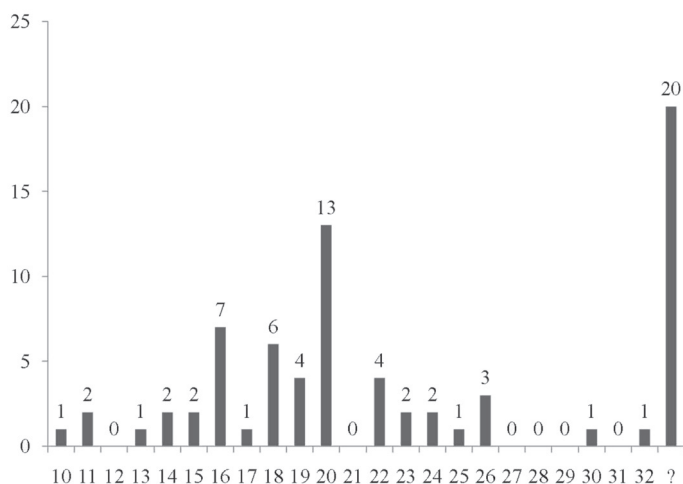

Fig. 8. Statistica inelelor în formă de șa din Bazinul Carpatic în funcție de diametrul lor în mm (după Rustoiu ms.) / *Statistic of the saddle-shaped rings from the Carpathian Basin according to their diameter in mm (after Rustoiu ms.).*

LATE HELLENISTIC KILNS FOUND ON THE TERRITORY OF ROUSSE, BULGARIA

Varbin Varbanov, Nikola Rusev,
Svetlana Todorova, Romyana Yordanova*

Keywords: kiln, pottery, pits, Late Hellenistic

Cuvinte cheie: cuptor, ceramică, gropi, perioada elenistică târzie

In 2015 on the territory of the late Roman fortress Sexaginta Prista in Rousse were conducted archaeological excavations in two sectors (fig. 1). Elements of the fortifying system belonging to the fortress, remains of buildings and other structures dated to different periods are unearthed¹. To the late Hellenistic period belong two kilns and 26 pits, found in one of the trenches (fig. 2). The southeastern line of the Thracian pit field is fixed – the pits take place along the ridge of the hill while down the slopes there is no record of such structures.² The area of the pit field is about 12–15 ha and up till now has been excavated about 700 sq. m³. Subject of the present article are the two kilns mentioned above – a ceramic one and another one for household needs⁴.

The ceramic kiln (fig. 3.1; fig. 6 and fig. 7) is placed over two earlier pits – № 30 and № 31. These pits are destroyed by two later ones – № 17 and № 19⁵. The upper (firing) chamber, about two thirds of the grate, the stoking channel (*praefurnium*) and the working platform are destroyed by a digging dated to the 19th c. The kiln has an oval shape with dimensions along the longitudinal axis 135 cm (E-W) to 120 cm (N-S). The combustion chamber is dug into the loess (the sterile layer) and is separated in two parts by the support for the

* Rousse Regional Museum of History, e-mail: ramonearhaeology@abv.bg; nikola_rusev@hotmail.com; svetla_p_todorova@abv.bg

¹ Русев и др. 2015, 177–214; Върбанов и др. 2016, 451–455.

² In the researched area down the slope are unearthed later in time structures (part of the late Roman fortress wall of Sexaginta Prista, buildings dated to 5th c. and 6th c. and a medieval layer).

³ see Сексагинта Приста. Тракийски ямен комплекс, том I, Кръстева 2015, 266–289.

⁴ The comprehensive variant of this article, with full catalogue of ceramic sherds and other finds is in press in “Проблеми и изследвания на тракийската култура”, VIII.

⁵ The pits are dated within the range 3rd c. to 1st c. BC (*look below*).

grate. The support is made of not processed stones cemented with clay with length 99 cm, maximum width up to 15 cm and maximum height 23 cm. The combustion chamber is entirely filled with earth: the layer up to the level of the grate has a yellowish color and a loamy nature; another yellowish in color but mixed with coal particles and bricked clay layer follows in depth; and the last one covering the bottom floor consists of ash and small parts of coal (with thickness 3–4 cm). The bottom floor is made of clay baked till it gets brown in color, plain in surface. Only part of the west wall of the dome is preserved (thickness up to 5 cm, height 10–12 cm). The maximum width of the preserved part of the grate is 20 cm and the thickness is 10–11 cm. The grate has 8 round perforations with diameter 4–5 cm.

Findings and chronology: Four small fragments of plaster and 17 ceramic fragments are found on the grate and inside the combustion chamber – coming from an intact layer of the filling of the kiln⁶. Seven of the ceramic fragments belong to one vessel (made on fast wheel) with horizontal “rope” handles beginning from the rim (fig. 4. 7). This type is known as lekane (with horizontal handles). It has an exact parallel from a pit № 76 unearthed in Rousse as well as from other sites in Rousse region dated in the period of 2^d–1st c. BC⁷. The other sherds belong to the same period (fig. 4. 9–11). Next to the north end of the support of the perforated floor, directly above the bottom floor of the combustion chamber is discovered highly oxidized bronze fibula of Thracian type (fig. 4. 8). It is dated within the range from the end of 4th c. till the beginning of the 2nd c. BC and has exact parallels from pits № 43 and № 59 in Rousse⁸. Summing up the available data the kiln can be dated in the period of 2nd–1st c. BC.

The household kiln (fig. 3.2) is unearthed at about 7,0 m southwest of the ceramic kiln. It is dug into a layer of compact brown ground with no archaeological finds. It has an oval shape with dimensions as follows: 120 cm (S-N) to 110 cm (E-W) and a maximum inner height of 25 cm. The walls are 5 cm to 8 cm thick. The dome is completely preserved. It is filled densely with brownish-gray soil mixed with small charcoal and few uncharacteristic small ceramic

⁶ 12 of the fragments are from ceramic vessels, made on fast wheel, another 5 – by hand. At the point of finding the kiln and it being destroyed by a late Ottoman pit are found 44 more fragments: one belonging to the late Ottoman period, 17 gray in color dated to late Antiquity, 5 fragments of amphorae and 21 from the Thracian period (13 of them are made on wheel and the left 8 – by hand). One of the fragments from the Thracian period has a twisted handle which fits together with a part of rim found in the kiln; another fragment belongs to a fruit bowl with polished strips (fig. 5. 6).

⁷ Върбанов 2013, 234; Върбанов, Жекунова 2015, 230.

⁸ Василева 2013, 104–105.

fragments. The entrance of the kiln is to the north and has width of about 40 cm. The kiln has had a working platform destroyed by the later pit № 22. The bottom floor has a slight incline from northwest to southeast and from southwest to northeast. It has a padding of small stones plastered well with clay, grey in color. Underneath the bottom the ground is with yellow-brown color – the sterile layer. There are no finds over the floor only a layer of ash and charcoal; similar is the situation over the working platform.

Finds and chronology: Inside the kiln are discovered few uncharacteristic small ceramic fragments which belong to the Hellenistic period. Outside the structure right next to its south wall (in the filling of its pit) is found highly oxidized bronze fibula⁹ (fig. 3.4). It is dated in the first half of the 3rd c. BC¹⁰. In an upper layer in the proximity of the kiln (to the east) is discovered an anepigraphic amphora stamp (fig. 3.3). It belongs to the period of 2nd–1st c. BC. Close parallels having similar stamps are known from Rousse (pit № 64) and Popești¹¹. It is not clear if the stamp belongs to the filling of the kiln or to the upper part of pit № 22. The dating of the kiln is the 2nd half of 2nd century BC – 1st century BC.

During the excavations in 2015 it was possible to ascertain that the Thracian chassis level in the explored area (Trench II) is about 37,10 m above the sea level (ASL) (fig. 2). The same is the altitude in sq. E where is found the household kiln. In that square also are unearthed two late Antique pits (№ 10 and № 13) and five Thracian pits (№ 8, № 16, № 20, № 22 and № 24). At 36,40 m ASL (not counting the diggings) the layer has dark-brown color with no finds¹² and at 36,10–36,0 m ASL begins the loess soil. In the next square – sq. F (fig. 2) the Thracian level is violated to a great extent by late Antiquity diggings (pits № 11, № 14/15 and № 27). Special attention deserves the situation in the northeastern part of the sq. F (at 36,22 m ASL) where a lower jaw (*mandibula*) of a grown human individual (at the age of 20–30 years) and parts of a scull¹³ are found in a layer of brown soil with coal particles, bricked clay and Thracian pottery. The next square – sq. G is almost entirely occupied by a U-shaped tower which

⁹ The end of the fibula's leg is broken which makes it difficult to determine the type. Probably it was a bilateral one with a decorative spiral at the leg, subtype I. 3 after M. Vasileva (Василева 2013, 105); but again it is possible for the artefact to belong to another type (see Anastassov 2007, 14). The chronology of the mentioned types is in the range from the end of 4th c. till the middle of the 3rd c. BC.

¹⁰ Василева 2013, 105–106; Маджаров 2015, 90; Anastassov 2007, 14.

¹¹ Varbanov 2011, 53–59; Tudor 1967, 76.

¹² This chronology is based on the fibula found in the west half of the kiln during the excavations in 2016. In the intact Thracian layers in square E (37,0–36,68 m ASL) are found 128 ceramic fragments: 54 of all are made on fast wheel; the rest 74 are made by hand.

¹³ Probably they belong to the upper part of one of the pits – № 17, № 23 or № 25.

belongs to the fortifying system of the late Roman fortress Sexaginta Prista. In this square (sq. G) is positioned the ceramic kiln which is taking the place of other three Thracian pits (№ 29, № 30 and № 31). At 36,74 m ASL next to the west profile is preserved a spot consisting of charcoal, high concentration of bricked clay and Thracian pottery. It has dimensions as follows 1,20 m (E-W) to 0,40 m (N-S); thickness of about 0,20 m and inclination toward the tower. Probably this is the upper part of a destroyed pit. In this area is found a coin of Rhoemetalcēs¹⁴. The unearthened pottery can be dated within the range of 1st c. BC till 1st c. AD¹⁵ (fig. 4. 1–2, 4–5).

Below is submitted a catalogue of the pits related to the context of excavating the two kilns (fig. 3.1).

Pit № 17 (fig. 2 and fig. 3.1) takes place in the northwestern corner of sq. F. It is partly destroyed by the later pit № 11. Pit № 17 is recorded in the profile of the north/northwestern sector of pit № 11 as a dark spot in the loess soil. At 35,96 m ASL northwest of pit № 11 outlines a lighter spot marking pit № 17 with diameter 0,90 m. Going in depth (after the level of registering) the pit has the shape of a truncated cone as the walls are expanding towards the bottom which is reached at 35,12 m. The filling consists of dark-brown soil with high concentration of charcoal and lesser one of animal bones and pottery. Close to the bottom floor thin layers of ash are explored. Pit № 17 is disturbing pit № 30.

Finds: a fibula (fig. 5. 3); a fragment of oxidized bronze object (a bracelet?); 113 ceramic fragments¹⁶ and 33 fragments of animal bones belonging to cattle, swine, mussel and fish.¹⁷

Chronology: The fibula is at most similar to type 15 after A. Rustoiu dated in the second half of 1st c. BC¹⁸. Besides this similarity the fibula has some features (such as the upper bow string) characteristic to other types of brooches dated in the range from the 1st c. BC till the beginning of the 1st c. AD¹⁹.

Two of the ceramic fragments are more informative. They belong to amphorae – one is shaped as a token and the other one is a bottom (fig. 5. 4–5). Another fragment is part of a rim from a pot made by hand with polished surface (fig. 5. 6). Of interest is a fragment of miniature vessel (a fruit bowl?

¹⁴ Русев и др. 2015, 178.

¹⁵ The sherds have parallels from pits excavated previous years in the same site in Rousse (Върбанов 2013, 267, Табло II; 269–270, Табло IV–V; 274, Табло IX). Three of the fragments have decoration with polished strips.

¹⁶ 29 of them are made on fast wheel as 9 have grey surface and the rest 20 belong to amphorae; the rest 84 are made by hand (20 have polished surface).

¹⁷ The analysis of the animal bones is made by Assoc. Prof. Diana Vladova (Trakia University – Stara Zagora).

¹⁸ Rustoiu 1997, 47–48.

¹⁹ Rustoiu 1997, 158.

– fig. 5. 1). Similar ones have been found already in Rousse – in pits dated in the range 1st c. BC till 1st c. AD²⁰. Such dating (1st c. BC – 1st c. AD) have also the pots with small cylindrical handles (fig. 5. 2)²¹. Based on the analysis above pit № 17 can be dated from second half of 1st c. BC till the beginning of 1st c. AD (fig. 5. 1–2, 4–6).

Pit № 18 (fig. 2 and 3.1) takes place in the northeastern part of sq. F and is destroyed by the later pit № 11. It is registered during the excavation of pit № 11 as a dark spot in the loess soil in the north/northeastern sector. Pit № 18 is outlined at 35,95 m ASL and has diameter of about 1,20 m (E-W). The bottom floor is reached at 35,48 m. The pit has a cylindrical shape with an oval opening. The filling consists of dark-brown soil with concentration of charcoal. Pit № 18 in its turn is later than pit № 28.

Finds: two fragments of bricked clay; 61 ceramic fragments²² and 18 fragments of animal bones (from cattle, small ruminant, swine and fish).

Chronology: Although in the preserved part of the pit are found a few informative fragments one (a stem of a fruit bowl – fig. 6. 9) is dated certainly in the period 1st c. BC – 1st c. AD²³.

Pit № 29 (fig. 2 and 3.1) is excavated in the southwestern corner of sq. G, south of the U-shaped fortress tower (which in its turn is placed partially over the pit). The pit outlines at 35,62 m ASL and the bottom floor is reached at 35,41 m. The filling is characteristic with brown soil and low concentration of coal particles. The pit is stepping on pit № 30 and pit № 31. The shape is probably cylindrical and the diameter at that level is 1,0 m (N-S) to 1,05 m (E-W).

Finds: a fragment of bricked clay; 9 ceramic fragments²⁴ and one fragment of animal bone belonging to cattle.

Chronology: One of the fragments belongs to the rim of a bowl with polished surface dated in the period 1st c. BC – 1st c. AD²⁵. The same dating has the bottom of an amphora, probably pseudokosian type²⁶.

Pit № 30 (fig. 2 and 3.1) is explored in the central south part of sq. G. Pits № 17, № 29 and № 31 and the ceramic kiln take place over it. The pit outlines at 35,54 m ASL and the bottom is reached at 35,28 m. The filling consists of brown

²⁰ Върбанов 2013, 199.

²¹ Върбанов 2013, 196–197.

²² 22 fragments are made on fast wheel – one belongs to a pitoi, 12 grey ones, 9 amphorae; 40 fragments are made by hand as 15 of them have polished surface.

²³ Върбанов 2013, 235.

²⁴ 5 sherds made on fast wheel – one with grey color and 4 amphorae (1 bottom); 4 sherds made by hand – two walls with plastic band, two flat handles.

²⁵ Върбанов 2013, 234–235.

²⁶ Внуков 2003, 54–81.

soil with low concentration of coal particles, pottery and animal bones. The diameter at the bottom is 0,84 m (N-S) to 1,35 m (E-W).

Finds: three animal bones belonging to cattle and small ruminant; 4 sherds made by hand (among them the bottom part of a jug).

Chronology: The jug has no rim and handle but this type is characteristic for the period from the 3rd c. till the middle of the 1st c. BC²⁷.

Pit № 31 (fig. 2 and 3.1) is unearthened in the central part of sq. G south of the U-shaped fortress tower which destroyed about 1/3 of the pit. It outlines at 35,53 m and the bottom is reached at 34,98 m. The maximum diameter is about 1,60 m at the bottom. Pit № 29 and the ceramic kiln take place over pit № 31. The last one is stepping on pit № 30. The filling is characteristic with dark-brown crumbly soil mixed with great amount of charcoal and ash in the central part while in the western part the ground is compact with lower concentration of coal particles. The filling consists also of some animal bones, pottery and two average in size not processed stones at the bottom.

Finds: nine fragments of bricked clay (two with facial surface probably of a hearth); 88 sherds²⁸ and 34 fragments of animal bones (of cattle, small ruminant, swine, bird, mussel and fish).

Chronology: Based on the informative fragments of pottery (fig. 5. 11–18) the pit can be dated in the period 2nd–1st c. BC²⁹.

The excavated kilns can't be more precisely dated and it can't be specified if they're synchronous. They represent few of the found and examined late Hellenistic kilns on the territory of Bulgaria. Actually up to this moment is known only one similar – excavated in the Chichov elak area near the village of Krivina, Rousse region. There are unearthened two kilns – one household and the second one for pottery placed at a distance of about 6 m one from the other. They are dated in the period 1st c. BC–early 1st c. AD³⁰. Besides the fact that the kiln near the village of Krivina has the biggest dimensions among the others found in Eastern Europe (known so far) another thing of interest is that after its abandoning inside was buried a woman.³¹ As L. Vagalinski suggests this kiln is

²⁷ Върбанов 2013, 199.

²⁸ 20 fragments are made on fast wheel: 7 grey ones (one bottom and two smaller fragments of rims belonging to a bowl and jug), 13 amphorae (one rim); 68 sherds made by hand (12 with polished surface) – one wall of a pot with incised sheaf of parallel lines, another part of a wall with a handle belonging to a cup type “dacica” (on the inside it is covered with a layer of soot formation; the cross section of the handle is with square/rectangular shape with rounded edges).

²⁹ Върбанов 2013, 195–198.

³⁰ Vagalinski 2011a, 219–226.

³¹ Up to this date it is not known any other example of inhumation dated to this period (2nd/1st c. BC–1st c. AD) from the territory of northeastern Bulgaria.

made for producing big vessels. Probably the other kiln is used in the same time for making of bread³².

The ceramic kilns dated in the period of 2nd c. BC–1st c. AD excavated on the territory of Romania (known till 2006) are collected by S. Matei³³. They are 32 in number (from 24 different sites) separated in two types. The first type is a kiln with one chamber and the second one – with two chambers. The second type has two subtypes: 2 A is round and oval in shape and 2 B has rectangular form. Subtype 2 A has three versions depending on the way of maintaining the firing chamber³⁴. Mostly widespread is version 1 which is characteristic with a combustion chamber split into two by a support (made of stones and clay) for the grate – a variant observed in about 51% of the registered kilns in Romania. The kilns found in Bulgaria belong to this version.

Although about 78% of the found kilns are unearthened in settlements and only 19% come from the area outside the villages S. Matei believes that most of them were placed outside somewhere near raw material deposits. In confirmation of this statement is the fact that in only 14 of 100 excavated settlements dated to this period are found kilns. According to S. Matei the investigation of the micro region of the villages (including, of course, the identification and mapping of the resources needed for the ceramic production) will contribute to finding of such structures.

In conclusion it can be added that the kilns found in Rousse are built when the area on the hill was already used (the ceramic kiln oversteps two pits). They are dug into the loess soil and in a layer of the late Hellenistic period. Probably some of the pits nearby are dug exactly for extracting clay. The location of the pits on the hill is not contrary to its interpretation as a sacred territory. It is possible that the process of production of ceramic vessels itself is connected with the rituals practiced here.

BIBLIOGRAPHY

- Anastassov 2007,
 J. Anastassov, *Objets laténiens du Musée de Schoumen (Bulgarie)*, in *Thracians and Celts*, red. Valeriu Sirbu, D. Vaida, Cluj-Napoca, 2007, 11–50.
- Василева 2013,
 М. Василева, *Фибули от елинистическата епоха от ямния комплекс при Русе*,

³² Vagalinski 2011a, 226.

³³ Matei 2007, 279–296.

³⁴ Matei 2007, 282–294, fig. 1–6.

in *Sexaginta Prista. Тракийски ямен комплекс*, том I, red. Varbin Varbanov, Велико Търново, 2013, 104–112.

Внуков 2003,

С. Внуков, *Причерноморские амфоры I в. до н.э. – II в. н.э. (морфология)*, Москва, 2003.

Върбанов 2013,

В. Върбанов, *Керамика от тракийския ямен комплекс в Русе*, in *Sexaginta Prista. Тракийски ямен комплекс*, Том I, red. Varbin Varbanov, Велико Търново, 2013, 192–276.

Върбанов, Жекунова 2015,

В. Върбанов, В. Жекунова, *Археологически проучвания в м. Паша Лом при с. Табачка, Русенско*, in *ИРИ МР, XVIII*, Русе, 2015, 224–243.

Върбанов и др. 2016,

В. Върбанов, Н. Русев, Д. Драгоев, В. Жекунова, К. Янакиева, П. Георгиева, С. Великова, С. Тодорова, Д. Пачев, И. Иванов, К. Радославов, М. Димитров, *Спасителни археологически проучвания на територията на късноримския кастел Сексагинта Приста, ул. Капитан лейтенант Евстати Винаров № 9*, in *Археологически разкопки и проучвания през 2015 г.*, Велико Търново, 2016, 451–455.

Кръстева 2015,

З. Кръстева, *Огнища и глинобитни съоръжения от ямния комплекс при Русе*, in *ИРИ МР, XVIII*, Русе, 2015, 266–289.

Маджаров 2015,

К. Маджаров, *Надгробни могили при с. Брестовица, Русенско*, in *Поломието. Находки, събития, личности*, Велико Търново, 2015, 87–127.

Matei 2007,

S. Matei, *The morphology and typology of kilns for firing ceramic in the Geto-Dacian classical period (2nd century BC – 1st century AD)*, in *Istros, XIV*, Brăila, 2007, 279–296.

Русев и др. 2015,

Н. Русев, Д. Драгоев, В. Върбанов, Д. Пачев, *Монети от археологическото проучване на Сексагинта Приста (Март-Май 2015 г.)*, in *BeCA*, 5, 2015, 177–214.

Rustoiu 1997,

A. Rustoiu, *Fibulele din Dacia preromană (sec. II î.e.n. – I e.n.)*, București, 1997.

Tudor 1967,

D. Tudor, *Răspîndirea amforelor grecești ștampilate în Moldova, Muntenia I Oltenia*, in *AM*, V, București, 1967, 37–80.

Vagalinski 2011,

L. Vagalinski, *Light Industry in Roman Thrace: the Case of Lime Production*, in *Early Roman Thrace. New Evidence from Bulgaria* (=Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series 82), red. Ian P. Haynes, Portsmouth, 2011, 40–58.

Vagalinski 2011a

L. Vagalinski, *A New Late La Tène Pottery Kiln with a Bread Oven on the Lower Danube (Northern Bulgaria)*, in *The Eastern Celts. The Communities between the Alps and the Black Sea*, red. M. Guštin, M. Jevtič, Beograd, 2011, 219–226.

Varbanov 2011

V. Varbanov, *Late Hellenistic anepigraphic amphorae stamps from Northeastern Bulgaria*, in *AB*, XV (1), Sofia, 2011, 53–59.

CUPTOARE DIN PERIOADA ELENISTICĂ TÂRZIE DESCOPERITE PE TERITORIUL ORAȘULUI RUSE, BULGARIA

Rezumat

În anul 2015 s-au descoperite pe teritoriul fortăreței Sexaginta Prista din orașul Ruse, două cuptoare și 26 de gropi din perioada elenistică târzie. Camera superioară, aproximativ trei sferturi din grătar, canalul de stocare (*prefurnium*) și placa de lucru a cuptorului pentru arderea ceramicii au fost distruse ca urmare a săpăturilor datând din secolul al XIX-lea. Camera de ardere este săpată în loess și este împărțită în două de suportul pentru grătar. Numai partea vestică a peretelui bolții s-a conservat. Pe grătar și în interiorul camerei de ardere s-au găsit fragmente ceramice și ale unei fibule de tip tracic, provenind dintr-un nivel intact de umplere a cuptorului. Sintetizând datele viabile, putem data cuptorul în perioada secolelor II–I î. Ch.

Cuptorul din gospodărie s-a descoperit la aproximativ 7,00 m în sud-vestul cuptorului de ceramică. Este săpat într-un strat compact de pământ brun, fără vestigii arheologice. Are formă ovală. Bolta este complet conservată. Conține o umplutură densă de pământ brun-cenușiu, amestecat cu mici fragmente de mangal. Ușa cuptorului este amplasată în partea sa nordică. Cuptorul a avut o placă de lucru, distrusă de groapa ulterioară Nr. 22. Fundul cuptorului are o căptușeală din pietricele lipite cu lut și este de culoare cenușie. Sub fundul cuptorului, se găsește sol virgin de culoare galben-brun. În interiorul cuptorului s-au descoperit mici fragmente atipice de ceramică, aparținând perioadei elenistice. În afara acestuia, chiar în apropierea peretelui său sudic, s-a descoperit o fibulă de bronz puternic oxidată. Cuptorul este datat în perioada secolelor III–I î. Ch.

Cele două cuptoare nu pot fi datate cu mai mare precizie. Ambele sunt dintre puținele cuptoare descoperite și cercetate, aparținând perioadei elenistice pe teritoriul Bulgariei. Au fost construite după o perioadă scursă de la locuirea inițială a zonei de deal. Unul dintre cuptoare este săpat în loess, celălalt într-un strat aparținând perioadei elenistice târzii. Probabil unele dintre gropile din apropiere au fost săpate tocmai pentru extragerea lutului. Amplasarea cuptoarelor pe zona deluroasă nu contravine interpretării acestora ca areal sacru. Este posibil ca producerea de vase ceramice să fi fost ea însăși legată de practici rituale.

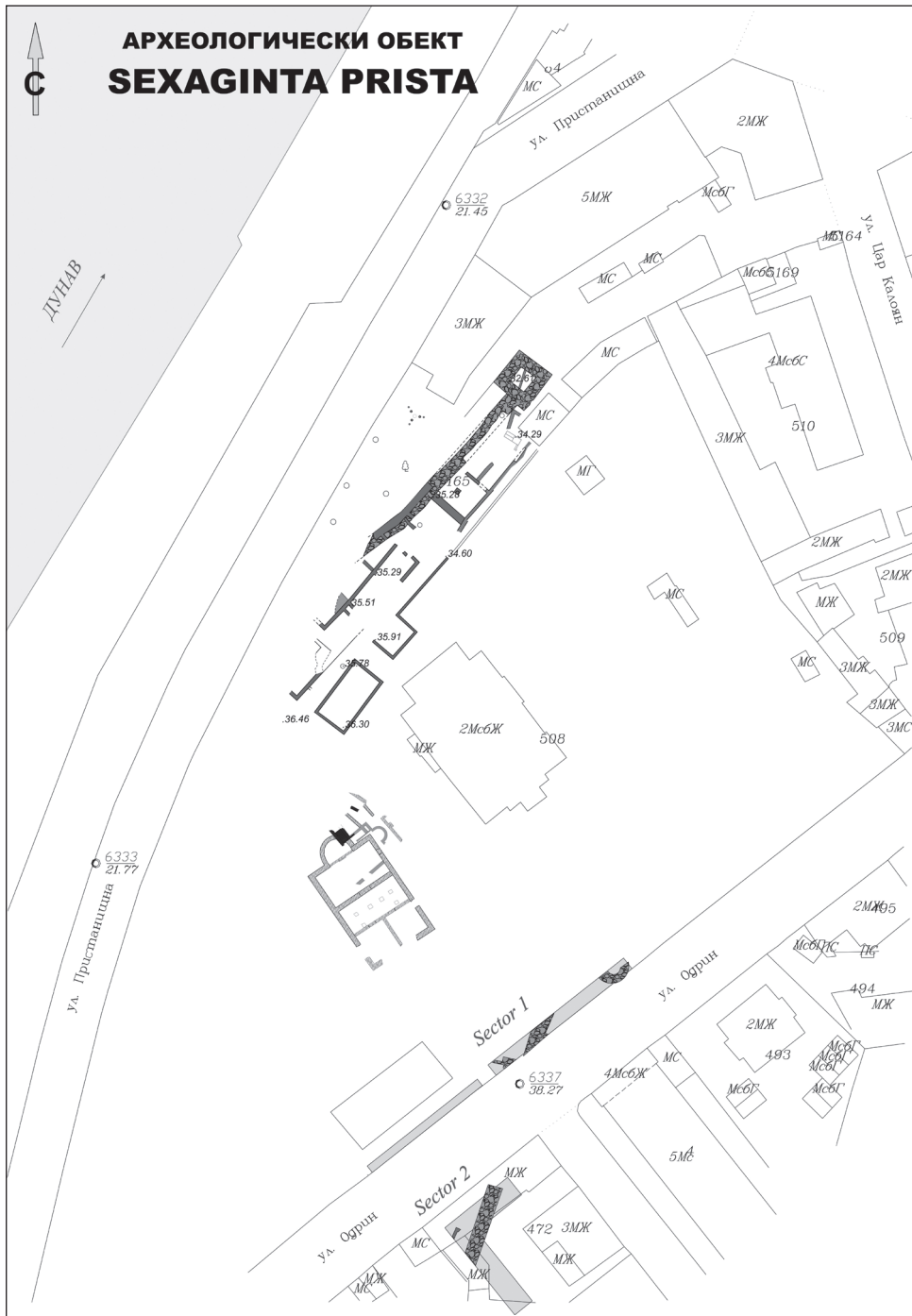

Fig. 1. Sexaginta Prista – main plan / *Sexaginta Prista – plan general.*

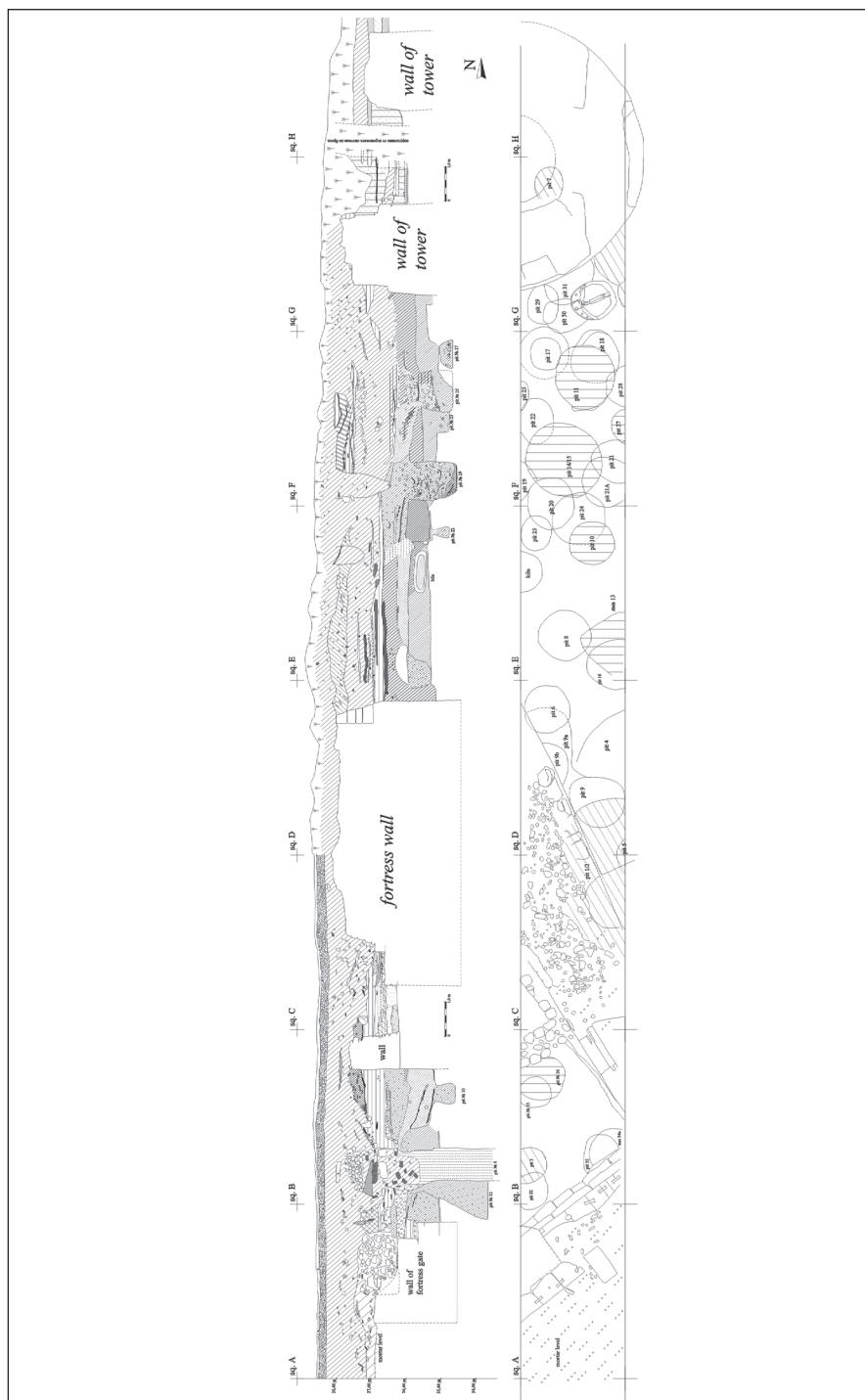

Fig. 2. Sexaginta Prista – 2015 research. Western profile and view from above /
Sexaginta Prista – cercetarea din 2015. Profilul vestic și vederea de deasupra.

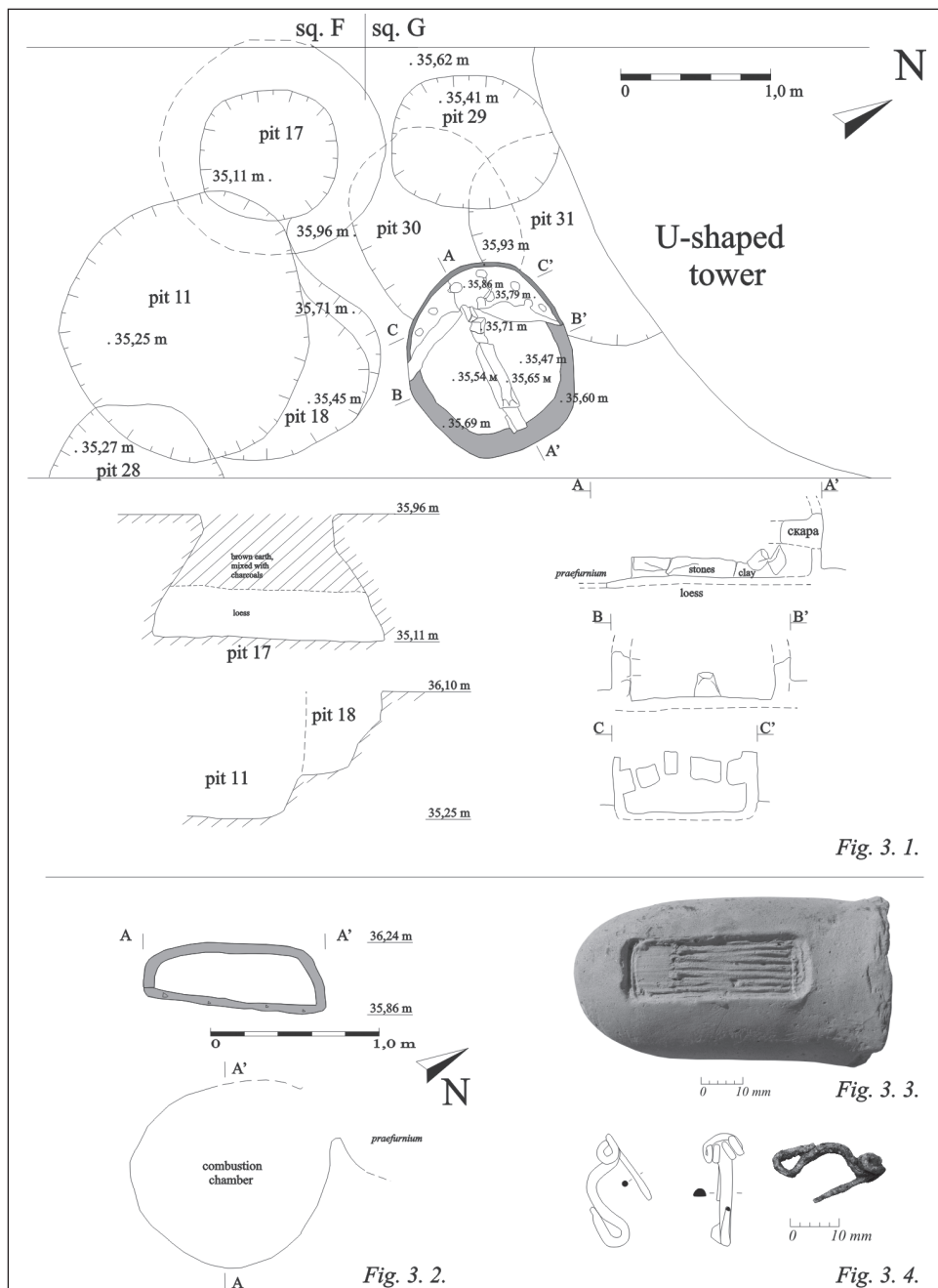

Fig. 3.1. Ceramic kiln and pits in sq. F and G / Cuptorul de ceramică și gropi în secțiunile F și G; Fig. 3.2. Household kiln / Cuptorul din gospodărie; Fig. 3.3. Amphora's handle with anepigraphic stamp / Toarta de amforă cu amprenta neinscripționată; Fig. 3.4. Bronze fibula / Fibula de bronz.

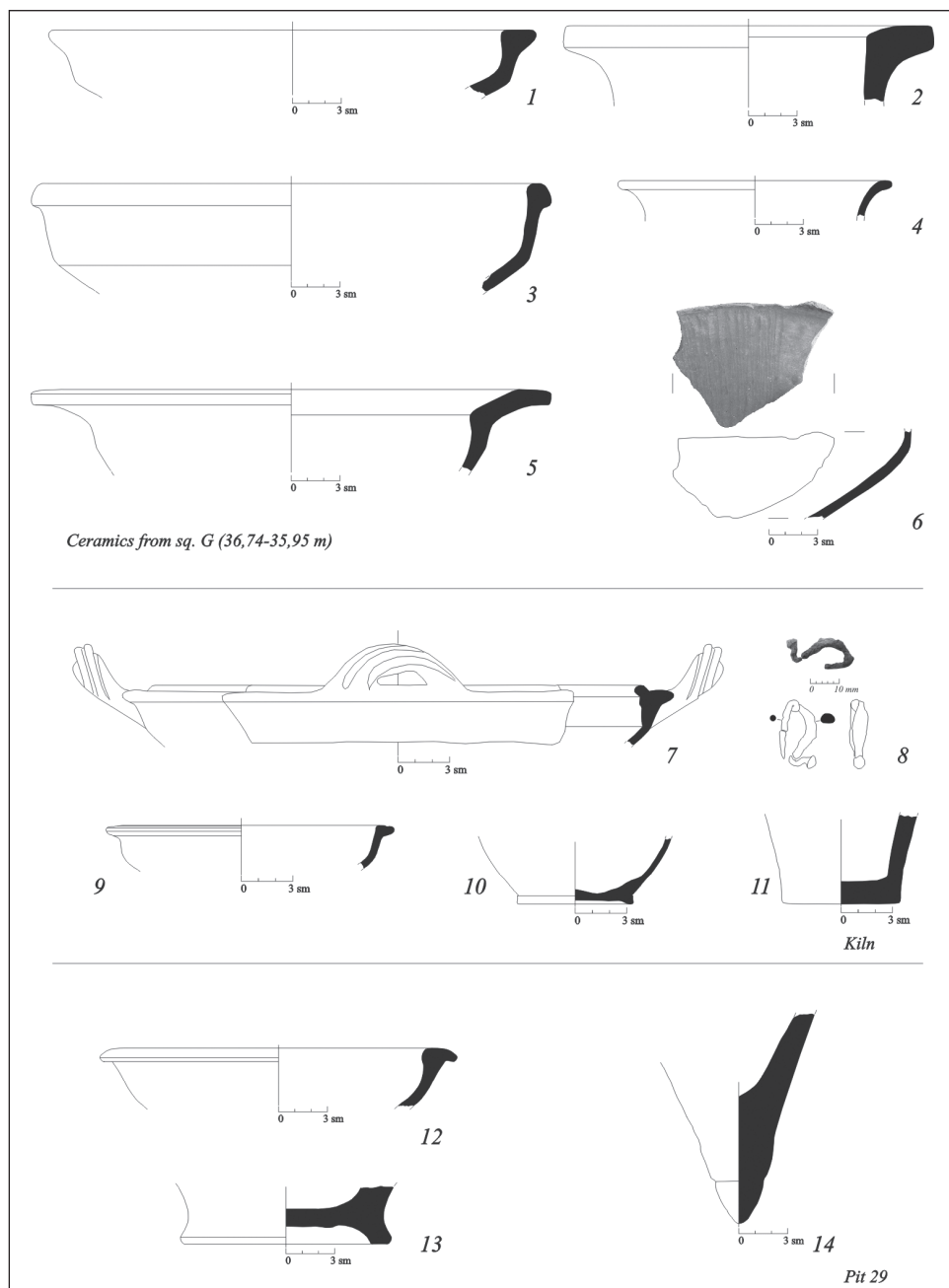

Fig. 4. Ceramic fragments from sq. G (1-6); ceramic fragments and fibula from kiln in sq. G (7-11); ceramic fragments from pit № 29 (12-14) /*Fragmente ceramice din secțiunea G (1-6) și fragmente ceramice și fibula din cuptorul din secțiunea G (7-11) și fragmente ceramice din groapa Nr. 29 (12-14).*

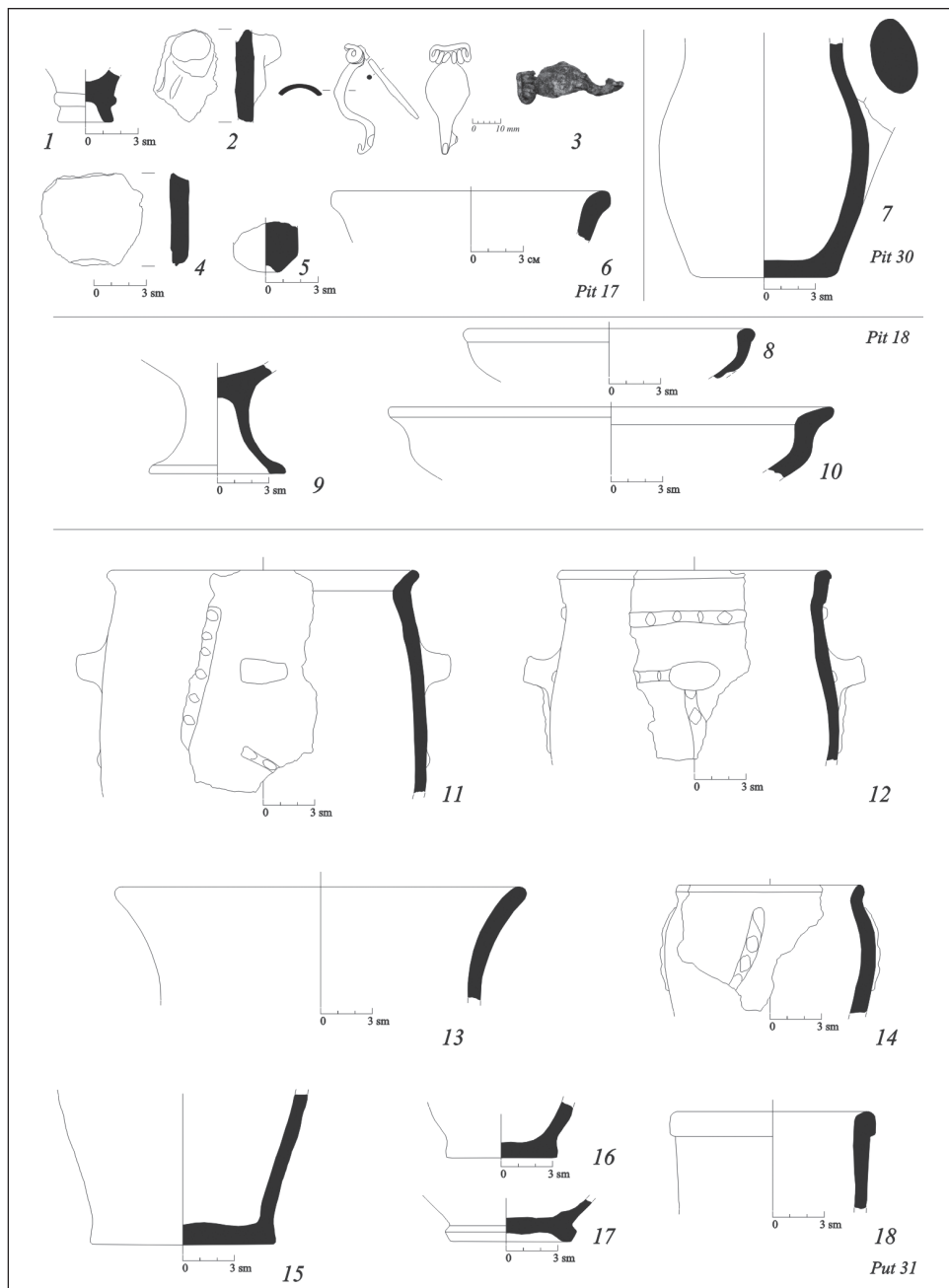

Fig. 5. Ceramic fragments and fibula from pit № 17 (1-6); jug from pit № 30 (7); ceramic fragments from pit № 18 (7, 8-10); ceramic fragments from pit № 31 (11-18) /*Fragmente ceramice și fibula din groapa Nr. 17 (1-6); urciur din groapa Nr. 30 (7); fragmente ceramice din groapa Nr. 18 (7, 8-10); fragmente ceramice din groapa Nr. 31 (11-18).*

Fig. 6. Ceramic kiln – stage of research / Cuptorul de ceramică – fază de cercetare.

Fig. 7. Ceramic kiln and surrounding pits – stage of research /
 Cuptorul de ceramică și gropi alăturate – fază de cercetare.

Fig. 8. Household kiln – stage of research / Cuptorul din gospodărie – fază de cercetare.

ROMAN LAW CONCERNING FUNERARY MONUMENTS. CASE STUDY BASED ON SOME FUNERARY EPIGRAPHS BELONGING TO MILITARY PERSONNEL ON BOTH SIDES OF THE MIDDLE AND LOWER DANUBE

*Lucian-Mircea Mureșan, Ioana Mureșan**

Keywords: Roman law, funerary practice, funerary monuments, military personnel, the Danubian limes

Cuvinte cheie: drept roman, practica funerară, monumente funerare, militari, limesul dunărean.

A. Introduction and legal premises

The ancient Romans, as other earlier or contemporary civilizations, had the tendency to regulate every aspect of their life, be it in this world or in the hereafter, through their own laws, in both their forms, common or written. This does not exclude but maybe better emphasises those moments that forever mark the human existence, such as death and its aftermath. Considered to be one of the most religiously fraught episodes of one's life, it is natural that certain regulations were drawn since very early times to ensure the proper passing into the Afterlife, for both the deceased and the surviving peers.

Such regulations concerning the act of burial are firstly recorded in writing in the Laws of the Twelve Tables. Considered to be the first Roman written laws, the 5th century BC body of law stipulated numerous but precise limitations concerning excessive luxury display during funerals, places allowed for burials and cremations and so on. The latter clearly emphasized the need to have actual funerals outside city walls¹ or sixty feet away from a neighbouring house², the

* Member of the archaeological sites Halmyris (Murighiol, Tulcea County) and Drajna de Sus (Prahova County) research teams, e-mail: lucianmuresan70@yahoo.com, ioana.cretulescu@yahoo.com

¹ Table X, law III.

² Table X, law XVI.

risk of religious pollution (impurity), fire hazard and hygiene being the most likely reasons for specifying such rules.

Marcus Tullius Cicero, in his treaty *De legibus*, while commenting on these previously discussed regulations that were still applied centuries after their implementation, mentions also the laws of Solon and later Demetrius as examples of the efforts the Athenians initially made in time to limit the ever escalating excesses in raising funeral monuments and to severely punish the violation of the tomb itself³. Nevertheless, the Roman orator clearly states that the rights and sacrifices of the *Manes*, deities of the Underworld, meaning all that is related to the burial and funeral ceremony, are associated with both pontifical and civil law⁴:

“*Atticus*: I understand you; it remains for you to speak on the perpetual sacrifices and the rights of the *Manes*.

Marcus: What a wonderful memory you possess, my *Atticus*! I had forgotten that point.

Atticus: Very likely. Nevertheless, I recollect these things better, and expect them with more anxiety, because they are associated both with the pontifical and civil law.”⁵

He also adds that you cannot be a good pontiff if you are not familiar with the civil law⁶:

„With relation to our present topic, for instance, what a wonderful cloud of sophistries has been raised by the two *Scaevolae*, both pontiffs, and both equally skillful in the law! ‘Often,’ says *Publius* the son, ‘have I heard from my father that no one can make good pontiff, unless he understands the civil law’”⁷.

Because of the fact that there isn’t a clear line drawn between the sacred law and civil law in matters concerning Roman funerary practice, numerous issues rose that needed the attention of state authorities and private jurists in finding an answer to their problems, thus giving birth to numerous senatorial decrees, imperial constitutions and rescripts and the legal interpretations gathered in legal treaties written by the most brilliant legal minds of the time. The most likely source of such complexities is the duality of the tomb, which is both subject to commercial and religious law.

The tomb in its self, says *Ulpianus*, is composed of two very different concepts, the *sepulchrum*, the place where the human remains, buried or

³ Cicero, *De leg.*, II, 64–66.

⁴ Cicero, *De leg.*, II, 45–46.

⁵ English translation provided by Yonge 1853, 449–450.

⁶ Cicero, *De leg.*, II, 47.

⁷ Yonge 1853, 450.

cremated, are interred⁸ and the *monumentum*, which implies anything raised on the ground with the sole purpose of keeping the memory of the deceased⁹.

A ground property might be considered with the intention of burial only if it does not have a purpose for the living, such as farm plots, as Plato reminded at one point¹⁰, or public places. Such was the case presented by Cicero in his treaty¹¹, of a group of tombs that were removed by means of ploughing to make room for the Temple of Honour at the Collinian Gate, erected as a result of finding ancient evidence of worship on the ground:

“You know the Temple of Honour, outside the Collinian gate. We learn from tradition, that there was in ancient times an altar on the spot; and it appears from a medal discovered there, on which was inscribed. ‘The Mistress of Honour;’ and this was the reason why that temple was so dedicated. But as there were many sepulchres in the neighbourhood, they were ploughed up when the city was enlarged. For the pontifical college ordained that public places could not be bound by private consecrations”¹².

Moreover, the tomb becomes a *sepulchrum* only after the remains are buried and the proper religious rites are performed, as a result the burial lot becomes *res religiosae*, consecrated ground, outside *ius commercii*. Even so, Celsus, through the words of Ulpianus, mentions that not the whole lot becomes religious, but only the portion where the body is buried¹³.

On the other hand, the *monumentum*, generally speaking, had the sole purpose of protecting and keeping the memory of the deceased alive for eternity. Florentius noted that if human remains are buried near a funeral monument, we are dealing with a *sepulchrum*, otherwise the tomb is void of remains, an empty sepulchre, thus the monument becomes a memorial, or what the Greeks called a *kenotaphion*¹⁴.

⁸ Dig., XI, 7, 2, 5: *Sepulchrum est, ubi corpus ossave hominis condita sunt* (“A burial-place is a spot where human bodies or bones are deposited” translation provided by Scott 1932, vol. IV, 86–98).

⁹ Dig., XI, 7, 2, 6: *Monumentum est, quod memoriae servandae gratia existat* (“A monument is whatever is erected for the purpose of preserving the memory of the deceased”, Scott 1932, vol. IV, 86–98).

¹⁰ Plato apud Cicero, *De leg.*, II, 67.

¹¹ Cicero, *De leg.*, II, 58.

¹² Yonge 1853, 456.

¹³ Ulpianus, Dig., XI, 7, 2, 5: *Celsus autem ait: non totus qui sepulturae destinatus est, locus religiosus fit, sed quatenus corpus humatum est*. (“Celsus, however, says that a place which is destined for burial does not become religious entirely, but only that portion of it where the body is laid”, Scott 1932, vol. IV, 86–98).

¹⁴ Florentius, Dig., XI, 7, 42: *Monumentum generaliter res est memoriae causa in posterum prodita: in qua si corpus vel reliquiae inferantur, fiet sepulchrum, si vero nihil eorum inferatur, erit*

B. Interpretation and analysis

So one question arises: is the funeral monument a sacred or profane object? Is it under *ius commercii* or a *res religiosae*? Ulpianus offers a partial answer to this question, stating that if there is only the monument and no tomb, it can be sold by any party; and if we are dealing with a cenotaph, the sale must be stated in the will, so it too can be sold. The two emperors Marcus Aurelius and Lucius Verus¹⁵, through a rescript, state that this kind of structure is not religious¹⁶. In other words, if there are human remains associated with the funerary monument, the status of a *locus religiosus* that is earned by the *sepulchrum* is extended to the *monumentum*, and is protected by religious law. Otherwise, if you take away the object of sacrality which they are meant to protect, the human bones, the monument returns to the profane, becoming *purus*¹⁷, a non-religious object, subjected to commercial law. To further emphasize, the human remains are the decisive factor in granting the status of *res religiosae*, ensuring the tomb's inviolability, inalienability and immunity from seizing¹⁸.

The law forbade the alienation through commerce of sacred or religious places¹⁹, on the other hand, if the funerary function was kept, sell or purchase was permitted²⁰, as was stipulated by Pomponius²¹:

monumentum memoriae causa factum, quod graeci kenotafion appellant. ("Generally speaking, a monument is something which is handed down to posterity by way of a memorial; and in case a body or remains should be placed inside of it, it becomes a sepulchre; but if nothing of this kind is deposited therein, it becomes merely a monument erected as a memorial which is termed by the Greeks a cenotaph, that is to say an empty sepulchre", Scott 1932, vol. IV, 86–98)

¹⁵ The "Divine Brothers" mentioned in the ancient text, cf. Thomas 2004, 48.

¹⁶ Ulpianus, Dig., XI, 7, 6, 1: *Si adhuc monumentum purum est, poterit quis hoc et vendere et donare. si cenotaphium fit, posse hoc venire dicendum est: nec enim esse hoc religiosum divi fratres rescripserunt.* („So long as there is only a monument, anyone can sell it, or give it away; if, however, it becomes a cenotaph, it must be stated that it can be sold; as the Divine Brothers stated in a Rescript that a structure of this kind is not religious", Scott 1932, vol. IV, 86–98).

¹⁷ On the terms *purus/religiosus* versus profane/sacred see the discussion in Thomas 2004, 46 and 69.

¹⁸ Thomas, 2004 45.

¹⁹ Celsus apud Pomponius (Dig., XVIII, 1, 6): *Sed celsus filius ait hominem liberum scientem te emere non posse nec cuiuscumque rei si scias alienationem esse: ut sacra et religiosa loca aut quorum commercium non sit, ut publica, quae non in pecunia populi, sed in publico usu habeatur, ut est campus martius.* ("Celsus, the son, says that you cannot purchase a man whom you know to be free, nor any other property if you know that it is not subject to alienation; as, for instance, sacred and religious places, or such as are not the object of commerce, but are public property, which, while they do not absolutely belong to the people, are used for public purposes, as, for instance, the Campus Martius", Scott 1932, vol.V, 3–25)

²⁰ See also Thomas 2004, 41–42, de Visscher 1963, 65, 106, Kaser 1978, 60.

²¹ Dig., XLVII, 12, 5.

“It is our practice to hold that the owners of land, in which they have set apart places of sepulture, have the right of access to the sepulchres, even after they have sold the land. For it is provided by the laws relating to the sale of real property that a right of way is reserved to sepulchres situated thereon, as well as the right to approach and surround them for the purpose of conducting funeral ceremonies”²².

This situation is also mentioned by the jurist Julius Paulus in his *Opinions*, stating that:

“When land is sold, consecrated ground does not pass to the purchaser, nor does he acquire the right to inter bodies therein”²³.

Moreover, the words of Celsus, cited by Ulpianus and recorded in the Imperial Digests of Justinian²⁴, clearly say that a place which is destined for burial does not become religious entirely, but only that portion of it where the body is interred. The same rule applied on the funerary monuments, if they were laid over human remains with the sole purpose of protecting the memory of the deceased, they were sacred, if not, they could be subjected to commercial law. So it becomes relevant to this discussion the words of Yan Thomas as he stated that “the law simplifies, rationalizes and make autonomous the criteria defined by religion”²⁵.

We know also from Cicero²⁶ that the ones that attributed the status of *locus religiosus* to a tomb were the pontiffs, through proper rites and rituals:

“The verb *to inhum*, which is now commonly applied to the burial of the deceased, is most appropriate to those corpses that are interred after being burned. The pontifical law proves this usage, for before the ground is thrown over them, the spot where the body is burned has no religious reverence attached to it. When the earth is thrown over the corpse, then is inhumed, and the tomb is called a sepulchre, and many religious rites are performed in order to consecrate it”²⁷.

Moreover, the pontiffs were the only ones that could give permission to the owners to remove the monument from the tomb in order to have it repaired²⁸ without being subjected to tomb violation²⁹, as long as it will retain its function

²² Translated by Scott 1932, vol. X, 332–335.

²³ Cf. Scott 1932, vol. I, 266. (Paulus, *Rec. Sent.* I, 21, 7: *Vendito fundo religiosa loca ad emptorem non transeunt nec in his ius inferre mortuum habet*).

²⁴ Ulpianus, *Dig.*, XI, 7, 2, 5: *Celsus autem ait: non totus qui sepulturae destinatus est, locus religiosus fit, sed quatenus corpus humatum est*.

²⁵ Thomas, 1999, 79.

²⁶ Cic., *De leg.*, II, 57.

²⁷ Translation by Yonge 1853, 455.

²⁸ Cf. Symmachus, *Ep.*, 2, 36, C. Th., IX, 17, 2.

²⁹ On this subject see Rebillard 2009, 57–88.

as protection of the memory of the deceased. In consequence, who is to prevent, for example, the owner of a funerary monument to remove it from the tomb, with the permission of a priest, and place it on another tomb? It still keeps its funerary purpose, protecting the remains of the deceased, but it doesn't retain the memory of its original owner. Efforts were made through time to prevent these situation from arising, one of them was to limit the access of heirs to dispose of the funerary monuments as they saw fit, by restraining their actions after the deceased has been interred, all to ensure the survival of the memory of the departed.

The main purpose of the monument was to make the passer-by to stop, think and remember the past by bringing it to the present, stimulating the collective memory and the common past³⁰. Monuments, as a selective affirmation of individuality³¹, were born from individual memory, and greatly contribute to social memory, their physical presence being the central point of funerary rituals, by evoking the past of the dead to the living, in the present³². Nevertheless, human memory was always fickle, people forget as fast as they remember and what is remembered is subjective and open to manipulation. The many efforts employed by individuals throughout time are a clear reflection of how easily you could be forgotten³³, because monuments were an instrument for remaining alive in this world and not in the next. Furthermore, the monuments, the statues, the inscriptions and the eulogies were created from living memory to represent the deceased after death. Nonetheless, these have a separate existence, they could be moved, destroyed, lost or reused according to the necessities of the living³⁴. To create a memorial was one thing, to control its existence after creation was another thing altogether.

Thus we arrive on the Middle and Lower Danube, where on both sides of the river we are dealing with a provincial, marginal image of the center that was Rome. Nevertheless, Roman law, without a doubt, applied in almost in every corner of the Empire. The demographic group chosen for this case study, the Roman army stationed on this section of the Danubian limes, is well represented through funerary art, as military personnel were not only interested as the rest of the civilian population to be remembered by after death, but were also financially capable to do so; being in the army, besides the risk of losing one's life, had its pecuniary advantages, more so as you climbed the military hierarchy. Moreover, the so called "military epitaphs" had a tendency to be,

³⁰ Hope 2003, 119.

³¹ Hope 2003, 137.

³² Williams 2001, 39.

³³ Hope 2003, 120.

³⁴ See also Barrett 1993.

such as everyday life in the army, standardized, thus facilitating looking for those aspects of Roman law discussed up until now.

The very first aspect taken into account is the fact that the monument is subjected to commercial law when not associated with human remains, which bears the risk of being sold or destroyed in some way by the ones that survived the deceased. So, to avoid this type of action special formulas were applied, usually, at the end of the epitaphs, to prevent the estrangement of the funerary monument, such as *Hoc monumentum heredem non sequetur*. Literally meaning that the monument will not follow the heirs, the formula is meant to limit the actions of the survivors concerning the attributes and function of the funerary monument, and to ensure that it will continue to keep alive the memory of the original owner.

Even so, we encounter this formula [*H(oc) M(onumentum) H(eredem) N(on) S(equetur)*] scarcely on funerary monuments belonging to military personnel on the middle and lower Danubian *limes*, only several examples retain our further attention.

In Pannonia Superior, at Poetovio, we have the funerary monument dedicated to a veteran of the 13th legion³⁵, which has preceding the limitation formula (*H. M. H. [N. S.]*) the measurements of the funerary plot (*in agro L*), thus ensuring that along with the memory of the deceased the exact dimensions of the property will also be kept.

On the other hand, in Pannonia Inferior we encounter other three similar examples: Firstly, at Intercisa there is the funerary slab dedicated to Marcus Aurelius Heraclitus, a centurion in the *cohors miliaria Hemesenorum* (fig. 1)³⁶. Secondly, at Osijek in Croatia, there is a *titulus* dedicated to the wife of a veteran, Aurelia Sabina³⁷ (fig. 2), erected by her young children and heirs, while the guardian of the surviving progenies, most likely another relative, is the curator. And last, at Cibalae, there is the funerary *stela* of Marcus Herennius Valentius³⁸

³⁵ *D(is) M(anibus)/ L(ucio) Antonio COL(---) CARAS Valenti ve[t(erano)] leg(ionis) XI[II] gem(inae)/ [--]C[---] agr(aria) miss(ione) HO[--]T/ A[---] in a(gro) L Antonio Fortunato III [---]/ h(oc) m(onumentum) h(eredem) [n(on) s(equetur)]* – AÉ 1986, 562.

³⁶ *D(is) M(anibus)/ M(arcus) Aur(elius)Heraclitus vet(eranus) ex (centurione) cohortis (milliariae) Hem(esenorum)/ an(norum) LXX vi(v)us fecit sibi et Aureli(i)s Heraclito et / Sereno vivis fili(i)s suis et Serenae h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur)* – RIU, 1186.

³⁷ *D(is) M(anibus)/ A[u]r[el]iae Sabi[n]ae q(uon)d(am) co(n)iugi A[u]r(eli) Abellon(is?) v[et(erani)]/ qu(a)e [vi]xit ann(os) XXX Aur(eli) Gratus [e]t Grata f(ili)i heredes matri b(ene) [me]renti fecerunt cu(r)ante Aur(elio) Sabino tut(ore) p(uerorum) s(upra) s(criptorum) h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur)* – CIL III, 10271.

³⁸ *D(is) M(anibus)/ M(arco) Herennio/ Tromentina Valenti/ Salona evocato/ leg(ionis) XI Cl(audiae) |(centurioni) leg(ionis) eiusd(em)/ |(centurioni) leg(ionis) I adi(utricis) |(centurioni) leg(ionis) II adi(utricis)/ |(centurioni) leg(ionis) XV Apol(linaris) |(centurioni) leg(ionis)*

(fig. 3), a roman citizen born in Salona, with an ample military career as a centurion in no less than five different legions, earning the rank of *evocatus* towards the end of his life in the 11th Claudian legion. His prestigious position is evident in the funerary relief, showing him holding the *vitis* as a sign of his office while being flanked by two servants, most likely two secretaries, one holding a basket with what appears to be writing utensils, the other, an uncoiled *vellum*.

In Upper Moesia, only two examples are relevant to our present discussion, the first being found at Scupi, a funerary *stela* dedicated to Caius Cornelius Magnus³⁹ (fig. 4), an ex *imunnis* and *beneficiarius* in the 7th legion, with a military career followed by a civil one as *decurio* and *Ilvir coloniae Scupinorum*. The other one was discovered at Timacum Minus, a funerary *stela* belonging to Caius Iulius Herculanus⁴⁰, a veteran of the same *legio VII Claudia*.

The same situation is recorded in Lower Moesia, where we also have two monuments with the limitation formula carved at the end. At Novae we have the funerary *stela* of Severus⁴¹ (fig. 5), a veteran of the 1st Italian legion, born in another military center, Oescus, mentioning also the exact surface of the funerary plot [*in f(ronte) p(edes) LXXX in agr(o) p(edes) LXXX*], a practice that was largely used in the great urban centers, however rarely encountered in the middle and lower Danubian provinces. And at Troesmis, we have the funerary altar of Titus Rascanius Fortunatus⁴², a *medicus*, probably serving for the legion present here, having at the end of the epitaph the formula H. M. H. N. S.

An interesting point is the fact that north of the Danube River, in Dacia, no such monuments bearing this specific type of epigraphic formula were discovered

iteru(m)/ I adi(utricis) |(centurioni) leg(ionis) IIII Fl(aviae) coh(ortis) V / [ha]st(ato) post(eriori) stip(endiorum) LV / vixit annis LXXXV / M(arcus) Herennius Helius/ libertus et heres/ patrono b(ene) m(erenti) f(aciundum) c(uravit)/ h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur) – CIL III, 13360

³⁹ *C(aio) Cornelio C(ai) f(ilio) Fa(bia) Magno Be(ryto) vixit annis LXXV/ militavit annis XXI in/ leg(ione) VII C(laudia) p(ia) f(ideli) beneficiari(us) et inmundis dec(urio) et/ Ilvir col(oniae) Scupinorum/ h(ic) s(itus) e(st) / Publicia Secunda uxor/ ex testamento f(aciendum) c(uravit)/ h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur) – IMS VI, 45.*

⁴⁰ *D(is) M(anibus)/ C(aius) Iulius Her(culanus) vet(eranus)/ leg(ionis) VII Cl(audiae) p(iae) f(idelis)/ se vivo posuit / et Antoniae Vi(biae) con(iugi) b(ene) m(erenti) / vix(it) an(nos) L / h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur) – IMS III/2, 32.*

⁴¹ *---] / [---] C(ai) / f(ilius) Papiria Se(verus) Oesc(i)/ vet(eranus) leg(ionis) I Ita(licae)/ et Marciae / Marcellae/ coniugi f(ecit) / h(oc) m(onumentum) p(ositum) in f(ronte) p(edes) LXXX / in agr(o) p(edes) LXXX h(eredem) / n(on) s(equetur) – IGLNovae 89, pl. 32, 89.*

⁴² *[Dis M]an(i)bus/ [T(itus) Ras]canius / [For]tunatus / [Poll]ia Faventia / [medic]us an(norum) L h(ic) s(itus) e(st) / [cui mo]n(u)mentum / [Rasca]nia Phoebe et / [T(itus) Rascan]ius Eutychu(s) / [hered]es f(aciendum) c(uraverunt) h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur) – IScM V, 193.*

until present, with the exception of two funerary monuments belonging to the civil population, both from Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa⁴³.

Sometimes, there are cases when the owners of the monument are compelled to add to the epitaphs formulas that dictate certain punishments if the monument would be violated⁴⁴. In this instance we have two interesting cases of bilingual epitaphs from Lower Moesia. The first is a funerary slab from Tomis, erected while still alive by Valerius Valens⁴⁵, a veteran of the Moesian fleet, for himself and his wife. The two epitaphs are not completely identical, the one in Greek having in addition at its end a formula of forbidding the violation of the sepulchre by either illegal secondary burial or ploughing, under the penalty of paying a fine of unknown value, as the sum did not survive the passing of time.

The second is a funerary slab from Odessos, made by Malius Secundus⁴⁶, a *beneficiarius consularis* for his wife, Antistia Firmina. What is interesting with this example is the fact that the Greek part of the epitaph is not a translation of the Latin one, as seen in the previous case, but is a text forbidding the destruction of the monument under penalty of paying a fine to the authorities of Odessos.

What we can see from these two cases is the fact that we are dealing with an attempt to limit the possibility of monument violation by writing the pecuniary punishment in the language spoken by the majority of the population living in these two Greek cities, even if the owners of the monuments are Latin. The funerary message is meant to be seen and understood by the community in which the family lived but also by your everyday passer-by.

⁴³ IDR III/2, 396: *D(is) M(anibus) // Aureliae Victoriae / incomparabili feminae / Fortunatus Aug(usti) lib(ertus)/ adiut(or) tabular(ii) / coniugi karissimae / h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur)*; IDR III/2, 418: *D(is) M(anibus) / C(ai) Iul(i) C(ai) f(ili) Rufi dom(o) Vimin(acio) ann(or)um XX Iul(ia) / Gemellina fratri pientissimo et / M(arco) Aurel(io) M(arci) f(ilio) Maximo mens(ium) VIII / Aurel(ius) Helico et Iul(ia) Gemellin(a) parentes / h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur)*.

⁴⁴ For *violatio sepulchri* and applying Roman law on funerary monuments see the authors' article *Violatio Sepulchri – Between the Legal Concept and Roman Funerary Practice in the Balkans*, in the volume of the ArheoVest Symposium: *Interdisciplinarity in Archaeology and History, fourth edition: In Honorem Prof. Univ. Dr. Adrian Bejan*, Timișoara, November 26, 2016, currently under print.

⁴⁵ *D(is) M(anibus) / Val(erius) Valens vet(eranus) [classis] / Fl(aviae) Moesie(!) me[m]oriam feci vi]vo meo mi et [dulcissi]/me(!) co(n)iugi m[eae ---] // [τὴν γλυκύ]τάτην σύνβιον· [δς ἄν] / [ἄλλο]ν τιν' ἀντέθη νε[κρὸν] / [ἧ πολ]ήσει <τ>ίν<η> τῷ φίσκῳ δ(ηνάρια) [— —] – IScM II, 199.*

⁴⁶ [*D(is) M(anibus) / et memoriae Antistiae Firmi/ne co(n)iugi rarissime, quae vixit / mecum ann(os) XXIII. Malius Secundus / b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) maritus f<e>cit me poni // εἴ τις ἐν τούτῳ τῷ ἡρώφῳ ὅπου κείτε / ἢ προγεγραμμένη θελήσῃ ἄλλον / ἕτερον θεῖναι δώσει τῷ ταμίῳ |(δηνάρια) βφ' / καὶ τῇ Ὀδησεϊτῶν πόλι |(δηνάρια) βφ' – CIL III, 14458*]

C. Conclusions

By combining the analysis of the funerary epigraphs with Roman judicial regulations made throughout history we can see that there was a permanent danger of abuse in some way or another concerning funerary aspects. Numerous laws, regulations and legal treaties were made to put some order in this matter, such as who was entitled to inherit not only the wealth or debt of the deceased but also the burial obligations and expenses, or where the remains were allowed to be interred.

The different complex situations that arose from these obligations in their turn contributed to further enlarge the legal system by adding imperial rescripts or new laws. Every effort was concentrated to protect the memory of the deceased, kept alive by the funerary monument which was always in danger to be either sold, pilfered or destroyed, as stone was ever an expensive commodity. Nevertheless every effort became justified as ancient Romans had the strong belief that real death came not when you disappeared from this world but when you were forgotten.

BIBLIOGRAPHY

AE,

L'Année épigraphique: Revue des publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine (Paris 1888–).

Barrett 1993,

J. C. Barrett, *Chronologies of remembrance: the interpretation of some Roman inscriptions*, in *WA*, 25, 1993, 236–47.

CIL,

Königlich Preussische Akademie der Wissenschaften zu Berlin, *Corpus inscriptionum latinarum* (Berlin 1893–).

Conrad 2004,

S. Conrad, *Die Grabstelen aus Moesia inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonographie*, Leipzig, 2004.

Hope 2003,

V. M. Hope, *Remembering Rome. Memory, funerary monuments and the Roman soldier*, in *Archaeologies of Remembrance. In Death and Memory in Past Societies*, edited by H. Williams, Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York, Boston, Dordrecht, London, Moscow, 2003, 113–140.

IDR,

Inscriptiones Daciae Romanae – Inscriptiile Daciei Romane, Bucharest. D. M. Pippidi, I. I. Russu, (coord.): I. I. I. Russu, 1975, *Introducere istorică și epigrafică – Diplomele militare – Tăblițele cerate*; II. Gr. Florescu, C. C. Petolescu, 197, *Oltenia și Muntenia*; III/1. I. I. Russu, et alii, 1977, *Dacia Superior. Zona de sud-vest*; III/2. I. I. Russu et alii, 1980, *Ulpia Traiana Dacica (Sarmizegetusa)*; III/3. I. I. Russu et alii, 1984, *Dacia Superior. Zona centrală*; III/4. I. I. Russu, 1984, *Zona răsăriteană*; III/5. I. Piso, 2001, *Inscriptions d'Apulum*; III/6. Cl. L. Băluță, 1999, *Apulum – Instrumentum domesticum*.

IGLNovae,

J. Kolendo, V. Božilova, *Inscriptions grecques et latines de Novae (Mésie Inférieure)*, Bordeaux, 1997.

IMS,

Inscriptions de la Mésie Supérieure, sous la direction de Fanoula Papazoglou, Belgrad: I. M. Mirković, Sl. Dušanić, 1976, *Singidunum et le nord-ouest de la province*; II. M. Mirković, 1976, *Viminacium et Margum*; III/2. P. Petrović, 1979, *Timcum Minus et la vallée de Timok*; IV. P. Petrović, 1979, *Naissus – Remesiana – Horeum Margi*; VI. B. Dragojević-Josifovska, 1982, *Scupi et la région de Kumanovo*.

IScM,

Inscriptiones Scythiae Minoris: Graecae et Latinae – Inscriptiile din Scythia Minor: grecești și latine, D. M. Pippidi, I. I. Russu (eds.), București: I. *Histria și împrejurimile* (D. M. Pippidi), București, 1983; II. *Tomis și teritoriul său* (I. Stoian, Al. Suceveanu), București, 1987; III. *Callatis et son territoire* (Al. Avram), Ser. 2, București, Diffusion de Bocard, Paris, 1999; IV. *Tropaeum-Durostorum-Axiopolis*, (Em. Popescu), Basilica, București, 2015; V. *Capidava – Troesmis – Noviodunum* (Em. Doruțiu-Boilă), București, 1980.

Kaser 1978,

M. Kaser, 1978. *Zum römischen Grabrecht*, in *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung*, 95, 1978, 15–92.

Lupa,

F. and O. Harl, www.ubi-erat-lupa.org (Picture database of antique stone monuments)

RIU,

L. Barkoczi, A. Mocsy, 1972–1991. *Die römischen Inschriften Ungarns*: I. *Savaria, Scarbantia und die Limes-Strecke ad Flexum-Arrabona*. II. *Salla, Mogentiana, Mursella, Brigetio*. III. L. Barkoczi, S. Soproni, *Brigetio (Fortsetzung) und die Limesstrecke am Donauknie*. IV. A. S. Burger, F. Fulep, *Das Gebiet zwischen der Drau und der Limesstrecke Lussonium-Antinum*. IVA. Registerband Lfg. 1–4. V. J. Fitz, *Intercisa*. VI. *Das Territorium von Aquincum, die Civitas Eraviscorum und die Limesstrecke Matrica-Annmatia und das Territorium von Gorsium*.

Rebillard 2009,

É. Rebillard, *The Care of the Dead in Late Antiquity*. translated by Trapnell Rawlings, E. and Routier – Pucci J., Cornell, 2009.

Scott 1932,

S. P. Scott, *The Civil Law. Including The Twelve Tables, The Institutes of Gaius, The Rules of Ulpian, The Opinions of Paulus, The Enactments of Justinian, and The Constitutions of Leo*, 17 vol., Cincinnati, 1932.

Thomas 1999,

Y. Thomas, *Corpus aut ossa aut cineres: la chose religieuse et le commerce*, in *Micrologus*, 7, 1999, 73–112.

Thomas 2004,

Y. Thomas, *Res Religiosae: On the Categories of Religion and Commerce in Roman Law, in Law, Anthropology and the Constitution of the Social Making of Persons and Things*, edited by A. Pottage and M. Mundy, Cambridge, 2004, 44–77.

de Visscher 1963,

F. de Visscher, *Le Droit Des Tombeaux Romains*, Milan, 1963.

Whilliams 2001,

H. Whilliams, *Death, memory and time: a consideration of the mortuary practices at Sutton Hoo*, in *Time in the Medieval World*, edited by C. Humphrey and W. M. Ormrod, Woodbridge, 2001, 35–71.

Yonge 1953,

The Treaties of M. T. Cicero On The Nature of the Gods; On Divi-nation; On Fate; On The Republic; On The Law; And On Standing for The Consulship, Literally translated, chiefly by the editor, C. D. Yonge, Henry G. Bohn, London, 1853.

**DREPTUL ROMAN PRIVIND MONUMENTELE FUNERARE.
STUDIUL DE CAZ BAZAT PE INSCRIȚIILE FUNERARE
APARTINÂND PERSONALULUI MILITAR DE PE AMBELE
MALURI ALE DUNĂRII MIJLOCII ȘI DE JOS**

Rezumat

Un obicei înrădăcinat în mentalul colectiv al lumii romane era reglementarea fiecărui aspect al vieții cotidiene prin filtrul dreptului roman, fixând deopotrivă în cutumă și litera legii criteriile juridice pentru efectuarea înmormântărilor, deținerea unei proprietăți funerare, dreptul de înmormântare și cine avea dreptul sau obligația de a ridica un monument comemorativ. În viața cazonă de pe limesul Dunării Mijlocii și de Jos, o viață fixată în standarde

bine stabilite, este oare posibil să observăm atare reglementări juridice care vizau practica funerară? Există oare formule epigrafice în așa numitul „epitaf militar” care ar putea reflecta cadrul juridic aferent la un moment dat? Studiul de față își propune să evidențieze aceste legături bazându-se pe o serie de epigrafe adunate din sectorul inferior al frontierei danubiene, coroborându-le cu scrierile juridice ale vremii.

Fig. 1: Funerary monument belonging to Marcus Aurelius Heraclitus, from Intercisa (photo – lupa 3536)/ *Intercisa – Monumentul funerar al lui Marcus Aurelius Heraclitus (foto – lupa 3536).*

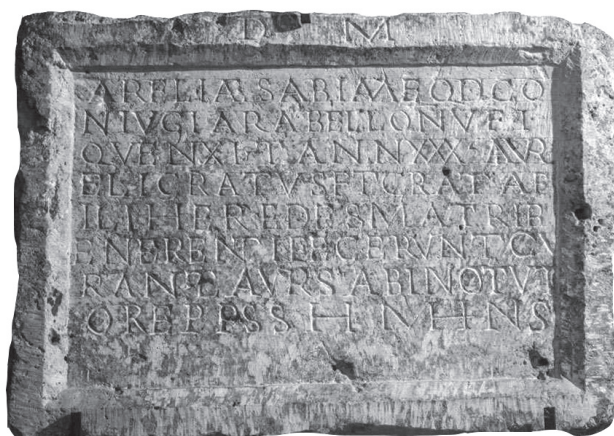

Fig. 2: Funerary monument of Aurelia Sabina, from Osijek (photo – lupa 4298)/ *Osijek – Monumentul funerar al Aureliei Sabina (foto – lupa 4298).*

Fig. 3: Funerary stela of Marcus Herennius Valentius, from Cibalae (photo – lupa 3593)/ *Cibalae – Stela funerară a lui Marcus Herennius Valentius (foto – lupa 3593).*

Fig. 4: Funerary stela of Caius Cornelius Magnus from Scupi (photo after IMS VI)/
Scupi – Stela funerară a lui Caius Cornelius Magnus (foto – după IMS VI).

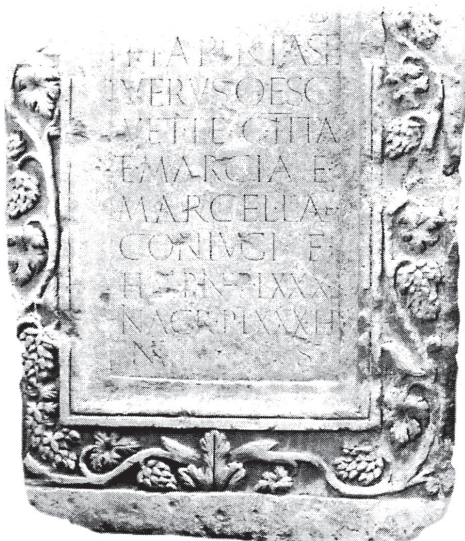

Fig. 5: Funerary stela of the veteran Severus, from Novae (photo after S. Conrad 2004)/
Novae – Stela funerară a veteranului Severus (foto – după S. Conrad, 2004).

CERCEI DE EPOCĂ ROMANĂ DESCOPERIȚI LA APULUM (ALBA IULIA)

Ana Cristina Hamat*, George Bounegru**

Cuvinte cheie: Dacia romană, Apulum, sec. II–III, bijuterii, cercei

Keywords: Roman Dacia, Apulum, 2nd–3rd centuries AD, jewelry, earrings

Dezvoltat în strânsă legătură cu armata prezentă aici, puternicul centru urban de la Apulum a reprezentat un nucleu economic în provincia romană Dacia. Prima așezare urbană ia ființă pe prima terasă a Mureșului, fiind ridicată la statutul municipal în timpul lui Marcus Aurelius. La puțin timp după aceea este ridicată la rangul de colonia (*Colonia Aurelia Apulensis*) în timpul împăratului Commodus. Pe cea de-a doua terasă a Mureșului este edificat castrul Legiunii a XIII-a Gemina. Cel de-al doilea centru urban de la Apulum reprezintă așezarea civilă din jurul castrului Legiunii a XIII-a Gemina. Aici asistăm la o municipalizare petrecută în timpul lui Septimius Severus, în cursul unei ample proces care a vizat și alte orașe. Ia ființă *Municipium Septimium Apulense*, procesul de urbanizare vizând întreaga așezare de tip *canabae*. Distinct de acestea funcționa la est de castru complexul administrativ – *Praetorium Consularis*. Mult mai intens decât așezările civile, la Apulum au fost cercetate necropolele. Cu precădere în ultimii ani, investițiile imobiliare și edilitare au conturat cinci mari arii funerare. Cea mai mare dintre acestea este necropola de pe Dealul Furcilor-Podei, poziționată la sud față de castrul legionar și canabele acestuia și la nord de *Colonia Aurelia*. Aria înmormântărilor cuprinde o suprafață de cca. 35 hectare. Densitatea mormintelor nu este aceeași peste tot și există posibilitatea ca aici să fi funcționat două necropole, aparținând celor două locuiri civile de la Apulum, iar delimitarea dintre acestea să nu fi fost surprinsă arheologic. Cea de-a doua mare necropolă este cea de la nord de castru. Aceasta ia ființă imediat după cucerirea Daciei și, ca și cea mai sus menționată, își continuă

* Muzeului Banatului Montan Reșița, bd-ul Republicii nr. 10, e-mail: anahamat@yahoo.com

** Muzeului Național al Unirii Alba Iulia, str. Mihai Viteazul nr. 12–14, e-mail: bounegru_g_viziru@yahoo.com

existența și după retragerea administrativă, fapt confirmat de piese de inventar funerar descoperite în câteva morminte¹.

De-a lungul timpului, pe teritoriul celor două orașe de la Apulum, dar și în necropolele acestuia, au fost descoperite mai multe bijuterii antice. Cele mai multe au ieșit la iveală în cercetările preventive întreprinse în ultimii ani. O parte dintre acestea au fost deja publicate, iar altele așteaptă încă să vadă lumina tiparului. Între bijuteriile descoperite o categorie distinctă o reprezintă cerceii. Piese la care am avut acces sunt în număr de 20². În mare parte, aceștia au fost publicați sumar într-un catalog de expoziție din anul 2011³ și reluați în anul 2016 în teza de doctorat susținută de către Adrian Bolog⁴. Piese provenite de la Apulum au fost descoperite deopotrivă pe teritoriul celor două orașe sau în necropole.

Romanii îi numeau *inaures* sau *pendentes* și erau din metal prețios, încrustați artistic și deseori împodobiți cu perle sau pietre semiprețioase și prețioase⁵. Conform spuselor lui Plinius, cerceii sunt în exclusivitate bijuterii ale femeilor⁶, cărora la vârste fragede le erau găurite urechile⁷. Așadar, bijuterie prin excelență feminină⁸, ei aveau de cele mai multe ori forme simple – un cerc din bronz, argint sau aur⁹, fiind relativ comuni în descoperirile arheologice, astfel că studiul acestor bijuterii se regăsește în paginile multor monografii, studii sau articole¹⁰. Uneori cerceii se puteau ridica la prețuri fabuloase, datorită metalului prețios din care erau făcuți, dar mai ales al faptului că erau încrustați cu pietre prețioase sau perle¹¹. În Egiptul roman, o pereche de cercei de aur costau în anul 36 p. Chr., 20 de drahme¹². În secolul I p. Chr., la modă erau cerceii cu câte trei perle pentru fiecare ureche. Reprezentând valori conside-

¹ Bounegru 2011, 79–87.

² Încă o piesă a apărut în apropiere de Apulum, într-un mormânt izolat aflat pe traseul viitoarei autostrăzii Sebeș-Turda, vezi <http://alba24.ro/foto-o-noua-descoperire-arheologica-pe-traseul-autostrazii-sebes-turda-mormant-roman-si-bijuterii-din-aur-gasite-pe-lotul-1-529894.html>.

³ Bounegru *et alii* 2011.

⁴ Bolog 2016.

⁵ Hamat 2012, 118.

⁶ Plinius, *Naturalis Historia*, 12, 1, 2.

⁷ Laing 1997, 87.

⁸ Alicu, Cociș 1988, 228.

⁹ Laing 1997, 87.

¹⁰ Între acestea, specificăm cele mai apropiate referințe pe teritoriul Daciei, al celor două Moesii și al Pannoniei (Gramatopol, Crăciunescu 1967; Milovanović 2004, 7; Milovanović 2007, 112; Golubović 2004, 87, fig. 5/6; Bălăceanu 2006; Facsady 2009).

¹¹ Suetonius menționează faptul că Vitellius ar fi plătit pentru călătoria sa și a anturajului său în Germania, unde fusese numit guvernator, cu o perlă din cerceii mamei sale (Suetonius, *Vitellius*, 7, 2).

¹² West 1916, 311.

rabile, aceștia îl făceau pe Seneca să ofteze exasperat, spunând: „Femeile nu se mai împodobesc numai cu câte o perlă la fiecare ureche, nu, ci sfârcul urechilor lor s-a deprins să suporte o greutate care ar trebui să li se pară nesuferită. Două perle alăturate și o a treia peste ele alcătuiesc un singur cercel. Pesemne aceste femei în nebunia lor cred că bărbații nu ar fi destul de nenorociți, dacă ele n-ar purta în fiecare ureche valoarea a două sau trei moșteniri”¹³.

Smaraldele, jaspul, safirul, ametistul, cristalul de stâncă, sardonixul, calcedonia, citrinul, agatul, onixul, coralul, diamantele și rubinele, majoritatea pietrelor prețioase sau semiprețioase cunoscute erau utilizate pentru bijuterii după cum apar în descoperirile arheologice sau în unele surse literare antice¹⁴. Faptul că nu toate își puteau permite asemenea averi, nu le împiedica pe femeile romane să-și dorească să fie în pas cu moda vremii. Prin urmare, acestea își comandă sau își cumpără bijuterii cu imitații de pietre prețioase, mult mai accesibile ca preț.

Situația bijuteriilor de epocă romană a fost de la început una privilegiată de-a lungul timpului, cu apariții periodice în literatura de specialitate. Printre cele mai recente tipologii, o amintim pe aceea creată pentru Bulgaria de către L. Ruseva-Slokoska în 1991¹⁵. Cu un an mai devreme, E. Riha publica o astfel de tipologie în cadrul lucrării despre podoabele de la Augst și Kaiseraugst¹⁶, iar în 2006 a apărut o tipologie pentru cerceii descoperiți în Britannia la Vindolanda realizată de B. Birley și E. Green¹⁷. Descoperirile din Pannonia, de la Aquincum, îi prilejuiesc lui A. Facsady realizarea unei tipologii publicată în 2007 și completată doi ani mai târziu¹⁸. Pentru cerceii romani descoperiți pe teritoriul Serbiei, se remarcă prima clasificare publicată de către Ivana Popović în 1996¹⁹, pentru ca în 2001 autoarea să reducă tipologia la două mari grupe: cercei în formă de verigă și cercei cu spinul în formă de S²⁰. O diferențiere mai complexă a publicat B. Milovanović în 2004, însă numai pentru cerceii proveniți din cercetarea făcută în necropolele de la Viminacium²¹, tipologie extinsă ulterior la tot teritoriul Serbiei²². În ceea ce privește descoperirile arheologice de cercei pe

¹³ Seneca, *De beneficiis*, 7, 9, 4.

¹⁴ “Iubești mărgăritarul, sau perla indiană?/ Aceasta ca matroană, purtând marine salbe[...]/ Râvnești smaraldul verde, cristalu-i prețios?/ Sau, roșie ca focul, vrei piatra calcedonă?” (Petronius, *Satyricon*, 55).

¹⁵ Ruseva-Slokoska 1991, 24–32.

¹⁶ Riha 1990, 70–72.

¹⁷ Birley, Green 2006, 153–155.

¹⁸ Facsady 2007, 70; Facsady 2009.

¹⁹ Popović 1996, 114, fig. 1.

²⁰ Popović 2001a, 41.

²¹ Milovanović 2004.

²² Milovanović 2007.

teritoriul Daciei romane, putem spune că aceștia sunt relativ comuni în descoperiri, mai ales în forme simple²³, mulți dintre ei aflându-se astăzi în colecții particulare din țară sau străinătate. Din păcate însă, lipsește încă o tipologie unitară care să ajute la restrângerea datării. Acest deziderat este foarte greu de realizat, în condițiile în care multora dintre piese le lipsește contextul de descoperire. O încercare de tipologie regională a fost făcută pentru Oltenia de către M. Bălăceanu²⁴, urmând ca în 2011 și apoi în 2012 să apară o propunere tipologie pentru Dacia Superior²⁵.

Cele douăzeci de exemplare prezente în catalogul întocmit de noi pot fi încadrate în cele două mari tipuri stabilite de Ivana Popović, între care primul, cel mai simplu de altfel, cunoaște patru variante. Trebuie amintit și faptul că între exemplarele prezentate mai jos avem șase perechi, restul fiind descoperiri singulare. Caracteristicile principale ale cerceilor îi încadrează în tipurile aflate în circulație în secolele II–III, toți fiind piese relative obișnuite, care au fost realizate în principal din bronz și cu forme nepretențioase.

I. Cercei sub formă de verigă

Corespunde tipului III. 2.1. pentru Dacia Superior²⁶, iar în Oltenia romană se încadrează în tipul I–II²⁷. Pentru teritoriul Serbiei poate fi regăsit în mare în tipurile II, IV și V²⁸, pentru Moesia Superior în tipul I²⁹, pentru Viminacium corespunde tipurilor IIa, IIIa, IIIb și IVa1³⁰, în Moesia Inferior³¹ corespunde tipului I cu variantele 1–4³², în timp ce la Aquincum se încadrează tipului I–III și XI³³.

Acest tip de cercei este unul foarte simplu, cu o arie de răspândire care cuprinde tot teritoriul Imperiului Roman. De asemenea, în funcție de modul de decorare al verigii, dar și al sistemului de închidere, el cunoaște numeroase variante³⁴. Analogiile cele mai apropiate de Dacia le oferă necropola de la

²³ Cea mai simplă formă o reprezintă cerceii de tip verigă lucrați din sârmă de aur, simpli sau cu pandantiv, un exemplu în acest sens fiind și cerceul cu nr. cat. 17.

²⁴ Bălăceanu 2006.

²⁵ Hamat 2011, 143–152; Hamat 2012, 118–123.

²⁶ Hamat 2011, 145.

²⁷ Bălăceanu 2006, 51–53.

²⁸ Milovanović 2007, 112.

²⁹ Popović 1996, 114.

³⁰ Milovanović 2004, 15.

³¹ L. Ruseva-Slokoska se referă de fapt doar la bijuteriile aflate în colecția Muzeului de Arheologie din Sofia și descoperite pe teritoriul Bulgariei de azi (Ruseva-Slokoska 1991).

³² Ruseva-Slokoska 1991, 24.

³³ Facsády 2009, 118–120.

³⁴ Hamat 2011, 145–149.

Viminacium, multe exemplare care se pot încadra astfel au fost publicate de către Bebić Milovanović³⁵. În necropolele așezării de mai sus apar piese cu un context arheologic care sugerează o datare foarte largă, pe un interval cuprins între mijlocul sec. II și secolul al V-lea³⁶. În ceea ce privește materialul, cei mai mulți cercei încadrați în acest tip sunt realizați din bronz, câțiva din argint și o mică parte din aur³⁷. Pe teritoriul Bulgariei de azi cerceii de acest fel au fost datați în majoritate între secolele al I–III³⁸. Pentru Dacia Superior³⁹, această formă supraviețuiește pe toată durata existenței provinciei, datorită tocmai a simplității și a popularității de care se bucură în rândul cumpărătorilor.

1.1. *Cercel sub formă de verigă simplă cu sau fără pandantiv*

Piesa aparține tipologic variantei III. 2.1. pentru Dacia Superior⁴⁰. Pentru teritoriul Serbiei corespunde în mare tipurilor IIa, IVa⁴¹, pentru Moesia Superior îl regăsim în tipul I⁴², pentru Viminacium în cadrul tipurilor IIa și IIIa⁴³, în Moesia Inferior corespunde tipului I cu variantele 1 și 2⁴⁴, iar pentru Aquincum corespunde tipului I și XI⁴⁵.

O altă departajare se poate face în funcție de sistemul de închidere, care poate fi simplu – cu capetele libere, cârlig și buclă, cârlig și cârlig sau direct cu capete înfășurate. În Dacia Superior, piese care se încadrează în această variantă au fost descoperite în necropola de la Ulpia Traiana⁴⁶ și în atelierul de la Dierna⁴⁷. Descoperirea de la Dierna ne demonstrează că acest tip de piese simple se realiza în ateliere locale fie prin trefilare, fie prin turnare în tipar. La Apulum au fost descoperite 9 piese care se pot încadra în această variantă, între care avem trei perechi (nr. cat. 1, 5, 6, 7, 10, 11, 12, 13, 17). Acestea sunt lucrate în cea mai mare parte din bronz, o singură pereche este lucrată din argint. Probabil că la acest tip de piese, confecționarea facilă era direct proporțională cu prețul și prin urmare erau accesibile și populației mai puțin avute, în variante din bronz. În această variantă se încadrează o pereche de cercei, descoperiți

³⁵ Milovanović 2004, 3–5.

³⁶ Milovanović 2004, 16.

³⁷ Milovanović 2004, 19.

³⁸ Ruseva-Slokoska 1991, 104–106.

³⁹ Hamat 2011, 146.

⁴⁰ Hamat 2011, 145–146.

⁴¹ Milovanović 2007, 112.

⁴² Popović 1996, 114.

⁴³ Milovanović 2004, 15.

⁴⁴ Ruseva-Slokoska 1991, 24.

⁴⁵ Facsády 2009, 84.

⁴⁶ Nemeș 1982–1983, 237–238; Alicu *et alii* 1994, 115, nr. cat 807, pl. 54.

⁴⁷ Bodor, Winkler 1979, fig. 8–13.

în necropola nordică (nr. cat. 12 și 13). Ei au fost realizați dintr-o sârmă de bronz, sub formă de verigă cu sistem de închidere format din două cârlige. Pe verigă culisează un pandantiv realizat din sârmă de bronz, care are un capăt lățit pentru a bloca o mărgea de sticlă albastră, iar celălalt este lucrat sub formă de verigă pentru a se putea prinde de cercel.

Pe teritoriul Bulgariei, astfel de cercei apar deopotrivă ca unic exemplar în descoperiri funerare cum sunt exemplarele de la Ratiaria și Serdica, precum și în tezaure – la Bazaurt, fiind datați în secolele I–III p. Chr.⁴⁸. Pentru teritoriul Daciei, cercei de tip verigă cu pandantiv sunt încadrați ca interval cronologic între secolele II–V p. Chr., un exemplar din aur fiind descoperit într-un mormânt de copil la Napoca și datat între a doua jumătate a secolului al II-lea și până în epoca romană târzie⁴⁹. Datarea unor astfel de piese este foarte largă⁵⁰, ea acoperă astfel cele două secole de existență ale provinciei, această variantă fiind răspândită chiar și dincolo de granița Daciei, în lumea barbară⁵¹.

1.2. *Cercel sub formă de verigă cu ornament șnurat*

Varianta noastră⁵² corespunde pentru teritoriul Serbiei în mare tipului V⁵³, pentru Moesia Superior corespunde tipului I⁵⁴, tipului IIIb și IIIb1 pentru Viminacium⁵⁵, în Moesia Inferior corespunde tipului I cu variantele 4a-b⁵⁶, iar la Aquincum se încadrează tipului II/a⁵⁷.

Este o variantă a tipului sub formă de verigă, deosebirea o reprezintă ornamentul șnurat aflat pe aceasta și realizat fie prin înfășurarea concentrică a sârmei de metal din care este făcut corpul cercelului, după ce în prealabil s-a creat bucla pentru prindere, fie înfășurarea unei alte sârme de metal pe corpul cercelului. La Apulum au fost descoperite două perechi de cercei care se încadrează în această variantă, una lucrată din bronz, iar a doua din argint (nr. cat. 2, 3, 4, 14, 15). În general, cercei de acest tip sunt lucrați din aur, așa cum demonstrează descoperirile de la Viminacium sau Aquincum, însă se regăsesc și în variante de bronz și mai puțin din argint, așa cum este și în cazul nostru. Astfel de cercei, proveniți din necropola de la Viminacium, sunt catalogați drept tipul IIIb de

⁴⁸ Ruseva-Slokoska 1991, 104–105, 130.

⁴⁹ Hica-Câmpeanu 1997, 225; Popović 2001, 42.

⁵⁰ Atelierul de la Orșova funcționează probabil pe toată perioada secolului al II-lea și începutul celui de-al III-lea (Bodor, Winkler 1979, 152).

⁵¹ Radu 1973, 102, fig. 40.

⁵² Bălăceanu 2006, 51–53.

⁵³ Milovanović 2007, 112.

⁵⁴ Popović 1996, 114.

⁵⁵ Milovanović 2004, 15.

⁵⁶ Ruseva-Slokoska 1991, 110–111.

⁵⁷ Facsády 2009, 84, 118–119.

către Bebina Milovanović și încadrați în secolele III–IV⁵⁸, iar un exemplar din aur care a fost descoperit la Pontes, a fost datat în secolul al IV-lea⁵⁹. Pe teritoriul Bulgariei, astfel de cerceii au fost încadrați între secolele I–III⁶⁰. De asemenea, cercei care se înscriu în această variantă au apărut și la Intercisa⁶¹. Frecvența cu care apar în mormintele din necropolele de la Viminacium o determină pe cercetătoarea sârbă Bebina Milovanović să afirme că acest tip este cel mai răspândit, fiind preferat de către populația de rând cu oarecare dare de mână (majoritatea cerceilor descoperiți fiind din aur)⁶². În afara lumii romane, cerceii de acest tip au fost descoperiți inclusiv în morminte sarmatice⁶³.

Ca datare, în necropola de la Viminacium și în general în Serbia, el se încadrează în secolele III–IV p. Chr⁶⁴, în timp ce descoperirea de la Pontes a fost datată în secolul al IV-lea⁶⁵. La Aquincum este prezent în secolele II–III p. Chr. în variante realizate din aur⁶⁶, însă cu o extindere a folosirii lor și în secolul al IV-lea⁶⁷.

1.3. *Cercel sub formă de verigă cu ornament șnurat și pandantiv*

Această variantă aparține tipului III. 2.4 pentru Dacia Superior⁶⁸, I și II pentru descoperirile romane din Oltenia⁶⁹. Pentru teritoriul Serbiei corespunde în mare tipurilor Va1 și Vc⁷⁰, iar pentru Moesia Superior este încadrabil tipului I⁷¹. La Viminacium este clasat în tipul IIc și IIb2⁷², în Moesia Inferior corespunde tipului I cu variantele 3a, c-d⁷³, iar la Aquincum tipului IIIa și b⁷⁴.

O formă derivată din prima variantă care încadrează atât subvariante simple, cu închizătoare de tip cârlig – cârlig sau de tip cârlig și buclă, cât și de forme mai complexe și bogat împodobite. Singurul cercel care se încadrează în această variantă a fost descoperit în necropola nordică – Stația de Salvare, în

⁵⁸ Milovanović 2004, 16.

⁵⁹ Popović 2001, 125.

⁶⁰ Ruseva-Slokoska 1991, 110–111.

⁶¹ Alföldi 1957, C 15.

⁶² Milovanović 2004, 16.

⁶³ Radu 1973, 102, fig. 40; Facsády 2009, 80.

⁶⁴ Milovanović 2004, 16; Milovanović 2007, 16–17.

⁶⁵ Popović 2001, 125.

⁶⁶ Facsády 2009, 118.

⁶⁷ Facsády 2009, 119.

⁶⁸ Hamat 2011, 147.

⁶⁹ Bălăceanu 2006, 51–53.

⁷⁰ Milovanović 2007, 112.

⁷¹ Popović 1996, 114.

⁷² Milovanović 2004, 16.

⁷³ Ruseva-Slokoska 1991, 105–109.

⁷⁴ Facsády 2009, 84, 118–119.

1985 (nr. cat. 18). Cercele de aur este realizat sub forma de verigă cu un sistem de închidere format din buclă și cârlig, de care atârna un pandantiv din același material, care nu mai păstrează însă piatra.

Astfel de piese apar și în necropola de la Viminacium, însă cu o datare mai târzie, în sec. III–IV⁷⁵, fiind atribuiți tipului IIc și IIb2, cei mai mulți fiind confecționați din aur. În cadrul descoperirilor de pe teritoriul Bulgariei, astfel de cercei au fost încadrați în secolele II–III⁷⁶. La Aquincum ei au fost catalogați în funcție de modelul pandantivelor, în perioada secolelor II–V p. Chr⁷⁷. O piesă similară a apărut și la Drobeta⁷⁸. Cerceii descoperiți la Apulum se datează în perioada secolelor II–III.

I.4. Cercele sub formă de verigă decorată cu nodul lui Hercules

Cercele corespunde tipului III. 2.5. pentru Dacia Superior⁷⁹. Pentru analogiile aparțin în mare tipului III⁸⁰, se încadrează tipului III pentru Moesia Superior⁸¹, precum și tipului IVa1 pentru Viminacium⁸².

La Apulum o singură piesă se încadrează în acest tip. Este vorba despre piesa provenită din săpăturile de la necropola de pe Dealul Furcilor (nr. cat. 9). Aceasta este din bronz, fiind decorată pe verigă cu mai multe bucle care formează *nodul lui Hercules*. Motivul folosit are o dublă valență. Pe de-o parte, era considerat un ornament și ținea de estetică, iar pe de altă parte era utilizat pentru valoarea apotropaică pe care o primea bijuteria decorată în această manieră. Astfel de bijuterii trebuiau să-i păzească de rău – deochi, blesteme, pe cei care le purtau⁸³. Existența îndelungată a motivului, din perioada miceniană⁸⁴ până în epoca romană târzie, poate fi explicată tocmai prin protecția oferită prin intermediul bijuteriei. Destul de îndrăgită la sud de Dunăre, această variantă apare în cercetările de la Kolovrat⁸⁵, Komini⁸⁶, Viminacium⁸⁷, dar și la Emona și Siscia⁸⁸. În general, cerceiidecorați cu nodul lui Hercules apar în descoperiri

⁷⁵ Milovanović 2004, 4.

⁷⁶ Ruseva-Slokoska 1991, 105–109.

⁷⁷ Facsády 2009, 119–120.

⁷⁸ Florescu, Miclea 1979, 38.

⁷⁹ Hamat 2011, 148–149; Hamat 2011a, 58–63.

⁸⁰ Milovanović 2007, p. 112.

⁸¹ Popović 1999, 79.

⁸² Milovanović 2004, 14.

⁸³ Popović 1999, 77.

⁸⁴ Popović 1999, 77.

⁸⁵ Popović 1999, 80.

⁸⁶ Popović 1999, 80.

⁸⁷ Korać, Golubović 2009, 436, G 545.

⁸⁸ Milovanović 2004, 16.

provenite din morminte, cunoaștem un singur caz de astfel de piesă care apare într-un tezaur. Intervalul cronologic în care se încadrează aceste descoperiri este secolele II–III⁸⁹. Este interesant de menționat că atât la Komini cât și la Kolovrat, în ambele descoperiri din morminte a fost găsit doar un singur cerce, pe când la Viminacium sunt cunoscuți un cerce din aur și o pereche din argint găsite în morminte⁹⁰.

Datarea piesei noastre se încadrează în perioada secolului al II-lea și până la începutul celui următor, pe când datarea tipului la Viminacium cuprinde perioadei secolelor III–IV⁹¹, cerceul de la Komini se datează în secolele II–III, iar descoperirile de la Emona și Siscia se încadrează în secolul al II-lea⁹².

II. Cerce cu spinul în formă de S.

Acest tip corespunde tipului III. 2. 7. pentru Dacia Superior⁹³, în timp ce pentru Oltenia romană se încadrează în tipul III⁹⁴. Pentru teritoriul Serbiei poate fi delimitat, în mare, de tipurile VIII–XIII⁹⁵, iar pentru Moesia Superior de tipurile VI–IX⁹⁶, la Viminacium corespunde tipului V⁹⁷, în Moesia Inferior corespunde tipului II⁹⁸, iar la Aquincum de tipurile IV–X⁹⁹.

Acest tip este unul foarte răspândit, iar datorită multitudinii de variante este și destul de longeviv¹⁰⁰. Astfel de cerce se aflau deja la modă începând cu secolul I p. Chr. în Italia, pentru ca pe parcursul celui următor să cunoască o mare răspândire în provincii, de la modele opulente – de inspirație elenistică¹⁰¹, la modele simple și accesibile, caracteristice pentru moștenirea elenistică a Imperiului. Între formele simple se încadrează și cea prezentă în catalogul nostru. Considerăm că acest tip de cerce a putut fi realizat și în atelierele provinciale. B. Milovanović opina pentru atribuirea formelor mai elaborate unor centre de producție în partea estică a Imperiului¹⁰², prin urmare, considerându-le importuri. Oricum, forma mai pretentioasă impune un material scump,

⁸⁹ Popović 1999, 79–80.

⁹⁰ Popović 1999, 80; Milovanović 2004, 6.

⁹¹ Milovanović 2004, 15.

⁹² Milovanović 2004, 6.

⁹³ Hamat 2011, 149–152;

⁹⁴ Bălăceanu 2006, 53–54.

⁹⁵ Milovanović 2007, 113.

⁹⁶ Popović 2006, 114.

⁹⁷ Milovanović 2004, 15.

⁹⁸ Ruseva-Slokoska 1991, 24.

⁹⁹ Facsády 2007, 70.

¹⁰⁰ Secolele II–IV (Popović 2001, 42).

¹⁰¹ Milovanović 2004, 18.

¹⁰² Milovanović 2004, 18.

aurul, care să scoată în evidență strălucirea pietrelor și, prin urmare, să realizeze principalul deziderat al stilului policrom. În necropola de la Viminacium¹⁰³ au fost datați în funcție de subtipuri între secolele II–V¹⁰⁴. Alte analogii ale acestui tip întâlnim la Mala Kopasnica, Oescus și Sexaginta Prisca¹⁰⁵ sau în necropola de la Intercisa¹⁰⁶. Pentru Dacia, încadrarea cronologică se întinde pe toată durata provinciei.

La Apulum a fost descoperit un singur cercel, care face parte din acest tip. Acesta este întreg, cu spinul în formă de S și pandantiv format din spire înfășurate pe miezul format din sârmă de bronz. Este o variantă, simplă și fără pretenții. O variantă asemănătoare, cu loc de descoperire necunoscut, se găsește în Muzeul de Arheologie din Sofia. În acest caz, firul care înconjoară miezul nu este răsucit și are pe el mici mărgel. Perechea de cercei a fost lucrată în aur, fiind datată la sfârșitul secolului al III-lea¹⁰⁷.

Cele 20 de piese au fost descoperite atât în contexte de locuire civilă, cât și în context funerar. Cele mai multe au fost descoperite în necropolele de la Apulum – în punctul Dealul Furcilor-Podei (9 exemplare) (nr. cat. 1–9), sau în necropola nordică – în punctul Stația de Salvare (5 exemplare) (nr. cat. 12–13, 18–20). Cercetările preventive recente din necropola de pe Dealul Furcilor (campaniile dintre anii 2008–2012) au făcut obiectul unei lucrări de doctorat în care sunt menționate mormintele și inventarul acestora, însă nu este menționat cu exactitate locul unde au fost descoperite bijuteriile, astfel că nu putem ști cu certitudine dacă piesele descoperite, în cazul nostru cerceii, erau piese purtate de către defunct în momentul depunerii sale în mormânt sau au fost depuse ca ofrandă funerară alături de cel decedat. Spre exemplu, M7 este un mormânt de incinerare cu groapă simplă, ovală, cu ardere la *ustrinum*. A fost surprinsă doar partea inferioară, conținând multă cenușă și oase calcinate, care au fost împrăștiate pe întreaga suprafață a mormântului și prin urmare, apariția unui singur cercel se poate explica și în acest fel. Inventarul este format dintr-un cercel de bronz, un obiect realizat din dinte de animal, probabil un fragment de pandantiv, un străpungător și un as de la Faustina II, datat între 146–175/176¹⁰⁸. În M67, un mormânt de inhumare deranjat al unui adult, orientat NE-SV, a fost descoperit un inventar format din 3 fragmente de cercei, un bol, 4 cupe, 1 capac, 11 oale, 7 platouri, 1 turibulum și 3 urcioare¹⁰⁹. M89, este de asemenea

¹⁰³ Golubović 2004, 87, fig 5/6.

¹⁰⁴ Milovanović 2004, 14.

¹⁰⁵ Milovanović 2004, 6.

¹⁰⁶ Vágó, Bóna 1976, pl. 25, fig. 4, 5.

¹⁰⁷ Ruseva-Slokoska 1991, 126, nr. cat. 56a-b.

¹⁰⁸ Bolog 2016, 96–97.

¹⁰⁹ Bolog 2016, 178–179.

un mormânt de inhumație al unui adult, orientat NV-SE. Pe brațul stâng s-a găsit o brățară din bronz, iar în zona craniului o pereche de cercei¹¹⁰. În M131, care este un mormânt de inhumație al unui adult, orientat NE-SV, au fost găsiți un cercei, o piesă de bronz neidentificată, o cupă și o oală¹¹¹. M38 este un mormânt de inhumație al unui copil, orientarea este V-E. Este păstrată doar partea superioară a scheletului (de la bazin în sus), datorită faptului că groapa acestuia este tăiată de un alt mormânt M24. Inventarul cuprinde câteva bijuterii și obiecte vestimentare cum sunt un inel cu gemă cu reprezentarea unui *lekythos*, un cercei și două fibule¹¹².

Lor li se adaugă un cercei descoperit într-un mormânt de inhumație, în sarcofag de cărămidă, mormânt de copil care face parte dintr-o necropolă poziționată la cca. 350 m vest de limita Coloniei Aurelia (nr. cat. 17).

Tip	Variantă	Nr. cat.	Datare								Material
			Sec. II		Sec. III		Sec. IV		Sec. V		
I	1	1		*							Br
		5	*	*	*	*					Ag
		6	*	*	*	*					Ag
		7	*	*	*	*					Br
		10	*	*	*	*					Br
		11	*	*	*	*					Br
		17	*	*	*	*					Au
		12	*	*	*	*					Br
		13	*	*	*	*					Br
	2	2	*	*	*	*					Br
		3	*	*	*	*					Br
		4	*	*	*	*					Br
		14			*						Ag
		15			*						Ag
	3	18	*	*	*	*					Au
	4	9	*								Br
II		16	*	*	*	*					Ag
Frag- mente de cercei		8	*	*	*	*					Au
		19	*	*	*	*					Br
		20	*	*	*	*					Br

De asemenea, trei exemplare au fost găsite în complexe de locuire, în

¹¹⁰ Bolog 2016, 183.

¹¹¹ Bolog 2016, 189.

¹¹² Bolog 2016, 323–324.

municipium, în zona termelor sau chiar în praetoriul guvernatorului (nr. cat. 14–16). Despre o pereche de cercei nu este cunoscut exact contextul descoperirii, ei aparținând vechii colecții a muzeului din Alba Iulia (nr. cat. 11), care a fost constituită în special din obiecte provenite din cercetările lui A. Cserni de la finele sec. al XIX-lea și începutul celui următor.

Pentru cele două tipuri ilustrate de noi mai sus, datarea se încadrează pe durata existenței provinciei romane, în lipsa unor contexte de descoperire mai bine documentate.

Concluzii

Dintre cele 20 de piese incluse în studiul nostru, 15 au fost descoperite în necropolele de la Apulum, ca parte a inventarului funerar. Ca obiecte de podoabă, aceste mici bijuterii și-au însoțit stăpânele în Lumea de Dincolo. În lipsa unor analize mai amănunțite și luând în considerare inventarul funerar, considerăm că mormintele au aparținut unor femei sau fete, așa cum este cazul lui M38, sau a mormântului din necropola vestică a Coloniei Aurelia. Între artefactele prezentate mai jos avem șase perechi, prin urmare opt dintre cercei au fost găsiți fără pereche. Dintre aceștia, patru făceau parte din inventarul funerar al unor morminte. În cazul lui M38, prezența unui singur cercel se poate explica prin faptul că mormântul era deranjat de o înmormântare ulterioară, însă trebuie să ținem seama de faptul că atât la Viminacium, Komini și Kolovrat¹¹³, Ratiaria¹¹⁴, Serdica¹¹⁵, Augusta Traiana¹¹⁶, Tricciana-Ságvár¹¹⁷, Sopianae¹¹⁸, Intercisa¹¹⁹, dar și pe teritoriul României la Tomis¹²⁰ și Callatis¹²¹, în unele cazuri inventarul mormintelor conținea doar un singur cercel și, prin urmare, explicația ar putea fi una care să țină de credințele religioase și, implicit, de ritualul funerar. Această concluzie este întărită de cazul special al unui mormânt de inhumație din necropola de la Ratiaria, unde a fost descoperit un copil, înmormântat în sarcofag de plumb și cu un inventar format dintr-un singur cercel din aur și un vas din argint¹²². În M7, prezența unui singur artefact poate fi explicată

¹¹³ Korać, Golubović 2009, 436, G 545; Popović 1999, 80.

¹¹⁴ Ruseva-Slokoska 1991, 105, nr. cat. 4.

¹¹⁵ Ruseva-Slokoska 1991, 105, nr. cat. 6; 107, nr. cat. 11; 120, nr. cat. 41 și 42; 123, nr. cat. 48.

¹¹⁶ Ruseva-Slokoska 1991, 109, nr. cat. 14.

¹¹⁷ Burger 1966, fig. 97/54, 99/72 și 115/267.

¹¹⁸ Fűlep 1984, 84, G33, p. 140, G 60.

¹¹⁹ Vágó, Bóna 1976, 233, pl. 23, G. 1236.

¹²⁰ Lungu *et alii* 2012, 35, nr. cat. 16; 37, nr. cat. 23; 40, nr. cat. 33; 41, nr. cat. 39; 42, nr. cat. 40 și 41; 46, nr. cat. 53; 49, nr. cat. 66; 50, nr. cat. 69 și 70; 52, nr. cat. 77; 56, nr. cat. 92; ș.a.

¹²¹ Lungu *et alii* 2012, 47, nr. cat. 57; 56, nr. cat. 93; 57, nr. cat. 94 ș.a.

¹²² Ruseva-Slokoska 1991, 105, nr. cat. 4.

prin ritual de înmormântare, acesta fiind un mormânt de incinerare, perechea piesei noastre poate fi pierdută sau topită în cursul ritualului funerar¹²³. În cazul celor trei cercei descoperiți în M67, explicația este una foarte simplă, cele trei fragmente fac parte de fapt din 2 piese.

Cele mai multe artefacte se află în stare fragmentară fiind lucrate din bronz, doar cinci sunt realizate din argint și 3 din aur. Acest fapt nu trebuie să ne mire, situația fiind în concordanță cu descoperirile din Dacia Superior, unde cele mai multe bijuterii de epocă romană care s-au păstrat până la noi, sunt lucrate din bronz și mai puțin din metale prețioase¹²⁴. De asemenea, tipologia acestor cercei cunoaște două tipuri obișnuite pentru provinciile danubiene, ambele îmbinând elemente caracteristice acestui spațiu – prezente în tipul I, cu elemente caracteristice acestei perioade pentru tot restul Imperiului, așa cum se remarcă prin prezența tipului II.

Cât privește prezența în morminte a pieselor singulare, considerăm că aceasta poate fi rezultatul unei practici atestată prin mai multe exemple atât în Dacia, cât și în alte provincii. Concluziile care se desprind indică posibilitatea depunerii cercelului ca element de ofrandă, fie de către soția celui decedat, fie de către unul dintre membrii familiei, în vreme ce perechea piesei putea fi păstrată de către cei rămași în viață. O altă ipoteză, mult mai simplă, ar fi purtarea unui singur cercel de către cei decedați, fapt care ni se pare puțin probabil. Nu este exclus ca pentru mormintele braconate, descoperirea unei singure piese să fie rezultatul acestor practici, însă nu credem că aceasta este o explicație plauzibilă pentru piesele noastre. Pe baza contextului de descoperire și al situațiilor întâlnite în ritualul funerar, o parte dintre ele fiind prezentate în cele de mai sus, credem totuși că descoperirile de la Apulum indică practica depunerii unui singur cercel în mormânt. Ipoteza braconajului selectiv ne pare, prin urmare, absurdă și greu de crezut. Un argument local, foarte apropiat de descoperirile noastre, îl reprezintă și recenta descoperire din mormântul izolat aflat pe traseul autostrăzii Sebeș – Turda, la cca. 5km sud-vest de Apulum, unde alături de un colier din aur și probabil, un ac de păr, a fost găsit și un singur cercel din aur¹²⁵.

Tipologia cerceilor de epocă romană din catalogul nostru reflectă preferința pentru tipul simplu sub formă de verigă în detrimentul celor mai scumpe și mai complicate cum sunt cerceii cu spinul sub formă de S.

Așadar, în total, la Apulum au fost descoperiți 20 de cerceii, mult mai puțini decât la Viminacium, Aquincum, Intercisa sau chiar Tomis, suficienți însă

¹²³ Din păcate nu este specificat dacă cercelul are urme de ardere și, prin urmare, credem că el a fost doar depus în mormânt și nu a însoțit defuncta pe rugul funerar.

¹²⁴ Hamat 2011.

¹²⁵ <http://alba24.ro/foto-o-noua-descoperire-arheologica-pe-traseul-autostrazii-sebes-turda-mormant-roman-si-bijuterii-din-aur-gasite-pe-lotul-1-529894.html>, accesat în 1.11.2016.

pentru a observa importanța deosebită pe care o acordă societatea provincială romană din Dacia bijuteriilor.

Catalogul pieselor¹²⁶:

1. Cercele; necropola din Dealul Furcilor-Podei, M7; bronz; $d^{127}=1,7$ cm; trefilare, prelucrare la cald; cercel întreg, realizat dintr-o singură sârmă circulară în secțiune, cu unul dintre capete răsucit sub forma unei bucle, iar celălalt sub forma unui cârlig; 146–175/176; Bolog 2016, 96, pl. 37; FNI; MNUAI¹²⁸.
2. Cercele (Pl. II/1); necropola din Dealul Furcilor-Podei, M 67, bronz; $d=1,4$ cm; trefilare, prelucrare la cald; este un fragment de cercel, lucrat dintr-o sârmă subțire circulară în secțiune, cu unul dintre capete răsucit sub forma unei bucle, iar celălalt sub forma unui cârlig și un ornament circular format din spire concentrice; sec. II–III; Bolog 2016, 178, pl. 78, 176; nr. inv. R10688.133; MNUAI.
3. Cercele (Pl. II/1); necropola din Dealul Furcilor-Podei, M 67, bronz; $d=1,8$ cm; trefilare, prelucrare la cald; fragment de cercel, lucrat dintr-o sârmă subțire circulară în secțiune, cu unul dintre capete răsucit sub formă de inel buclă, iar celălalt sub forma unui cârlig și un ornament circular format din spire concentrice; sec. II–III; Bolog 2016, 178, pl. 78, 176; nr. inv. R10688.134; MNUAI.
4. Cercele (Pl. II/1); necropola din Dealul Furcilor-Podei, M 67, bronz; $d=1,8$ cm; trefilare, prelucrare la cald; este un fragment de cercel, lucrat dintr-o sârmă subțire circulară în secțiune, cu unul dintre capete răsucit sub formă de buclă care mai păstrează ornamentul șnurat, format din spire concentrice; sec. II–III; Bolog 2016, 178, pl. 78, 176; nr. inv. R10688.134; MNUAI.
5. Cercele; necropola din Dealul Furcilor-Podei, M 89; argint; $d_{max}=0,8$ cm; trefilare, prelucrare la cald; este un cercel întreg, realizat dintr-o singură sârmă de argint, circulară în secțiune, unul dintre capete este răsucit și formează o buclă, iar celălalt un cârlig; sec. II–III; Bolog 2016, 183, pl. 80; nr. inv. R11041; MNUAI.
6. Cercele; necropola din Dealul Furcilor-Podei, M 89; argint; $d_{max}=0,9$ cm; trefilare, prelucrare la cald; este un cercel întreg, realizat dintr-o singură sârmă de argint, circulară în secțiune, unul dintre capete este răsucit și formează o buclă, iar celălalt un cârlig; sec. II–III; Bolog 2016, 183, pl. 80; nr. inv. R11041, MNUAI.
7. Cercele; necropola din Dealul Furcilor-Podei, M131; bronz; $d=NM$; trefilare, prelucrare la cald; fragment, realizat dintr-o singură sârmă de bronz, circulară în secțiune, ambele capete sunt răsucite sub forma a două bucle prinse între ele; sec. II–III; Bolog 2016, 189, pl. 82; FNI; MNUAI.
8. Cercele; necropola din Dealul Furcilor-Podei, passim; aur; $l^{129}=1,8$ cm; trefilare, prelucrare la cald; fragment realizat dintr-o sârmușă subțire din aur, la un capăt are

¹²⁶ Catalogul pieselor conține detalii despre locul de descoperire, materialul din care a fost confecționată piesa, dimensiunile ei, tehnica în care a fost lucrată, o scurtă descriere, date, bibliografie, nr. inv. și loc de păstrare.

¹²⁷ Diametru.

¹²⁸ Muzeul Național al Unirii Alba Iulia.

¹²⁹ Lungime.

- două mărgel hexagonale verzi; sec. II–III; Bolog 2016, 220, pl. 93 și 177, fig. 3; FNI; MNUAI.
9. Cercel (Pl. II/2); necropola din Dealul Furcilor-Podei, M38; bronz; d_{max}=1,7 cm; trefilare, prelucrare la cald; cercel întreg, realizat sub forma de verigă care are pe corp bucle succesive dispuse în pereche pe cinci rânduri, sub forma nodului lui Hercule; prima jum. a sec. al II-lea; Bounegru *et alii* 2011, 65, nr. cat. 65; Hamat 2011, 60–61; Bolog 2016, 323, pl. 120 și 176; nr. inv. R10824; MNUAI.
 10. Cercel (Pl. II/3); vechile colecții MNUAI; bronz; tipar; d – 3,2–3,4 cm; cercel realizat sub formă de verigă cu un capăt ascuțit, iar al doilea sub forma unui cap de animal; sec. II–III; Bounegru *et alii* 2011, 64, nr. cat. 61; sec. II–III; nr. inv. R34166/3417; MNUAI.
 11. Cercel (Pl. II/3); vechile colecții MNUAI; bronz; tipar; d – 3,2–3,4 cm; cercel realizat sub formă de verigă cu un capăt ascuțit iar la doilea sub forma unui cap de animal, este perechea celui anterior; sec. II–III; Bounegru *et alii* 2011, 64, nr. cat. 61; nr. inv. R34166/3417; MNUAI.
 12. Cercel (Pl. II/4); necropola nordică-Stația de Salvare, M 623; bronz, trefilare, prelucrare la cald; d – NM; cercelul este întreg, sub formă de verigă, fiind realizat dintr-o sârmă de bronz prelucrată la cald, un capăt este îndoit sub formă de buclă, iar celălalt este îndoit sub formă de cârlig, de verigă atârna un pandantiv din bronz pe care se mai află o mărgea de sticlă albastră; sec. II–III; Bounegru *et alii* 2011, 64, nr. cat. 62; nr. inv. R9486; MNUAI.
 13. Cercel (Pl. II/4); necropola nordică-Stația de Salvare, M 623; bronz, trefilare, prelucrare la cald; L–3,2 cm; cercelul este întreg, sub formă de verigă, fiind realizat dintr-o sârmă de bronz prelucrată la cald, un capăt este îndoit sub formă de buclă, iar celălalt este îndoit sub formă de cârlig, de verigă atârna un pandantiv din bronz pe care se mai află o mărgea de sticlă albastră, este perechea celui anterior; sec. II–III; Bounegru *et alii* 2011, 64, nr. cat. 62; nr. inv. R9486; MNUAI.
 14. Cercel (Pl. II/5); Apulum II-Ravelinul Sf. Francisc de Paola, 2010; argint, trefilare, prelucrare la cald; d – 1,5 cm; cercelul este întreg, sub formă de verigă pe care are un ornament rotund creat din fire înfășurate concentric care creează în același timp o buclă, fiind realizat dintr-o sârmă de bronz prelucrată la cald, un capăt este îndoit sub formă de buclă, iar celălalt este îndoit sub formă de cârlig; prima jum. a sec. III; Bounegru *et alii* 2011, 64, nr. cat. 63; nr. inv. R10886; MNUAI.
 15. Cercel (Pl. II/5); Apulum II-Ravelinul Sf. Francisc de Paola, 2010; argint, trefilare, prelucrare la cald; d – 1,5 cm; cercelul este întreg, sub formă de verigă pe care are un ornament rotund creat din fire înfășurate concentric care creează în același timp o buclă, fiind realizat dintr-o sârmă de bronz prelucrată la cald, un capăt este îndoit sub formă de buclă, iar celălalt este îndoit sub formă de cârlig, este perechea celui anterior; prima jum. a sec. III; Bounegru *et alii* 2011, 64, nr. cat. 63; nr. inv. R10886; MNUAI.
 16. Cercel (Pl. II/6); pretoriul guvernatorului, 1907; argint, trefilare, prelucrare la cald; l – 4,3 cm; cercelul este întreg, cu spinul în formă de S și pandantiv format din spire înfășurate pe miezul format din sârmă; sec. II–III; Bounegru *et alii* 2011, 64, nr. cat. 64; nr. inv. R3188; MNUAI.
 17. Cercel (Pl. II/7); necropola vestică a Colonia Aurelia, 2012; aur, trefilare, prelucrare

- la cald; d – 1,1 cm, cercelul este întreg, sub formă de verigă cu capetele înfășurate; sec. II–III, inedit, MNUAI.
18. Cercel (Pl. II/8); M7/S^{XLI}, necropola nordică-Stația de Salvare, 1985; aur, trefilare, prelucrare la cald; d – 1,4 cm; cercelul este întreg, sub forma de verigă, fiind realizat dintr-o sârmă prelucrată la cald, un capăt este îndoit sub formă de buclă, iar celălalt este îndoit sub formă de cârlig. De verigă atâră un pandantiv din același material, pe care era o piatră sau o mărgea din sticlă care nu s-a mai păstrat; inedit; MNUAI.
- 19–20. Cercei; M430, necropola nordică-Stația de Salvare, 1980; bronz, trefilare, prelucrare la cald; cercei păstrați fragmentar din care se mai păstrează doar niște simple sârme de bronz care fac imposibilă încadrarea tipologică; inediți; nr. inv. R9487, MNUAI.

BIBLIOGRAFIE

- Alfoldi 1957,
R. Alfoldi, *Schmucksachen*, în *Intercisa II (Dunapentele). Geschichte der Stadt in der Römerzeit*, ArchHung, 36. Budapesta, 1957, 399–475.
- Alicu, Cociș 1988,
D. Alicu, S. Cociș, *Podoabe romane de la Ulpia Traiana*, în *Apulum*, 25, 1988, 225–246.
- Alicu et alii 1994,
D. Alicu, S. Cociș, C. Ilieș, A. Soroceanu, *Small Finds from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Cluj-Napoca, 1994.
- Bălăceanu 2006,
M. Bălăceanu, *Podoabe în Dacia romană*, Craiova, 2006.
- Birley, Green 2006,
B. Birley, E. Greenne, *The roman jewellery from Vindolanda*, în *Research Reports, New Series, volume IV, fascicule V: Beads, Intaglios, Finger Rings, Ear-rings & Bracelets*, Greenhead, 2006.
- Bodor, Winkler 1979,
A. Bodor, I. Winkler, *Un atelier de artizanat la Dierna*, în *ActaMN*, 17, 1979, 141–154.
- Bolog 2016,
A. C. Bolog, *Necropola romană de la Apulum, Dealul Furcilor-”Podei” (campaniile 2008–2012)*. Teză de doctorat (manuscris), Cluj-Napoca, 2016.
- Bounegru 2011,
G. Bounegru, *Roman cemeteries from Apulum. Demarcation and chronology*, în *Scripta Classica. Radu Ardean sexagenario dedicate*, Cluj-Napoca, 2011, 79–87.

- Bounegru *et alii* 2011,
G. Bounegru, R. Ciobanu, R. Ota, D. Anghel, *Lux, util și estetic Apulum. Podoabe și accesorii vestimentare. Catalog de expoziție*, Alba Iulia, 2011.
- Burger 1966,
Sz. Burger, *The late roman cemetery at Ságvár*, în *ActaArchHung*, XVIII, I, 1966, 99–234.
- Facsády 2007,
A. R. Facsády, *Aquincumi Fülbevalók*, Budapest Régiségei, 40, 2007, 51–70.
- Facsády 2009,
A. R. Facsády, *Aquincumi ékszerek. Jewellery in Aquincum*, Budapesta, 2009.
- Florescu, Miclea 1979,
R. Florescu, I. Miclea, *Tezaure transilvane la Kunsthistorisches Museum din Viena*, București, 1979.
- Fűlep 1984,
F. Fűlep, *Sopianae. The history of Pécs during the roman era, and the problem of the continuity of the late roman population*, Budapesta, 1984.
- Golubović 2004,
S. Golubović, *Jewellery and the costume decorations in the cremations graves from Viminacium*, în *ANODOS*, 3, 2004, 1–76.
- Gramatopol, Crăciunescu 1967,
M. Gramatopol, V. Crăciunescu, *Les bijoux de la Collection Marie et dr. G. Severeanu du Musee d'Histoire de la ville Bukarest*, în *Revue Roumaine d'Histoire d'Art*, 137–173.
- Hamat 2011,
A. C. Hamat, *Podoabe și accesorii vestimentare feminine din Dacia Romană. Cu privire specială la Dacia Superior*, Teză de doctorat (manuscris), Timișoara, 2011.
- Hamat 2011a,
A. C. Hamat, *Influențe elenistice în arta podoabelor din Dacia Romană. Motivul „Nodul lui Hercule”*, BHAUT, XIII, 2011, 57–75.
- Hamat 2012,
A. C. Hamat, *Podoabe feminine descoperite pe teritoriul Drobetai antice. Podoabe pentru împodobirea capului și a gâtului*, în *Drobeta*, XXII, 2012, 112–145.
- Hica-Câmpeanu 1997,
I. Hica-Câmpeanu, *Obiecte de podoabă descoperite în Regiunea Ilișua-Cristeștii Ciceului*, în *ActaMN*, 17, 1997, 653–665.

Korać, Golubović 2009,

M. Korać, S. Golubović, *Viminacium, Više Grobalja*, 2, Belgrad, 2009.

Laing 1997,

J. Laing, *Art&Society in Roman Britain*, Gloucestershire, 1997.

Lungu *et alii* 2012,

V. Lungu, Zaharia Covacef, C. Chera, *Bijuterii antice din aur din colecțiile Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța*, Constanța, 2012.

Milovanović 2004,

B. Milovanović, *Earrings-symbol of femininity of roman ladies of Viminacium*, în *ANODOS*, 3, 2004, 1–19.

Milovanović 2007,

B. Milovanović 2007, Налази наушница у римским провинцијама на територији Србије, în *Archaeology and Science, Special Edition*, 1, Belgrad, 2007.

Nemeș 1982–1983,

E. Nemeș, *Podoabe de aur aflate în colecția Muzeului de arheologie Sarmizegetusa*, în *Sargetia*, 16–17, 1982–1983, 237–240.

Petronius, *Satyricon*,

Petronius, *Satyricon*, trad. E. Cizek, București, 2003.

Plinius, *Naturalis Historia*,

Plinius, *Naturalis Historia*, vol. VI, trad. Ioana Costa și Tudor Dinu, București, 2004.

Popović 1996,

I. Popović, *Les bijoux romanins du Musée National de Belgrad*, Belgrad, 1996.

Popović 1999,

I. Popović, *Jewelry in the Form of Hercules Symbols in the Central Balkans*, în *Starinar*, 49, 1999, 77–92.

Popović 2001,

I. Popović, *Late roman and early byzantine gold jewelry in National Museum in Belgrad*, Belgrad, 2001.

Popović 2001a,

I. Popović, *Bijoux en or e ten argent de Ile–IIIe siecle de la partie Serbie du basin Danubien*, în *Die Archäologie und Geschichte der Region des Eisernen Tores Zwischen 106–275 n. Chr. Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin*, București, 2001, 41–58.

- Radu 1973,
O. Radu, *Mormântul sarmatic de la Pădurea Verde Timișoara, jud. Timiș (1969)*, în *MCA*, 10, 1973, 147–150.
- Riha 1990,
E. Riha, *Der römische Schmuck aus Augst und Kaiseraugst*, Augst, 1990.
- Ruseva-Slokoska 1991,
L. Ruseva-Slokoska, *Roman Jewellery. A Collection of the National Archeological Museum Sofia*, Londra, 1991.
- Seneca, *De beneficiis*,
Seneca, *Despre binefaceri. Despre Îngăduință*, trad. Ioana Costa și O. Gordon, București, 2005.
- Suetonius, *Vitellius*,
Suetoniu, *Vitellius*, în *Viețile celor doisprezece Cezari*, trad. D. Popescu și C. V. Georoc, București, 2005.
- Vágó, Bóna 1976,
E. Vago, I. Bona, *Die Graberfelder von Intercisa I. Der spatromische Sudostfriedhof*, Budapesta, 1976.
- West 1916,
L. C. West, *Cost of living in roman Egypt*, în *Chicago Journals*, 11, 1916, 293–314.

ROMAN EARRINGS DISCOVERED IN APULUM (ALBA IULIA)

Abstract

Over the time, in the two roman cities *Municipium Septimium Apulense* and *Colonia Aurelia Apulensis* located in roman province Dacia, researcher found many special artifacts, among which they were counted also the jewelry and between these, earrings have a special place. In Apulum, a number of 20 artifacts, including six pairs, were found in both systematic and rescue research made in the territory of the two cities and in the necropolises around them. According to the form, type of decoration and the locking system, they were divided into two major types, earrings in a form of a hoop and earrings with the hoop shaped in S form. The chronology of the earrings found here covers the period of 2nd–3rd centuries AD.

Pl. I. Necropolele romane de la Apulum/ *Roman necropolises from Apulum*

Pl. II. Cercei de epocă romană descoperiți la Apulum: 1–6 apud Bounegru *et alii* 2011, 64–65, nr. cat. 61–66; 7, 8 fotografie personală G. Bounegru/ *Roman earrings discovered in Apulum: 1–6 after Bounegru et alii 2011, 64–65, nr. cat. 61–66; 7, 8 personal photo of G. Bounegru*

MOULDS IN THE COLLECTIONS OF VRŠAC MUSEUM (SERBIA)

Dumitru Ţeicu, Miodrag Aralica***

Keywords: the Banat, 5th–7th centuries, jewel mould, crosses mould

Cuvinte cheie: Banat, secolele V–VII, matriţă pentru turnat podoabe, matriţă pentru turnat cruci

The storehouses of the historical Banat museums, that were set in the second half of the 19th century through donations and archaeological surveys preserved jewels and archaeological curios which strongly define the cultural identity of this borderland. We might note here the collections of minor arts and archaeology of museums in Timisoara and Vršac, both of them being set up at the end of the 19th century and the beginning of the 20th one (Medeleţ, Toma 1997, 75–76, with the older bibliography concerning the setting up, structure and acquisition of Pongracz collection in 1908 by The Banat Museum Timișoara). The revue *Delmagyarország történelmi és regészeti értesítő tarsulat* (Timișoara), 1872–1917, played an important role in the archaeological activity coagulation in the Banat, the collections setting up, and their scientific publishing¹.

The town of Vršac (Serbia) is located in the piedmont area in the south west of the Banat, along a cultural passage laying from the Danube Valley to the north of the Western Plain. An impressive archaeological collection due to the German archaeologist Felix Milleker's efforts (1858–1942) was set there, nowadays preserved in the City Museum of Vršac that was open in 1894². Punctually, Milleker published his archaeological discoveries in that territory, within studies on some of those curios or on settlements there³.

The old collections investigation and a new appraisalment of curios that have never published open new ways in historical research and bring to light elements

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: țeicudumitru54@gmail.com

** Gradski Muzej Vršac, e-mail: aralica@hotmail.com

¹ Medeleţ, Toma, 1997, 13–14, 19–20 on the revue *Történelmi és Régészeti Értesítő* in Timișoara; Bodo, Varga, 2013, 397–398.

² Scherer 1983, 180, 183.

³ Milleker 1882, 12–14; Milleker, 1884, 29–33.

that lay low so far. I'd like to invoke an exemplary research of Nicolae Vassa in the National Museum of Transylvanian History that brought to light Christian curios which had come in Dacia from the Christian Orient⁴. Unfortunately, there are significant curios that arrived in the storehouses of many museums but were lost during the last decades and are only recorded in the archaeological reports of the times. So it has happened with certain crosses moulds from the 4th–5th centuries, discovered at Sânmiclăuș or in Transylvania⁵.

Our approach here aims to present some unpublished curios from the storehouses of the City Museum of Vrșac. They were discovered within the Danubian River area, from Dubovac and Banatska Palanka nearby the town of Bela Crkva (Weiss Kirchen). Two of the curios proceed from private collections. The crosses mould belonged to Bem collection before 1947, the year it entered the collection of Vrșac Museum (City Museum of Vrșac, inv. Aa456. It proceeds from Bem collection; location of discovery not known). Another mould that was found in 1904, at Dubovac, on the Danube bank, proceeds from A. Soljmoși collection, City Museum of Vrșac, inv. Aa1415). Two curios were discovered at Banatska Palanka (City Museum of Vrșac, inv. Aa1413; Aa1414; found on the Danube bank at Banatska Palanka).

1. *The crosses mould*

The mould in the shape of a parallelepiped measures: 30/22/10 mm. It was made from a fine cake of gray clay (fig. 1/1). The design of a cross with triangular bars was cut up in the raw clay. The ornament of the crosses consisted in granulations in parallel rows that covered the whole surface of the jewel. To set the chronology of the valve for crosses moulding we may use the chronology of crosses typology. In this case, the cross belongs to Greek cross with equal arms. The beams are in the shape of a triangle and it means that it belongs to the so called *croix pattée* (cross pattée). The arms of the triangles that form the Greek cross knew various shapes in the course of time. They were represented as simple isosceles triangles joint at top or as convex and curved arms (*croix pattée*). This footed cross is represented on vessel in Constantinopol, the 7th century⁶, on ampullae⁷ of the 5th–6th centuries or on censers from the Coptic world of the same times⁸. Crosses with triangular equal arms were also

⁴ Vlassa 1976, 215–230; Vlassa 1979, 171–176.

⁵ Tudor 1970, 287; Gudea, Ghiurco, 1988, 200 only record the curio that had been published in the time newspapers and was assumed after by our historiography.

⁶ Roos 1965, II, 65, pl. IX..

⁷ Wulff 1911, I, 267, nr. 1371.

⁸ Wulff 1911, I, 202, nr. 967; Taf. XLVII.

discovered in the Danubian area nearby the Banat, in Niš, for instance⁹, or in farer area of the south east Europe, at Gračanica¹⁰ (Ulpjana), Sisak¹¹ (Siscia), Kranj, and Novi Banovci¹². They were ascribed to the 6th century. Crosses moulds were also mapped in the south and east of the Carpathians, at Olteni¹³, Bucureşti-Străuleşti¹⁴, at Botoşana¹⁵, in the Bucovina, and at Izvorul Dulce¹⁶. They were made in clay or local stone and chronologically belong to the 6th century¹⁷.

2. *Patern*

The discovered pattern proceed from Banatska Palanka, in the south of the Banat, a settlement within an important Danubian ford, a very known one for fortifications and archaeological objects discovered in times there¹⁸. In the shape of a parallelepiped, it was made from burnt red clay, of 47/77/10 mm (Fig. I/2). The absence of data concerning the archaeological context of such a discovery make us use similitudes for the ornament in the mould as the unique way to suggest a chronology for this jewel pattern from Banatska Palanka on the Danube bank. It is to note from the very beginning the identity of the decoration and the processing technology in the case of the pattern from Banatska Palanka and the crosses mould from Bem collection. The two moulds are also similar from the point of view of the material they were made: a cake of burnt brick, with similar dimensions and the thickness of each valve of 10 mm. Such similitudes regarding the material, dimensions and especially the decoration offer the opportunity, in our opinion, to place the two curios in close times, within the 5th–6th centuries. The mould from Banatska Palanka was made from clay of a great quality, processed by oxidation burning so that the valve is of red color, well structured. A fragment of a brick that was accidentally discovered nearby Aquae has a similar cross with that one from Bem collection. The above elements allow us to propose a close dating, namely only the 6th century both for Banatska Palanka curio and the crosses mould. For the shape on the mould from Banatska Palanka we did not find analogies in the minor arts of the 5th–6th

⁹ Vinski 1968, 109, pl. VI/20.

¹⁰ Vinski 1968, 152, pl. III.

¹¹ Vinski 1968, pl. V/11.

¹² Vinski 1968, 154, pl. VI/29.

¹³ Preda 1967, 513–519.

¹⁴ Constantiniu 1966, 674–676, fig. 5/3.

¹⁵ Teodor 1984, 57, fig. 20/1; Teodor 1978, 20, fig. 5/1.

¹⁶ Dănilă 1983, 551.

¹⁷ Dănilă 1983, 559.

¹⁸ Milleker 2013, 108–112; Böhm 1879, 165–183; Böhm 1881, 161–168.

centuries within the Danubian area or in vicinity. The curio molded in the pattern might have other decorative or usual functions.

3. Jewel moulds

That curio entered the museum storehouses in 1904 from the private collection A. Šoljmaši. It was accidentally discovered at Dubovac, a settlement within the Danubian corridor. It is in the shape of a rectangle with rounded sides. Its dimensions are: 58/32/13. The decoration area on the mould cake developed on three concentric registers. Five round impressions form a cross that is rounded by a double circle. Thirteen little stars border exteriorly the circle with the cross insight (Fig. I/3). The cake the mould was made of was a very fine gray and well burnt paste. From this point of view we might use analogies with a certain ceramics category from the 8th–9th centuries. Certainly, it is not a decisive reason to set or propose a relative chronology for that curio accidentally found at Dubovac. The model offers the possibility of molding a complete jewel. In our opinion, the mould from Dubovac was used for curios molding, if taken it from the technological point of view. They could eventually mold separate elements, as granules of precious metals, silver for instance, that were frequently used in the 7th–9th centuries and after for jewels granulating. Some relations with jewels moulds from the eastern Romania or Ukraine might be taken into consideration.

Bartłomiej Szmoniewski has concerned himself with the jewels processing centers in Central and East Europe during the first Middle Age and also with the relations between the Byzantine arts centers and the Slavic world¹⁹. He ascribed the jewel moulds from eastern Carpathian area, and also from the Romanian Plain to the Slavic world²⁰. On the other side, M. Comşa thinks that part of the jewel moulds that circulated in the south of the Carpathians in the 6th–7th centuries belonged directly to the Byzantine artisans; up to us, it is a hypothesis that is hard to be accepted and more to be proved²¹. Certainly, the analogies for those jewels moulds are to be searched for in south east European centers, in that Slavic world and in its contacts with the Byzantine centers. We invoked the discoveries in the east and south of the Carpathians just for the reason that there they were documented for the 6th–8th centuries, through investigations or fortuitous discoveries. We have aimed to put into scientific circulation these jewels moulds from the western Lower Danube. Their fortuitous discovering, out of an archaeological context hasn't allowed us to propose a more accurate and specific

¹⁹ Szmoniewski 2005, 107–120; Szmoniewski 2010, 161–172.

²⁰ Szmoniewski 2005, 110–112.

²¹ Comşa 1975, 189.

chronological placing. Decorative motives with granulations or pseudo-granulations developed for long and it would be an extreme venturesome chronological placing only on the basis of those motives.

4. The curio that was accidentally discovered at Banatska Palanka is in a shape of an irregular cylindrical trunk (Fig. I/4). It was made in fine brown-grey paste of clay. The decoration of this jewels mould was realized on three register before the clay burning. Small globular prints are placed in a circle, along its outline. Prints in the shape of small sticks circularly placed make the other register nearby (Fig. I/4). The decoration is ended in a deeply printed circle. This last register might be used to mould rings for instances, on which they could stick granules or elongated pendants as in the other registers. It is a model that we might find on rings of the 6th–7th centuries. That fashion of rings formed from a circular link on which granules or other decorative shapes of various models were stuck spread within the Slav world beginning with the second half of the 6th century up to the 8th century, under the Byzantine goldsmith's trade centers²². It is a tradition also spread from the same Byzantine centers that the Mediterranean world of Western Europe knew during the same centuries²³.

We have intended to present jewels and cross moulds that were accidentally discovered in the south of the Banat. These discoveries mapped the western Low Danube, together with other areas in the east of the Carpathians and Baragan Plain, in the area of small centers of handmade jewels and cult objects. All of them belong to the first Middle Age (the 5th–7th centuries). Older archaeological discoveries or the recent ones of the Serbian archaeologists, mapped by Vujadin Ivanišević and Ivan Bugarski point out for that time the Banat belonged to *Barbaricum*, the presence of Sarmatians, Gepidae and of the Avars domination²⁴. The invoked analogies in the eastern side of the Carpathians and Baragan Plain were more frequent because jewels and crosses moulds discovered there are better known. As a whole they were ascribed to the Romanic population, but we do not share such an opinion as no well-grounded historical reasons were invoked, and these pieces could also be ascribed to Slaves there²⁵. Szmoniewski and Isabella Baldini's studies offer hypostases of the Byzantine goldsmith's trade influence both on the Slav world and the Mediterranean one in Western

²² Szmoniewski 2010, 162–163.

²³ Baldini Lipolis, 1999, 101–103

²⁴ Ivanišević, Bugarski, 2008, 39 and further, and fig. 3, map of the western Banat with Gepidae settlements and necropolises; fig. 9 for Avar discoveries

²⁵ Tănase 2005, 39–55, on the historiographic approach of metals processing centers in the 5th–7th centuries, and errors within certain periods; Comșa 1975, 189 ascribes the jewels making exclusively to Byzantine or local artisans

Europe²⁶. Undoubtedly the limes reordering by the middle of the 6th century through the Byzantine frontier setting on the Danube facilitated the contact of the Banat counties and of those on the Danube flowing with the Byzantine goldsmith's centers²⁷. One of the jewels moulds we have spoken about above might come from the Byzantine limes on the Danube.

BIBLIOGRAPHY

Baldini Lippolis, 1999,

I. Baldini Lippolis, *L'orficeria nell'imperio di Constantinopoli tra IV e VII secolo*, Bari, 1999.

Bodo, Varga, 2013,

I. Bodo, R. Varga, *Archaeological research in the Banat region at the end of the 19th century and beginning of the 20th century*, in *Arheovest*, I, Szeged, 2013.

Comşa 1975,

M. Comşa, *Socio-economic organization of the Daco-Romanic and Slavic populations on the Lower Danube during the 6th–8th centuries*, in *Relations between the autochthonous population and the migratory populations on the territory of România*, Bucureşti, 1975, 171–191.

Constantiniu 1966,

M. Constantiniu, *Elemente romano-bizantine în cultura materială a populației autohtone din partea centrală a Munteniei în sec. VI–VII e.n.*, SCIV, 17, 4, 665–678.

Curta 2001,

F. Curta, *Limes and Cross: the religions dimension of the sixth-century Danube frontier of early Byzantin Empire*, in *Starinar*, LI, 2001, 45–68.

Dănilă 1983,

N. Dănilă, *Tipare de turnat cruci din secolele IV–VI descoperite pe teritoriul României*, în *BOR*, 101, p. 557–561

Gudea, Ghiurco, 1988,

N. Gudea, I. Ghiurca, *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea, 1988.

Ivanišević, Bugarski, 2008,

V. Ivanišević, I. Bugarski, *Western Banat during the Great Migration Period*, in *The*

²⁶ Baldini 1999, 101 and further; Szmoniewski 2010, 161–171.

²⁷ Vasić 1995, 43–51; Curta 2001, 57–59.

Turbulent Epoch. New Material from the Late Roman Period and Migration Period, II, eds. B. Niezabitowska-Wiesniewska, M. Juścinski, P. Luczkiewicz, S. Sadowski, Lujublin, 2008, 39–61.

Medeleț, Toma, 1997,

F. Medeleț, N. Toma, *Muzeul Banatului. File de cronică*, Timișoara, 1997.

Milleker 1882,

F. Milleker, *Östlepe a verseczi „Kapolna Hegg“ lejtöjen*, in *TRÉT*, 8, 12–14.

Milleker 1884,

F. Milleker, *Ujabb verseczi és féhértemplonni barbár leletek*, in *TRÉT*, 10, 1884, 29–33.

Milleker 2013,

F. Milleker, *Descoperiri arheologice din Banat*, I, *Preistoria*, ediție îngrijită, prefată și note, Dumitru Țeicu, trad. M. Gyömbér, Cluj-Napoca, 2013.

Preda 1967,

C. Preda, *Țipar pentru bijuterii din secolul al VI-lea descoperit la olteni (r. Videle, reg. București*, *SCIV*, 18, 3, 513–519.

Ross 1965,

M. Ross, *Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oak Collection*, II, Washington D. C. IV, 810.

Scherer 1983,

A. Scherer, *Felix Milleker (1858–1942) Persönlichkeit und Werkö des Archaeologen, Polihistors und Schopfers des Städlichen Museums Werschetz (Banat)*, München, 1983.

Szmoniewski 2005,

B. Szmoniewski, *The production of objects from non-ferrous metals in the area of central and eastern Europe, in the initial phases of the early Middle Age*, in *RRSE*, 1, 2005, 107–120.

Szmoniewski 2010,

B. Szmoniewski, *Byzantium and the Slavs in the Light of Goldsmiths' Production*, in *“Intelligible Beauty”. Recent research on Byzantine Jewellery*, nr. 178, 2010, 161–172.

Tănase 2010,

D. Tănase, *Prelucrarea metalelor în lumea barbară la Dunărea Mijlocie și Inferioară*, Timișoara, 2010.

Teodor 1978,

D. G. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V–XI e.n.*, Iași, 1978.

Teodor 1981,
D. G. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V–XI e.n.*, Iași, 1981.

Teodor 1984,
D. G. Teodor, *Civilizația romanică la est de Carpați în secolele V–VII e.n. (așezarea de la Botoșana-Suceava)*, București, 1984.

Tudor 1970,
D. Tudor, *Sucidava*, VII, in *MCA*, IX, 1970, 287.

Vesić 1995,
M. Vesić, *Le limes protobyzantin dans la province de Mésie Première*, in *Starinar*, 45–46, 1994–1995, 41–53.

Vlassa 1976,
N. Vlassa, *Două noi piese paleocreștine din Transilvania*, in *ActaMN*, 13, 1976, 215–230

Vlassa 1979,
N. Vlassa, *Piese paleocreștine inedite din Dacia intracarpatică*, in *ActaMN*, 16, 1979, 171–178.

Vinski 1968,
Z. Vinski, *Krstoliki nakit epohe seobe narodna u Jugoslaviae Vjesnik in Arheološkog Zagrebu*, 3, III, 103–167.

Wulff 1911,
O. Wulff, *Die altchristlichen und mittelalterlichen byzantinischen und italienischen Bildwere*, Berlin, 1911.

TIPARE DIN COLECȚIILE MUZEULUI DIN VRŠAC (SERBIA)

Rezumat

Demersul nostru vizează câteva piese inedite păstrate în depozitele Muzeului orășenesc Vrșac. Piese aduse în discuție s-au găsit pe culoarul dunărean de la Dubovac și Banatska Palanka, din vecinătatea orașului Bela Crkva (Weiss Kirchen). Două piese provin din colecții particulare. Tiparul pentru turnat cruciulițe a făcut parte din colecția Bem înainte de a ajunge, în anul 1947, la Muzeul din Vrșac (Muzeul orășenesc Vrșac nr. inv. Aa 456). Piesa provine din Colecția Bem fără a i se cunoaște locul de descoperire (fig. I/1). Un alt tipar găsit în anul 1904 pe malul Dunării, la Dubovac, provine din colecția lui A. Šoljmoši (Muzeul orășenesc Vrșac nr. inv. Aa 1415). Două piese au fost găsite la Banatska Palanka (Muzeul orășenesc Vrșac nr. inv. Aa 1413; Aa 1414; fig. I/2. 4).

1. *Matrița pentru turnat cruci*. Matrița are o formă paralelipipedică cu dimensiunile de

30/22/10 mm. A fost lucrată dintr-un calup de lut fin de culoare cenușie. (fig.1/1). Desenul unei cruci cu brațe triunghiulare a fost decupat în lutul crud. Cruciulițele au avut un decor cu granulații dispuse în șiruri paralele care acoperă întreaga suprafață a podoabei. Fixarea cronologiei valvei pentru turnat cruci se poate face prin apelul la cronologie pentru tipologia crucii și, într-o anumită măsură, prin analogii cu privire la factura ceramicii din care sunt lucrate. Crucea înscrisă în matriță aparține formei de cruce greacă cu brațele egale. Brațele crucii au formă triunghiulară, ceea ce o înscrie tipologic crucii talpă, numită de regulă *croix pattée*. Brațele triunghiurilor care compun crucea grecească au fost desenate în diverse moduri de-a lungul timpului. Ele au fost redată sub forma unor simple triunghiuri isoscele unite la vârfuri, a unor triunghiuri cu vârf ascuțit ori în forme rotunjite (*croix pattée*). Tipul *croix pattée* se regăsește pe vase din secolul al VII-lea de la Constantinopol, pe vasele ampula din secolele V–VI, pe cădelnițe din lumea creștină coptă din perioada secolelor V–VI. Cruci cu brațele triunghiulare egale se regăsesc și în spațiul dunărean învecinat Banatului, la Niș, bunăoară, ori în zonele mai îndepărtate ale sud-estului european la Gračanica (Ulpjana), la Sisak (Siscia), Kranj și la Novi Banovci. Ele au fost atribuite secolului al VI-lea. Tipare pentru turnat cruciulițe au fost cartate în spațiul de la sud și est de Carpați, la Olteni, București-Străulești, la Botoșana în Bucovina și la Izvorul Dulce. Matrițele pentru cruci au fost lucrate din lut sau din rocă locală. Ele sunt plasate cronologic în perioada veacului al VI-lea.

2. *Tipar*. Descoperirea provine de la Banatska Palanka, o așezare din sudul Banatului. Ea a fost lucrată din lut ars la roșu, având o formă paralelipipedică. Forma paralelipipedică a calupului de lut are următoarele dimensiuni: 47/37/10 mm (Pl. I/2). Absența contextului arheologic al descoperirii și în acest caz face ca recursul la asemănări pentru desenul podoabei imprimată în matriță și la factura ceramicii să fie singura opțiune pentru a sugera o cronologie a matriței pentru podoabe de la Banatska Palanka, de pe malul Dunării. Remarcăm de la bun început o identitate a tipului de decor și a tehnologiei de realizare a acestuia, atât la tiparul de la Banatska Palanka, cât și la cel de turnat cruci ce provine din colecția Bem. În privința materialului din care sunt realizate cele două matrițe există o apropiere și în această privință, ambele fiind făcute dintr-un calup de cărămidă arsă, de dimensiuni apropiate și de aceeași grosime de 10 mm, fiecare din cele două valve ale matrițelor. Aceste apropieri în privința materialului din care au fost lucrate, a dimensiunilor și îndeosebi a modului de decor ne îngăduie, în opinia noastră, să plasăm cele două piese în perioade cronologice foarte apropiate din intervalul secolelor V–VI. S-a descoperit întâmplător în vecinătate de Aquae un fragment de cărămidă ce are imprimată o cruce asemănătoare cu cea din colecția Bem. Elementele invocate mai înainte ne îngăduie să propunem o datare mai restrânsă, doar în secolul al VI-lea, atât pentru piesa de la Banatska Palanka cât și pentru matrița de turnat cruci.

3. *Matrița pentru podoabe*. Piesa a ajuns în depozitele muzeului Vrșac în anul 1904, provenind din colecția particulară A. Šoljmaši. Ea a fost găsită întâmplător la Dubovac, o localitate din culoarul dunărean. Are o formă rectangulară cu marginile rotunjite. Dimensiunile matriței sunt următoarele: 58/32/13 mm. Registrul decorativ al calupului matriței este înscris în trei registre concentrice. Cinci impresiuni rotunde formează o cruce care este înscrisă într-un cerc dublu. Un număr de treisprezece steluțe flanchează în exterior cercul cu crucea înscrisă (fig. I/3). Calupul din lut din care a fost confecționată matrița este lucrat dintr-o pastă fină cenușie, foarte bine arsă. Modelul în sine oferă posibilitatea

turnării unei piese de podoabă. Se puteau turna eventual și elemente separate, granule de metal prețios, de argint, bunăoară, atât de utilizate în perioada secolelor VII–VIII și mai târziu în tehnica granulării la diverse podoabe. Se pot face apropieri de matrițe pentru turnat podoabe din zona estică a României sau din Ucraina. Bartłomiej Szmoniewski s-a preocupat de centrele de producere a podoabelor din centrul și estul Europei în cursul Primului Ev Mediu și, deopotrivă, de legăturile centrelor de artă bizantină a podoabelor cu lumea slavă. Descoperirile din spațiul est carpatic de matriță de podoabe dar și din Câmpia Română se pot pune, în opinia noastră, pe seama lumii slave. De-altminteri, M. Comșa consideră că o parte a matrițelor de podoabe ce au circulat în secolele VI–VII la sud de Carpați au aparținut direct de artizanii bizantini, ipoteză, în opinia noastră, greu de acceptat și cu atât mai dificil de demonstrat. Sigur, apropierea acestor piese pentru turnat podoabe trebuiesc căutate în centre sud-est europene, în lumea slavă de acolo, a contactelor acestora cu centrele bizantine.

4. Piesa descoperită întâmplător la Banatska Palanka are forma unui trunchi cilindric neregulat (fig. I/4). A fost lucrată dintr-o pastă lutoasă fină de culoare brun-cenușie. Decorul de pe fața matriței pentru turnat podoabe este redat în trei registre ce au fost realizate în lutul crud înainte de ardere. Se regăsesc redat într-un cerc, de-a lungul conturului acestuia, impresiuni mici globulare. Celălalt registru, dispus alăturat, este format din impresiuni sub forma unor bețișoare dispuse circular (fig. I/4). O impresiune circulară al cărei contur imprimat adânc în lut încheie registrul decorativ. Acest din urmă model invocat a putut servi, bunăoară, la turnarea unor inele de care mai apoi puteau fi lipite granule sau pandantive sub forma alungită întâlnită în registrele invocate mai înainte. Modelul poate fi regăsit pe cercei din secolele VI–VII. Moda cerceilor compuși dintr-o verigă circulară de care mai apoi erau lipite în diverse modele granulații sau alte forme decorative s-a răspândit, sub influența centrelor de orfevrărie bizantină, în lumea slavă din a doua jumătate a secolului al VI-lea și până în secolul al VIII-lea. Tradiția acestui gen de podoabe, pornită din aceleași centre bizantine, se întâlnește în aceeași perioadă și în lumea mediteraneană din vestul Europei.

I. Archaeological curios in the collection of Vršac Museum (Serbia)/
Piese arheologice din colecțiile Muzeului din Vršac (Serbia).

1. The crosses mould/
Matrița de turnat cruci.

2. Banatska Palanka. The jewels mould/
Banatska Palanka. Matrița pentru podoabe.

3. Dubovac. The jewels mould/ *Dubovac. Matrița pentru podoabe.*

4. Banatska Palanka. The jewels pattern mould (recto and verso)/
Banatska Palanka. Tipar pentru podoabe, față și verso.

NOTES ON THE ECONOMY STRUCTURE IN CRIȘANA, SĂTMAR AND MARAMUREȘ DURING THE 8TH–10TH CENTURIES AD

Călin Cosma*

Keywords: agrarian economy, agriculture, animal husbandry, crafts, trade

Cuvinte cheie: economie agrară, agricultură, creșterea animalelor, meșteșuguri, comerț

We propose herein a highlight of the economic structure in the western and north-western area of Romania during the 8th–10th centuries AD (Maps 1–6), territory which has been briefly discussed from this point of view in specialty studies and papers. The archaeological facts there, underlie this approach, even the more so since for the proposed period of time, the written sources, either contemporary or just subsequent, provide extremely few data on the topic¹.

Both the geographic and human factors² play an important role in the development of economic affairs. Geomorphologically, in the area there is a diversity of relief forms: plain in the western side; hills and depressions in the eastern and north-eastern side; hills and mountains in the north-eastern side³. In our case, how the geographic frame looked like in the period of the last centuries of the first millennium AD is very interesting. The information in the written sources, not much though, beside the current specialty pedological studies offer some data. The Maramureș was completely or almost completely forested. Spread areas in the Plain of Crișuri rivers or the Plain of Carei were covered by brushwood, forests and marshes. The area also contained un-floodable parts, like the high terraces of rivers, tributaries, the hill areas, sand banks and depression parts⁴.

* Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca, str. Mihail Kogălniceanu, nr. 12–14, e-mail: cosma.calin@yahoo.com

¹ Roșu 1961, 69–86; Gluck 1976, 73–88; Rusu 1977, 169–212; Gluck 1979, 243–278; Rusu 1984, 181–195; Pop 1996.

² Pascu 1972; Bona 1973, 66–79; Bulgaru 1975; Hoffmann 1992, 5–40; Olteanu 1997, 17–18.

³ For describe the geographical framework I used following books: Județele Patriei: Arad, Bihor, Satu Mare, Sălaj, Maramureș, București 1980; Badea, Bugă (Ed) 1992, vol. IV, 17–27.

⁴ Pop 1942, 18; Posea 1959, 170; György 1966, 5–20, 163–172, 569–78; Giurăscu 1976, 20–80; Berindei 1977, 84–90; Karácsonyi 1994–1995, 195–233.

The archaeological research has revealed the existence during the 8th–10th centuries AD of over 80 settlements in the western and north-western area (Maps 1–3). Not all were investigated by systematic excavations, in many cases, a more restricted chronological framing being difficult⁵. The human presence is further completed by cemeteries and isolated graves discovered in respective area (Maps 4–6).

The demographic realities identified suppose the existence and conduct of economic activities, the two elements being mutually interrelated⁶. From this stand point, grain cultivation and animal breeding were ones of the main preoccupations of the human communities. Firstly, it may be noted that most investigated sites exhibit the specificities of permanent human settlements, inhabited by a sedentary population, which lay precisely in those areas that allowed, under the geo-pedological conditions of the time, the practice of respective activities (Maps 1–3). These were carried out on river and secondary valley-high terraces, on the plain sand banks as well as in certain portions of the depressions, favourable lands for each of the economic branches. Circumstances are somewhat different in the north-east. There, where hills and mountains predominate, soils being poor from agricultural productivity point of view⁷ even in depressions, one may suppose that animal breeding superseded the culture of plants. Alpine grasslands and forests are during spring-summer excellent pasture lands for herds, which during autumn-winter moved further to plain areas⁸. This system of a pendulating herding supposes that in hill and mountain areas there existed only temporary dwellings, difficult to identify archaeologically. This could be a possible explanation, beside other causes⁹, of the scarce or even inexistent sites in some areas, like the Maramureş or Oaş depressions at the time. Plant cultivation in the respective area could not be excluded entirely as evidenced by some stable human settlements, not may though, and their inventory, recorded in the Lăpuş depression. Further, the human presence identified in certain caves located in the Crişul Repede gorge may be interpreted as the seasonal inhabitancy of the shepherds, when they led their herds on the alpine terraces existent in the respective region.

⁵ There is the risk that some of the mapped points correspond to a single community, as their mobility is well known in the period, they being on a constant move, in search for new farming lands, given the extensive agriculture specific to the period. The issue (chronological framing and accurate record of the sites) requires a thorough analysis, object of a future study. In this case, the presence of the human factor in the area is important though, allowing for the approach of the proposed topic.

⁶ Pascu 1972; Bona 1973, 66–79; Bulgaru 1975; Hoffmann 1992, 5–40; Olteanu 1997, 17–18.

⁷ Posea, 1959, 170; Chiriţă 1967, 94–120.

⁸ Panaitescu 1969, 147–148; Rusu 1977, 199.

⁹ Stanciu 1994, 315.

The existent interdependent relation between the two occupations must also be regarded from the view of the influences from the political factor¹⁰. It is not excluded that the Avars, animal herders, had influenced certain communities, as animal breeding¹¹, where it seems to have been more emphasized, without yet impacting the mixed nature of the agriculture, as said communities did not give up entirely plant cultivation.

The evidence recording this occupation includes the farming tools present in some of the researched sites. Ploughshares, a key tool in grain cultivation¹², were identified in three places: Ghenci¹³, Lazuri¹⁴ and Oradea¹⁵. The specimens are of the type of symmetrical ploughshare, rather efficient in sandy areas¹⁶, like those in the Carei Plain area or the lowlands of the Crișul Repede, regions from where they came. Another category of farming tools are those used in the haulm harvesting process or the green grass cutting, namely sickles and scythes coming from: Adoni¹⁷, Biharia¹⁸, Nușfalău¹⁹, Oradea²⁰, Râpa²¹, Sălacea²² or the territory of the Bihor county²³, without yet an accurate find spot.

The storage grain pits²⁴ discovered in the settlements at Biharea²⁵, Ghenci²⁶, Lazuri²⁷, Lăpușel²⁸, Oradea²⁹, Popeni/Cuceu³⁰, Vladimirescu³¹ as well as the appendages with a pure economic function found at Lazuri³²,

¹⁰ Rusu 1977, 190–199; Rusu 1984, 181–195.

¹¹ Rusu 1977, 195, 199.

¹² Edroiu, Gylai 1965, 307–344; Neamțu 1966, 293–316.

¹³ Némethi 1992–1993, 60.

¹⁴ Lăzin 1981–1982, 137–141.

¹⁵ Repertoriu Bihor 1974, 49.

¹⁶ Neamțu 1975, 43–68; Olteanu 1997, 67–84.

¹⁷ Dumitrașcu 1978, 76.

¹⁸ Dumitrașcu 1978, 68.

¹⁹ Comșa 1961, 526.

²⁰ Repertoriu Bihor 1974, 49.

²¹ Dumitrașcu 1978, 64.

²² Dumitrașcu 1978, 69.

²³ Dumitrașcu 1978, 69, n. 106.

²⁴ Neamțu 1975, 258; Olteanu 1997, 87–88.

²⁵ Dumitrașcu 1994, 180–190.

²⁶ Némethi 1992–1993, 59–60.

²⁷ Informație I. Stanciu.

²⁸ Stanciu 1994, 285–294.

²⁹ Repertoriu Bihor 1974, 49.

³⁰ Stanciu, Matei 1994, 136–155.

³¹ Barbu 1980, 153–154.

³² Informație I. Stanciu.

Lăpușel³³, Popeni/Cuceu³⁴ also prove plant cultivation. There are insufficient data in terms of the shapes and sizes of respective pits, details which may provide useful information on the quantity of the harvested grains stored there³⁵. These adjoining buildings might have been barns, however, depending on their size, could have also been employed as animal stables³⁶. Complete or fragmentary grinders, used for seed-grinding³⁷ discovered within certain settlements like Biharea³⁸, unidentified sites in Bihor county³⁹, Lăpușel⁴⁰, Oradea/Salca⁴¹, Popeni/Cuceu⁴² as well as the chopped straws in the clay composition used in house making are another evidence of haulm cultivation.

The second branch of the agrarian economy, the animal breeding, is recorded by the bone remains, inventory always present in the researched settlements. In only two cases, Sânniculaul Român⁴³ and Biharia⁴⁴, were carried out osteological tests, impacting the opportunity to generalize the bred animal species or their ratio in the households of the time. The domestic animals (large horned animals, swine, small horned animals, equines) recorded specifically in the two mentioned cases, were an important food source for the inhabitants of the human communities of the respective period, and concurrently, some of the species, especially the bovids were necessary to various farming works. The discovered ploughshares in fact suppose animal drafting.

The gardening, winegrowing, bee-keeping, fishing and hunting, complementing the economic structure, provide insufficient details for any plausible presentation. They encapsulate only the pickaxe found Săcuieni⁴⁵, a tool used in gardening⁴⁶, the bone needles for intertwining fishing nets found at Cefa⁴⁷, the clay weights used also for the fishing nets found at Lăpușel⁴⁸ as well as the bone

³³ Stanciu 1994, 279–322.

³⁴ Stanciu, Matei 1994, 136–155.

³⁵ Kudranak 1961, 234–243; Teodor 1978, 75; Olteanu 1997, 87–88.

³⁶ Stanciu 1994, 299 and n. 17.

³⁷ Dumitrașcu 1986, 31–34; Olteanu 1997, 88–89.

³⁸ Dumitrașcu 1986, 31; Dumitrașcu 1994, 180–190.

³⁹ Dumitrașcu 1986, 31.

⁴⁰ Stanciu 1994, 300.

⁴¹ Dumitrașcu 1986, 31–32.

⁴² Stanciu, Matei 1994, 138.

⁴³ Haimovici 1989, 169–179.

⁴⁴ Haimovici 1988, 121–130.

⁴⁵ Inedit Muzeul Săcuieni.

⁴⁶ Comșa 1980, 175–184.

⁴⁷ Crișan 1993, 14.

⁴⁸ Stanciu 1994, 300–301.

material coming from wild animal species or the fish skeleton present in the sites at Vladimirescu⁴⁹, Sănnicolaul Român⁵⁰ and Biharea⁵¹.

The economic framework is completed by the crafts. Chance finds but especially the systematic excavations performed within settlements or cemeteries revealed a rich inventory consisting of metal pieces and objects (iron, bronze, silver). A first issue which must be addressed concerns the origin of these ores. The area, except for that in the north-east or south-east, is extremely poor from this point of view⁵². Nevertheless, in terms of the two areas, the map of the finds framable to the 8th–10th centuries AD or any other information do not reveal any activity of ore mining, especially of the iron or copper ores⁵³, lying at great depths, hence more difficult to exploit at the time, however not unlikely⁵⁴.

It is possible that the iron was obtained in the western and north-western areas by the mining of poorer ferrous ores (iron oxides, sedimentary rocks which contained iron oxides) found in river banks, land ruptures or swamps and waterholes supplying the so-called “bog ore”⁵⁵. One should also agree with the hypothesis that the metal was imported from intra-Carpathian Transylvania⁵⁶. Its origin is still debated, the metallographic analysis of the items providing certain clues on this subject.

The reduction and processing iron ore process is evidenced by a few finds. One of the categories consists of lumps, bars, ingots and iron scrap to which also adds the bronze, found at Adoni⁵⁷, Biharea⁵⁸, Ghenci⁵⁹, Lăpușel⁶⁰, Mesteacă⁶¹, Râpa⁶², Rădulești⁶³, Sanislău⁶⁴, Săcășeni⁶⁵, Tăuș⁶⁶, Vladimirescu⁶⁷ as well as the

⁴⁹ Barbu, Zdroba 1978, 107.

⁵⁰ Haimovici 1989, 169–179.

⁵¹ Haimovici 1988, 121–130.

⁵² For describe the geographical framework I used following works: Județele Patriei: Arad, Bihor, Satu Mare, Sălaj, Maramureș, București 1980; Badea, Bugă (Ed.) 1992, vol. IV, p. 17–52.

⁵³ Gluck 1976, 98.

⁵⁴ Olteanu, Neagu, Șeclăman 1981, 217–232; Comșa 1995, 301–309; Teodor 1996, 10–20.

⁵⁵ Comșa 1995, 307; Teodor 1996, 12.

⁵⁶ Gluck 1976, 98.; Rusu 1977, 192; Comșa 1995, 304.

⁵⁷ Dumitrașcu 1978, 76.

⁵⁸ Dumitrașcu 1978, 68; Dumitrașcu 1994, 180–190.

⁵⁹ Némethi 1992–1993, 60.

⁶⁰ Stanciu 1994, 302.

⁶¹ Iuga 1979, 312–314; Iuga 1980, 236–239.

⁶² Dumitrașcu 1978, 69.

⁶³ Informație I. Némethi.

⁶⁴ Stanciu 1996, 75.

⁶⁵ Lazin 1975, 70.

⁶⁶ Pădureanu 1985, 40.

⁶⁷ Barbu, Zdroba 1978, 107; Barbu, Zdroba 1979, 186; Pădureanu 1979, 153.

remains of two ore reduction kilns from Ghenci⁶⁸ and Vladimirescu⁶⁹. Their fragmentary state does not allow yet for more pertinent notes on the kiln type for ore reduction in the respective area, further evidence on any other means to the respective effect⁷⁰ lacking also.

Another category of finds includes those recording the metal processing once obtained. Firstly, count the four workshops discovered at Biharea⁷¹, Mesteacăn⁷², Râpa⁷³ and Vladimirescu⁷⁴. Scientifically investigated are only those at Biharea and Râpa, their inventory consisting of objects specific to the processing and manufacturing work of the metal objects: iron spoon for metal casting, chisel, crucibles, moulds, metal processing kilns, iron or bronze slag cakes or debris beside also a few unfinished objects.

The finished products like the ploughshare, sickle, scythe, already mentioned, nails, spike nails, chisels, scissors, knife blades, lighter, handles and rings for buckets, axes, present at Biharea⁷⁵, Beliu⁷⁶, Nuşfalău⁷⁷, Popeni/Cuceu⁷⁸, Râpa⁷⁹, Vladimirescu⁸⁰ or the territory of the county of Bihor⁸¹ further prove metal processing.

Another series of finds are the weapons and harness pieces (arrowheads and spearheads, swords, stirrup, bridles, links, buckles) made of iron, as well as various types of bronze or silver jewellery coming from within isolate graves or cemeteries. Many of them, by their specificities, were assigned to the migrating populations. For this reason it is difficult to say where these objects were produced, the foreigners in most cases being the element who used both the adornment objects and the harness pieces or the weapons on rather expanse geographical regions. The majority suppose the existence of specialised workshops in the field, recorded in fact in Central-South-Eastern⁸² Europe. One may not exclude entirely the possibility that some were made in the western and north-western

⁶⁸ Némethi 1992–1993.

⁶⁹ Gluck 1976, 98; Barbu, Zdroba 1979, 186.

⁷⁰ Teodor 1996, 13–20.

⁷¹ Dumitraşcu 1994, 200–201.

⁷² Iuga 1979, 312–314; Iuga 1980, 236–239.

⁷³ Dumitraşcu 1978, 69.

⁷⁴ Gluck 1976, 98; Barbu, Zdroba 1978, 107.

⁷⁵ Dumitraşcu 1994, 186–195.

⁷⁶ Dumitraşcu 1978, 60.

⁷⁷ Matei 1979, 480–481.

⁷⁸ Stanciu, Matei 1994, 138.

⁷⁹ Dumitraşcu 1978, 69.

⁸⁰ Pădureanu 1985, 40.

⁸¹ Dumitraşcu 1978, 69, n. 6.

⁸² Rusu 1977, 190–192.

territory in permanent workshops or by the travelling artisans⁸³. Evidence to the effect is the mould for casting pendants discovered in the workshop at Biharea, the finished products made by its use, similar to those made in the Byzantine workshops, or in eastern Romania, having analogies among the products carried by the migrants⁸⁴.

Pottery making is another segment of the economy. Pottery is the most numerous archaeological material discovered in all mapped sites. Although it may be agreed that most of it was made in local pottery workshops, until present, in the investigated area, they were identified in only one place, namely at Sânnicolaul Român⁸⁵, specifically the remains of four pottery firing kilns as well as a workshop-house where clay wares were made prior firing. The kilns are of the vertical type, with two chambers, the lower for the fire and the upper for vessel-firing. Such kilns, or of another type⁸⁶, must have functioned in most settlements of the time, the quantity and quality of the pottery (fabric, shape, making) pleading for the existence of specialised workshops.

From the production technique point of view, there are three distinct categories: handmade pottery, slow wheel-turned and fast wheel-turned⁸⁷. The first category is recorded in only a few settlements dating especially to the 8th century or 8th–9th centuries AD, their ratio being small compared to the other categories. The handmade pottery will gradually disappear, the 9th–10th century-sites no longer exhibiting it. The slow-wheel turned vessels predominate quantitatively in the 8th–9th centuries AD compared to those made by the fast wheel. This ratio changes in the 9th–10th centuries AD when the fast wheel-thrown vessels impose themselves, those made by the slow wheel becoming sporadic within the sites. Above notes suppose craftsmanship in terms of fabric quality. For the 8th century or the 8th–9th centuries AD we are dealing, in the case of the handmade and slow-wheel thrown vessels, with a coarse fabric where large grain sand degreasers were used and in only a few cases crushed potshards or shells. The fabric used for the wares dating to the 9th–10th centuries AD is of higher quality (carefully chosen and battered, using small grain sands as ingredients and in smaller quantities), imperatively necessary in their production process by a faster potter's wheel⁸⁸. Depending on the firing technique, there are vessels of a dark or dark-brown colour, the orange or dark-orange pottery being also present. The predominant form is the pot, which shows a few decorations

⁸³ Rusu 1977, 190–192; Olteanu, Neagu, Şeclăman 1981, 226, n. 30; Teodor, 1996, 24–26.

⁸⁴ Dumitraşcu 1994, 201.

⁸⁵ Dumitraşcu, Crişan 1988, 48–54.

⁸⁶ Teodor, 1996, 52–56.

⁸⁷ Stanciu, Matei 1994, 140; Cosma 2001, 35–38.

⁸⁸ Stanciu, Matei 1994, 142, n. 33a; Cosma 2001, 35–38.

consisting of striations and horizontal and waving line strips, in various combinations and shapes⁸⁹.

A series of finds like for instance: iron drawknife (Râpa⁹⁰), clay loom spindles (Biharea⁹¹, Carei⁹², Cicir⁹³, Foieni⁹⁴, Lazuri⁹⁵, Lăpușel⁹⁶, Moroda⁹⁷, Oradea/Salca⁹⁸, Popeni/Cuceu⁹⁹, Sanislău¹⁰⁰, Săcășeni¹⁰¹, Sânnicolaul Român¹⁰² and Vladimirescu¹⁰³, stone grinders, sandstone polishers (Biharea¹⁰⁴, Lăpușel¹⁰⁵, Moroda¹⁰⁶, Nușfalău¹⁰⁷, Popeni/Cuceu¹⁰⁸, Râpa¹⁰⁹, Rădulești¹¹⁰, Săcășeni¹¹¹, Sânnicolaul Român¹¹², Valenii Șomcutei¹¹³ and Vladimirescu¹¹⁴), knife handles, piercers, spinning top, small boxes, all of them of bone (Cefa¹¹⁵, Popeni/Cuceu¹¹⁶, Râpa¹¹⁷, Sânnicolaul Român¹¹⁸ and Vladimirescu¹¹⁹ suppose a series of activities like timber, stone and bone processing, spinning, weaving, fabric and animal skins processing¹²⁰. Their

⁸⁹ Cosma 2002a, 297–389.

⁹⁰ Dumitrașcu 1978, 39.

⁹¹ Dumitrașcu 1994, 180–195.

⁹² Iercoșan 1986–1987, 140.

⁹³ Pădureanu 1985, 40.

⁹⁴ Lazin, Hep 1990, 81.

⁹⁵ Informație I. Stanciu.

⁹⁶ Stanciu 1994, 300.

⁹⁷ Dumitrașcu *et alii* 1970, 164, n. 5; Cosma 2002, 202–203.

⁹⁸ Inedit Muzeul Țării Crișurilor Oradea.

⁹⁹ Stanciu, Matei, 1994, 136.

¹⁰⁰ Stanciu 1996, 74–75.

¹⁰¹ Lazin 1975, 70.

¹⁰² Dumitrașcu 1988, 47–54; Dumitrașcu, Crișan 1990, 102–106.

¹⁰³ Barbu, Zdroba 1979, 185; Barbu 1980, 154.

¹⁰⁴ Dumitrașcu 1994, 180–195.

¹⁰⁵ Stanciu 1994, 300.

¹⁰⁶ Dumitrașcu *et alii* 1970, 164, and n. 5.

¹⁰⁷ Matei 1979, 481.

¹⁰⁸ Stanciu, Matei 1994, 138.

¹⁰⁹ Dumitrașcu 1978, 64.

¹¹⁰ Informație I. Némethi.

¹¹¹ Gh. Lazin 1975, 70.

¹¹² Dumitrașcu, Crișan 1988, 51.

¹¹³ Stanciu 1992, 182.

¹¹⁴ Pădureanu 1985, 40.

¹¹⁵ Crișan 1993, 14.

¹¹⁶ Stanciu, Matei 1994, 138.

¹¹⁷ Dumitrașcu 1978, 64.

¹¹⁸ Dumitrașcu, Crișan 1988, 51–52.

¹¹⁹ Barbu, Zdroba 1978, 107; Barbu, Zdroba 1979, 185–186; Barbu 1980, 154.

¹²⁰ Teodor 1996, 43–45.

numbers is very small and at the same time, the quality of some of the items, their processing is very rudimentary, so that respective activities may be deemed as secondary, domestic occupations, performed by some family members, without being activities of a major role in the economic structure. Some of the finds (stone objects) record skills rather from the knowledge of the qualities of various rock types, even the more so since in the area no stone building, suggesting activities in the field of stone processing and use in construction works, was found. Timber processing is an exception to the above, which definitively had a more important ratio at that time, timber being used in house building¹²¹.

A last issue deserving our attention is that of trade exchanges. Under the circumstances of an autarchic economy, specific to the period, the main exchange coins were the grains. It is worth mentioning there are no coin finds in the area under discussion. It is difficult to examine the existence and how the exchange of goods occurred between the communities from the area. The investigated human settlements and the discovered archaeological material exhibit common features, occasionally identical, realities which record, if not necessarily extensive commercial relations, at least relations between the human communities, a mutual influence regarding the development of their material culture.

Another aspect is that concerning the trade exchanges which the west and north-west of Romania had with other areas. This territory, by its geographical location¹²², was to a certain extent a transit area for the goods arriving from the east or south-east designed for the west or north-west, but also the other way around. The written sources of the period record an extensive salt trade, its transport being made via rafts on the main rivers crossing respective territory. The same sources reveal the existence of ports aligned from the Mureş or the Crişuri specialised in the partial outlet and customs taxation of this product¹²³, however until recently, unidentified archeologically. The salt came from Transylvania, rich in such resources, and was most definitely transported up to the Great Hungarian Plain, Slovakia, Moravia and the Czech Republic¹²⁴. Most definitely, this product was traded also in the western and north-western parts, the salt being a necessity stringent to both people and animals¹²⁵. It may

¹²¹ Cosma 1996, 261–271; Cosma 2003, 283–298.

¹²² Mihăilescu 1971, 9.

¹²³ Roşu 1961, 69–86; Gluck, 1976, 98–99; M. Rusu 1977, 194; Kovach 1980, 193–200; Iambor 1982, 75–85.

¹²⁴ Roşu 1961, 69–86; Gluck, 1976, 98–99; M. Rusu 1977, 194; Kovach 1980, 193–200; P. Iambor 1982, 75–86; Cosma 2001, 158.

¹²⁵ Rusu 1977, 194.

be assumed that beside salt, intra-Carpathian Transylvania and especially the Western Carpathians also supplied the iron in the form of ingots as well as precious metals¹²⁶.

The main trading routes, either by rivers or land, as well as some of the merchandise transited by the west and north-west of Romania are extremely well highlighted in the written reports on the situation in the period just after (the 11th–12th centuries AD)¹²⁷. When following the path of these roads it may be noted that for the 8th–10th centuries AD, most of the mapped settlements lie precisely along their route, a further reason to argue they were used in the respective period for the same purposes.

The aforementioned examples are too few to support a higher level, well-defined economic structure, the specialisation of various branches and also the development of the entire range of activities on the entire investigated area. The reported economic activities most definitely had a higher ratio than that suggested by the current archaeological finds.

In conclusion, we wish to mention that aspects regarding the economy structure, the multiple and complex issues referring to this field, which we attempted to examine, the sometimes personal notes and work hypotheses were made within the limits allowed by the current state of research in the Romanian historiography. Only future investigations and especially the archaeological excavations will improve the available information and multiply the approach opportunities of the proposed topic.

BIBLIOGRAPHY

Barbu 1980,

M. Barbu, *Săpăturile de la Arad-Vladimirescu. Campania 1979*, in *Ziridava*, XII, 1980, 151–163.

Barbu, Zdroba 1978,

M. Barbu, M. Zdroba, *Şantierul arheologic Arad-Vladimirescu. Campania 1977*, in *Ziridava*, X, 1978, 101–121.

Barbu, Zdroba 1979,

M. Barbu, M. Zdroba, *Cercetările arheologice de la Arad-Vladimirescu. Campania 1978*, in *Ziridava*, XI, 1979, 181–193.

¹²⁶ Moraru, Onişor 1971, 15–30; Rusu 1977, 194.

¹²⁷ Roşu 1961, 69–86; Gluck, 1976, 98–99; Rusu 1977, 194; Kovach 1980, 193–200; Iambor 1982, 75–86; Cosma 2001, 158

- Berindei 1977,
I. O. Berindei, *Câmpia Crișurilor. Crișul Repede. Țara Beiușului. Cercetări în geografia României*, București, 1977.
- Bóna 1973,
I. Bóna, *VII. Századi Avar Települések és Árpád-kori Magyar Falu Dunaújvárosban*, Budapest, 1973.
- Chiriță 1967,
D. Chiriță, *Solurile României*, București, 1967.
- Bulgaru 1975,
M. Bulgaru, *Populație și dezvoltare economică*, București, 1975.
- Comșa 1961,
M. Comșa, *Săpăturile de la Nușfalău*, in *MCA*, VII, 1961, 519–529.
- Comșa 1971,
M. Comșa, *Quelques données concernant les rapports des territoires nord-danubiens avec Byzance aux VIe–VIIIe siècles (Pedants d'oreille en forme d'étoile*, in *RÉSEE*, IX, 1971, 3, 377–390.
- Comșa 1980,
M. Comșa, *Grădinăritul în mileniul I e. N. Pe teritoriul României*, in *Pontica*, XIII, 1980, 164–184.
- Comșa 1995,
M. Comșa, *Contribuții privind exploatarea zăcămintelor și obținerea rocilor metalifere pe teritoriul României în mileniul I e. N.*, in *Din Istoria Europei Romane*, Oradea, 1995, 301–309.
- Cosma 2002,
C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României în secolele VIII–X d. H. Ethnic and cultural interferences in the 1st millenium B.C. to the 1st millenium AD 6*, Cluj-Napoca, 2002.
- Cosma 2002a,
C. Cosma, *Die Keramik des 8.–10. Jh. N. Chr. Aus dem Norden und Nordwesten Rumäniens*, in A. Rustoiu, A. Ursuțiu (Hrsg.), *Interregionale und kulturelle Beziehungen im Karpatenraum (2. Jahr. V. Chr. – 1. Jahr. N Chr.)*, Cluj-Napoca, 2002, 297–391.
- Cosma 2003,
C. Cosma, *Dwellings, complexes and domestic annexes uncovered within non-fortified settlements from the 8th–10th centuries AD in the west and north-west of Romania*, in *HA*, 11/2003 (Pula), 283–298.

Crișan 1993,

I. Crișan, *Săpăturile arheologice de la Cefa-La Pădure, județul Bihor, din anul 1992*, in *Crisia*, 23, 1993, 9–35.

Dumitrașcu et alii 1970,

S. Dumitrașcu, D. Mălăiescu, Fl. Dudaș, *Așezarea Dacică de la Moroda din sec. II–IV. e.n.*, in *Lucrări științifice*, Serie B, Oradea, 1979, 161–167.

Dumitrașcu 1978,

S. Dumitrașcu, *Ceramică românească descoperită în Crișana (sec. VIII–XI)*, in *Crisia* 8, 1978, 51–111.

Dumitrașcu 1986,

S. Dumitrașcu, *Pietre de moară rotativă manual (mola manuaria) descoperite în vestul Munților Apuseni*, in *Crisia*, 16, 21–74.

Dumitrașcu, Crișan 1988,

S. Dumitrașcu, I. Crișan, *Cuptoare de ars ceramică descoperite la Sânnicolaul Român, județul Bihor*, in *Crisia*, 18, 1988, 41–119.

Dumitrașcu, Crișan 1990,

S. Dumitrașcu, I. Crișan, *Descoperiri și cercetări arheologice din anul 1988 de la Sânnicolaul Român, județul Bihor*, in *Crisia*, 20, 1988, 97–127.

Dumitrașcu 1994,

S. Dumitrașcu, *Biharia. Săpături arheologice (1973–1980)*. I, Oradea, 1994.

Edroiu, Gyulai 1965,

N. Edroiu, P. Gyulai, *Evoluția plugului în țările române în epoca feudală*, in *ActaMN*, II, 1965, 307–344.

Glück 1976,

E. Glück, *Unele informații provenite din cronicile medievale referitoare la zona Aradului (secolele VIII–X)*, in *Ziridava*, VI, 1976, 73–88.

Glück 1979,

E. Glück, *Considerații privind izvoarele istorice scrise referitoare la ducatul lui Ahtum (prima jumătate a secolului al XI-lea)*, in *Ziridava*, XI, 1979, 243–278.

Györffy 1966,

G. Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, Budapest, 1966.

Haimovici 1988,

S. Haimovici, *Studiul materialului paleofaunistic provenit din stațiunea arheologică de la Biharia (jud. Bihor)*, in *Crisia*, XVIII, 1988, 121–130.

Haimovici 1989,
S. Haimovici, *Studiul osteologic al materialului provenit din aşezarea de la Sânnicolaul Român*, in *Crisia*, XIX, 1989, 169–179.

Hoffmann 1992,
T. Hoffmann, *A Faház (Domus Ligneae) A Középkori Európában*, in *Ház és Ember*, Szentendre, 8, 1992, 5–40.

Horedt 1987,
K. Horedt, *Die Völker Südosteuropas im 6. Bis 8. Jahrhundert, Probleme und Ergebnisse*, in B. Hänsel (Hrsg.), *Die Völker Südosteuropas im 6. Bis 8. Jahrhundert. Südosteuropas Jahrbuch*, München, Berlin, 1987, 11–26.

Iambor 1982,
P. Iambor, *Drumuri şi vămi ale sării din Transilvania in perioada feudalismului timpuriu*, in *ActaMN*, XIX, 1982, 75–85.

Iuga 1979,
G. M. Iuga, *Raport preliminar privind cercetarea arheologică de la Mesteacăn, jud. Maramureş*, in *MCA*, XIII, 1979, 311–314.

Iuga 1980,
G. M. Iuga, *Raport preliminar privind cercetarea arheologică de la Mesteacăn, jud. Maramureş*, in *MCA*, XIV, 1980, 236–239.

Karácsonyi 1994–1995,
C. Karácsonyi, *Date istorice despre apele şi lucrările de hidroamelioraţii efectuate in nord-vestul României (cu referiri la modificările microclimatice, edafice şi biocentrice survenite in urma acestor lucrări)*, in *StComSM*, XI–XII, 1994–1995, 195–233.

Kovach 1980,
G. Kovach, *Date cu privire la transportul sării pe Mureş in secolele X–XIII*, in *Ziridava*, XII, 1980, 193–200.

Kudranác 1961,
J. Kudranác, *Câteva date noi despre agricultura la slavi*, in *ArhMold*, I, 1961, 225–243.

Lazin 1975,
Gh. Lazin, *Cercetări arheologice in sudul judeţului Satu Mare (zona Tăşnad). I.*, in *StComSM*, III, 1975, 61–75.

Lazin 1981–1982,
Gh. Lazin, *Două piese din metal din secolele VIII–IX descoperite in localitatea Lazuri, jud. Satu Mare*, in *StComSM*, V–VI, 1981–1982, 137–141

Moraru, Onișor 1971,
T. Moraru, T. Onișor, *Spălarea aurului din nisipurile aluvionare în Carpații Occidentali*, in *Crisia*, I, 1971, 9–30.

Neamțu 1966,
V. Neamțu, *Contribuții la problema uneltelor de arat din Moldova în perioada feudală*, in *ArhMold*, IV, 1966, 293–316.

Neamțu 1975,
V. Nemațu, *La technique de la production céréalière en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVIIIe siècle*, București, 1975.

Németi 1983,
I. Németi, *Noi descoperiri din epoca migrațiilor din zona Carei (jud. Satu Mare)*, in *SCIVA*, 34, 2, 1983, 134–150.

Németi 1992–1993,
I. Németi, *Repertoriul arheologic al localității Ghenci (com. Căuaș, jud. Satu Mare)*, in *StComSM*, IX–X, 1992–1993, 57–75.

Olteanu 1997,
Șt. Olteanu, *Societatea carpato-danubiano-pontică în secolele IV–XI. Structuri demoeconomice și social-politice*, București, 1997.

Olteanu, Neagu, Șeclăman 1981,
Șt. Olteanu, N. Neagu, D. Șeclăman, *Tehnologia obținerii fierului din minereu și problema continuității istorice pe teritoriul României în mileniul I, e. N.*, in *SCIVA*, 32, 1981, 2, 217–232.

Pascu 1972,
Șt. Pascu, *Populație și societate. Studii de demografie istorică*, Cluj, 1972.

Panaiteescu 1969,
P. P. Panaiteescu, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969.

Pădureanu 1979,
E. D. Pădureanu, *Descoperiri arheologice în hotarul comunei Arad-Vladimirescu*, in *Ziridava*, XI, 1979, 145–180.

Pădureanu 1985,
E. D. Pădureanu, *Contribuții la repertoriul arheologic de pe valea Mureșului Inferior și a Crișului Alb*, in *Crisia*, XV, 1985, 27–51.

Pop 1942,
E. Pop, *Pădurile și destinul nostru național*, București, 1942.

Pop 1996,

I. A. Pop, *Românii și maghiarii în secolele IX–XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1996.

Posea 1959,

Gr. Posea, *Piemonturile din Țara Lăpușului*, în *Probleme de geografie*, VI, 1959, 146–174.

Repertoriu Bihor 1974,

Repertoriul Monumentelor din județul Bihor, Oradea, 1974.

Roșu 1961,

T. Roșu, *Vămi, vaduri și drumuri comerciale bihorene până la jumătatea veacului al XIV-lea*, în *SAI*, III, 1961, 69–86.

Rusu 1977,

M. Rusu, *Transilvania și Banatul în secolele IV–IX*, în *Banatica*, 4, 1977, 169–213.

Rusu 1984,

M. Rusu, *Considerații cu privire la situația social-economică a primelor formațiuni statale românești*, în *ActaMN*, XXI, 1984, 181–195.

Stanciu 1994,

I. Stanciu, *Așezarea prefeudală de la Lăpușel, jud. Maramureș (Cercetările arheologice din anii 1992, 1993)*, în *EphNap*, IV, 1994, 267–322.

Stanciu 1996,

I. Stanciu, *Vestigii medievale timpurii din județul Satu Mare*, în *StComSM*, 13, 1996, 71–79.

Stanciu, Matei 1994,

I. Stanciu, Al. V. Matei, *Sondajele din așezarea prefeudală de la Popeni-Cuceu, jud. Sălaj. Câteva observații cu privire la ceramica prefeudală din Transilvania*, în *ActaMP*, XVIII, 1994, 135–155.

Teodor 1978,

D. Gh. Teodor, *Teritoriul est carpatic în veacurile V–XI*, Iași, 1978.

Teodor 1996,

D. Gh. Teodor, *Meșteșugurile la nordul Dunării de Jos în secolele IV–XI*, Iași, 1996.

CONSIDERAȚII PRIVIND STRUCTURA VIEȚII ECONOMICE ÎN CRIȘANA, SĂTMAR ȘI MARAMUREȘ ÎN SECOLELE VIII–X D. H.

Rezumat

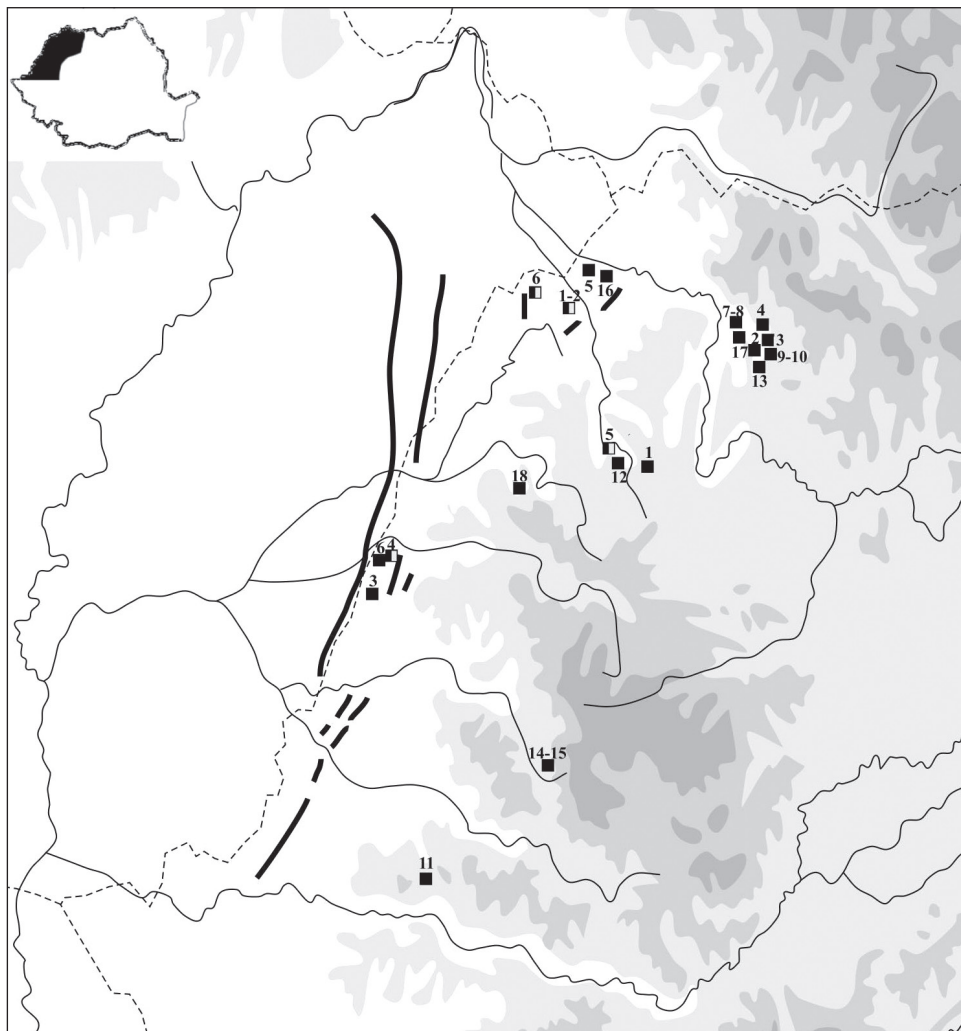
Articolul de față își propune reliefarea structurii economice în arealul vestic și nord-vestic românesc din perioada secolelor VIII–X d. Hr. Realitățile arheologice (așezările și materialele arheologice descoperite în cadrul lor), din respectivul teritoriu, analiza lor, constituie baza dezvoltării subiectului propus spre cercetare.

Cercetările arheologice au relevat existența, pe parcursul secolelor VIII–X d. Hr., a peste 80 de așezări în spațiul vestic și nord-vestic românesc (Harta 1–3). Prezența umană este completată de necropolele și mormintele izolate, descoperite în zona respectivă (Harta 4–6).

Cultivarea plantelor cerealiere și creșterea animalelor au constituit principale preocupări economice ale comunităților umane din vestul și nord-vestul României, cu întâietate a agriculturii în zonele de câmpie și a creșterii animalelor în zonele deluroase și muntoase.

Cadrul economic este întregit de îndeletnicirile meșteșugărești precum olăritul, extragerea și prelucrarea metalelor, prelucrarea lemnului, a pietrei și a osului, țesutul, prelucrarea țesăturilor și a pieilor de animale.

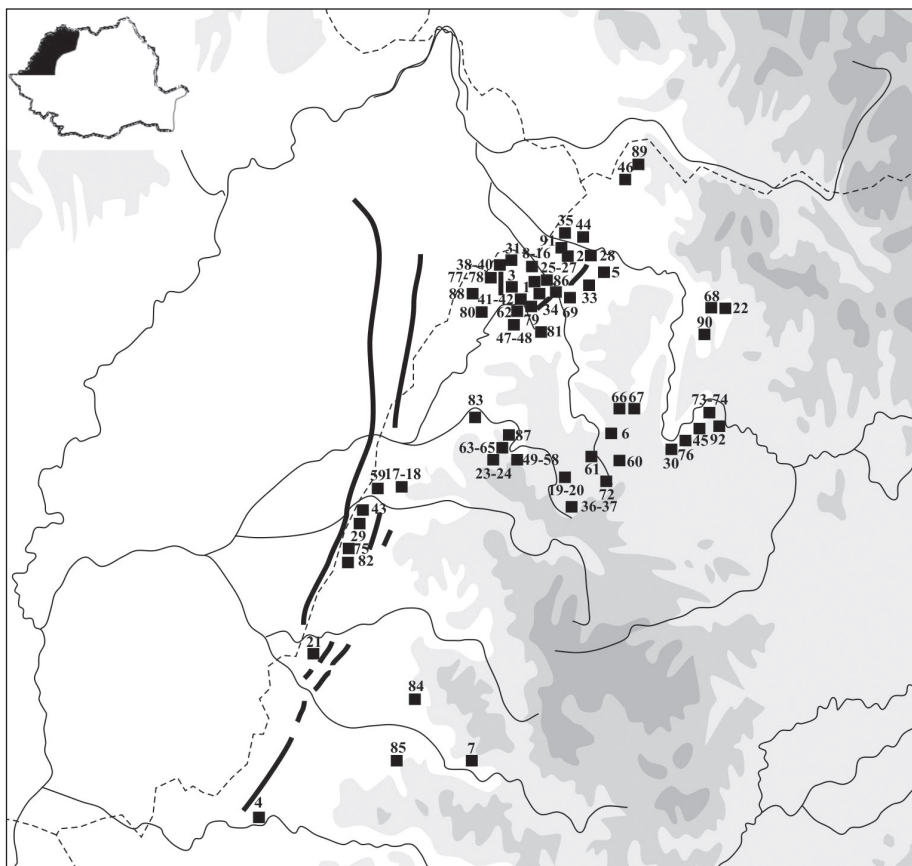
Schimburile comerciale între comunitățile din vestul și nord-vestul României, dar și comerțul dintre respectivul teritoriu cu zonele geografice învecinate, completează cadrul activităților economice din arealul vestic și nord-vestic din secolele VIII–X d. Hr.

Map 1. Settlements from the 8th century / *Harta 1. Așezări din secolul al VIII-lea*

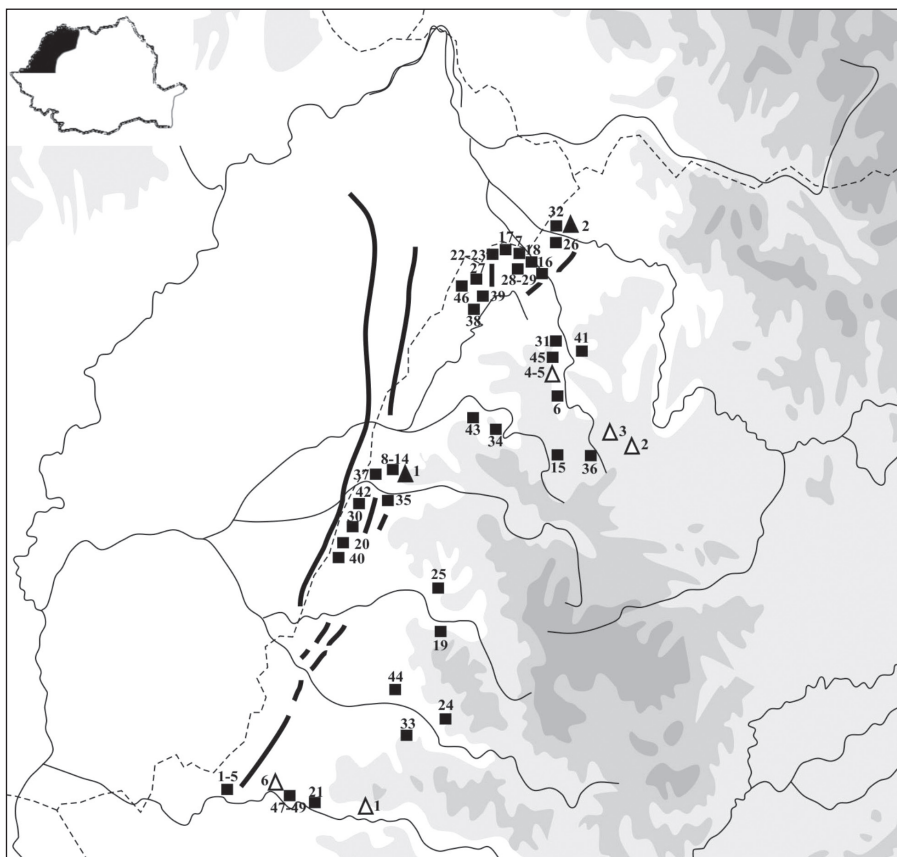
- Settlements between 750 and 850: 3 – Bozânta Mică; 4 – Girișul de Criș; 5 – Nușfalău; 6 – Sanislău / *Așezări din perioada 750 – 850: 3 – Bozânta Mică; 4 – Girișul de Criș; 5 – Nușfalău; 6 – Sanislău*
- Settlements from the 8th century: 1 – Badon; 2 – Băzânta Mică; 3. – Cefa; 4 – Chechiș; 5 – Culciu Mare; 6 – Girișul de Criș; 7–8 – Lăpușel; 11 – Moroda; 12 – Nușfalău; 13 – Oarța de Jos; 14–15 – Petrani; 16 – Tătărești; 17 – Văleni; 18 – Voievozi / *Așezări din secolul al VIII-lea: 1 – Badon; 2 – Băzânta Mică; 3. – Cefa; 4 – Chechiș; 5 – Culciu Mare; 6 – Girișul de Criș; 7–8 – Lăpușel; 11 – Moroda; 12 – Nușfalău; 13 – Oarța de Jos; 14–15 – Petrani; 16 – Tătărești; 17 – Văleni; 18 – Voievozi*

— Earth dikes / *Valuri de pământ*

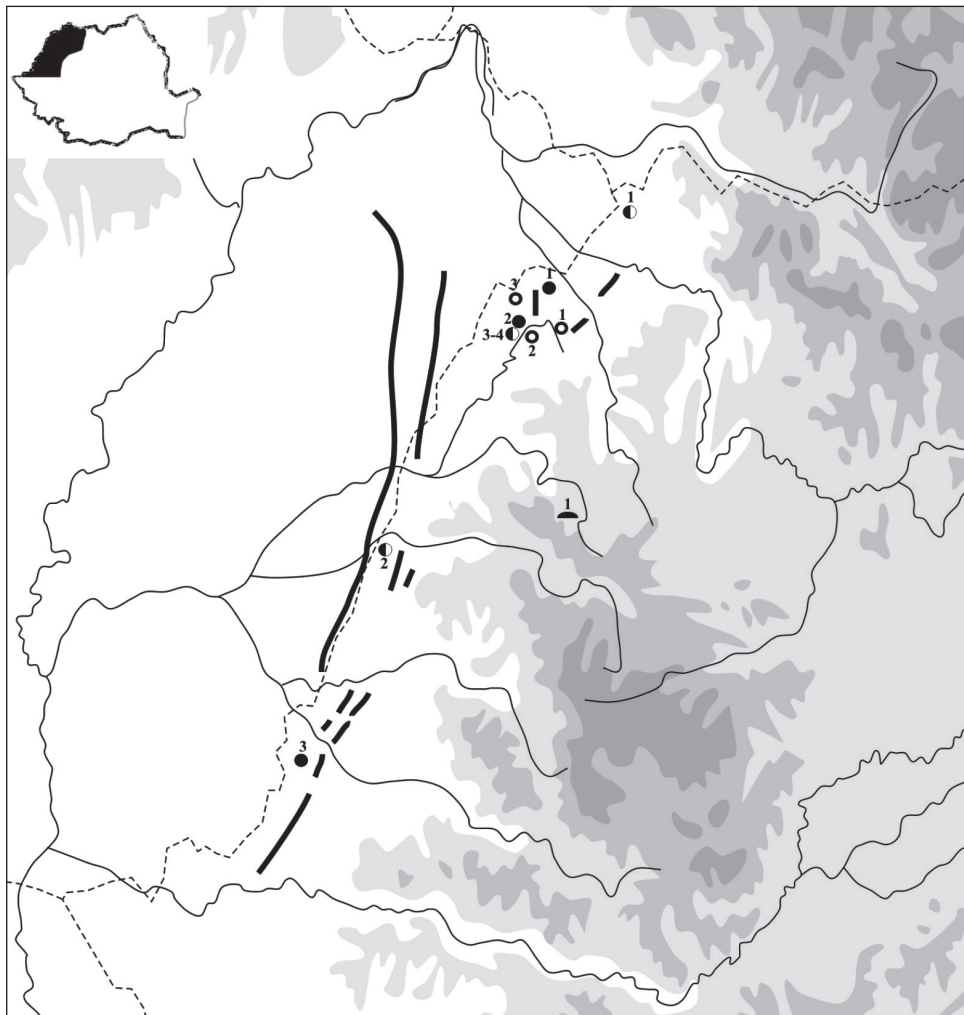
Map 2 / Harta 2

- Settlements from the 8th – 9th centuries: 1 – Acăț; 2 – Aliza; 3 – Andrid; 4 – Arad; 5 – Baba Novac; 6 – Badon; 7 – Beliu; 8–16 – Berea; 17–18 Biharia; 19–20 – Boghiș 21 – Boiu; 22 – Boiu Mare; 23–24 – Bozieș; 25–27 – Carei; 28 – Căpleni; 29 – Cefa; 30 – Ciocmani; 31 – Ciumești; 32 – Cociuba Mare; 33 – Crișeni; 34 – Dindești; 35 – Dorolț; 36–37 – Drighiu; 38–40 – Foieni; 41–42 – Ghenci; 43 – Girișul de Criș; 44 – Lazuri; 45 – Lemniu; 46 – Livada; 47–48 – Mișca; 49–58 – Nușfalău; 59 – Oradea; 60 – Panic; 61 – Pericei; 62 – Pir; 63–65 – Plopiș; 66 – Popeni; 67 – Popeni/Cuceu; 68 – Prislop; 69 – Rădulești; 70–71 – Râpa; 72 – Recea; 73–74 Rogna; 75 – Roit; 76 – Rus; 77–78 – Sanislău; 79 – Săcășeni; 80 – Săcueni; 81 – Sărăud; 82 – Sânicolaul Român; 83 – Suplacul de Barcău; 84 – Șicula; 85 – Tauț; 86 – Unimăt; 87 – Valcău de Jos; 88 – Valea lui Mihai; 89 – Vama; 90 – Vălenii Șomcutei; 91 – Viile Satu Mare; 92 – Zalha /
- Așezări din secolele VIII–IX: 1 – Acăț; 2 – Aliza; 3 – Andrid; 4 – Arad; 5 – Baba Novac; 6 – Badon; 7 – Beliu; 8–16 – Berea; 17–18 Biharia; 19–20 – Boghiș 21 – Boiu; 22 – Boiu Mare; 23–24 – Bozieș; 25–27 – Carei; 28 – Căpleni; 29 – Cefa; 30 – Ciocmani; 31 – Ciumești; 32 – Cociuba Mare; 33 – Crișeni; 34 – Dindești; 35 – Dorolț; 36–37 – Drighiu; 38–40 – Foieni; 41–42 – Ghenci; 43 – Girișul de Criș; 44 – Lazuri; 45 – Lemniu; 46 – Livada; 47–48 – Mișca; 49–58 – Nușfalău; 59 – Oradea; 60 – Panic; 61 – Pericei; 62 – Pir; 63–65 – Plopiș; 66 – Popeni; 67 – Popeni/Cuceu; 68 – Prislop; 69 – Rădulești; 70–71 – Râpa; 72 – Recea; 73–74 Rogna; 75 – Roit; 76 – Rus; 77–78 – Sanislău; 79 – Săcășeni; 80 – Săcueni; 81 – Sărăud; 82 – Sânicolaul Român; 83 – Suplacul de Barcău; 84 – Șicula; 85 – Tauț; 86 – Unimăt; 87 – Valcău de Jos; 88 – Valea lui Mihai; 89 – Vama; 90 – Vălenii Șomcutei; 91 – Viile Satu Mare; 92 – Zalha*

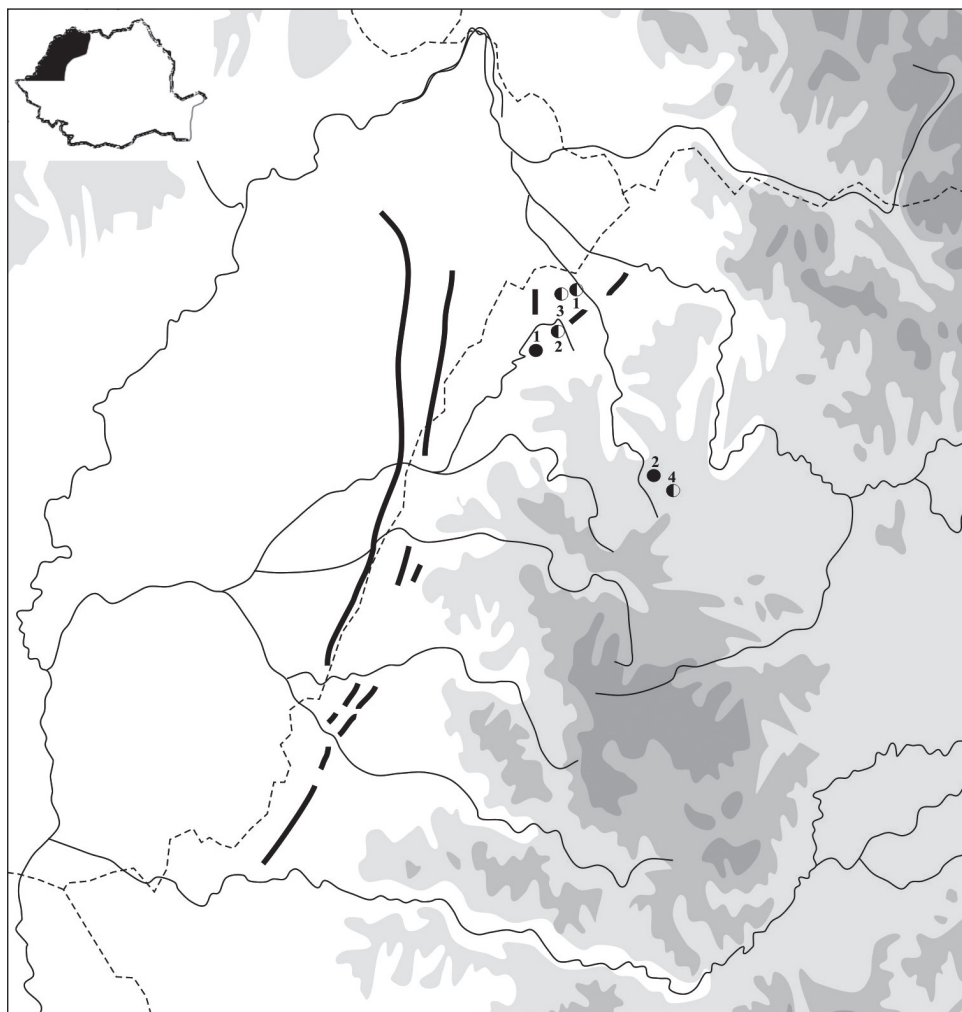
Map 3. Settlements and fortifications from the 9th–10th centuries / Harta 3. Așezări și fortificații din secolele IX–X

- Settlements from the 9th–10th centuries: 6 – Bădăcin; 7 – Berea; 8–14 – Biharia; 15 – Boghiș; 16 – Carei; 17 – Cămin; 18 – Căpleni; 19 – Cărăsău; 20 – Cefa; 21 – Cicir; 22–23 – Ciumești; 24 – Clit; 25 – Cociuba Mare; 26 – Culciu Mare; 27 – Curtuiușeni; 28–29 – Ghenci; 30 – Girișul de Criș; 31 – Girtelecul Șimleului; 32 – Lazuri; 33 – Moroda; 34 – Nușfalău; 35 – Oradea; 36 – Recea; 37 – Santăul Mic; 38 – Săcueni; 39 – Sălacea; 40 – Sănnicolaul Român; 41 – Sâncraiu Silvaniei; 42 – Sănandrei; 43 – Suplacul de Barcău; 44 – Șicula; 45 – Șimleul Silvaniei; 46 – Valea lui Mihai; 47–49 – Vladimirescu / Așezări din secolele IX–X: 6 – Bădăcin; 7 – Berea; 8–14 – Biharia; 15 – Boghiș; 16 – Carei; 17 – Cămin; 18 – Căpleni; 19 – Cărăsău; 20 – Cefa; 21 – Cicir; 22–23 – Ciumești; 24 – Clit; 25 – Cociuba Mare; 26 – Culciu Mare; 27 – Curtuiușeni; 28–29 – Ghenci; 30 – Girișul de Criș; 31 – Girtelecul Șimleului; 32 – Lazuri; 33 – Moroda; 34 – Nușfalău; 35 – Oradea; 36 – Recea; 37 – Santăul Mic; 38 – Săcueni; 39 – Sălacea; 40 – Sănnicolaul Român; 41 – Sâncraiu Silvaniei; 42 – Sănandrei; 43 – Suplacul de Barcău; 44 – Șicula; 45 – Șimleul Silvaniei; 46 – Valea lui Mihai; 47–49 – Vladimirescu
- ▲ Fortifications from the 10th century (possible dating): 1 – Biharia; 2 – Satu Mare / Fortificații din secolul al X-lea (datare posibilă): 1 – Biharia; 2 – Satu Mare
- △ Fortifications between 950 and 1050: 1 – Cladova; 2 – Moigrad; 3 – Zalău/Ortelec; 4–5 – Șimleul Silvaniei; 6 – Vladimirescu / Fortificații din perioada 950 – 1050: 1 – Cladova; 2 – Moigrad; 3 – Zalău/Ortelec; 4–5 – Șimleul Silvaniei; 6 – Vladimirescu
- Earth dikes / Valuri de pământ

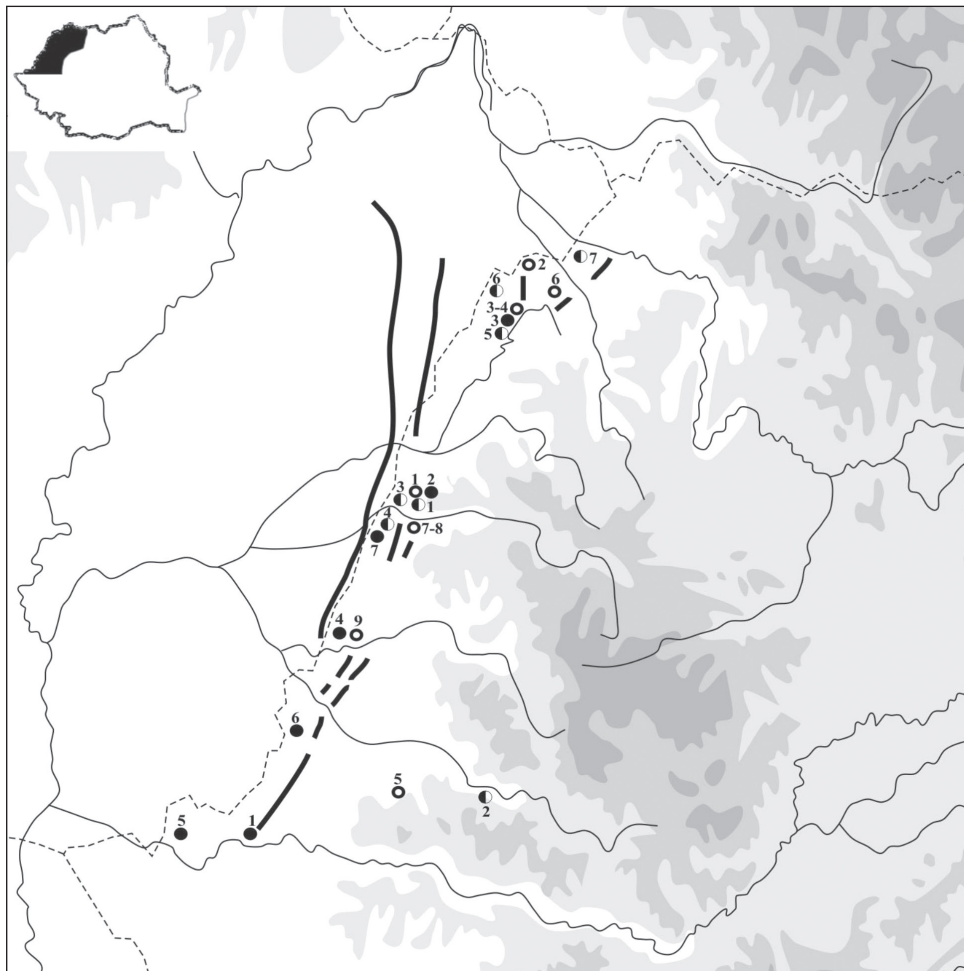
Map 4. Funerary findings from the 8th century / Harta 4. *Descoperiri funerare din secolul al VIII-lea*

- Cemeteries and inhumation graves between 630 and 670: 1 – Cheșereu; 2 – Căuaș; 3 – Valea lui Mihai / *Cimitire și morminte de înhumare din perioada 630 – 670: 1 – Cheșereu; 2 – Căuaș; 3 – Valea lui Mihai*
- Cemeteries and inhumation graves between 710/720 and 810/830: 1 – Dindești; 2 – Săcueni; 3 – Socodor / *Cimitire și morminte de înhumare din perioada 710/720 – 810/830: 1 – Dindești; 2 – Săcueni; 3 – Socodor*
- Cremation barrow cemetery between 700 and 810 / 830: 1 – Nușfalău / *Cimitir tumular de incinerare din perioada 700 – 810 / 830: 1 – Nușfalău*
- Burial findings with uncertain character from the 8th century: 1 – Cicârlău; 2 – Girișul de Criș; 3–4 – Girișul de Criș / *Descoperiri funerare din secolul al VIII-lea, cu caracter incert: 1 – Cicârlău; 2 – Girișul de Criș; 3–4 – Girișul de Criș*
- Earth dikes / *Valuri de pământ*

Map 5. Funerary findings between 700 and 950 / *Harta 5. Descoperiri funerare din perioada 700–950*

- Burial findings with uncertain character from the 8th century: 1 – Dindești; 2 – Ghenci; 3 – Irina; 4 – Moigrad / *Descoperiri funerare din secolul al VIII-lea, cu caracter incert: 1 – Dindești; 2 – Ghenci; 3 – Irina; 4 – Moigrad*
- Inhumation cemeteries of Köttlach type from the 10th century: 1. Sălăcea; 2 – Zalău / *Cimitire de înhumare de tip Köttlach, din secolul al X-lea: 1. Sălăcea; 2 – Zalău*
- Earth dikes / *Valuri de pământ*

Map 6. Funerary findings from the 10th century / Harta 6. Descoperiri funerare din secolul al X-lea

- Cemeteries and inhumation graves from first half of the 10th century: 1 – Arad; 2 – Biharia; 3 – Galoşpetreu; 4 – Salonta; 5. Şeitin; 6 – Şiclău; 7 – Tărian / Cimitire şi morminte de înhumare din prima jumătate a secolului al X-lea: 1 – Arad; 2 – Biharia; 3 – Galoşpetreu; 4 – Salonta; 5. Şeitin; 6 – Şiclău; 7 – Tărian
- Cemeteries and inhumation graves of Bjelo-Brdo type from second half of the 10th century 1. Biharia; 2. Ciumeşti; 3–4 – Curtuiuşeni; 5. Mâsca; 6 – Moftinu Mic; 7 – Oradea; 9. Oradea; 9 – Salonta / Cimitire şi morminte de înhumare de tip Bjelo-Brdo, din cea de a doua jumătate a secolului al X-lea: Biharia; 2. Ciumeşti; 3–4 – Curtuiuşeni; 5. Mâsca; 6 – Moftinu Mic; 7 – Oradea; 9. Oradea; 9 – Salonta
- Burial findings with uncertain character from the 10th century: 1 – Cauaceu; 2 – Răpsig; 3 – Santăul Mic; 4 – Sănandrei; 5 – Tarcea; 6 – Valea lui Mihai; 7 – Vetiş / Descoperiri funerare din secolul al X-lea, cu caracter incert: 1 – Cauaceu; 2 – Răpsig; 3 – Santăul Mic; 4 – Sănandrei; 5 – Tarcea; 6 – Valea lui Mihai; 7 – Vetiş
- Earth dikes / Valuri de pământ

DELIMITAREA SPAȚIULUI EXTERIOR ILUSTRATĂ ÎN PICTURA MEDIEVALĂ SUD-TRANSILVĂNEANĂ (SEC. XV-XVI)

*Adrian Stoia**

Cuvinte cheie: pictură de panou, pictură murală, cultură materială, sudul Transilvaniei, secolele XV-XVI, ev mediu târziu

Keywords: panel picture, mural picture, material culture, southern Transylvania, 15th-16th centuries, late Middle Ages

Localizată în spațiul sacru al monumentului de cult arta ecleziastică medievală a fost dedicată bineînțeles, în primul rând, unei funcții spirituale, cu o caracteristică didacticistă. Abia la sfârșitul secolului al XIX-lea, dar mai cu seamă în secolul XX a intrat în atenția cercetătorilor, dar și atunci a fost atins mai ales aspectul artistic, istoric sau arheologic. În a doua jumătate a secolului al XX-lea, cercetarea s-a aplecat și asupra culturii materiale ilustrate aici, folosindu-se în acest scop de imaginile suprapuse în straturi de culoare, adesea prea precar conservate.

Recunoaștem astăzi că studiul acestui domeniu nu poate fi completă doar din perspectiva cercetării arheologice sau a documentelor păstrate și ele fragmentar.

Ne vom folosi deci în continuare de tot ceea ce avem la îndemână, mergând la sursa acestor informații. Iar în acest caz arta vizuală ne vine în întâmpinare cu numeroase imagini-document. Le vom repertoria și descrie, încercând în continuare să identificăm, în cazul de față, doar tipul de delimitare al spațiului exterior: împrejmuiiri, îngrădituri și deschideri (porți).

Dacă în spațiul urban, aflat în plină dezvoltare economică și, implicit, arhitecturală, piatra și cărămida au fost apreciate și folosite la ridicarea locuințelor sau a lăcașurilor de cult, în mediul rural, lemnul a fost materialul de construcție cel mai utilizat, preferat de cei mai puțin potenți financiar. De la clădiri și dependențe de utilitate publică sau privată până la spații de depozitare,

* Editura Andreiana Sibiu, str. Mitropoliei, nr. 35, e-mail: adistoia@yahoo.com

ateliere de prelucrare a obiectelor, mori de măcinare a cerealelor sau împrejmui/îngrădiri ale terenurilor, lemnul a rămas materialul folosit cu prioritate, asociat uneori cu piatra sau cărămida.

În urma extinderii treptate a pământului folosit în agricultură, materialul lemnos a fost și cel mai la îndemână element de construcție. A fost prelucrat în cele mai diverse forme, de la obiecte de veselă, unelte, mobilier până la construcțiile în care oamenii își petreceau traiul zilnic.

Spațiul din afara locuinței sau gospodăriei, dinamic, comun tuturor membrilor colectivității, dedicat deplasării, interacționării sau activităților publice, opus prin definiție spațiului static, intim, al locuinței, a fost separat printr-un obstacol, o protecție care niciodată nu a fost imposibil de trecut, dar care demarca cele două lumi: cea personală și cea colectivă.

Împrejmuirea terenului cu un gard din material lemnos (nuiele împletite, crengi, stuf, scândură tăiată), din piatră sau din cărămidă a apărut din nevoia de siguranță a comunității sau a individului. A fost ideea unei stavile în fața necunoscutului, a pericolului iminent. În incintă se putea pătrunde prin cadrul porții sau peste „pârleaz” – „o scândură de circa 1 m lungime, fixată orizontal pe doi pari la jumătatea gardului”¹. Este cunoscută folosirea gardului împletit din nuiele, formă de împrejmuire realizată din dispoziția primarului Vienei în anul 1444². Desigur, câteva milenii anterior omul se folosisese de aceleași mijloace aflate la îndemână.

Îngrădirea unui spațiu printr-un obstacol desemna destul de clar, pentru oricine, dreptul exclusiv de folosință al terenului respectiv. Dar mai simboliza și cele două laturi de desfășurare a vieții: cea intimă, de refugiu, personală, familială și cea exterioară, comunitară, publică. Locul de trecere obișnuit între acestea două, întotdeauna s-a realizat prin cadrul porții. Încărcată cu multiple semnificații, legislative, sociale, mistice, această „trecătoare” între cele două lumi a fost recunoscută implicit de societate.

Este cunoscută folosirea acestor materiale și în cadrul sistemelor defensive. În timpul acțiunilor comune întreprinse pe Dunăre împotriva turcilor în anul 1445, cronica cavalerului Walerand de Wavrin amintește de desfacerea unui gard din pari de lemn folosit ca sistem de apărare a unei fortificații turcești³. Un asemenea gard fortifica și orașul Nicopole, împrejmuire plasată în râu între parapetii de apărare⁴. Desigur, astfel de fortificații erau întâlnite la majoritatea sistemelor de apărare, deoarece erau relativ ușor de realizat și puneau o piedică temporară în calea unui eventual inamic, acordând acele momente esențiale în cadrul apărării.

¹ Pavelescu 2014, 112.

² Fabini 1982, 30.

³ Holban 1968, 95.

⁴ Holban 1968, 113.

Împrejmuirea gospodăriei sau a unui teren realizată prin construcția unui gard din nuiiele împletite sau a unui gard din scânduri de lemn, așezate vertical sau orizontal, este ilustrată și în pictura de panou a polipticelor medievale, în scena *Rugăciunea de pe Muntele Măslinilor* sau în pictura cu tema *Nașterea Domnului*, mai rar fiind reprezentată în cazul picturii murale. Nu îi excludem însă prezența în acest spațiu, dovadă fiind scene similare pictate în biserica ev. din Mediaș sau de la Mălâncrav.

Să încercăm în cele ce urmează o succintă repertoriere a unor astfel de imagini, conștienți fiind că exemplele sunt mult mai numeroase. Deoarece imagini-document găsim suficiente în arta medievală sud-transilvăneană, mai precis în pictura polipticelor și în pictura murală a bisericilor săsești din Transilvania, ne vom limita de această dată cercetarea la acest spațiu geografic. Cadrul istoric înspre care ne-am direcționat cercetarea corespunde secolelor XV–XVI, acolo unde am găsit cele mai convingătoare exemple.

Polipticul bisericii din Beia (jud. Brașov) datat în anul 1513, atribuit ipotetic pictorului „Johannes Stoss” din Sighișoara, oferă o astfel de imagine. Pe voletul din partea stângă sus, văzut din față, al ansamblului închis, este zugrăvită scena *Rugăciunea din grădina Ghetsimani*. Hristos îngenunchiat în rugăciune este reprezentat în planul central, acoperind aproape jumătate din zona mediană a panoului. În spatele său este ilustrat un gard din lemn, în poarta căruia, vizibil înghesuiți, sunt reprezentați câțiva soldați. Poarta înaltă, compusă din doi stâlpi masivi de lemn, are prinse la partea superioară două contrafișe din bârnă care susțin acoperișul din șindrilă în două ape. Imaginea arhitecturii porții pare contemporană. În mediul rural îndeosebi încă pot fi văzute asemenea construcții de utilitate privată. Prin cadrul porții, un grup de ostași înarmați cu lănci și halebarde intră ghidați de trădătorul Iuda care, cu mâna dreaptă, le arată poteca grădinii, în timp ce în mâna stângă strânge cu satisfacție la piept punga cu bani, prețul trădării. (Pl. 1.1)

Cu o iconografie asemănătoare a voletilor, ansamblul închis al polipticul din Cund (jud. Mureș), databil în primele două decenii ale secolului al XVI-lea și dedicat Sf. Nicolae, atribuit ipotetic aceluiași pictor⁵, ilustrează și el pe unul din voleturi tema *Rugăciunea de pe Muntele Măslinilor*. Gardul care delimitează spațiul grădinii a fost ridicat pe un schelet de pari bătuți în pământ, cuprinși într-o împletitură de nuiiele transpusă orizontal. Poarta este ilustrată la fel cu cea de pe voletul polipticului din Beia, acoperișul din șindrilă este sprijinit pe două contrafișe din bârnă de lemn. Parcă același grup de oșteni, îmbrăcați în echipament militar și dotați cu halebarde, se grăbesc să intre prin deschiderea porții, având același personaj drept călăuză (Pl. 1.2) Analogii apropiate ale acestui tip de construcție se găsesc în gravurile lui Israhel van Meckenem.

⁵ Firea 2010, 125; Fabini 2012, 158.

Reproducând aceeași iconografie, a cărei temă principală este *Ciclul Patimilor*, ansamblul închis al polipticului din Dupuș (jud. Sibiu), databil în ultimul sfert al secolului al XV-lea⁶ și păstrat în nava nordică a Bisericii evanghelice din Mediaș, înfățișează pe panoul din stânga, sus, scena *Rugăciunea de pe Muntele Măslinilor*. În plan median, Hristos este reprezentat așezat în rugăciune, înconjurat de apostolii cuprinși de somn. În spatele unei stânci, pictat în plan secund, se află gardul din scânduri de lemn așezate vertical, cu partea superioară terminată în unghi ascuțit, prin a cărui poartă pătrunde Iuda, arătând cu o mână drumul de urmat soldaților. Aceștia, îmbrăcați în echipament militar, dotați cu lănci, steaguri și halebarde, se pregătesc să intre în grădină prin poarta formată doar din cei doi stâlpi de lemn, sculptați în unghi ascuțit la partea superioară. (Pl. 1.3)

Un gard asemănător, construit în aceeași tehnică, cu scândurile la partea superioară în unghi ascuțit și prinse între ele cu ajutorul unui lățișor, este pictat pe polipticul din Fișer (jud. Brașov). Datat printr-o inscripție în anul 1522⁷, polipticul dedicat Sf. Martin tratează și el, pe panourile pictate ale ansamblului închis, tema *Patimilor*, ale căror episoade se succed începând cu panoul din partea de sus, stânga, văzut din față. În planul superior al câmpului pictat cu tema *Rugăciunea de pe Muntele Măslinilor*, în spatele vegetației bogate din grădină, sunt redată gardul și poarta formată din stâlpii înalți, acoperită cu șindrilă în două ape. În spatele porții, un grup numeros de soldați înarmați sunt conduși de Iuda care, cu mâinile duse la ochi, încearcă să zărească grupul apostolilor și pe Iisus. Acoperișul porții este realizat în două ape, sprijinit pe contrafișe și este redat identic cu porțile pictate pe panourile polipticelor din Beia, Cund și Hălchiu. (Pl. 1.4)

Databil în prima jumătate a secolului al XVI-lea⁸, polipticul bisericii evanghelice de la Hălchiu (jud. Brașov) este închinat *Sfinților Apostoli*. Ansamblul închis redă, pe extradossalul voleyilor, scene din *Ciclul Patimilor*, începând cu *Rugăciunea de pe Muntele Măslinilor*. În registrul superior al panoului este reprezentată o împrejmuire ridicată pe parii bătuți în pământ, cuprinși în împletitura de nuiete confecționată orizontal. La mijlocul gardului este vizibilă poarta construită din stâlpi de lemn, pe care se sprijină acoperișul din șindrilă, susținut de contrafișele din bârnă. (Pl. 1.5)

Un gard din scânduri de lemn prinse între ele cu ajutorul unor lați, cu partea superioară a fiecărei bucăți în unghi ascuțit, este reprezentat pe predela polipticului de la Jimbor (jud. Brașov)⁹. Piesa este databilă în al doilea deceniu

⁶ Firea 2010, 131; Nagy-Sarkadi 2008, 179.

⁷ Roth 1916, 87; Firea 2010, 157; Nagy-Sarkadi 2008, 223.

⁸ Firea 2010, 166; Nagy-Sarkadi 2008, 169.

⁹ Conform cercetătorului C. Firea această piesă nu își are încă stabilit cu precizie locul de proveniență (Firea 2010, 192).

al secolului al XVI-lea¹⁰. În spatele personajelor participante la eveniment este redat gardul și poarta mare din lemn, elemente care delimitează spațiul ordonat al grădinii de peisajul salbatic pictat în fundal. (Pl. 1.6)

Pe panoul pictat cu tema *Rugăciunea de pe Muntele Măslinilor*, situat în partea dreaptă, sus, văzut dinspre privitor, al aceluiași poliptic, în spatele lui Iisus aflat în rugăciune, în fundalul scenei se zărește gardul din lemn și poarta pe care intră soldații Templului, conduși de Iuda. Gardul este compus din scânduri de lemn late, transpuse vertical, tăiate în unghi ascuțit la partea superioară și prinse între ele cu lați din lemn. Poarta este formată din doi stâlpi groși pe care este montat acoperișul în două ape cu o învelitoare din șindrilă, susținută la margini de două contrafișe din lemn. (Pl. 2.1)

Polipticul Bisericii evanghelice din Mălâncrav (jud. Sibiu), databil în a doua jumătate a secolului al XV-lea¹¹, înfățișează în două panouri ale ansamblului festiv (*Nașterea Domnului* și *Închinarea Magilor*) reprezentarea gardului din nuiele, ca parte componentă a staulului în care s-a născut Hristos. Este ilustrat și aici același tip de gard din nuiele susținut de pari bătuți în pământ, imagine desigur întâlnită de pictor în viața cotidiană atât a Transilvaniei, cât și de pe întreg teritoriul european. Modelul este posibil să fie preluat de autor și din exemplele grafice care circulau în epocă, dar la fel de posibil este să fie preluat din tipologia împrejmuirilor existente în acea perioadă, folosite până în zilele noastre. (Pl. 2.2)

Ansamblul închis al polipticului din Mediaș (jud. Sibiu), databil în ultimele decenii ale secolului al XV-lea¹², înfățișează în cele opt panouri componente, scene din *Ciclul Patimilor*, începând cu scena *Prinderea lui Iisus*. Și aici este reprezentat, în plan secund, gardul din nuiele ridicat pe un schelet de pari bătuți în pământ, dar și o poartă din lemn, cu acoperișul din șindrilă, în două ape, susținut de două contrafișe ușor arcuite înspre interiorul grădinii, prinse de stâlpii verticali. În partea superioară a panoului, în fundal, este reprezentat orașul medieval cu arhitectura gotică a caselor, cu pinion în trepte și turnuri zvelte, cu acoperișuri înalte împodobite cu fleuroane. Un tip identic de poartă și gard a fost realizat de către Israhel van Meckenem, modelul acestuia servind, posibil, pictorului anonim al polipticului medieșan. (Pl. 2.3)

Retablul din Prejmer (jud. Brașov), databil la mijlocul secolului al XV-lea¹³, prezintă în iconografia sa, pe trei dintre voletii părții festive, imaginea gardului din nuiele ridicat pe un schelet de pari bătuți în pământ. Este ilustrat în fundalul

¹⁰ Nagy-Sarkadi 2008, 156; Firea 2010, 190.

¹¹ Firea 2010, 210.

¹² Roth 1916, 37; Guy Marica 1970, 113; Fabini 1982, 29; Firea 2010, 224.

¹³ Vătășianu 1959, 779; Kertesz 1991, 77; Richter 1992, 41; Firea 2010, 249; Nagy-Sarkadi 2008, 193.

scenelor: *Învierea lui Hristos* (Pl. 2.4), *Punerea în mormânt și Mironosițele la mormânt*.

Polipticul din Roadeș (jud. Brașov), databil în prima jumătate a secolului al XVI-lea¹⁴, aflat spre păstrare în Biserica Evanghelică Johanniskirche din Sibiu, deține și el, pe ansamblul închis, un panou pictat cu tema *Rugăciunea de pe Muntele Măslinilor*. Și aici, în spatele Mântuitorului aflat în rugăciune, sunt reprezentați soldații înarmați care pătrund în grădină printr-o poartă înaltă din lemn. În stânga și în dreapta porții acoperite, un gard din uluci prinși în pământ, separă spațiul grădinii de ținutul muntos înfățișat în fundal. (Pl. 2.5)

Imaginea unui gard din scânduri de lemn prinse vertical și a unei porți cu acoperiș în două ape, sprijinit pe contrafișe, este ilustrată pe panoul pictat cu tema *Rugăciunea de pe Muntele Măslinilor*, parte componentă a polipticului de la Sibiu, datat în prima jumătate a secolului al XVI-lea. (Pl. 2.6)

Delimitarea spațiului printr-un gard din nuiele, ridicat pe un schelet de pari bătuți în pământ și cuprinși într-o împletitură de nuiele transpusă orizontal la partea superioară a parilor, poate fi identificat în pictura predelei polipticului de la Șmig (jud. Sibiu). Polipticul este databil în primul sfert a secolului al XVI-lea¹⁵. Spațiul de trecere este marcat de o poartă din lemn cu acoperișul din șindrilă, sprijinit pe două contrafișe. În spațiul deschis al porții, la care este vizibilă și ușa din scânduri de lemn, grupul apostolilor îl așteaptă liniștiți pe Iisus care își ia la revedere de la Maria și de la celelalte mironosițe. (Pl. 3.1)

Pe altarul principal al Bisericii „din Deal” de la Sighișoara este amplasată o predelă triptic, databilă în primele două decenii ale secolului XVI-lea¹⁶, provenită, probabil, de la biserica parohială din Șaeș. Pe cele trei panouri sunt zugrăvite scene din Ciclul Patimilor: *Rugăciunea de pe Muntele Măslinilor*, *Răstignirea* și *Coborârea de pe cruce*. În primul panou, Hristos este ilustrat așezat în rugăciune, înfățișat în zona mediană a imaginii. În fundalul unor stânci este reprezentat gardul din scânduri de lemn așezate vertical și poarta înaltă cu acoperiș din șindrilă prin care tocmai a intrat grupul numeros al soldaților, înfățișați în culori închise, în puternic contrast cu veșmântul alb al Mântuitorului. (Pl. 3.2)

Pe o predelă atribuită pictorului *Vincentius*, databilă în primele decenii ale secolului al XVI-lea¹⁷ și aflată spre păstrare în Muzeul Național Brukenthal din

¹⁴ Firea 2010, 266.

¹⁵ Roth 1916, 71; Vătășianu 1959, 789; Firea 2010, 367. Mulțumesc pe această cale MNAR pentru fotografiile puse cu amabilitate la dispoziție.

¹⁶ Roth 1916, 110; Richter 1992, 248; Vătășianu 1959, 791, 797; Firea 2010, 356; Nagy-Sarkadi 2008, 239.

¹⁷ Roth 1916, 153; Vătășianu 1959, 798; Kertesz 1991, 76; Firea 2010, 333; Nagy-Sarkadi 2008, 207.

Sibiu, în spatele îngerului de lângă Iisus este ilustrată o grădină în care este săpat un mormânt. Predela, cu tema *Iisus Înviat se arată Mariei*, redă în fundal, lângă zidul mormântului, pe Iisus cel Înviat propovăduind mironosițelor. Grădina este înconjurată de un gard din nuiete împletite, ridicat pe țăruii înfipti în pământ. (Pl. 3.3)

Biserica evanghelică „Sf. Margareta” din Mediaș păstrează încă o parte din pictura murală, parțial acoperită de modificările arhitecturale pe care le-a suferit monumentul în prima parte a secolului al XV-lea¹⁸. O inscripție, pe un chenar dintre registre, datează pictura în anul 1420¹⁹. Pe suprafața peretelui nordic al navei centrale, în scena *Rugăciunea de pe Muntele Măslinilor*, parte a *Ciclului Patimilor* ilustrat aici, se poate identifica imaginea unui gard. În spatele lui Hristos, îngenunchat în rugăciune, este zugrăvit gardul din nuiete împletite, ridicat pe un schelet de pari bătuți în pământ. Lăsat de restauratorul picturii într-o culoare deschisă, lipsit de detalii, gardul se află în contrast puternic cu fundalul albastru al cerului și cu veșmintele colorate ale participanților la eveniment. (Pl. 3.4) Același tip de gard împletit este ilustrat de pictor în scena *Nașterea Domnului* realizată în fresca corului bisericii din Mălâncrav (jud. Sibiu).

În fresca Bisericii evanghelice „din Deal” de la Sighișoara (jud. Mureș), pictură realizată în mai multe etape de meșteri activi în orașul de pe Târnava Mare, este vizibil un gard și o poartă din bârne de lemn deasupra cu un acoperiș în două ape cu învelitoare ceramică. În fața porții este redat un sfânt (Francisc?) îngenunchat în fața lui Iisus²⁰. Pictura se păstrează astăzi într-o stare avansată de degradare. (Pl. 3.5)

Concluzii

Acest tip de garduri din nuiete împletite sau din scânduri transpuse vertical sau orizontal a fost utilizat curent în lumea urbană, dar mai ales în cea rurală, până în perioada actuală. Nu cred că mai este necesar să amintim că tipul de poartă compus din stâlpi verticali cu un acoperiș în două ape, sprijinit de contrafișe, este utilizat curent și astăzi așa cum a fost utilizat de-a lungul ultimului mileniu.

Din gravurile folosite ca model de către pictorii care au activat în Transilvania, constatăm că se încadrează aceleași tipologii uzuale folosite și în lumea occidentală. Structura sa constructivă și-a găsit utilitatea nu numai în ridicarea gardurilor sau a fortificațiilor militare; a fost utilizată și la construcția

¹⁸ Avram 2006, 22.

¹⁹ Drăguț 1976, 22.

²⁰ Jenei 2013, 60.

coșerelor, magaziiilor, adăposturilor pentru animale, la căptușirea pereților gropilor de alimente, așa cum a fost, spre exemplu, identificat acum aproximativ un deceniu, la cele 23 de gropi de provizii, descoperite în urma cercetărilor arheologice efectuate în Piața Mare din Sibiu²¹.

BIBLIOGRAFIE

Avram 2006,

A. Avram, *Topografia monumentelor istorice din Transilvania. Municipiul Mediaș. Centrul istoric*, BB, III, Alba Iulia, Sibiu, 2006.

Drăguț 1976,

V. Drăguț, *Picturile murale de la Mediaș: o importantă recuperare pentru istoria artei transilvănene*, în *RMM*, 1976, 2, 11–22.

Fabini 1982,

H. Fabini, *Sibiul gotic*, București, 1982.

Fabini 2012,

H. Fabini, *Universul cetăților bisericești din Transilvania*, Sibiu, 2012.

Firea 2010,

C. Firea, *Arta polipticelor medievale din Transilvania (1450–1550) II*, Teză de doctorat, 2010.

Guy Marica 1970,

V. Guy Marica, *Arta gotică*, București, 1970.

Holban 1968,

M. Holban, ed., *Călători străini despre Țările Române*, vol. I, București, 1968.

Jenei 2013,

D. Jenei, *Renașterea Transilvăneană – identitate culturală în context european*, București, 2013.

Kertesz 1991,

A. Kertesz, *Altarele și sculptura, în 800 de ani Biserică a germanilor din Transilvania*, Thaur bei Innsbruck, 1991, 69–85.

Nagy-Sarkadi 2008,

E. Nagy-Sarkadi, *Produced for Transylvania – Local Workshops and Foreign Connections*.

²¹ Urduzia, Pinter 2008.

Studies of Late Medieval Altarpieces in Transylvania, Teză de doctorat, Central European University Budapest, 2008.

Pavelescu 2014,

Gh. Pavelescu, *Ethnos*, 6, *Artă populară românească. Studii de etnografie și folclor*, Sibiu, 2014.

Richter 1992,

Gisela und Otmar Richter, *Siebenbürgische Flügelaltäre*, Thaur bei Innsbruck, 1992.

Roth 1916,

V. Roth, *Siebenbürgische Altäre*, Strassburg, 1916, 87.

Urduzia, Pinter, 2008,

C. Urduzia, Z. K. Pinter, *Vechi piese de mobilier urban din Piața Mare din Sibiu*, în *BruckAM*, III, 1, 2008, 243–262.

Vătășianu 1959,

V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, vol I, București, 1959.

LIMITING OF THE EXTERNAL SPACE IN THE MEDIEVAL PICTURE IN SOUTHERN TRANSYLVANIA (15TH–16TH CENTURIES)

Abstract

Fencing in the ground with a yard of wood, stone or brick resulted from the community or the individual person's need of security. It was generated by the idea of an obstacle in front of the unknown, of the imminent danger. The materials used today or in during the medieval age might be identified not only through archaeological investigations, but also in the medieval churches reference-images of the mural or panel picture. The present study focuses on the 15th–16th centuries in the southern Transylvania.

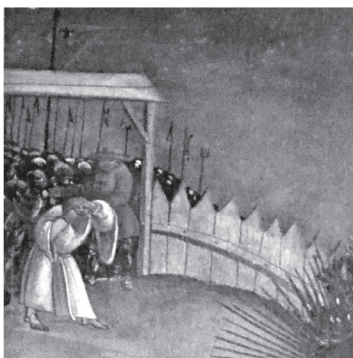
1

2

3

4

5

6

Pl. 1. 1.1 Panou pictat, poliptycul din Beia, jud. Braşov, (detaliu). / *Painted panel, the polyptych at Beia, Braşov County – detail*; 1.2 Panou pictat, poliptycul din Cund, jud. Mureş, (detaliu) / *Painted panel, the polyptych at Cund, Mureş County – detail*; 1.3 Panou pictat, poliptycul din Dupuş, jud. Sibiu, (detaliu) / *Painted panel, the polyptych at Dupuş, Sibiu County – detail*; 1.4 Panou pictat, poliptycul din Fişer, jud. Braşov, (detaliu) / *Painted panel, the polyptych at Fişer, Braşov County – detail*; 1.5 Panou pictat, poliptycul din Hălchiu, jud. Braşov, (detaliu) / *Painted panel, the polyptych at Hălchiu, Braşov County – detail*; 1.6 Panou pictat, predela poliptycului din Jimbor, jud. Braşov, (detaliu) / *Painted panel, the polyptych predella at Jimbor, Braşov County – detail*.

Pl. 2. 2.1 Panou pictat, poliptycul din Jimbor, jud. Braşov, (detaliu) / *Painted panel, the polyptych at Jimbor, Braşov County – detail*; 2.2 Panou pictat, poliptycul din Mălâncrav, jud. Sibiu, (detaliu) / *Painted panel, the polyptych at Mălâncrav, Sibiu County – detail*; 2.3 Panou pictat, poliptycul din Mediaş, jud. Sibiu, (detaliu) / *Painted panel, the polyptych in Mediaş, Sibiu County – detail*; 2.4 Panou pictat, retablul din Prejmer, jud. Braşov, (detaliu) / *Painted panel, the reredos at Prejmer, Braşov County – detail*; 2.5 Panou pictat, poliptycul din Roadeş, jud. Braşov, (detaliu) / *Painted panel, the polyptych at Roadeş, Braşov County – detail*; 2.6 Panou pictat, poliptycul din Sibiu, (detaliu) / *Painted panel, the polyptych in Sibiu, – detail*; 3.1 Panou pictat, poliptycul din Şmig, jud. Sibiu, (detaliu) / *Painted panel, the polyptych at Şmig, Sibiu County – detail*; 3.2 Panou pictat, poliptycul din Sighişoara, jud. Mureş, (detaliu) / *Painted panel, the polyptych in Sighişoara, Mureş County – detail*.

1

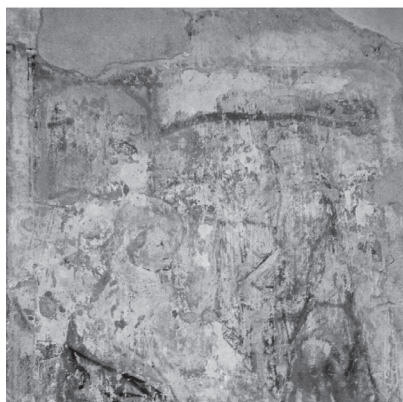
2

3

4

5

Pl. 3. 3.3 Panou pictat, predela din Sibiu, (detaliu) / *Painted panel, the reredos in Sibiu – detail*; 3.4 Pictură murală, biserica din Mediaș, jud. Sibiu, (detaliu) / *Mural painting, Church in Mediaș, Sibiu County – detail*; 3.5 Pictură murală, biserica din Sighișoara, jud. Mureș, (detaliu) / *Mural painting, Church in Sighișoara, Mureș County – detail*.

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DE LA PECIU NOU-BOCIAR, JUD. TIMIȘ

*Alexandru Szentmiklosi**

Cuvinte-cheie: Banat, Pecu Nou, cultura Cruceni-Belegiș, epoca bronzului, așezare preistorică

Keywords: Banat, Pecu Nou, Cruceni-Belegiș culture, Bronze Age, prehistoric settlement

Comuna Pecu Nou se află la aprox. 25 km sud-vest de Timișoara, la vest de râul Timiș (Pl. I/1). În hotarul localității au fost descoperite materiale arheologice aparținând mai multor perioade istorice¹, cât și monede emise de Traian, Constans și Constantius II².

Ca urmare a lucrărilor de întreținere a rețelei de canale de irigații din partea de nord-vest a comunei, în punctul *În Irigat* au fost descoperite fragmente de vase aparținând unei necropole de incinerare de la sfârșitul epocii bronzului³. Necropola de incinerare a fost cercetată în cadrul a mai multor campanii de săpături de salvare, efectuate între anii 1987–1990 de către Fl. Medeț. Necropola se află la nord-vest de localitate, la aprox. 1,10 km față de colțul nord-estic al fermei din stânga șoselei care leagă Pecu Nou de Sânmartinu Sârbesc⁴.

În imediata apropiere a necropolei, la aprox. 800 m sud-vest de aceasta, a fost localizată și una din așezările de tip Cruceni-Belegiș de care a aparținut

* Muzeul Național al Banatului Timișoara, Piața Huniade, nr. 1, e-mail: szentmiklosi@yahoo.com

¹ Gumă 1992, 29; Gumă 1993, 151, 293, nr. 114, Medeț 1995, 289–293, 295–301; Chicideanu 1995, 186; Medeț 1995, 289; Medeț 1996, 231; Gumă 1997, 55; Gogâltan 1998, 205, Pl. X/21; Rogozea 1998, 189, Pl. I/40; Szentmiklosi 2004, 555–568; Luca 2006, 196, nr. 434, pct. 1/a; Hegy 2014, 312; <http://ran.cimec.ro/sel.asp>.

² Medeț 1994, 274, nr. 110; Toma-Demian 2002–2003, 181, nr. 25. Monedele emise de Constans și Constantius II au fost descoperite și donate de către Florentina Marțiș.

³ Necropola de incinerare (cod RAN 158074.01) a fost semnalată de Fl. Drașovean și a fost cercetată în cadrul mai multor campanii desfășurate în anii 1987–1990 (Medeț 1995, 289, nota 6).

⁴ În coordonatele furnizate de Google Earth, 45°36'38,00"N, 21°01'56,78"E, elevație 79 m.

necropola de incinerare⁵. Așezarea preistorică este situată la aprox. 1,7 km vest de limita comunei Peciu Nou, la nord de șoseaua DJ 593A care duce spre localitatea Sânmartinu Sârbesc, imediat după podețul care marchează zona cunoscută de localnici cu toponimul *Bociar*⁶ (Pl. I/1)⁷.

Obiectivele principale și strategia de cercetare

Obiectivele principale ale cercetărilor arheologice de la Peciu Nou-*Bociar* au fost delimitarea așezării de tip Cruceni-Belegiș și identificarea secvențelor de locuire⁸. Secțiunile arheologice au fost dispuse paralel cu șoseaua DJ 593A (Pl. I/2). În lipsa unor repere stabile, amplasarea secțiunilor arheologice s-a făcut luându-se ca reper limita nordică a șoselei asfaltate și sonda de fier dezafectată, aflată pe malul estic al canalului de irigații care trece pe lângă gropile de decantare din zona *Bociar*.

Ca urmare a obiectivului principal al cercetărilor arheologice, secțiunile au avut lățimea fixă de 1 m, lungimea lor fiind determinată de bugetul alocat acestor cercetări. Alături de secțiunile arheologice au fost deschise și casete pentru cercetarea complexelor arheologice surprinse doar parțial în secțiunile arheologice.

Săpătura a fost realizată prin săpătura manuală, în planuri succesive, de aprox. 0,20 m grosime. Complexele conturate pe planuri au fost numerotate și documentate în ordinea descoperii.

Stratigrafia generală

Stratigrafia generală a sitului este simplă. Lucrările agricole anuale au fost executate până la adâncimea medie de aprox. 0,18 m-0,20 m. Din motive de productivitate, la intervale regulate de timp, pe teren au fost executate arături adânci până la aprox. 0,40 m-0,50 m adâncime.

Stratul de cultură, nealterat de lucrările agricole, se află la aprox. 0,40 m sub nivelul actual de călcare, având o grosime cuprinsă între 0,20 m și 0,35 m. Stratul de cultură este caracterizat în special de prezența, în concentrații diferite, a pigmentilor de chirpici care indică amenajări din lut și activități pirotehnice sau incendii.

⁵ Cod RAN 158074.02.

⁶ În coordonatele furnizate de Google Earth, 45°36'15,00"N, 21°01'33,01"E, elevație 77 m.

⁷ Terenul agricol se află în administrația firmei S. C. Petim S. A. Mulțumim d-lui T. Horga, directorul S. C. Petim S. A. pentru sprijinul acordat cercetărilor arheologice.

⁸ Cercetarea arheologică s-a mulat pe realitățile economice ale vremii, dar și pe situația din teren. Bugetul de cercetare scăzut nu a permis plata despăgubirilor impuse de distrugerea recoltelor de pe acest teren. Astfel, trasarea secțiunilor a fost făcută acolo unde recolta era deja compromisă sau pagubele nu erau așa mari.

Sub stratul de cultură, la o adâncime de aprox. -0,80 m urmează sterilul arheologic de culoare galben-marونیu.

Cercetările arheologice

Cercetarea așezării preistorice de la Peciu Nou-Bociar s-a făcut de-a lungul mai multor campanii arheologice, desfășurate între anii 1997, 1999 și 2002.

Campania 1997 (secțiunea S. 1)

Secțiunea S. 1/1997, orientată est-vest, a fost trasată pe partea dreaptă a șoselei către Sânmartinu Sârbesc⁹, respectiv la 70 m de marginea asfaltată a șoselei¹⁰ (Pl. I/2). Dimensiunile secțiunii S. 1/1997 au fost de 15 × 1 m, numărarea carourilor fiind făcută de la est spre vest (Pl. II/3).

Sondajul efectuat în acest loc a relevat existența așezării de care aparține necropola plană de incinerare de la Peciu Nou în vecinătatea necropolei¹¹. Stratigrafia surprinsă în acest sector al așezării a fost simplă. Sub stratul de arătură, gros în medie de 0,20 m, urmează un strat de culoare negru-cenușiu, de consistență lutoasă. În cadrul lucrărilor agricole intensive, terenul a necesitat folosirea unor îngrășăminte artificiale¹², urmele acestor lucrări fiind observate în colțul estic al S. 1/1997. Grosimea acestui strat este de aprox. 0,20 m.

Stratul de cultură de culoare neagră, nealterat de arăturile adânci, a avut o grosime cuprinsă între 0,25 m și 0,30 m, fiind pigmentat cu numeroase fragmente mărunte de chirpici.

Între metrii 7 și 11 s-a conturat locuința L. 1/1997 (Pl. II/1–2). Pentru dezvelirea integrală a complexului arheologic a fost deschisă caseta (C. 1/1997), cu dimensiunile de 5,50 × 4 m. Deasupra locuinței, ca urmare a tasării în umplutura acesteia, stratul de cultură se îngroașă până la aprox. 0,40 m. Locuința, săpată în lut, a avut o formă neregulată (aprox. trapezoidală), dimensiunile ei fiind de 3,30 × 2,10. Fundul locuinței, relativ plan, a fost situat la o adâncime cuprinsă între aprox. -1,04 m și -1,15 m de la nivelul actual de călcare. Înspre nord, fundul locuinței s-a adâncit până la -1,31 m, fiind, foarte probabil, zona activă. Către marginea vestică a locuinței a fost conturată groapa stâlpului central, care a avut un diametru de 0,20 m și o adâncime de -1,39 m (Pl. II/1).

Umplutura locuinței L. 1/1997 a fost de culoare cenușiu-deschis, de

⁹ Terenul agricol, lipsit de elemente stabile de reper, m-a determinat să mă raportez la drumul asfaltat și la sonda care în anul 1997 nu mai era în funcțiune.

¹⁰ Punctul de la care s-a măsurat distanța de la șosea este situat la 70 m vest de sonda de extracție.

¹¹ Medeleț 1995, 292. Distanța dintre așezare și necropola de incinerare este de aprox. 800 m.

¹² Informații primite de la d-nii ingineri L. Drăgan și Al. Bulaichi, cărora le mulțumim pentru sprijinul acordat în timpul efectuării sondajului.

consistență cenușoasă. În partea vestică, această umplutură are o grosime de 0,14 m, iar în cea estică de 0,22 m. Fragmentele ceramice găsite în această umplutură sunt și ele de culoare gălbuie sau negru-cenușiu, decorate cu caneluri, unele dintre ele prezentând urme de ardere secundară până la vitrifiere (Pl. II/1). Alături de fragmentele ceramice, în umplutura locuinței au fost găsite și fragmente de oase, precum și bucăți făcute din podina unei vetre de foc dezafectată.

Pe fundul locuinței, sub lentila de culoare cenușiu-deschis, a fost surprins un nivel de pământ negru, bogat în materie organică, cu câteva lentile foarte subțiri de lut galben, probabil episoade de amenajare a podinii. În acest nivel, gros de 0,26 m, au fost descoperite fragmente ceramice dispuse orizontal. În alveolarea din partea nordică au fost descoperite și câteva bucăți dintr-o vatră dezafectată. Prezența fragmentelor ceramice în poziție orizontală sugerează un posibil nivel de călcare.

La demontarea matorului care separa secțiunea S. 1/1997 de caseta C. 1/1997, în partea vestică a locuinței a fost găsit un ac de bronz cu cap discoidal.

Umplutura cenușoasă a locuinței L. 1/1997, fără urme de lemn ars care să indice o structură masivă de susținere a acoperișului, ar putea sugera un acoperiș ușor, din crengi și stuf sau paie, mistuit în întregime de incendiu. Lipsa unui inventar arheologic consistent ar putea sugera o incendiere care a avut loc, cel mai probabil, după abandonarea locuinței. Prezența acului de bronz în umplutura cenușoasă a complexului ar putea fi explicată prin faptul că acesta a fost uitat în acoperișul de paie sau stuf al locuinței.

Locuința L. 1/1997 a fost o locuință sezonieră de scurtă durată, care ar putea fi legată de activitățile de subzistență, respectiv, de creșterea animalelor. Fragmentele ceramice caracteristice fazei Cruceni-Belegiș II, descoperite pe fundul locuinței încadrează momentul de funcționare a acesteia în Bronzul Târziu II (sec. XIII a. Chr.). Sigilarea locuinței de stratul de cultură în care au fost descoperite, așijderea, fragmente ceramice canelate, caracteristice fazei a II-a a culturii Cruceni-Belegiș, sugerează faptul că această locuință se numără printre primele amenajări sezoniere de pe acest grind.

Campania 1999 (secțiunile S. 2 și S. 3)

Secțiunea S2/1999, cu dimensiunile de 15 × 1 m, a fost trasată la 210 m nord de șosea, paralelă cu secțiunea S. 1/1997 (Pl. I/2). Stratigrafia surprinsă în S. 2/1999 a fost asemănătoare cu cea din S. 1/1997, excepție făcând doar grosimea stratului de cultură, care în acest punct a fost mult mai subțire (aprox. 10–15 cm).

În secțiunea S. 2/1999 au fost conturate patru intruziuni dintre care doar

două au fost de complexe arheologice (Pl. III/3). Una dintre aceste gropi, de mari dimensiuni, a fost interpretată inițial ca o locuință sezonieră de tip bordei (L. 2/1999). O altă interpretare privind utilitatea acestei gropi ar putea fi cea de groapă de împrumut pentru lutul și pământul necesar ridicării unei locuințe de suprafață cu pereții din pământ/ lut bătut¹³. Inventarul arheologic al gropii L. 2/1999 a constatat dintr-o căniță din lut cu umăr carenat și toartă supraînălțată, decorată cu caneluri (Pl. IX/2) și un vârf de dăltiță din bronz (Pl. VIII/4).

Complexul arheologic L. 2/1999 a fost descoperit în imediata apropiere a gropii G. 3/1999, în profilul nordic al secțiunii. Pentru dezvelirea completă a gropii a fost deschisă caseta C. 1/1999, cu dimensiunile de $5 \times 3,50$ m (Pl. III/3). Groapa L. 2/1999 a avut o formă aprox. trapezoidală, asemănătoare cu forma locuinței L. 1/1997, fapt pentru care, în prima etapă a cercetării complexului, a fost interpretată ca o locuință de tip bordei. Dimensiunile gropii au fost de $2,96 \times 1,90$ m, adâncimea fundului fiind la 1,60 m de la nivelul actual de călcare. În centru, fundul gropii s-a adâncit într-o alveolă adâncă de 1,74 m de la nivelul actual de călcare (Pl. III/1–2). Pereții gropii au fost abrupti, fără a avea urme de amenajare a vreunei căi de acces. În umplutura complexului nu au fost observate lentile succesive de pământ care să sugereze o umplere rapidă. Această omogenitate indică, cel mai probabil, o umplere treptată a acesteia. Din punct de vedere cronologic, momentul de săpare a gropii nu poate fi precizat, însă cănița canelată, descoperită în partea superioară a umpluturii gropii, datează din momentul final al umplerii acesteia, cel mai probabil undeva în sec. XII–XI a. Chr. (fazele II–III a culturii Cruceni-Belegiș).

Groapa G. 1/1999 a fost surprinsă doar parțial, înspre profilul sudic al săpăturii. Groapa a avut o formă ovală în plan, cu diametrul maxim de 1 m la conturare. Adâncimea gropii a fost de 1,63 m de la nivelul actual de călcare. La bază, groapa a avut un diametru de 1,77 m. În secțiune, groapa G. 3 a avut o formă de clopot, cu fundul drept, funcționalitatea inițială fiind cea de groapă de provizii. În umplutura neagră, cenușoasă, cu bucăți masive neregulate de lut galben, au fost descoperite fragmente ceramice de mici dimensiuni (doar una cu decor canelat) și oase de animal. Bucățile de lut galben din umplutură sugerează o umplere rapidă, probabil ca urmare a surpării părții superioare. Ca urmare a acestei

¹³ În cadrul cercetărilor arheologice din Incinta II de la Cornești-Iarcuri (campaniile 2015 și 2016), au fost cercetate zone unde prospecțiunile magnetometrice au relevat prezența unor structuri rectangulare de mari dimensiuni, fără șanțuri de fundație. Aceste urme rectangulare ar putea să fi fost amprenta unor case de pământ bătut. Acest tip de locuințe nu necesită șanțuri de fundație și nici stâlpi pentru structura acoperișului. Cercetarea arheologică a uneia dintre casele abandonate din Cornești (veche de peste 140 ani) a confirmat lipsa fundațiilor. După demontarea acoperișului, aceste case sunt erodate de ploaie și dispar fără evidențe arheologice clare.

surpări, groapa de provizii a fost transformată, probabil, într-o groapă menajeră. Fragmentul ceramic canelat, caracteristic fazei a II-a a culturii Cruceni-Belegiș, pledează pentru datarea gropii în Bronzul Târziu II (Reinecke Bz. D).

La aprox. 1 m nord-est de locuință, în lutul galben a fost conturată o groapă de stâlp G. 2/1999, cu un diametru de 0,42 m, adâncă de 1,50 m față de nivelul actual de călcare. Funcționalitatea acestui stâlp nu este clară.

În prelungirea capătului vestic al secțiunii S. 2/1999, la o distanță de 30 m față de aceasta, a fost deschisă o nouă secțiune, S. 3/1999 (Pl. I/2). Dimensiunile ei au fost de 10 × 1 m. Stratigrafia sitului este identică cu cea surprinsă în secțiunile S. 1 și S. 2 (Pl. IV/1).

Stratul de cultură, de aprox. 0,20 m grosime, a fost de culoare neagră, cu numeroase fragmente de chirpici de mici dimensiuni. Puținele fragmente ceramice descoperite sunt atipice. Nu a fost dezvelit niciun complex arheologic.

Campania 2002 (secțiunile S. 4, S. 5 și S. 6)

A treia campanie de cercetări arheologice a avut loc în vara anului 2002 când au fost deschise trei secțiuni arheologice (S. 4, S. 5 și S. 6 /2002).

Primele două secțiuni (S. 4 și S. 5) au fost trasate tot la 70 m vest de sonda abandonată și la 300 m de șoseaua asfaltată, paralel cu secțiunile din campaniile anterioare. Cele două secțiuni, de câte 50 m lungime și 1 m lățime, au fost dispuse una în prelungirea celeilalte, orientarea lor fiind est-vest (Pl. I/2). Obiectivul acestor două secțiuni lungi a fost surprinderea limitei vestice a așezării în condițiile în care diferențele de nivel erau vizibile și cu ochiul liber (zona în care a fost trasată S. 4 este vizibil mai joasă decât zona pe care a fost trasată secțiunea S. 5).

Stratigrafia secțiunii S. 4/2002 este extrem de simplă. Sub arătura recentă, de aprox. 0,20 m grosime, urmează stratul de arătură adâncă (între -0,20 și -0,40 m) sub care apare sterilul. Lipsa stratului de cultură se explică prin arătura adâncă, făcută periodic cu scarificatorul care a răvășit și depunerea antropică. Prezența acestei depuneri a fost sugerată de conturarea în lutul galben a două gropi, relativ circulare, cu fragmente ceramice tipice fazei a II-a a culturii Cruceni-Belegiș, din același orizont cronologic cu descoperirile anterioare.

Zona mai joasă în care s-a trasat S. 4/2002 se explică și prin faptul că, în vechime, aici a existat un braț de apă/zonă de băltire a *Bociarului* a cărui orientare, vizibilă și pe fotografiile satelitare (Pl. I/2), a fost NE-SV. Urma acestui braț de râu colmatat (sau a unei băltiri de apă) a fost conturată între metrii 20 și 46. Umplutura lutoasă, de culoare negru-albăstrui, fără artefacte arheologice, a fost specifică depunerilor măloase din brațele de râu colmatate¹⁴ (Pl. IV/3).

¹⁴ Săparea brațului de râu colmatat a fost abandonată la 1,20 m adâncime, ca urmare a apariției straturilor de mâl, precum și a epuizării bugetului de cercetare.

La est de brațul de râu colmatat, în profilul sudic al secțiunii S. 4/2002 (între metrii 10–12), s-au conturat două gropi, dispuse una lângă alta (G. 1 și G. 2). Pentru golirea celor două gropi a fost deschisă caseta C. 1, cu dimensiunile de 2×1 m (Pl. IV/2).

Groapa G. 1 din S4/2002, situată între metrii 11 și 12, a avut un diametru de 0,62 m și o adâncime de 0,78 m de la nivelul actual de călcare. În umplutura de culoare neagră cu foarte multe fragmente mărunte de chirpici, au fost descoperite și câteva fragmente ceramice provenite de la diferite tipuri de vase (Pl. X/1–11). Decorul unora dintre aceste fragmente ceramice, realizat din incizii dispuse în arcadă sau vertical (de tip *kamschtrich*) sunt caracteristice primei faze a culturii Cruceni-Belegiș (Pl. X/3–5). Poziția secundară a acestora este demonstrată de prezența fragmentelor ceramice decorate, tipice fazei a II-a a culturii Cruceni-Belegiș. Între aceste fragmente ceramice, poate fi amintită buza unei amfore, decorată cu caneluri circulare, paralele (Pl. X/6), precum și un fragment de castron cu buza invazată (Pl. X/1, 6).

La 0,34 m est de groapa G. 1 din secțiunea S. 4/2002 a fost conturată o altă groapă (G. 2). Groapa G2, situată între metrii 10 și 11, a avut o formă elipsoidală, cu diametrul de 0,72 m $\times$ 0,63 m. Fundul gropii, ușor alveolat, s-a aflat la 0,48 m de la nivelul de conturare (respectiv, -0,70 m de la nivelul actual de călcare). Umplutura complexului G. 2 a fost asemănătoare cu cea a gropii G. 1 (numeroase fragmente mărunte de chirpici) însă, pe fundul gropii, a fost observat un strat consistent de cenușă. Groapa G2 a fost sigilată de un covor de fragmente ceramice, dispuse în poziție orizontală (Pl. IV/2a). O parte dintre aceste fragmente ceramice provin de la un vas-cuptor de culoare gălbui-roșcat (Pl. XI/1,3) și de la o căniță distrusă de brăzdarul plugului. Cănița a fost decorată cu o canelură îngustă, dispusă în ghirlandă, sub umărul ușor carenat (Pl. XI/2). Dispunerea orizontală a acestor fragmente ceramice, deasupra umpluturii gropii G. 2/2002, indică, în mod clar, un nivel de călcare care aparține unei secvențe cronologice ulterioară complexului arheologic.

Secțiunea S. 5/2002 a fost trasată în prelungirea lui S4/2002, la 30 m vest de aceasta (Pl. IV/4). Spre deosebire de S. 4, în stratigrafia secțiunii S. 5 a fost surprins și un foarte subțire strat de depunere antropică, gros de aprox. 7–10 cm, de culoare neagră, cu fragmente mărunte de chirpici și câteva fragmente ceramice atipice.

Lipsa complexelor arheologice ar putea sugera că limita nordică a așezării Cruceni-Belegiș se află la sud de secțiunea S. 5/2002.

Pe baza evidențelor furnizate de secțiunea S. 5/2002, la sud de aceasta, a fost trasată cea de-a treia secțiune din anul 2002. Amplasarea secțiunii S. 6/2002 a fost la 120 m nord de șoseaua asfaltată, orientarea ei fiind est-vest, paralelă cu

celelalte secțiuni (Pl. I/2). Dimensiunile noii secțiuni au fost de 30 m lungime și 1 m lățime.

Stratigrafia este asemănătoare cu cea a secțiunilor S. 1/1997 și S. 2 și S. 3/1999. Sub nivelul de arătură adâncă, gros de aprox. 0,40 m, a fost dezvelită depunerea antropică de culoare neagră, pigmentată cu fragmente mărunte de chirpici. Grosimea stratului de cultură a fost de aprox. 0,20 m, îngroșându-se în zona locuinței până la 0,25 m.

În secțiunea S. 6/2002 au fost conturate gropile L. 3, G. 3, G. 4 și G. 5¹⁵. Pentru cercetarea complexelor arheologice, de o parte și de alta a secțiunii, au fost deschise casetele C. 1 și C. 2.

Între metrii 13–16 a fost surprinsă o locuință semiîngropată (L. 3/2002) pentru care a fost deschisă, către sud, caseta C. 2 cu dimensiunile de 4 × 3 m. Locuința a fost de formă circulară, cu un diametru de aprox. 1,80 × 1,60 m și adâncă de 1,26 m de la actualul nivel de călcare (Pl. V/1–2).

Umplutura locuinței L. 3/2002 a fost cenușoasă, asemănătoare cu cea a locuinței L. 1/1997. Lentila de cenușă care formează umplutura celor două locuințe semiîngropate indică o incendiere a acestora. În partea estică, locuința este mai adâncită și, tot aici, se află groapa stâlpului de susținere a acoperișului al cărui diametru a fost de 26 cm. Groapa de stâlp din locuință, cu diametrul de 26 cm, a avut adâncimea maximă la 1,50 m față de nivelul actual de călcare. În umplutura gropii de stâlp au fost descoperite bucăți de chirpici, precum și fragmente ceramice de dimensiuni relativ mari, utilizate, cel mai probabil, pentru fixarea stâlpului. Marginea gropii de stâlp prezintă urme de incendiu, lucru subliniat și de umplutura cenușoasă a locuinței. Foarte probabil, stâlpul de susținere a acoperișului a ars împreună cu acoperișul locuinței, fapt ce explică numeroasele bucăți de chirpici vitrificați și fragmente ceramice arse secundar până la deformare. În partea vestică, peretele gropii se curbează, fapt care sugerează că zona de acces în locuință ar fi putut să fie dinspre vest. Pe fundul locuinței a fost amenajat un strat de pământ negru, de consistență lutoasă, care a avut în compoziție fragmente ceramice dispuse orizontal. Această dispunere a avut, foarte probabil, rolul de a consolida suprafața de călcare¹⁶ (Pl. V/1).

Gropile G. 3 și G. 4/2002 au fost conturate între metrii 5 și 9, în partea superioară a stratului de cultură, fiind situate una lângă alta (Pl. VI/1–2). Pentru dezvelirea celor două gropi a fost deschisă caseta C. 1 din S. 6/2002, cu

¹⁵ Gropile G. 1 și G. 2, definite la conturare ca și complexe arheologice, la golire s-au dovedit a fi de origine animală.

¹⁶ Florin Medeleț nu a exclus ca aceste amenajări să fi avut și un rol de hidroizolare (lentila de pământ de deasupra lutului în care a fost săpată groapa locuinței având un rol de absorbire a umezelii).

dimensiunea de 2×3 m. Din punct de vedere stratigrafic, gropile G. 3 și G. 4 sunt complexe arheologice cele mai recente dintre cele cercetate în secțiunea S. 6/2002.

Groapa G. 3, de formă elipsoidală și cu fund alveolat, a avut un diametru maxim de 1,30 m și o adâncime de 1,06 m de la nivelul actual de călcare. Umplutura a fost de culoare neagră, cenușoasă, în compoziția căreia au fost descoperite fragmente ceramice brun-roșcate și de culoare neagră decorate cu caneluri, tipice fazei a II-a a culturii Cruceni-Belegiș (Pl. IV/2). Alături de fragmentele ceramice, în umplutura gropii a fost descoperit și un fragment dintr-o spirală din sârmă de bronz (*saltaleoni*).

Groapa G. 4, de formă ovală, a avut un diametru maxim de 1,22 m și o adâncime de 0,84 m. Umplutura neagră cenușoasă a avut în compoziție și câteva fragmente ceramice mărunte.

În apropierea locuinței L. 3/2002, au fost conturate două gropi circulare (G. 5 și G. 6) (Pl. V/2). Prima groapa, G. 5/2002, de formă circulară cu diametrul de 0,20 m, a fost situată la 0,5 m est de locuința L. 3/2002 și a avut adâncimea de 1,10 m de la nivelul actual de călcare.

În caseta C. 2, în imediata apropiere a locuinței L. 3 (la aprox. 0,20 m sud-est), groapa G. 6/2002 a avut un diametru de 12 cm și o adâncime de 0,71 m de la actualul nivel de călcare. Complexul G. 6 ar putea fi asociat cu locuința L. 3/2002 fiind, cel mai probabil, groapa de implementare a unui stâlp care au format structura de lemn a acoperișului.

Discuții privind materialul arheologic descoperit

Ceramica descoperită în secțiunea S. 1/1997 are, în general, o culoare gălbuie sau neagră-cenușie, bine arsă. Din punct de vedere al compoziției, ceramica grosieră are în amestec atât nisip, cât și ceramică pisată. Cănițele sunt făcute dintr-o pastă fină. În marea lor majoritate, fragmentele ceramice sunt acoperite cu depuneri de calcar.

În cadrul materialului arheologic din locuința L. 1/1997 au fost descoperite fragmente ceramice provenite de la diferite categorii de vase de uz casnic.

Fragmentele de amforă (Pl. VIII/2, 11, IX/6–7), de culoare neagră, au fost făcute dintr-o pastă care a avut în amestec fragmente ceramice mărunțite și nisip cu bob mai mare. Decorul a fost realizat din caneluri late și înguste, dispuse în ghirlandă, oblic sau circular pe gâtul sau pe jumătatea superioară a vasului. Acest tip de ornament este caracteristic fazei a II-a a culturii Cruceni-Belegiș. Această atribuire este susținută și de asocierea cu fragmentele de castroane cu buza invazată (Pl. VII/8–9, VIII/1, 9). Analogii pentru aceste fragmente de amfore descoperite în locuința L. 1/1997 pot fi întâlnite în necropolele de incinerare de

la Timișoara-*Fratelia* (mormântul M. 32 sau 31)¹⁷, Moldova Noua-*Cariera de banatite*¹⁸, Margita-*Obrovac* (mormântul M. 4)¹⁹, precum și pe amfora depozitului de bronzuri de la Cornuțel²⁰, dateate în perioada Ha A. 1 (sec. XII a. Chr.).

Cele mai multe dintre cănițele fragmentare descoperite în umplutura locuinței L. 1/1997 au avut buza evazată și pântecul carenat (Pl. VII/1–2, 4–5, Pl. IX/4). O parte dintre aceste cănițe au avut pe carenă sau deasupra acesteia incizii verticale. Aceste fragmente sunt mai degrabă caracteristice unei faze mai timpurii (Cruceni-Belegiș I).

Castroane cu buza invazată se întâlnesc în inventarele a numeroase morminte de incinerare din Banat, precum Cruceni (mormintele M. 93 și M. 102)²¹, Moldova Nouă-*Cariera de banatite*²², Kovačica-*Vinogradi* (mormintele M. 5, M. 11)²³, Opovo-*Beli Breg silos* (mormintele M. 5, M. 20a și M. 20b)²⁴,

În asociere cu aceste fragmente ceramice, a fost descoperit și un fragment dintr-o căniță cu umărul rotunjit, de culoare neagră, cu caneluri late, dispuse oblic, sub forma motivului „turban” (Pl. VII/6). Astfel de decoruri pe cănițe se întâlnesc în mediul Cruceni-Belegiș (ex. Vatin-*Bele Vode*)²⁵. Motivul „turban” este prezent și pe un fragment ceramic care provine, după toate probabilitățile, dintr-o amforă bitronconică de dimensiuni mai mici. Deasupra canelurilor oblice care formează decorul au fost dispuse caneluri circulare, paralele (Pl. IX/7). Această asociere are ca analogii vase caracteristice fazelor II și III ale culturii Cruceni-Belegiș, precum cele de la Cruceni (mormântul M. 104)²⁶, Opovo-*Beli Breg silos* (mormintele M. 8, M. 18 etc.)²⁷, Dubovac-*Staro Selo*²⁸, Susani-*Grămurada lui Ticu*²⁹.

¹⁷ Gumă 1997, 258, Pl. LXXXIV/3. În text, M. Gumă menționează mormântul M. 32, iar la în Planșa LXXXIV la care face trimitere apare mormântul M. 31.

¹⁸ Gumă 1997, 254, Pl. LXXX/3.

¹⁹ Bukvić 2000, 145, T. 55/4.

²⁰ Stratan 1964, 524, Fig. 1; Rusu 1963, 205, nr. 17. M. Rusu încadrează depozitul de la Cornuțel în seria Uriu-Domănești (Bronz D), încadrare preluată și de Petrescu-Dîmbovița (Petrescu-Dîmbovița, 1977, 55, 187, Pl. 35/1). Având ca argument analogia pe care amfora de la Cornuțel o are cu urna mormântului M. 32 din necropola de incinerare de la Timișoara-*Fratelia*, M. Gumă consideră, în mod justificat, că și depozitul de la Cornuțel ar trebui plasat în perioada Ha A. 1 (Gumă 1993, 165; Gumă 1997, 64–65, 248, Pl. LXXIV/12).

²¹ Radu 1973, 513 Pl. 5/2, 517 Pl. 8/6.

²² Gumă 1993, 177, Pl. XVII/7; Gumă 1997, 254, Pl. LXXX/8.

²³ Bukvić 2000, 141, T. 1/3.

²⁴ Bukvić 2000, 130, 133–134, T. 8/4, 6, 8.

²⁵ Bukvić 2000, 184, T. 58/7.

²⁶ Radu 1873, 518–519, Pl. 9/9.

²⁷ Bukvić 2000, 130, 133, T. 5/8, T. 7/6.

²⁸ Bukvić 2000, T. 46

²⁹ Stratan, Vulpe 1977, Taf. 6/96, Taf. 17/138, 141, Taf. 18/142, 144 etc.

Fragmentul de pahar cu fund drept, decorat la bază cu caneluri înguste, circulare (Pl. IX/1), are ca analogie îndepărtată unele pahare precum cel descoperit la Idjoš-*Livade-Budžak* (mormântul M. 13)³⁰.

De asemenea, un fragment din peretele unui vas de dimensiuni relativ mici, decorat cu două caneluri paralele, sinusoidale (Pl. VIII/10), are ca analogie de decor un vas-sac descoperit la Jabuka-*Leva obala Nadele*³¹.

În umplutura complexului a fost descoperită partea superioară a unui vas-sac de dimensiuni (Pl. VIII/8), de culoare galben-roșcat, prevăzut cu o apucătoare alungită, precum și un fragment din piciorul unui vas-cuptor (*pyraunos*) de aceeași culoare (Pl. VIII/3). Ambele tipuri de vase au fost făcute dintr-o pastă de lut care a avut ca degresant un amestec de fragmente ceramice mărunțite și nisip cu bobul mare. Fragmente din vase-cuptor au fost descoperite și în așezările Cruceni-Belegiș de la Cruceni-*Modósi út*³², Timișoara-*Fratelia*³³ și Deta-*Dudărie*³⁴.

Între fragmentele ceramice descoperite în umplutura locuinței L. 1/1997 se numără și un fragment din peretele unui vas de dimensiuni medii, cu ornament incizat de tip *kamschtrich* (Pl. IX/5), care se datează în prima fază a culturii Cruceni-Belegiș. Chiar dacă se află într-o poziție secundară, prezența fragmentelor ceramice cu decor incizat sugerează o posibilă locuire a grindului de către comunitățile Cruceni-Belegiș și într-o etapă mai timpurie, deocamdată nedocumentată stratigrafic.

Cănița din umplutura gropii L. 2/1999, de culoare neagră, cu umăr ușor carenat și buza evazată, a avut o toartă supraînălțată care a fost ruptă încă din vechime. Cănița are o înălțime de 4,25 cm, diametrul la gură de 8,14 cm × 8,65 cm, diametrul fundului fiind de 2,23 cm (Pl. IX/2). Privită din profil, cănița a fost ușor lăsată în partea dinspre toartă. Începând de sub umăr, cănița a fost decorată cu caneluri dispuse într-o spirală care a avut ca punct de plecare fundul ușor bombat spre interior. Nu ar fi exclus ca acest decor canelat în spirală să fie un simbol solar (Pl. IX/2). Din punct de vedere al formei (cu partea dinspre toartă ușor lăsată), cănița de la Peciu Nou își găsește analogii la Cruceni (mormântul M. 81)³⁵, Bobda (mormintele M. 1, M. 9 și M. 21)³⁶,

³⁰ Girič 1965, 42; Bukvić 2000, 137, T. 48/7.

³¹ Bukvić 2000, 120, T. 51/9.

³² Szentmiklosi 2010, 296–297, Pl. III/2.

³³ Săpături arheologice de salvare efectuate de Fl. Medeleț în anii 1976–1978 (Medeleț 1995, 289, nota 5).

³⁴ Szentmiklosi 2005, 645–646, 656.

³⁵ Radu 1973, 508 nr. 1, Pl. 2/2.

³⁶ Cercetări arheologice efectuate de M. Moga și O. Radu în 1959 (Medeleț 1995, 289, nota 3). Catalogul descoperirilor se află în curs de publicare.

Susani-Grămurada lui Ticu³⁷ și la Margita-Obrovac³⁸. Un decor canelat asemănător întâlnim la o cană cu toarta supraînălțată descoperită în tumulul de la Susani (*Grămurada lui Ticu*)³⁹. Pe baza decorului canelat, cănița se datează, cel mai probabil, în faza a II-a a culturii Cruceni-Belegiș.

Câteva fragmente ceramice descoperite în umplutura gropii G. 1 din secțiunea S. 4/2002 au fost decorate cu incizii (Pl. X/3–5). Acest decor se datează în Bronzul Târziu I (etapele Bz. B₂-C din sistemul modificat al lui P. Reinecke), etape care corespund cu faza I a culturii Cruceni-Belegiș. Aceste fragmente ceramice au fost asociate cu fragmente canelate, caracteristice fazei Cruceni-Belegiș II. Dintre aceste materiale, cel mai reprezentativ este fragmentul din partea superioară a unei amfore care a fost decorat, imediat sub buză, cu caneluri circulare, paralele. Acest tip de decor se întâlnește pe amforele utilizate ca și urne în necropolele de la Belegiș-*Stojiča gumno* (mormintele M. 2, M. 10, M. 77)⁴⁰, Jakovo-*Kaluđerske livade* (mormântul M. 41)⁴¹, Beograd-*Karaburma* (mormintele M. 2, M. 49, M. 108, M. 176)⁴², Kovačica-*Vinogradi* (mormintele M. 4, M. 5, M. 12)⁴³, Opovo-*Beli Breg-silos* (mormântul M. 16)⁴⁴, Cruceni (mormintele M. 84 și M. 104)⁴⁵ și Susani-*Grămurada lui Ticu*⁴⁶.

La săparea casetei C. 1 din S. 4/2002 a fost surprins un nivel de călcare sugerat de o concentrație de fragmente ceramice, dispuse în poziție orizontală. Aceste fragmente ceramice au „sigilat” umplutura gropii G. 2. O parte dintre aceste fragmente ceramice provin de la o căniță și de la un vas-cuptor (*pyraunos*). Din vasul-cuptor s-au păstrat un fragment din partea superioară (zona de îmbinare a piciorului cu peretele vasului) și o parte din piciorul vasului (Pl. XI/1, 3). Vase-cuptor, cu forme asemănătoare, sunt semnalate și în alte situri Cruceni-Belegiș, precum Pančevo-*Lenjinova utca*⁴⁷, Opovo-*Beli Breg-utva*⁴⁸ și Belegiș-*Stojiča gumno* (mormintele M. 11 și M. 78)⁴⁹, Beograd-*Karaburma* (mormintele M. 48)⁵⁰.

³⁷ Stratan, Vulpe 1977, Taf. 23//187. Cănița are buza un pic mai înaltă în partea opusă toartei.

³⁸ Bukvić 2000, 144, T. 55/6. Cănița descoperită la Margita-*Obrovac* are pântecul carenat situat la către baza vasului.

³⁹ Stratan, Vulpe 1977, 52, Taf. 20/153.

⁴⁰ Vranić 2002, 114, 116, 137

⁴¹ Petrović 2006, 35, 62, T. XVII/1.

⁴² Todorović 1977, 9, 11–12, 22, 26, 47, 49.

⁴³ Bukvić 2000, 141–143, T. 1, T. 2.

⁴⁴ Bukvić 2000, 132, T. 7/4.

⁴⁵ Radu 1973, 508–509, 518–520, Pl. 3/5, Pl. 9/9.

⁴⁶ Stratan, Vulpe 1977, Taf. 6/9, 93–94.

⁴⁷ Bukvić 2000, 122–123, T. 57/7, T. 58/1–2.

⁴⁸ Bukvić 2000, 128, T. 10/6–8, T. 11/2,5.

⁴⁹ Vranić 2002, 109, 117 nr. 12, 138 nr. 81.

⁵⁰ Todorović 1977, 11..

Cănița fragmentară descoperită în asociere cu fragmentele de *pyraunos* este joasă, cu un pântec carenat nu foarte pronunțat și buză ușor evazată. Cănița, de culoare roșiatică, a avut o înălțime de aprox. 4,5 cm, diametrul la buză de aprox. 10 cm, iar cel al fundului de aprox. 6 cm. Din punct de vedere al formei, cănița își are analogii apropiate la *Susani-Grămurada lui Ticu*⁵¹ și *Bobda* (mormântul M. 19). În partea inferioară, sub diametrul maxim al pântecului, cănița a fost decorată cu o singură canelură, dispusă sub forma unei ghirlande legate. Privit în plan, acest decor este o reprezentare stelară care poate să fie asociată cu motivul larg răspândit atât pe formele ceramice, cât și pe cele de metal de la sfârșitul epocii bronzului⁵². Acest motiv stelar este cel mai bine reprezentat pe vasele descoperite la *Susani-Grămurada lui Ticu*⁵³.

Inventarul arheologic al locuinței L. 3/2002 a constatat din fragmente ceramice care, din punct de vedere morfologic, au aparținut mai multor tipuri de vase (amfore cu proeminențe conice, străchini cu buza invazată, cănițe). Aceste tipuri de vase se regăsesc, tipologic, și printre vasele din inventarul funerar al mormintelor de incinerare din necropola din imediata apropiere (Pl. XII–XIV). Din punct de vedere tehnologic, fragmentele ceramice sunt, în marea lor majoritate, de factură grosieră, având în amestecul pastei fragmente ceramice pisate și nisip cu bobul mare.

Ornamentarea constă din caneluri late și înguste, dispuse circular, în arcade și în ghirlande (Pl. XIII/7, XIV/6, 8). Acest tip de ornamentare este caracteristic fazei a II-a a culturii *Cruceni-Belegiș*. Mai multe fragmente ceramice, dintre care unele provenite din amfore, probabil globulare, au canelurile dispuse vertical pe diametrul maxim al vasului (Pl. XII/3–4, XIII/5 și XIV/1). Acest decor este caracteristic, în general, etapei de tranziție de la faza *Cruceni-Belegiș I* la *Cruceni-Belegiș II*, fază în care se generalizează decorul canelat. Analogii pentru acest tip de decor găsim în necropolele de incinerare de la *Cruceni*⁵⁴ (mormintele M. 84, M. 95), *Bobda* (mormântul M. 24), *Surčin*⁵⁵, *Jakovo – Kaluđerske livade*⁵⁶, *Belegiș-Stojića gumno* (mormintele M. 5 M. 79; M. 85)⁵⁷, *Beograd-Karaburma* (ex. mormintele M. 109, M. 163, M. 217, M. 220)⁵⁸, caracteristice fazei a II-a a culturii *Cruceni-Belegiș*, însă motivul se păstrează și mai târziu, în faza

⁵¹ Stratan, Vulpe 1977, Taf.20/158, 160

⁵² Mödler 2013.

⁵³ Stratan, Vulpe 1977.

⁵⁴ Radu 1973, 509 Pl. 3/5, 516 Pl. 7/1.

⁵⁵ Vinski-Gasparini 1973, T. 5/1–5.

⁵⁶ Petrović 2006, 61 T. 1, 3, 62 T. XVII/1, 63 T. XVIII/1.

⁵⁷ Vranić 2002, 115 nr. 7, 139 nr. 85, 141 nr. 93.

⁵⁸ Todorović 1977, 22, 27, 42, 61–62, 67–68.

Cruceni-Belegiș III (ex. *Susani-Grămurada lui Ticu*⁵⁹, *Belegiș-Stojița gumno* (mormintele M. 2, M. 31)⁶⁰.

Fragmentele ceramice cu caneluri sub formă de ghirlande, dispuse pe gât (Pl. XIV/6) și în jurul protomei (Pl. XIII/7), au numeroase analogii în așezările și necropolele fazei a II-a a culturii Cruceni-Belegiș. Unele dintre aceste ghirlande sunt înlanțuite, formând un motiv stelar care, așa cum am mai menționat, ar putea să aibă și o simbolistică solară.

Alături de fragmentele ceramice caracteristice fazei a II-a a culturii Cruceni-Belegiș, între materialele arheologice descoperite în locuința L. 3/2002 au fost descoperite două fragmente ceramice decorate cu incizii verticale de tip *kamschtrich* (Pl. XII/5) și oblice (Pl. XIII/3). Acest decor este caracteristic fazei I a culturii Cruceni-Belegiș. Asocierea acestor fragmente ceramice cu cele de tip Cruceni-Belegiș II evidențiază, pe de o parte, poziția lor secundară, iar pe de altă parte, prezența în zonă a unei activități a comunității Cruceni-Belegiș, încă din faza I a evoluției acesteia.

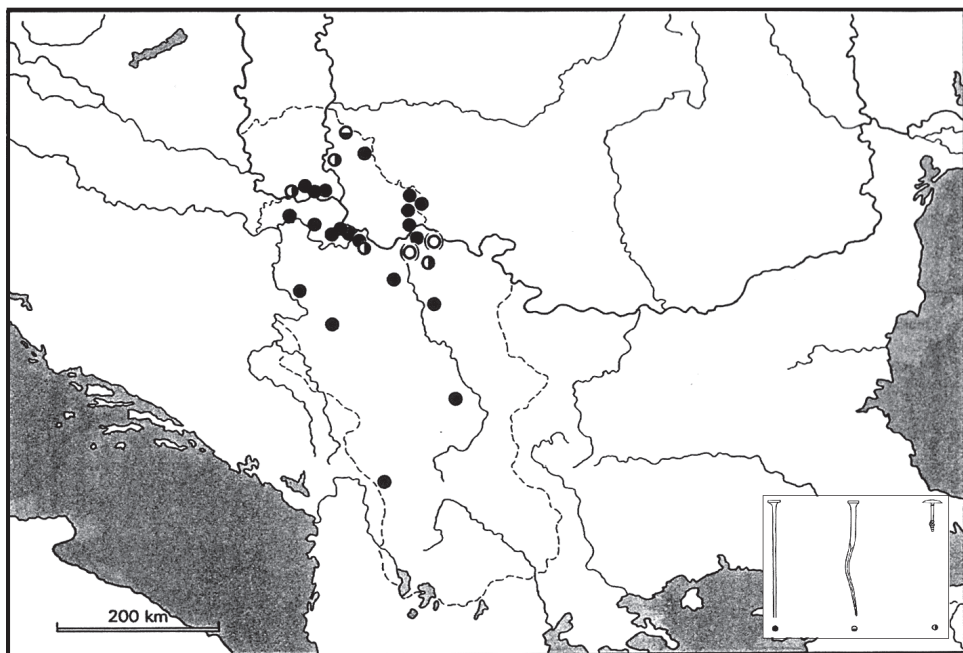

Fig. 1: Răspândirea acelor din bronz cu cap discoidal în zona sirmio-slavonă a Dunării (Vasić 2003, Taf. 55) / The spread of bronze disk-shape head needles in sirmio-slavonic area of the Danube (Vasić 2003, Taf. 55).

⁵⁹ Stratan, Vulpe 1977, Taf. 6/93, 95.

⁶⁰ Vranić 2002, 114 nr. 2, 122 nr. 35.

În caroul 4 al secțiunii S. 1/1997, în stratul de arătură adâncă, alături de fragmentele ceramice rulate de plug, a fost descoperit și un fragment de bronz, romboidal în secțiune, care ar putea fi parte dintr-un pandantiv sau din capătul spiralat al unei brățări. Lungimea acestui fragment este de 3,36 cm, lățimea de 0,5 cm, iar grosimea, pe muchie, de 0,3 cm. Greutatea fragmentului de podoabă este de 2,4 gr. Patina este de o culoare verde deschis (Pl. VIII/6). În nivelul de cenușă care marchează incendierea locuinței L. 1/1997 a fost descoperit un ac de bronz cu cap discoidal (*Petschaftkopfnadel*). Acul de bronz are o lungime de 16,8 cm, cu diametrul capului discoidal de 1,25 cm, diametrul tijei, în partea superioară, de 0,37 cm, iar în partea inferioară de 0,17 cm. Podoaba din bronz are o greutate de 11,3 gr. Suprafața acului de bronz este oxidată, fiind acoperită de o peliculă de malachit, în unele locuri plesnită (Pl. VIII/7).

Acele cu cap discoidal sunt o categorie de podoabe des întâlnite în arealul culturii Cruceni-Belegiș (Fig. 1), încadrarea cronologică fiind, cu predilecție, în perioada Bronzului Târziu. Acul de bronz descoperit la Peciu Nou are analogii bune cu exemplarele descoperite la Paračin (mormântul nr. 4)⁶¹, Beograd⁶², Dubovac-Kudelište⁶³, Erem⁶⁴, Gomolava⁶⁵, Hetin⁶⁶, Jakovo⁶⁷, Kač⁶⁸, Klisa⁶⁹, Novi Sad⁷⁰, Surčin⁷¹ etc. Asocierea acului de bronz cu fragmente ceramice caracteristice fazei a II-a a culturii Cruceni-Belegiș sugerează o utilizare a acestui tip de podoabă și în perioada sec. XIII–XII a. Chr. (corespunzătoare etapelor Reinecke Bz. D – Ha. A. 1).

În umplutura locuinței L. 2/1999 a fost descoperit și un vârf de dălțiță, utilizat foarte probabil de meșterii metalurghi pentru gravarea obiectelor de bronz⁷². Lungimea păstrată a vârfului de dălțiță este de 1,13 cm, lățimea lamei fiind de 0,33 cm. Fragmentul de unealtă are 0,5 gr.

În umplutura gropii G. 3 din secțiunea S. 6/2002 a fost descoperit un mic fragment dintr-o spirală din sârmă din bronz (*saltaleoni*), cu lungimea de 0,93 cm, diametrul de 1,24 cm și o greutate de 1,6 gr.

⁶¹ Гарашанин 1958, 302, 306 T. 306, 309.

⁶² Todorović 1971, 68, nr. 262, T. XXXVI/10. Tija acului este afectată. J. Todorović datează acul de bronz în perioada Bz. D – Ha. A (B); Vasić 2003, 43, nr. 221, Taf. 16/221.

⁶³ Vasić 2003, 43, nr. 223, Taf. 16/223.

⁶⁴ Vasić 2003, 43, nr. 224, Taf. 16/224.

⁶⁵ Vasić 2003, 43, nr. 225, Taf. 16/225.

⁶⁶ Milleker 1897, 106–111, T. II/13; Vasić 2003, 43–44, nr. 227, Taf. 16/227.

⁶⁷ Todorović 1971, 25, nr. 77, T. IX/17; Vasić 2003, 44, nr. 228, Taf. 16/228.

⁶⁸ Vasić 2003, 44, nr. 229, Taf. 16/229.

⁶⁹ Vasić 2003, 44, nr. 230, Taf. 16/230.

⁷⁰ Vasić 2003, 44, nr. 234, Taf. 16/234.

⁷¹ Vinski-Gasparini 1973, T. 4/13–14, T. 10/10; Vasić 2003, 44, nr. 239, Taf. 16/239.

⁷² Szentmiklosi, Drașovean 2004, 62.

Concluzii

Cercetările arheologice de la Peciu Nou-*Bociar*, desfășurate în anii 1997, 1999 și 2002, au identificat o locuire sezonieră de la sfârșitul epocii bronzului care, pe baza materialului arheologic descoperit în complexele arheologice cercetate, a aparținut unei comunități Cruceni-Belegiș.

Locuințele descoperite la Peciu Nou-*Bociar* au analogii și în alte așezări Cruceni-Belegiș (ex. Foeni-*Gomila Lupului* II, Timișoara-*Fratelia*, Deta-*Dudărie*⁷³). Nu ar fi exclus ca, alături de acest tip de locuințe, să fi existat și locuințe de suprafață, cu pereți de pământ, a căror urmă poate fi surprinsă doar în urma unor prospecții magnetometrice sau în cadrul unor săpături sistematice pe suprafețe mai largi⁷⁴.

Materialele arheologice descoperite în stratul de cultură și în complexele arheologice se datează, cel mai probabil, între sec. XV–XII a. Chr. (respectiv, etapele Bz. C–Ha. A. 1), fiind caracteristice culturii Cruceni-Belegiș (fazele I și II).

Complexele arheologice cercetate în cursul celor trei campanii pot fi dateate în perioada sec. XIV–XII a. Chr. (Bz. D–Ha. A). Acest interval cronologic corespunde, în periodizarea propusă de Fl. Gogâltan, cu etapele Bronz Târziu II–III (Bz. D–Ha. A).

Fragmentele ceramice caracteristice fazei I a culturii Cruceni-Belegiș, descoperite în asocieră cu cele caracteristice fazei a II-a a culturii Cruceni-Belegiș sugerează o locuire repetată a grindului de la *Bociar*. Această locuire secvențială a grindului poate fi legată de necropola de incinerare de la Peciu Nou-*În Irigat*, situată la aprox. 800 m nord-est de așezarea de la *Bociar*. Caracterul sezonier al locuirii de la Peciu Nou-*Bociar* contrastează cu perioada lungă de utilizare a necropolei de incinerare de la Peciu Nou-*În Irigat*. În această necropolă, alături de materialele arheologice caracteristice fazei I a culturii Cruceni-Belegiș, apar și vase tipice fazei a II-a a acestei culturi⁷⁵. Contrastul dintre caracterul sezonier al locuirii Cruceni-Belegiș din punctul *Bociar* și necropola de incinerare din punctul *În Irigat* ar putea fi explicat prin faptul că necropola a constituit centrul în jurul căruia s-au rotit așezările sezoniere.

Cu siguranță, reluarea săpăturilor arheologice cu mijloace moderne de cercetare și datare vor aduce informații substanțiale privind evoluția comunității Cruceni-Belegiș și legăturile acesteia cu necropola de incinerare din imediata apropiere.

⁷³ Szentmiklosi 2005, 645–646, 656.

⁷⁴ Vezi nota 13.

⁷⁵ Szentmiklosi 2004, 556–557.

BIBLIOGRAFIE

Bukvić 2000,

Lj. Bukvić, *Kanelovana keramika Gava kompleksa u Banatu*, Novi Sad, 2000.

Chicideanu 1995,

I. Chicideanu, *Cultura Cruceni-Belegiș*, în *Comori ale epocii bronzului din România. Treasures of the Bronze Age in Romania*, București, 1995, 167–169.

Гарашанин 1958,

Д. Гарашанин, *Ка ђроблему ђља с урнама у Србију (Considération sur le champs d'urnes en Serbie)*, în *Зборник радова Народног музеја*, I, 1956/57 (1958), 1958, 297–309.

Girič 1965,

M. Girič, *Budžak-Livade, Idjos-nekropola srednjeg i poznog bronzanog doba*, în *ArhPreg*, 7, 1965, 39–45.

Gogâltan 1998,

Fl. Gogâltan, *The Cruceni-Belegiș Cemetery of Livezile (Tolvădia), Commune Banloc, District Timiș (Romania)*, în *The Thracian World at the Crossroads of Civilisation II. Proceedings of the Seventh International Congress of Thracology. Constanța-Mangalia-Tulcea. 20–26 May 1996*, Bucharest, 1998, 181–205.

Gogâltan 2000,

Fl. Gogâltan, *Aspecte privind metalurgia bronzului în bazinul carpatic. Ciocanele și nicovalele cu toc de înmănușare din România (Aspekte der bronzeverarbeitung im Karpatenbecken. Die Tüllenhämmer und Tüllenambosse aus Rumänien)*, în *EphNap*, IX–X, 1999–2000 (2000), 5–59.

Gumă 1992,

M. Gumă, *Prima epocă a fierului în zona de sud a Banatului (jud. Caras-Severin)*, în *SympThrac*, 9, 1992, 26–37.

Gumă 1993,

M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, în *BiblThr*, IV, 1993.

Gumă 1997,

M. Gumă, *Epoca bronzului în Banat. Orizonturi cronologice și manifestări culturale. The Bronze Age in Banat. Chronological Levels and Cultural Entities*, BHAB, V, Timișoara, 1997.

Hegy 2014,

Al. Hegy, *Perioada de tranziție la epoca fierului în Banat. Aspecte privind cronologia, în Arheovest II/1. – In honorem Gheorghe Lazarovici. Interdisciplinaritate în Arheologie Timișoara*, 6 Decembrie 2014, Szeged, 2014, 311–322.

Luca 2006,

A. S. Luca, *Descoperiri arheologice din Banatul românesc – repertoriu* – (Cu contribuții de: C. Suciu și S. I. Purece), *BiblSeptem*, XVIII, Sibiu, 2006.

Medeleț 1994,

Fl. Medeleț, *Contribuții la repertoriul numismatic al Banatului, Epoca Latène, secolul IV î.n.d. Chr. – 106*, în *AnB* (S. N.), III, 1994, 239–308.

Medeleț 1995,

Fl. Medeleț, *Câmpurile de urne funerare din Banat (Unele probleme ale ritului și ritualului funerar la tracii nordici timpurii de la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului)* (*Les champs d'urnes funéraires de Banat*), în *ActaMN*, 32, I, 1995, 289–302.

Medeleț 1996,

Fl. Medeleț, *Die Urnengräberfelder im Banat – Fragen des Bestattungsritus und – rituals bei den frühen Nordthrakern am Ende der Bronzezeit und am anfang der Eisenzeit*, în *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C.*, Belgrade-Vršac, 1996, 231–245.

Milleker 1897,

B. Milleker, *Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből*, I, *Öskori leletek*, Temesvár, 1897.

Mödlinger 2013,

M. Mödlinger, *Star decoration on Late Bronze Age helmets, cups and decorated discs in central and south-eastern Europe*, în *ArhVestnik*, 64, 2013, 65–101.

Petrescu-Dîmbovița 1977,

M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977.

Petrović 2006,

B. Petrović, *Kaluđerske Livade. Nekropola bronzanog doba. Kaluđerske Livade/ Bronze Age Necropolis*, Muzej Grada Beograda/Belgrade City Museum, Monographije/ Monographies 12, Beograd, 2006.

Radu 1973,

O. Radu, *Cu privire la necropola de la Cruceni (jud. Timiș)* (*À propos de la nécropole de Cruceni (Dép. Timiș)*), în *SCIV*, 24, 3, 1973, 503–520.

Rogozea 1998,

P. Rogozea, *Repertoriul localităților cu descoperiri aparținând grupului cultural Balta Sărată din epoca bronzului* (*The Balta Sărată Type Finds from Banat*), în *AnB* (S. N.), VI, 1998, 183–196.

Rusu 1963,

M. Rusu, *Die Verbreitung der Bronzehorte in Transsilvanien vom Ende der Bronzezeit bis in die Mittlere Hallstattzeit*, în *Dacia* (N. S.), VII, 1963, 177–210.

Stratan 1964,

I. Stratan, *O nouă descoperire hallstattiană din Banat*, în *SCIV*, 15, 4, 1964, 523–528.

Stratan, Vulpe 1977,

I. Stratan, Al. Vulpe, *Der Hügel von Susani*, în *PZ*, 52, 1977, 28–60.

Szentmiklosi 2004,

Al. Szentmiklosi, *Câmpurile de urne funerare din Banat. Expoziție permanentă*, în *AnB* (S. N.), X–XI, 2003–2004 (2004), 555–568.

Szentmiklosi 2005,

Al. Szentmiklosi, *Cercetările arheologice de salvare de la Deta-Dudărie. Raport preliminar de săpătură (Rescue Archaeological Excavations at Deta-Dudărie. Preliminary Report of Excavation)*, în *AnB* (S. N.), XII–XIII, 2004–2005 (2005), 637–656.

Szentmiklosi 2010,

Al. Szentmiklosi, *Locuirea de tip Cruceni-Belegiš de la Cruceni-Módosi út (jud. Timiș). Sondajele arheologice din anii 1997 și 1999 (The settlement of type Cruceni-Belegiš from Cruceni-Módosi út, Timiș county. Archaeological excavations from 1997 and 1999)*, în *Banatica*, 20/I, 2010, 293–306.

Szentmiklosi, Drașovean 2004,

Al. Szentmiklosi, Fl. Drașovean, *Arta prelucrării bronzului în Banat* (catalog), Timișoara, 2004.

Todorović 1971,

J. Todorović, *Katalog praistorijskih metalnih predmeta*, Muzej grada Beograda, Beograd, 1971.

Todorović 1977,

J. Todorović, *Praistorijska Karaburma II–necropola bronzanog doba*, Dissertationes et Monographie, XIX, Beograd, 1977.

Toma-Demian 2002–2003,

N. Toma-Demian, *Repertoriul descoperirilor monetare dintre anii 275–383 p. Chr. din jud. Timiș (The Repertory of Monetary Discoveries dated between 275–383 AD in Timiș County)*, în *AnB* (S. N.), X–XI, 1, 2002–2003, 173–198.

Vasić 2003,

R. Vasić, *Die Nadeln im Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo, und Makedonien)*, în *PBF*, XIII, 11, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2003.

Vinski-Gasparini 1973,

K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj. Die Urnenfelderkultur in Nordkroatien*, Zadar, 1973.

Vranić 2002,

Sv. Vranić, *Belegiš, Stojića Gumno – nekropola spaljenih pokojnika Belegiš. Stojića Gumno – A Necropolis of Cremation Burials*, Beograd, 2002.

ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS AT PECIU NOU-BOCIAR, TIMIȘ COUNTY

Abstract

Archeological investigations at Peciu Nou-Bociar, that took place in 1997, 1999 and 2002, identified a seasonal settlement from the end of the Bronze Age that belonged to Cruceni-Belegiš community as the archaeological material in the investigated complexes show up.

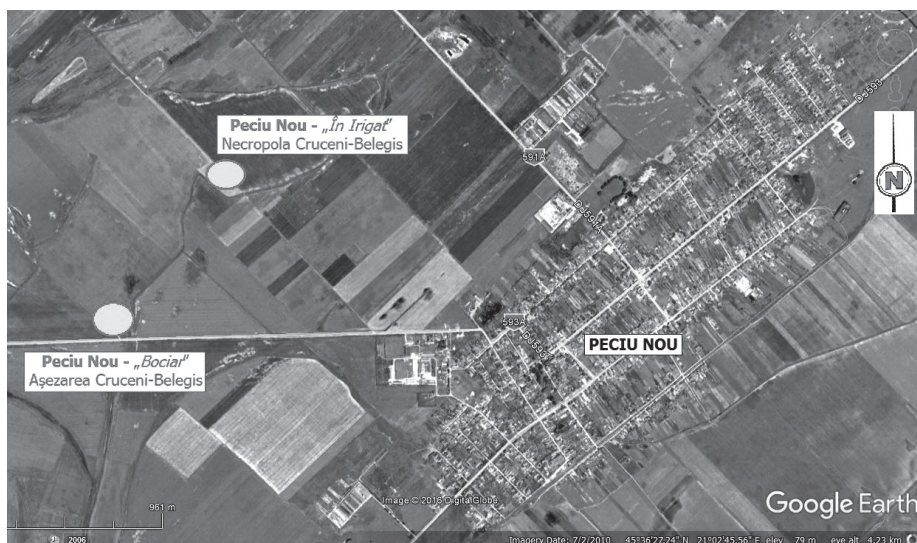
The semi-buried dwellings from Peciu Nou-Bociar know analogies in other Cruceni-Belegiš settlements (as: Foeni-Gomila Lupului II, Timișoara-Fratelia, Deta-Dudărie). We might not exclude also the existence of certain dwellings on the plane, with ground walls, the traces of which should be identified only through magnetometric prospecting or on larger surfaces within certain systematic diggings.

The archaeological findings from the layer of culture and the archaeological complexes date most likely between the 15th and the 12th c. B.Ch. (sessions Bz. C-Ha. A1, respectively), being specific to Cruceni-Belegiš culture (phases I and II).

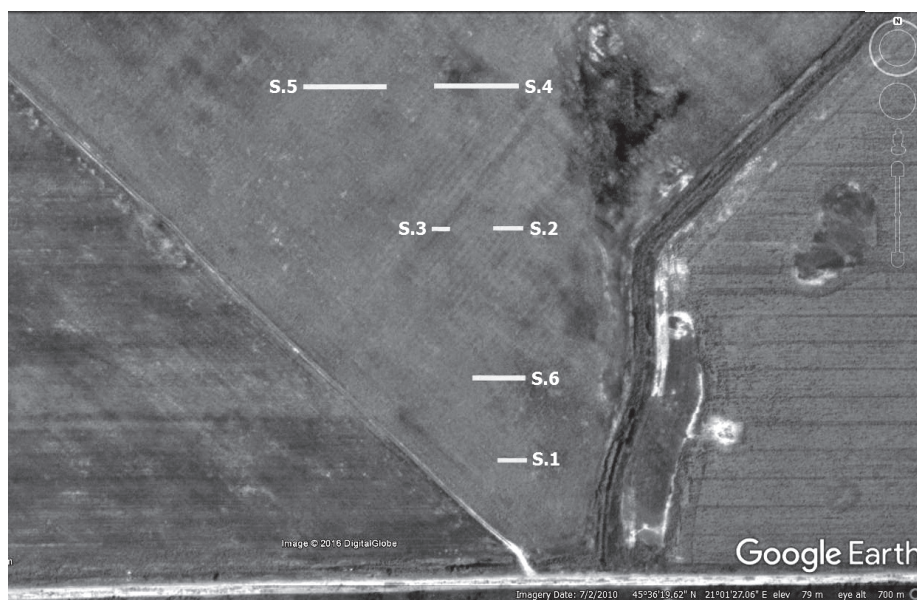
The archaeological complexes that were investigated during the three campaigns may be dated in the 14th–12th c. B.Ch. (Bz. D-Ha. A). According to Fl. Gogâltan's division into periods, this period corresponds to the late Bronze Age II – III (Bz. D-Ha. A).

Fragments of pottery specific to phase I of Cruceni-Belegiš culture associated to those ones specific to phase II of the same culture suggest a repeated dwelling in that hill at Bociar. This dwelling might be connected with the incineration necropolis from Peciu Nou-*În Irigat*. In this necropolis pottery specific to phase II of Cruceni-Belegiš culture were found together with archaeological findings specific to phase I of this culture. The seasonal settlement at Peciu Nou-Bociar stands in contrast with the incineration necropolis from the place called *În Irigat*; the fact that the necropolis was the main center around which seasonal settlements developed might explain such a contrast.

Resuming the archaeological diggings there, with modern researching and dating methods would certainly bring substantial data on the Cruceni-Belegiš community and on its connections with the nearby incineration necropolis.

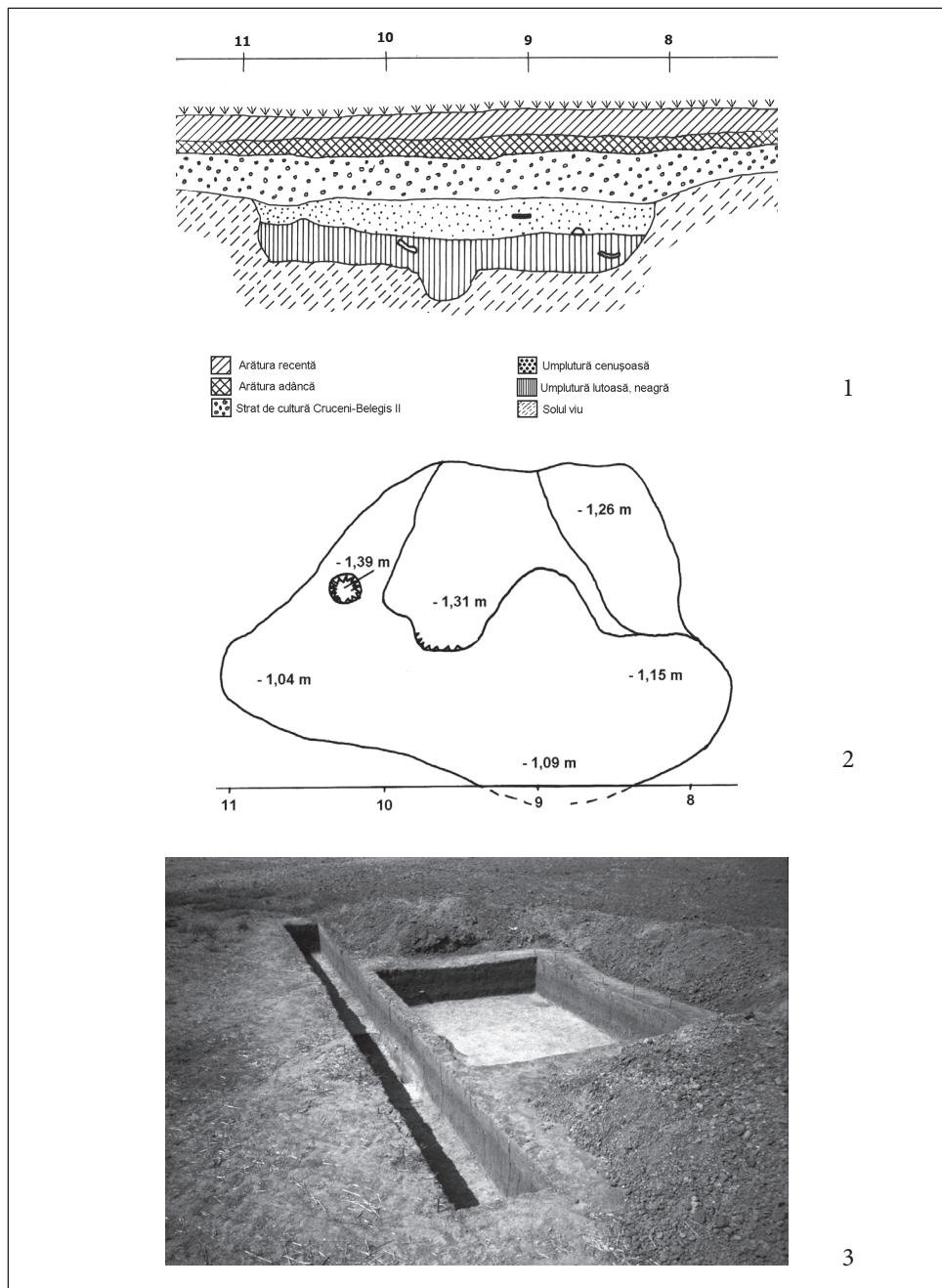

1

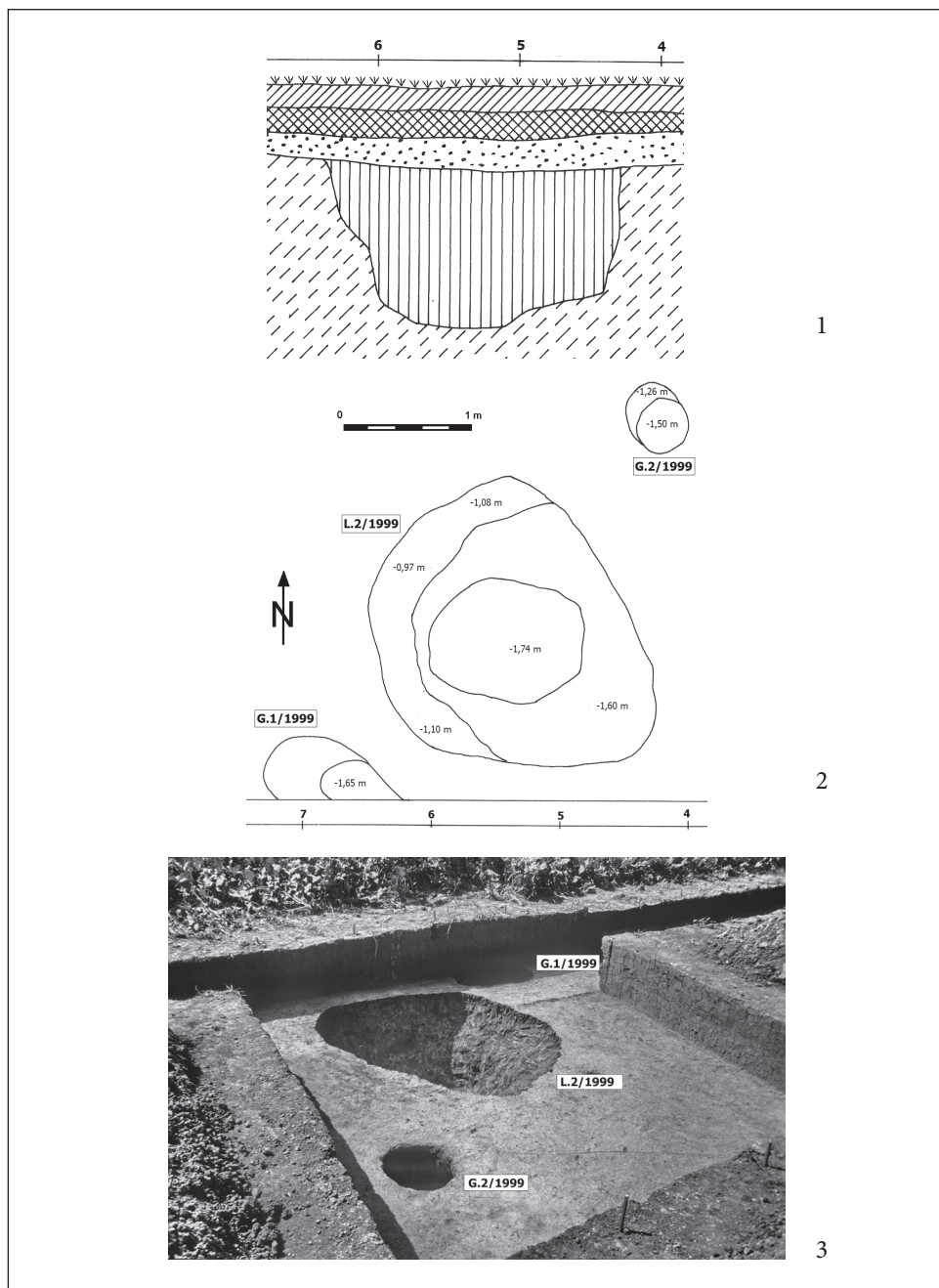

2

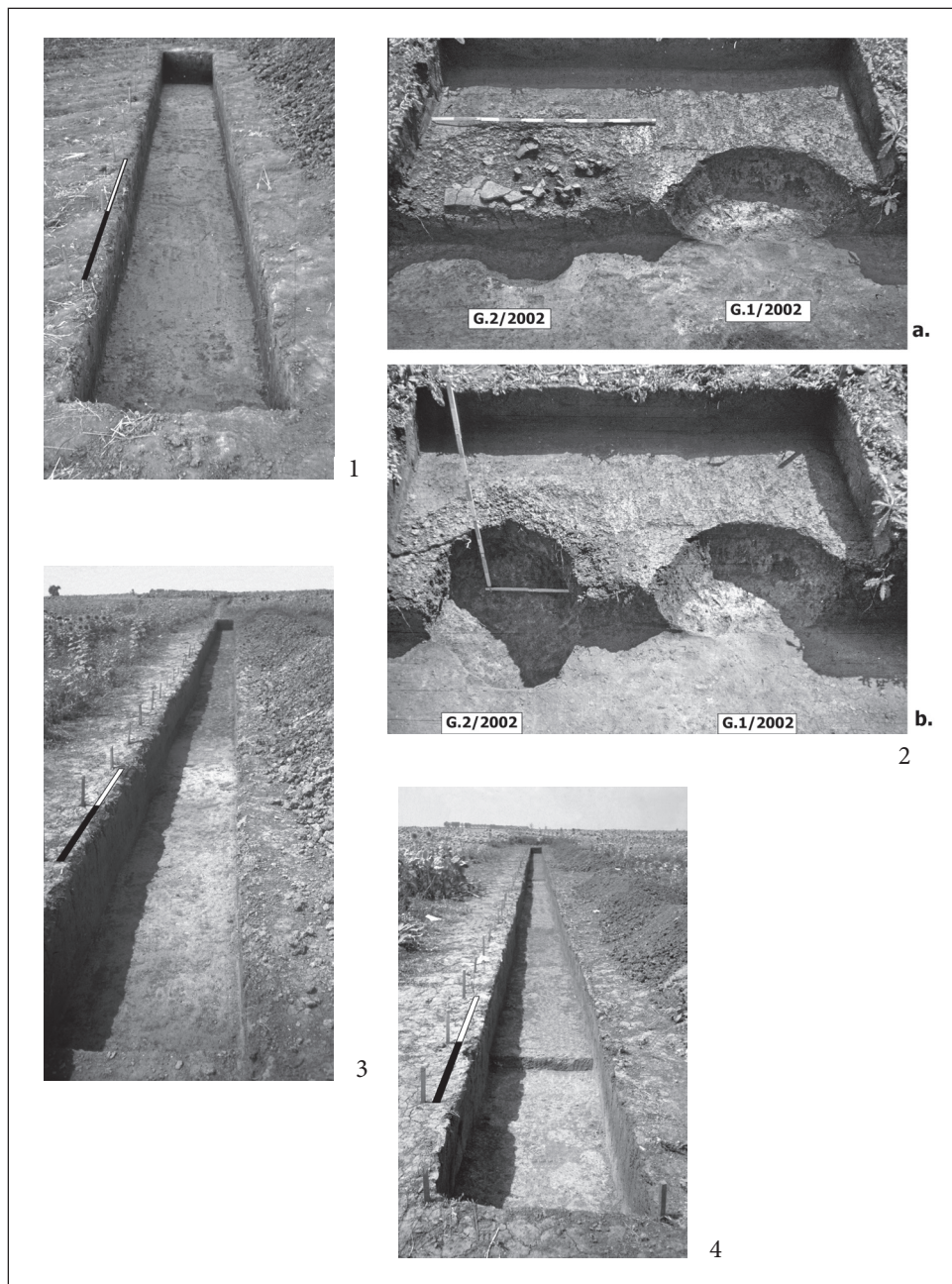
Pl. I: 1 – Localizarea necropolei de incinerare și a așezării Crucei-Belegiș în hotarul com. Peciu Nou;/ Location of the incineration necropolis and of Crucei-Belegiș settlement, commune of Peciu Nou; 2 – Imagine Google Earth 2010 cu așezarea Crucei-Belegiș și amplasarea secțiunilor arheologice S. 1–6. / Google Earth 2010 image: Crucei-Belegiș settlement and location of the archaeological sections S. 1–6.

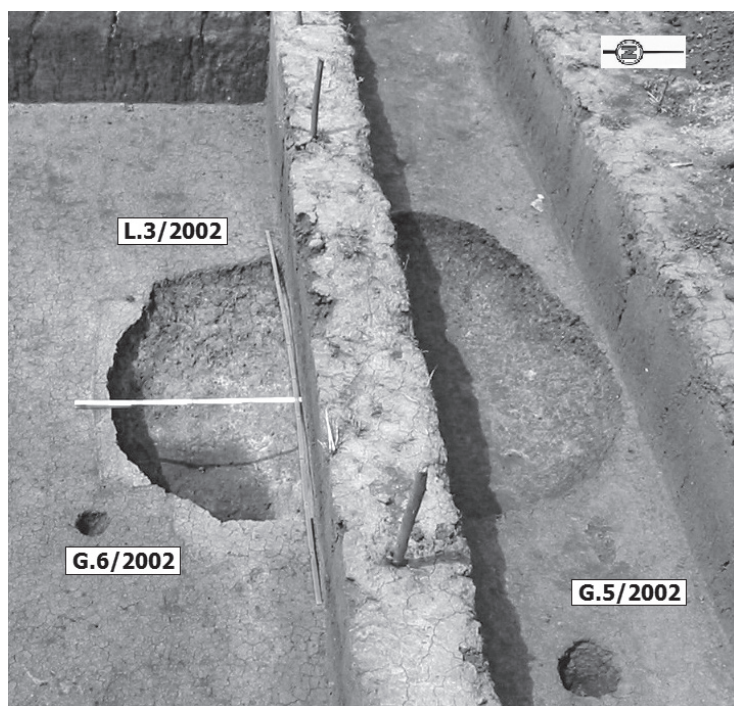
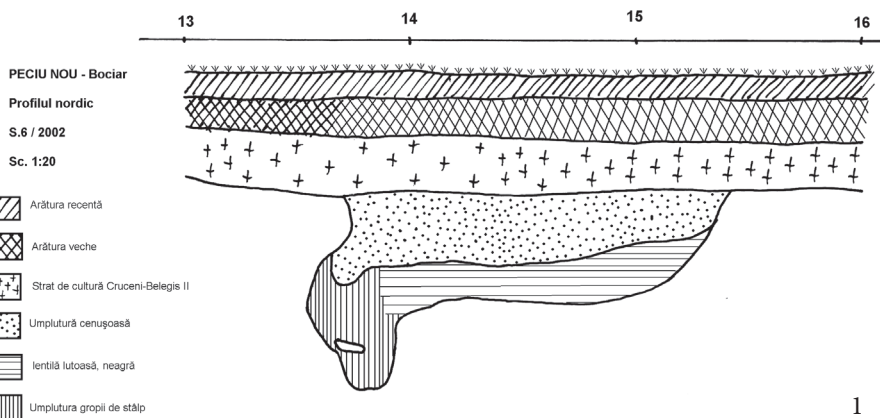
Pl. II: 1 – Profil locuința L. 1/1997/ *Profile of dwelling L. 1./1997*; 2 – Planul locuinței L. 1/1997/ *Plan of dwelling L. 1 / 1997*; 3 –Vedere generală cu secțiunea S. 1/1997 și caseta C. 1/1997/ *General view on section S. 1/ 1997 and cassette C. 1/ 1997*.

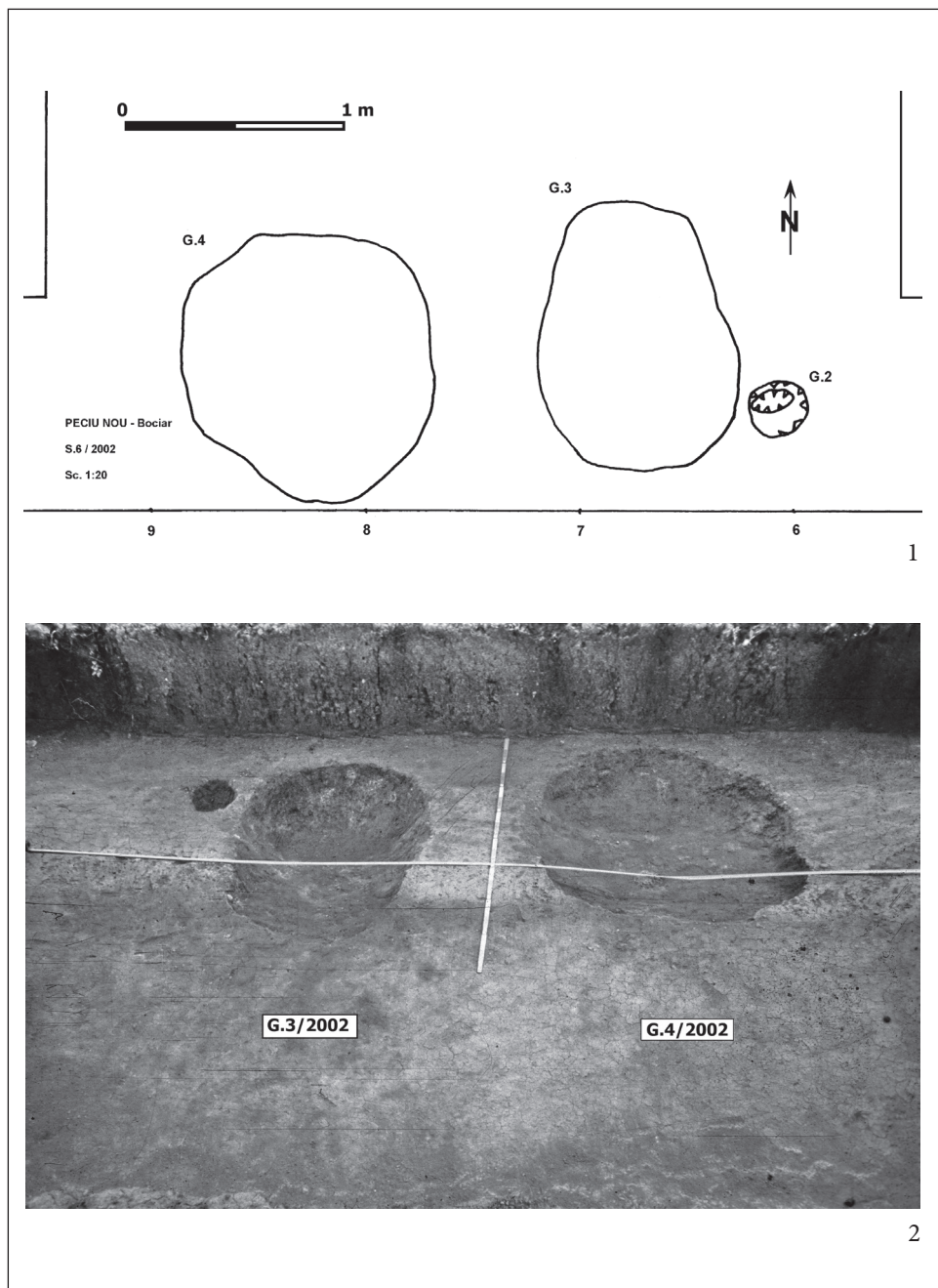
Pl. III: 1 – Profilul gropii L. 2/1999/ *Profile of pit L. 2/1999*; 2 – Planul gropii L. 2/1999/ *Plan of pit L. 2/1999*; 3 – Vedere generală cu secțiunea S. 2/1999 și caseta C. 1/1999 / *General view on section S. 2/1999 and cassette C. 1/1999*.

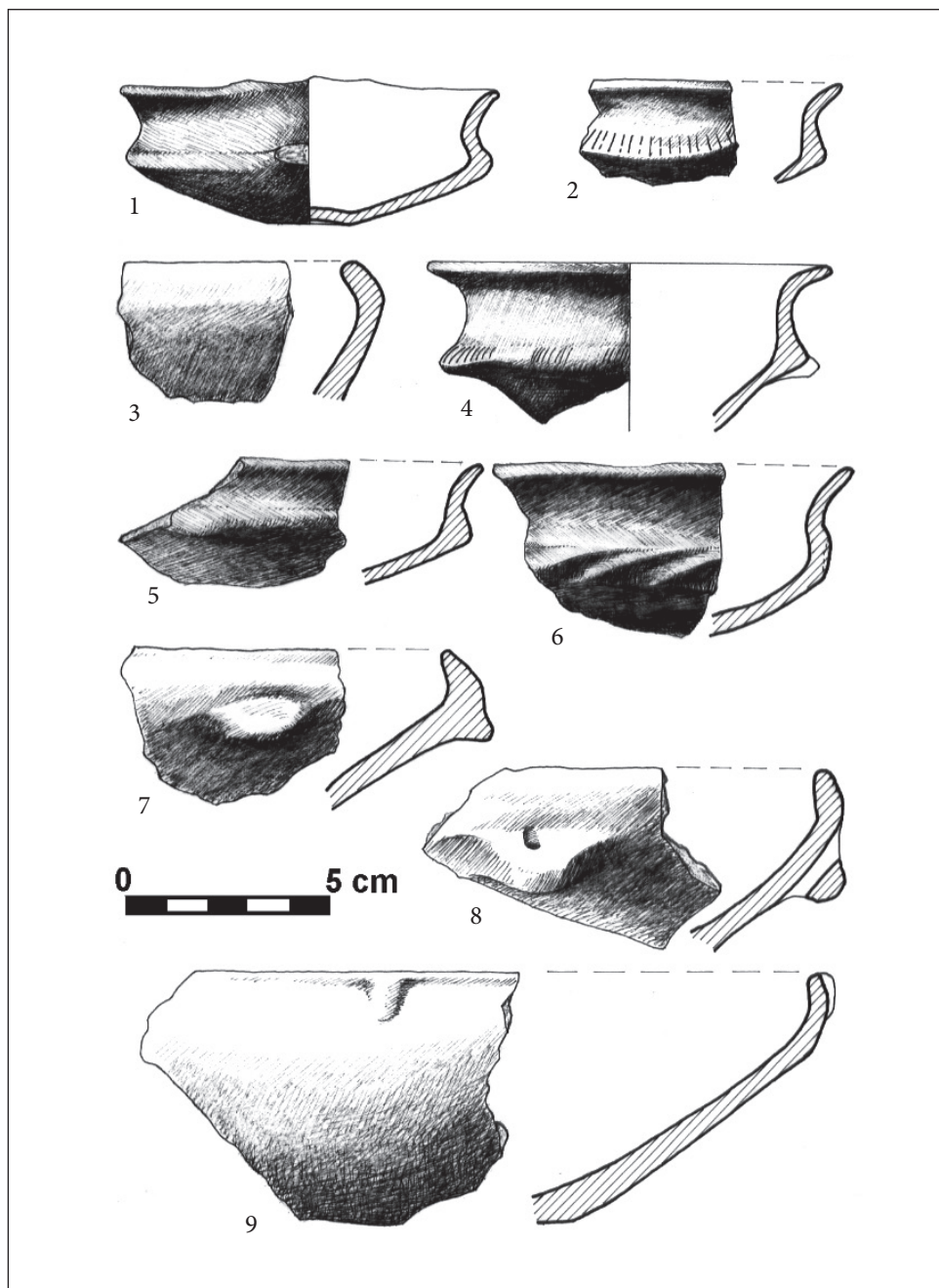
Pl. IV: 1 – Secțiunea S. 3/1999/ *Section S. 3/ 1999*; 2 – Gropile G. 1–2 din secțiunea S. 4/2002/ *Pits G. 1–2 in section S. 4/ 2002*; 3 – Secțiunea S. 4/2002 (cu brațul de râu colmatat, în planul îndepărtat)/ *Section S. 4/ 2002 (background: the clogged horn of the river)*; 4 – Secțiunea S. 5/2002/ *Section S. 5/ 2002*.

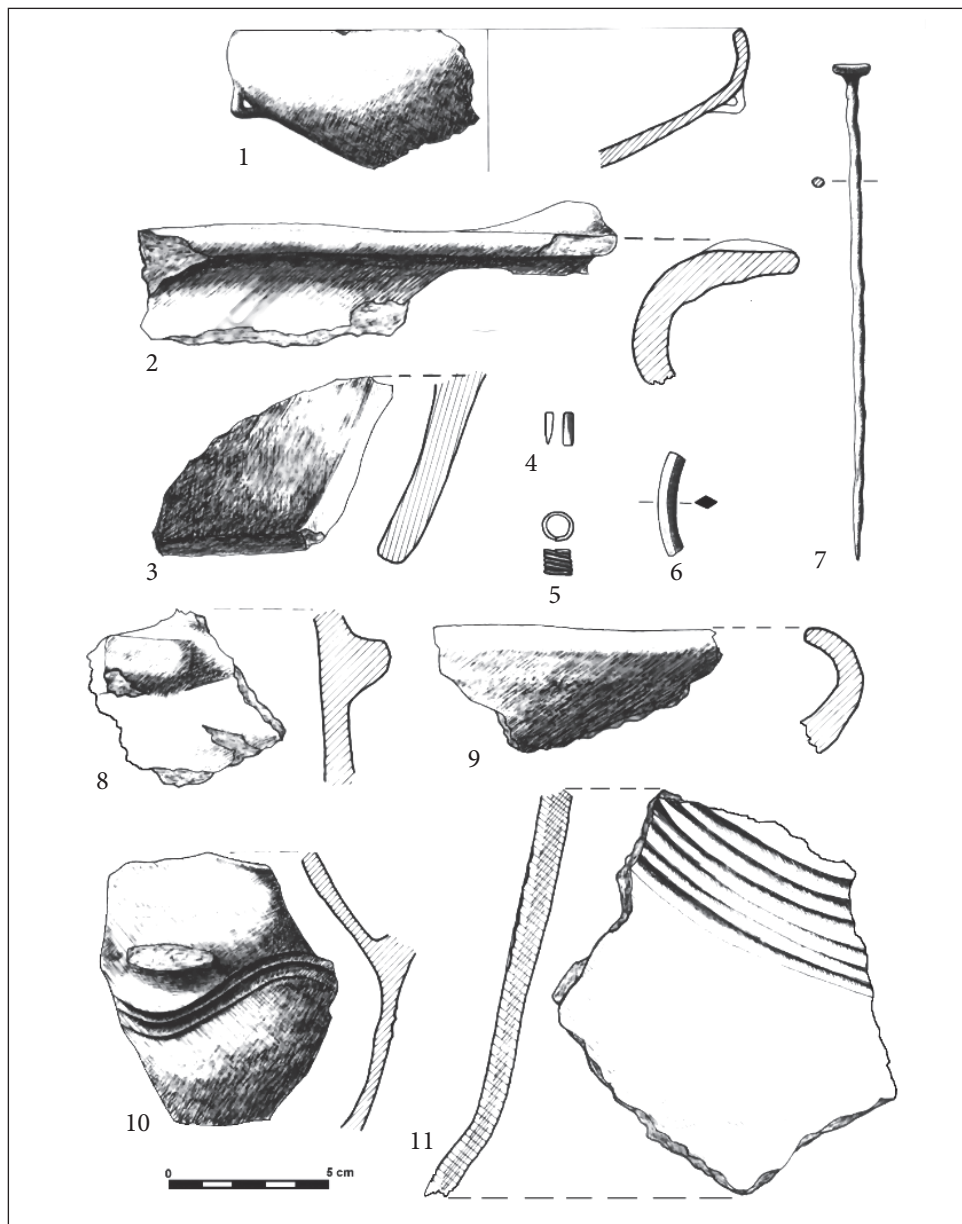
Pl. V: 1 – Profilul locuinței L. 3 din secțiunea S. 6/2002/ *Profile of dwelling L. 3. in section S. 6/ 2002*; 2 – Vedere de ansamblu cu locuința L. 3 din secțiunea S. 6/ *General view on dwelling L. 3, section S. 6.*

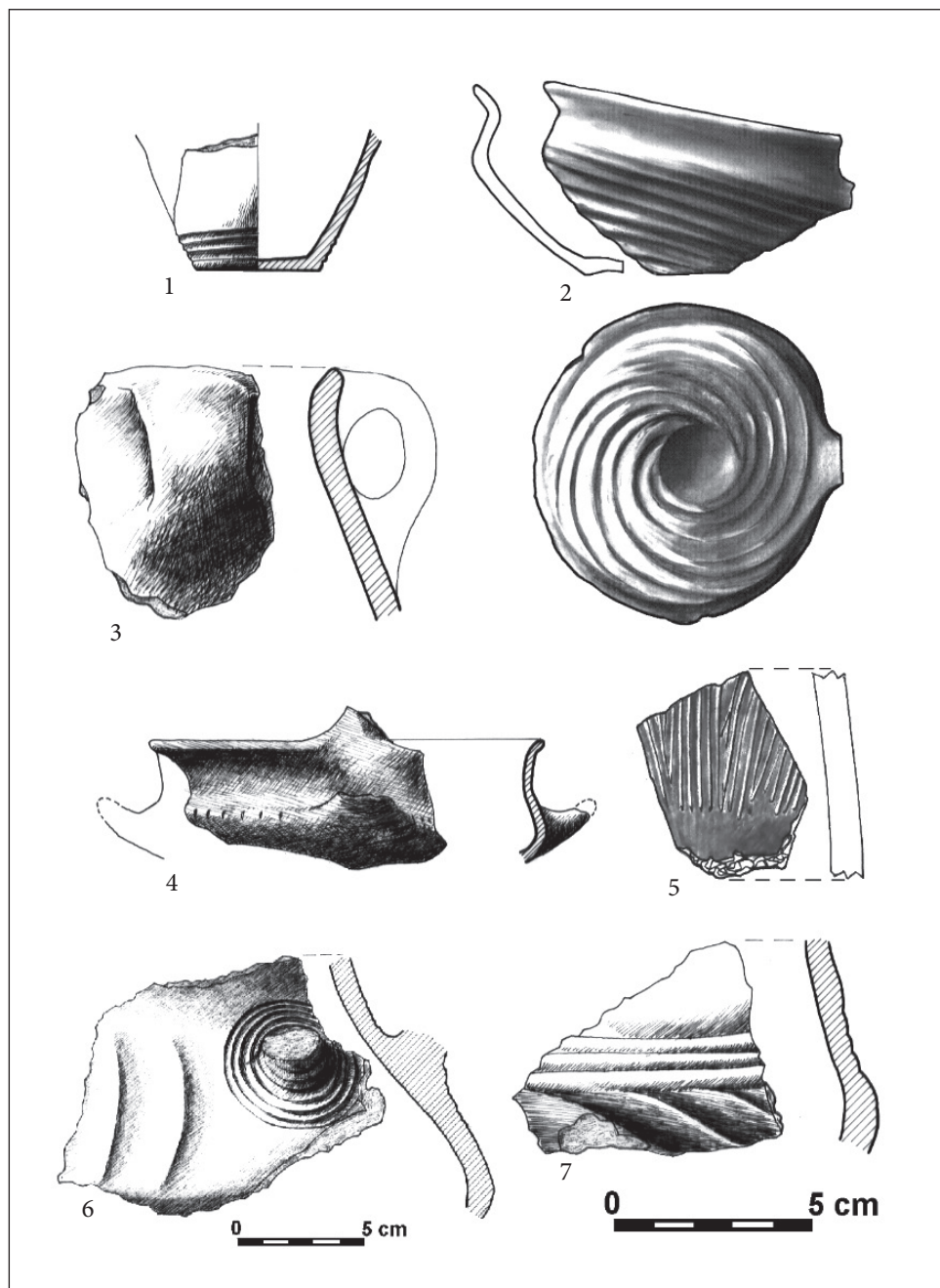
Pl. VI: 1 – Plan gropile G. 3 și G. 4 din secțiune S. 6/2002/ Pits G. 3 and G. 4, section S. 6/ 2002; 2 – Vedere de ansamblu cu gropile G. 3-G. 4/ General view on pits G. 3 – G. 4.

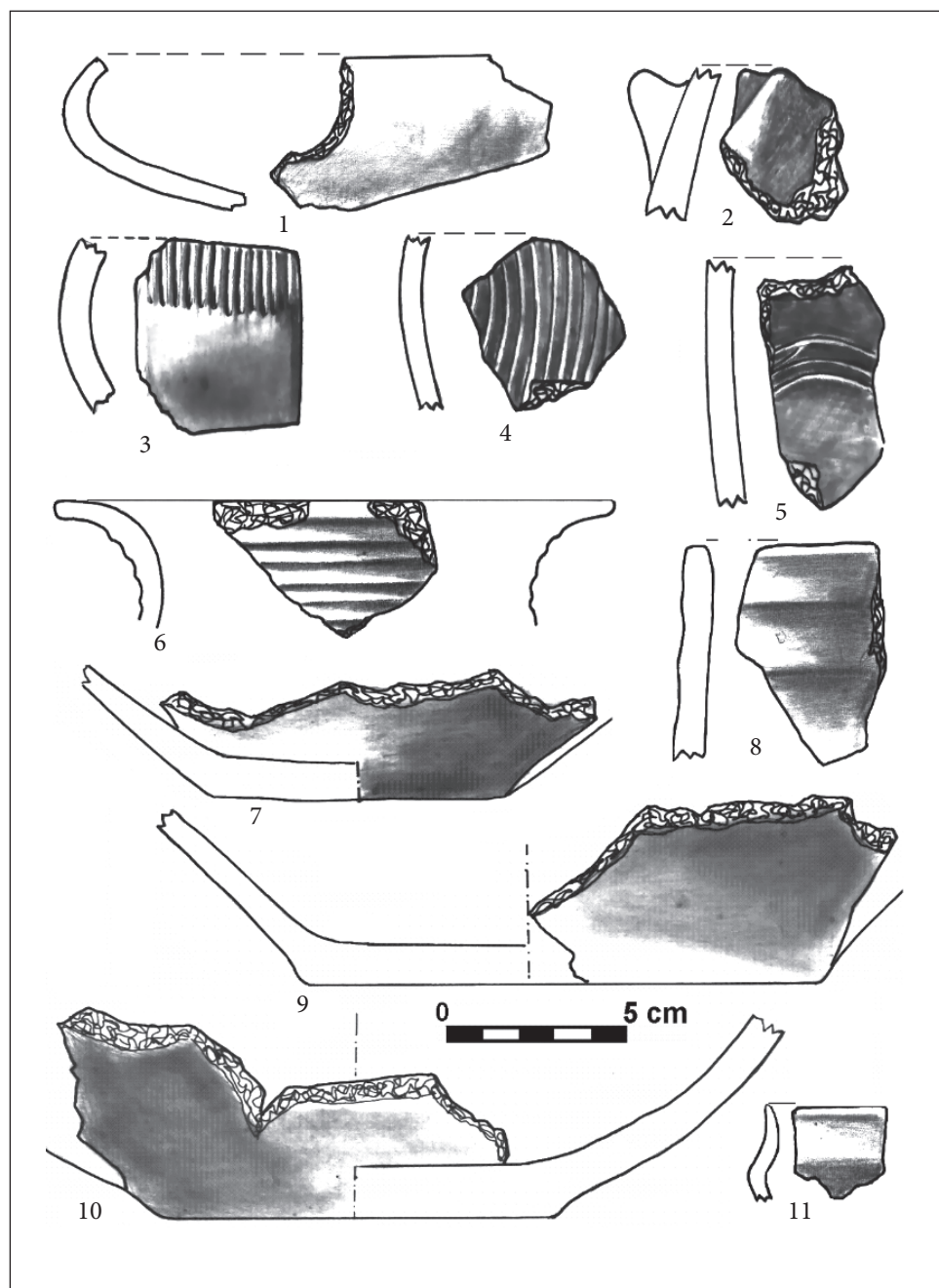
Pl. VII: 1-9 – Fragmente ceramice descoperite în locuința L. 1/1997 (secțiunea S. 1/1997) / Pottery fragments found in dwelling L. 1/ 1997 (section S. 1/ 1997).

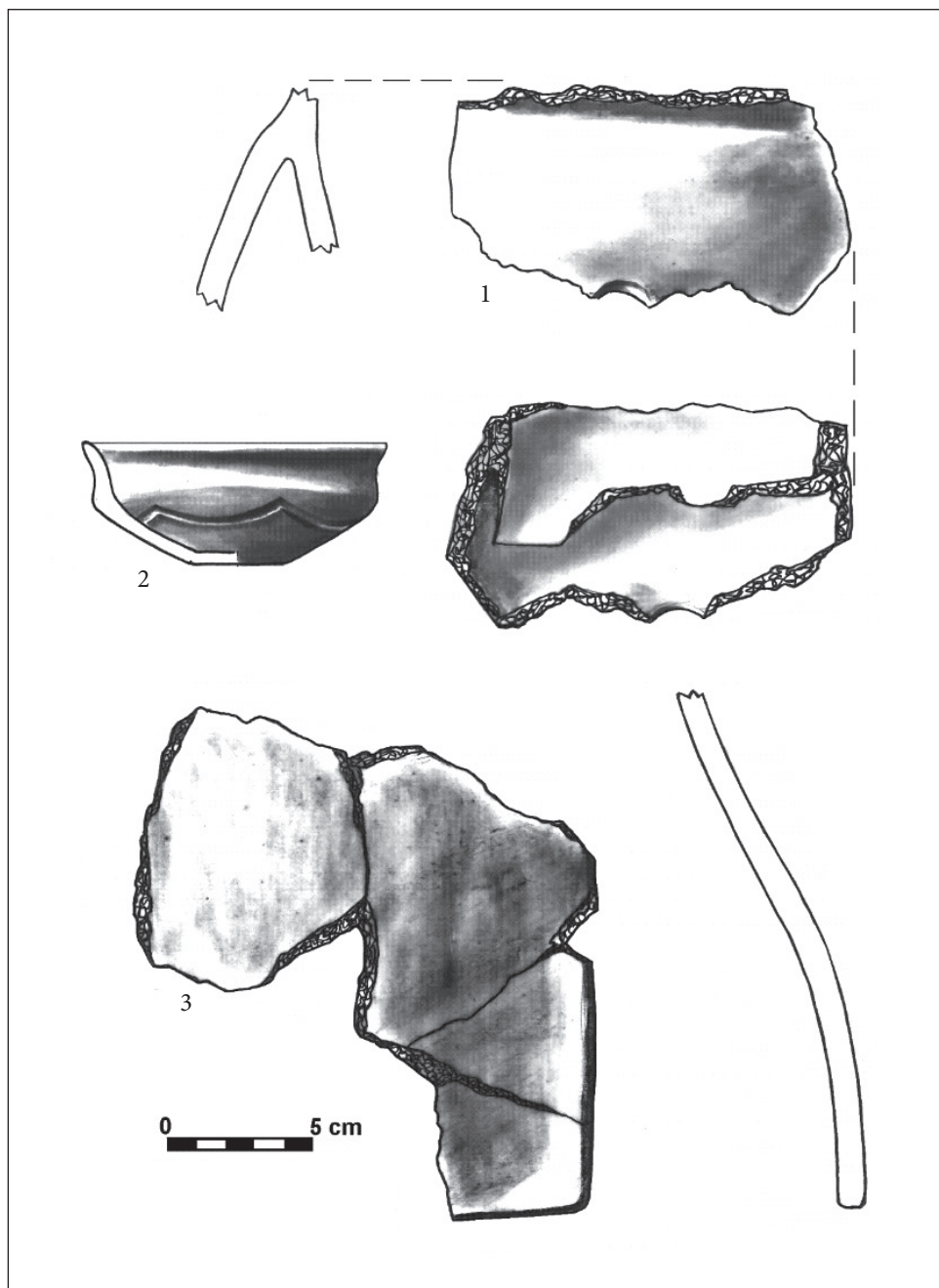
Pl. VIII: 1-3 și 8-11 – Fragmente ceramice descoperite în locuința L. 1/1997/ *Pottery fragments found in dwelling L. 1/ 1997*; 4 – Vârf de dălțiță descoperit în umplutura gropii L. 2/1999/ *Chisel bit found in the padding of pit L. 2/ 1999*; 5 – Saltaleoni descoperit în umplutura gropii G. 3 din secțiunea S. 6/2002/ *Saltaleoni found in the padding of pit G. 3, section S. 6/ 2002*; 6 – Fragment dintr-o podoabă din bronz descoperit în stratul de arătură din S. 1/1997/ *A bronze ornament fragment found in the plowing layer in S. 1/ 1997*; 7 – Ac din bronz descoperit în umplutura locuinței L. 1/1997/ *A bronze needle found in the padding of dwelling L. 1/ 1997*.

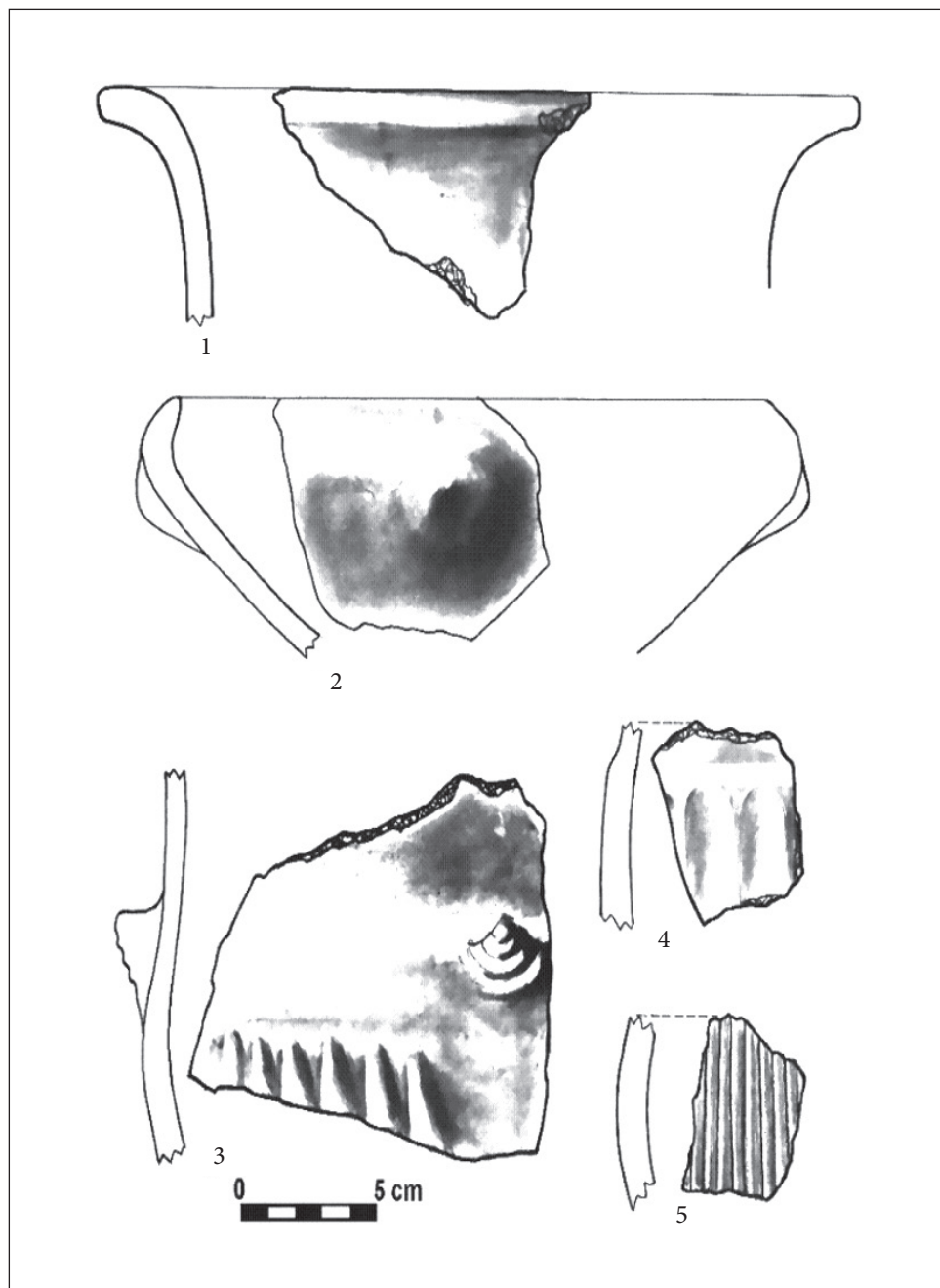
Pl. IX: 1, 3-7- Fragmente ceramice descoperite în locuința L. 1/1997/ *Pottery fragments found in dwelling L. 1/ 1997*; 2 - Căniță din umplutura gropii L. 2/1999 (secțiunea S. 2/1999)/ *Noggin found in the padding of pit L. 2/1999 (section S. 2/1999)*.

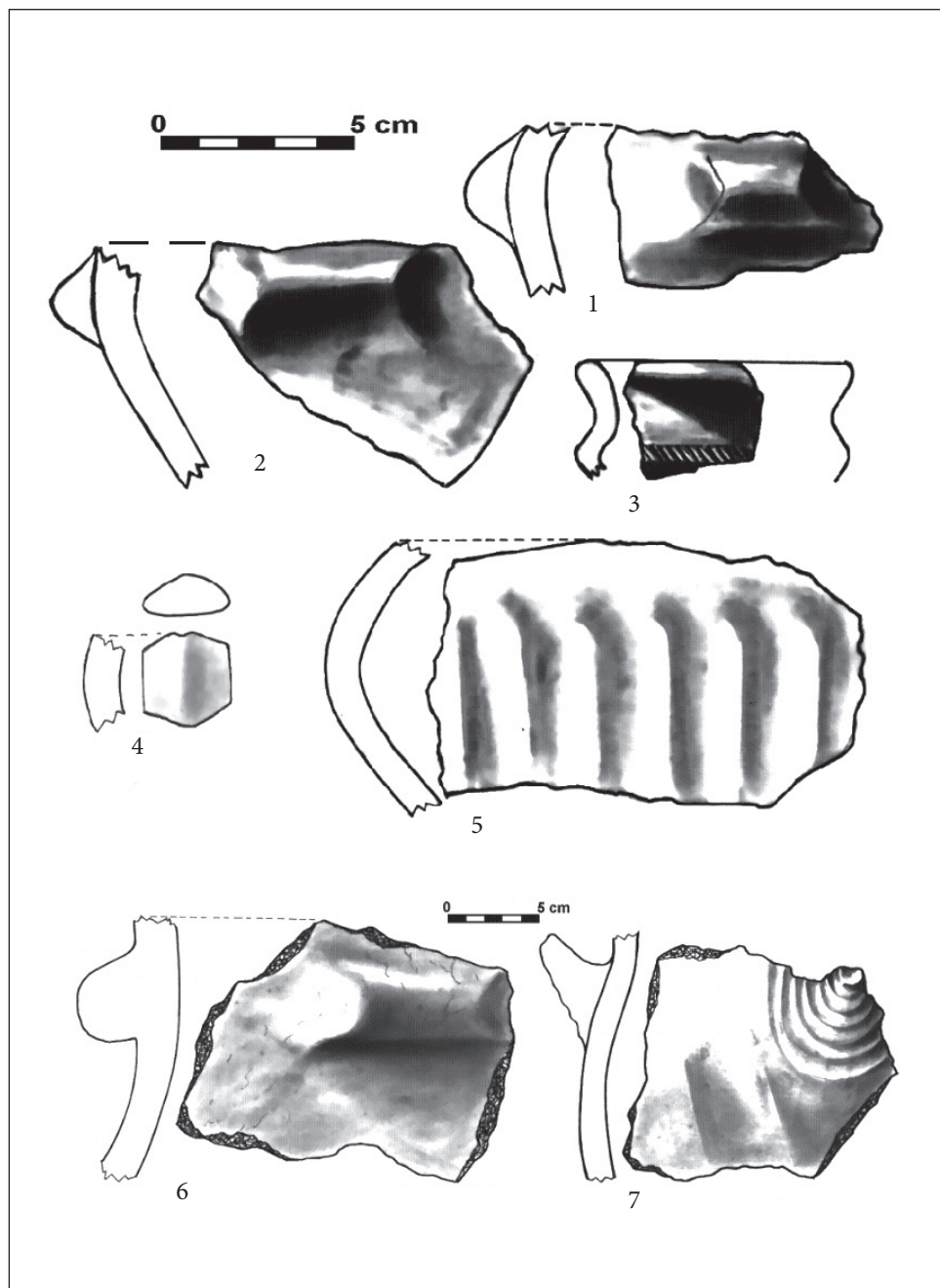
Pl. X: 1-11 – Fragmente ceramice descoperite în groapa G. 1/2002 (secțiunea S. 4/2002)/
 1-11 – Pottery fragments found in pit G. 1/2002 (section S. 4/2002).

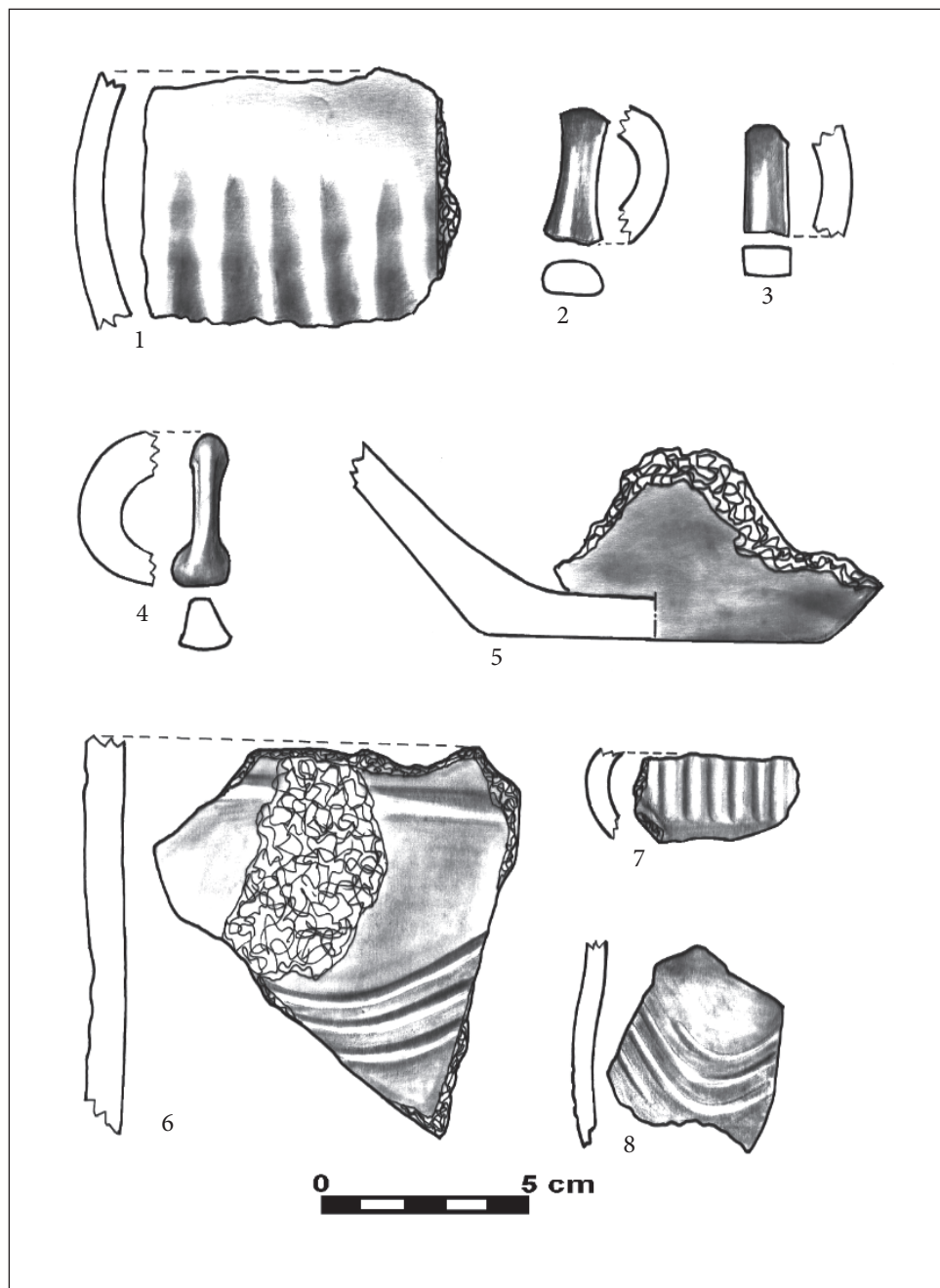
Pl. XI: 1-3 – Fragmentele ceramice de pe nivelul de călcare de deasupra gropii G. 2/2002 (secțiunea S. 4/2002, caseta C. 1)/ 1-3 – Pottery fragments found on ground level above pit area G. 2/2002 (section S. 4/2002, cassette C. 1).

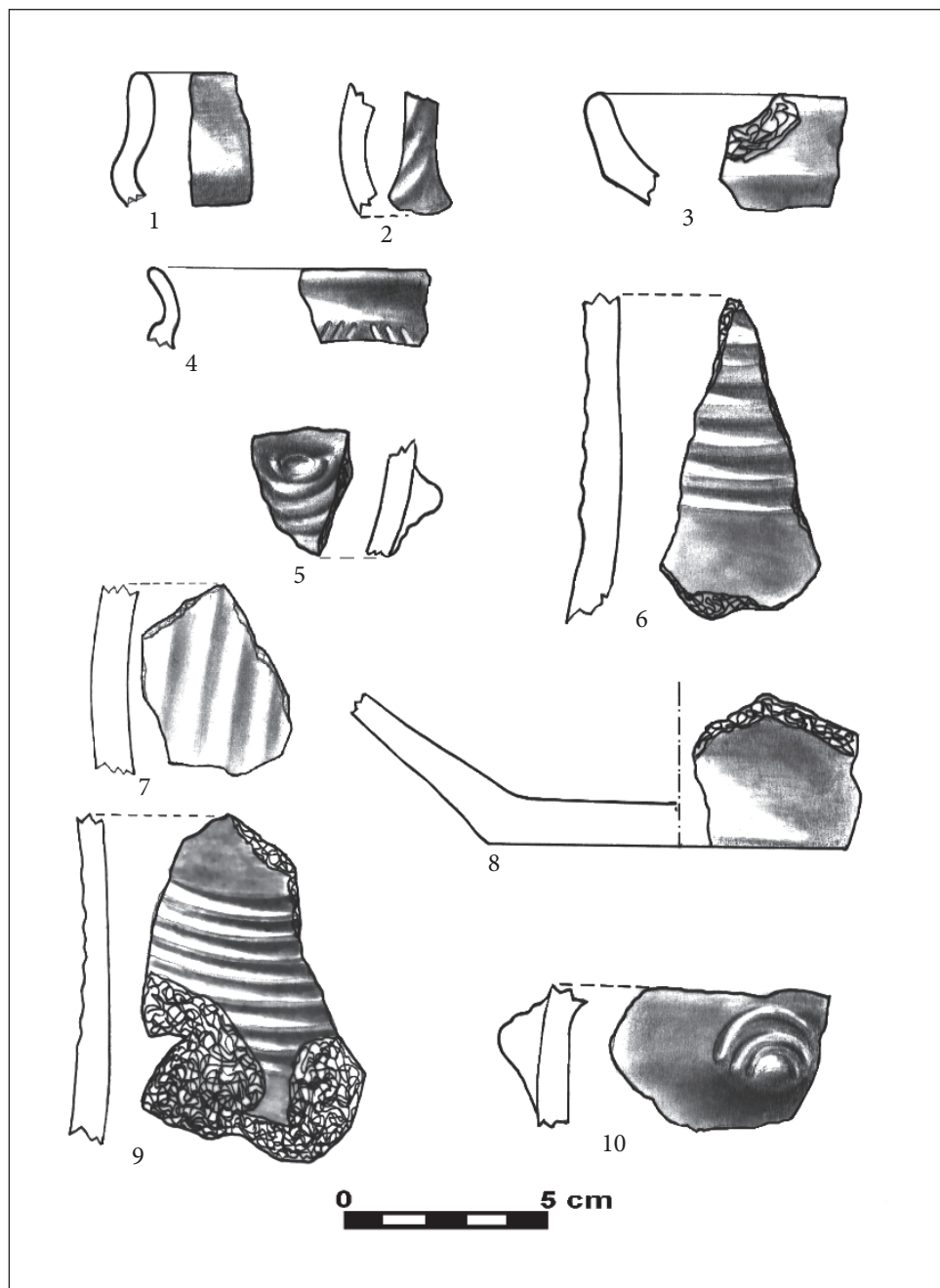
Pl. XII: 1-5 – Fragmente ceramice descoperite în locuința L. 3/2002 (secțiunea S. 3/2002)/
 1-5-Pottery fragments found in dwelling L. 3/ 2002 (section S. 3/2002).

Pl. XIII: 1-7 - Fragmente ceramice descoperite în locuința L. 3/2002/ 1-7 - Pottery fragments found in dwelling L. 3/ 2002.

Pl. XIV: 1-8 – Fragmente ceramice descoperite în locuința L. 3/2002/ 1-8 – Pottery fragments found in dwelling L. 3/ 2002.

Pl. XV: 1-10 – Fragmente ceramice descoperite în groapa G. 3/2002 (secțiunea S. 6/2002)/
 1-10 – Pottery fragments found in pit G. 3/ 2002 (section S. 6/2002).

SONDAJUL ARHEOLOGIC DIN AȘEZAREA DE EPOCA BRONZULUI DE LA VOITEG-GROAPA CU VULPI

Alexandru Szentmiklosi*, Florin Medeleț

Cuvinte cheie: Banat, Voiteg, cultura Cruceni-Belegiș, epoca bronzului, așezare preistorică

Keywords: Banat, Voiteg, Cruceni-Belegiș culture, Bronze Age, prehistoric settlement

Comuna Voiteg¹ (jud. Timiș) este situată pe traseul drumului național DN 59, la 36 km sud de Timișoara și la 7,5 km nord de orașul Deta².

În hotarul localității au fost descoperite vestigii arheologice aparținând epocii bronzului și evului mediu timpuriu și dezvoltat³.

Necropola de incinerare de la Voiteg, atribuită culturii Cruceni-Belegiș, este deseori menționată în literatura arheologică privitoare la descoperirile aparținând epocii bronzului⁴. Necropola este situată la marginea hotarului cadastral dintre comuna Voiteg și orașul Ciacova, la aprox. 1,8 km nord-vest de gara localității Voiteg, respectiv 3,09 km nord-vest de biserica ortodoxă din Voiteg⁵. Toponimul folosit de localnici pentru această zonă este *Groapa cu vulpi*. Situl arheologic a fost puternic afectat de activitățile antropice, în zona necropolei funcționând, și în prezent, o groapă de exploatare a argilei.

În imediata vecinătate a necropolei, la aprox. 100 m nord-vest, se află așezarea de epoca bronzului. Din punct de vedere cadastral, așezarea adiacentă

* Muzeul Național al Banatului Timișoara, Piața Huniade, nr. 1, e-mail: szentmiklosi@yahoo.com

¹ O denumire alternativă, neoficială, este „Voiteni”. Oiconimul provine, probabil, de la denumirea gării.

² Pentru istoricul oiconimului „Voiteg”, Crețan 2006, 157; Covaci 2013, 103.

³ Luca 2006, nr. 657, 273–274; Măruia *et alii*, 2011, 553–591.

⁴ El Susi 1990, 249–251; Gumă 1992, 29; Gumă 1993, 15, 298, nr. 168; Medeleț 1995, 289, nota 6, 290, 292–293, 295, 299–300; Chicideanu 1995, 168; Munteanu 1997, 27–28; Gumă 1997, 55; Gogâltan 1998, 205, Pl. X/30; Rogozea 1998, 189, Pl. I/41; Szentmiklosi 1998, 197–207; Luca 2005, 404, nr. 657, pct. 1/a; Luca 2006, 273, nr. 657, nr. 1/a, Stavilă 2012, 32.

⁵ Măruia *et alii* 2011, 564–565 unde sunt date și coordonatele GPS („45 29 02 N 21 12 06 E; 82 m altitudine”) și coordonatele Stereo 70 („449731N; 203294E”).

necropolei se află în hotarul cadastral al oraşului Ciacova, în timp ce necropola se află în hotarul localităţii Voiteg⁶.

Atât necropola de incinerare, cât şi aşezarea preistorică din imediata vecinătate aparţin culturii Cruceni-Belegiş.

Istoricul cercetărilor de la Voiteg-Groapa cu vulpi

În primăvara anului 1985, fostul primar al localităţii Voiteg, Al. Martin (profesor de istorie la Şcoala generală din Deta), a anunţat descoperirea în hotarul satului a unor vestigii arheologice. În data de 18 mai 1986, Fl. Draşovean (arheolog), I. Daviţoiu şi R. Găvan (restauratori), angajaţi la Muzeul Banatului, s-au deplasat la Voiteg, ocazie cu care au efectuat şi o constatare a situaţiei din zona din care au provenit materialele arheologice. În această zonă funcţiona groapa de împrumut. În pereţii gropii au fost vizibile, în momentul constatării, urmele unei necropole de incinerare de la sfârşitul epocii bronzului. În cadrul constatării din teren, echipa de la Muzeul Banatului a efectuat o mică săpătură de salvare în urma căreia au recuperat vasele de la două morminte de incinerare (M. 1 şi M. 2/1996)⁷.

Pe data de 20 mai 1986, în urma unei noi deplasări în teren, echipa Muzeului Banatului a efectuat o nouă evaluare de teren, precum şi măsurători, în vederea efectuării unor săpături de salvare⁸. În cadrul acestei evaluări este descoperită şi aşezarea de epoca bronzului, situată pe acelaşi grind uşor înălţat.

Ca urmare a situaţiei critice în care se afla situl arheologic, în data de 26 mai 1986, este demarată o scurtă campanie de cercetare arheologică de salvare la care participă 14 elevi ai şcolii generale din Voiteg. Cercetările arheologice sunt reluate în toamna aceluiaşi an, în perioada 13–28 oct. 1986⁹. În cadrul acestei campanii de cercetare arheologică a fost efectuat şi sondajul arheologic din aşezarea de epoca bronzului de lângă necropolă. Săpăturile arheologice sunt continuate şi în perioada 12–19 aprilie 1987. Obiectivul săpăturilor de

⁶ În momentul când a fost semnalată descoperirea sitului, teritoriul aparţinea Întreprinderii Agricole de Stat Voiteg (I. A. S.), neavând legătură cu hotarul cadastral care a delimitat cele două localităţi. Această localizare a fost semnalizată în literatura arheologică (Medeleţ *et alii*, 2001, 99, nota 1).

⁷ Vasele descoperite în teren au fost aduse la muzeu, împreună cu cele aflate în colecţia prof. Al. Martin. Necropola a fost semnalată lui Fl. Medeleţ de către Fl. Draşovean (Medeleţ 1995, 289, nota 6).

⁸ Conform jurnalului de săpătură, din echipă a făcut parte Fl. Medeleţ, Fl. Draşovean, I. Daviţoiu şi R. Găvan. În cadrul acestei noi ieşiri pe teren, au fost recuperate noi vase de lut din inventarul funerar al unor morminte de incinerare.

⁹ Printre participanţii la această săpătură au fost R. Găvan (restaurator), A. Rustoiu, Fl. Gogâltan şi Fl. Băluţiu (studenţi).

salvare din anii 1986–1987 a fost cel de cercetare și recuperare a patrimoniului arheologic mobil din jurul gropii de exploatare a argilei nisipoase, pentru a nu fi distruse de localnici¹⁰.

În cursul lunii august 1996, în cadrul unei investigații penale efectuate de către Inspectoratul Județean de Poliție Timiș privind o acțiune de braconaj arheologic în necropola de incinerare de la Voiteg¹¹, muzeografi de la Muzeul Banatului au recuperat din teren inventarele funerare a două morminte noi de incinerare¹².

Ultima campanie de săpături de salvare a avut loc în vara anului 1998, ocazie cu care au fost recuperate un lot de 19 morminte de incinerare.

În cadrul proiectului *eGISpat*¹³, un colectiv de specialiști de la Universitatea de Vest Timișoara a realizat în cursul lunii septembrie a anului 2007 o cercetare de teren în cadrul căreia, alături de cartarea topografică, realizează și o prospecțiune magnetometrică¹⁴.

În prezent, situl arheologic de la Voiteg-Groapa cu vulpi se află înscris în Registrul Arheologic Național¹⁵.

Sondajul arheologic din așezarea de epoca bronzului

În paralel cu săpăturile de salvare din toamna anului 1986 din perimetrul necropolei de incinerare, în perioada 15–17 octombrie 2016 a fost efectuat și un sondaj arheologic în așezarea adiacentă necropolei (Pl. II/6).

Secțiunea S. 1 din așezarea de epoca bronzului a fost trasată pe o axă perpendiculară pe secțiunile arheologice din necropolă, respectiv la 170 m vest de cea mai nordică dintre acestea (secțiunea S. 1). Secțiunea S. 1 din așezare a avut o lungime de 20 și o lățime de 1 m¹⁶. Orientarea secțiunii de sondaj a fost NV-SE. Numerotarea carourilor a început dinspre nord (Fig. 1).

Ca urmare a descoperirii mormintelor de inhumare aparținând maghiarilor timpurii, pe latura nordică a secțiunii S. 1, au fost deschise două casete

¹⁰ În repertoriul monumentelor istorice din cadrul proiectului *eGISpat Timiș*, săpăturile de salvare de la Voiteg-Groapa cu vulpi sunt menționate, în mod greșit, ca fiind „investigații arheologice sistematice”/„cercetare arheologică sistematică” (Măruia et alii 2011, 569, 590).

¹¹ Szentmiklosi 1998, 201, nota 1.

¹² Szentmiklosi 1998, 197–207.

¹³ Programul a fost derulat de Ministerul Culturii în parteneriat cu Institutul Național al Monumentelor Istorice și ESRI România, în perioada 2006–2013. În cadrul acestui proiect s-a urmărit realizarea unui Sistem Informațional Geografic care să protejeze patrimoniul cultural național imobil de pe teritoriul României, precum și fundamentarea acestuia (pentru detalii, vezi Măruia et alii 2011, 11–12).

¹⁴ Măruia et alii 2011, 564, 590–591.

¹⁵ Cod RAN TM-I-s-B-06092.

¹⁶ Sondajul a fost efectuat în perioada 15–17 octombrie 1986.

care au avut ca obiectiv dezvelirea mormintelor M. 3 și M. 5¹⁷. Caseta deschisă în dreptul mormântului M. 5 (între metri 9–11) a avut 2 m lungime și 0,80 m lățime, în timp ce caseta din dreptul mormântului M. 3 (surprins între metri 12 și 15,50) a avut o lungime de 3,50 m și 2 m lățime.

În urma acestui sondaj, a putut fi stabilită stratigrafia depunerilor antropice. Așezarea de epoca bronzului are un singur nivel de locuire și este suprapusă de o necropolă maghiară timpurie de sec. X. Materialele arheologice din cele 7 morminte de înhumatie cercetate au fost publicate separat¹⁸.

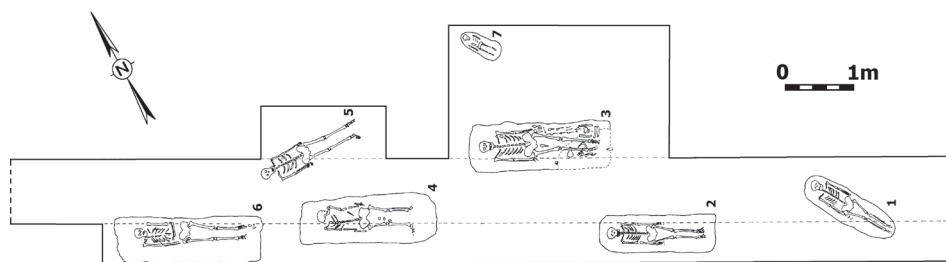

Fig. 1: Secțiunea S. 1 din așezarea de epoca bronzului de la Voiteg-Groapa cu vulpi (după Medeleț et alii 2001, 101, Fig. 2) / The Bronze Age settlement at Voiteg-“Groapa cu vulpi”, Section S. 1. (apud Medeleț et alii 2001, 101, Fig. 2)

Stratigrafia sitului este extrem de simplă. Stratul de arătură recentă, gros de 0,20–0,30 m, este urmat de stratul de cultură Cruceni-Belegiș, a cărui grosime oscilează între 0,25 și 0,40 m, ceva mai gros în porțiunea cuprinsă între metri 10–20. Stratul de cultură are o textură care, în descrierile din literatura arheologică, este definită, în general, cu termenul „cenușos”.

Un strat cenușos asemănător a fost observat și în stratigrafia așezării de la Cruceni-Módos út¹⁹. Cercetările arheologice de la Pecica-Șanțul Mare au evidențiat faptul că stratul B, de culoare cenușie, situat deasupra nivelului de locuire atribuit epocii bronzului, ar putea fi mai degrabă rezultatul unui fenomen natural de depune eoliană, ca urmare a unor perioade de secetă²⁰. În

¹⁷ Ca urmare a acestei descoperiri, în cercetarea arheologică a fost cooptat și Al. Rădulescu (Medeleț et alii 2001, 99)

¹⁸ Medeleț et alii, 2001, 99–112. În monografia siturilor arheologice cuprinse în Lista Monumentelor Istorice a județului Timiș, la situl de la Voiteg-Groapa cu vulpi, autorii menționează, în mod greșit, descoperirea unui număr de 10 morminte (Măruia et alii 2011, 564).

¹⁹ Szentmiklosi 2010, 297–298.

²⁰ O’Shea et alii 2006, 214–215, 227 Fig. 6. Acest nivel de culoare cenușie (nivelul B de la Pecica-Șanțul mare) a fost considerat și un nivel de amenajare a terenului, la începutul locuirii din perioada dacică. Analiza micromorfologică a acestui strat, în corelare cu rezultatele

sondajul arheologic de la Voiteg nu au fost identificate urmele unor incendii, astfel că nu ar fi exclus ca această depunere să fie asociată cu condiții de mediu particulare care caracterizează perioada în care a început locuirea Cruceni-Belegiș.

În cadrul sondajului arheologic din toamna anului 1986 nu au fost surprinse locuințe. Între metrii 13 și 15 s-au conturat două complexe arheologice interpretate ca gropi menajere. Groapa 1, tăiată de mormântul de inhumație M. 3, a avut în umplutură cenușă, oase de animale și fragmente ceramice. Groapa 2 a fost dezvelită doar parțial, restul fiind lăsat în profilul sudic. Conținutul Gropii 2 a fost identic cu cel al Gropii 1.

Materialele arheologice descoperite

Fragmentele ceramice descoperite în stratul de cultură de consistență cenușoasă sunt asemănătoare cu cele descoperite în necropolă, oase de animale și foarte puține fragmente de chirpici²¹.

Fragmentele ceramice descoperite în secțiunea S. 1/1986 se aseamănă cu cele descoperite în alte așezări de la sfârșitul epocii bronzului din Banat. În marea lor majoritate, acestea au o culoare cenușie sau galben-roșcat și, într-un procent mai scăzut, de culoare neagră. Textura pastei este diferită, în funcție de dimensiunile vasului. În cele de factură grosieră se întâlnesc, ca și degresant, fragmente ceramice pisate.

În cadrul extinderii săpăturii arheologice, în stratul de cultură cuprins între -0,20 și -0,40 m, a fost descoperit un fragment de braț uman din lut, în poziție ușor îndoită și cu degetele răsfirate (Pl. II/4a-b, III/1). Fragmentul de braț din lut are o lungime totală de 6,7 cm. Lungimea brațului, de la cot până la ruptură este de 3,61 cm, iar antebrațul are 5,30 cm. Mâna este reprezentată stilizat, podul palmei fiind sugerat printr-o ușoară alveolare de 2 cm × 3 cm (Pl. II/4b, III/1b). Palma se termină cu patru degete stilizate sub forma unor proeminente de formă piramidală de aprox. 0,7 cm lungime, degetul mare fiind doar sugerat. În zona rupturii, brațul a avut o formă elipsoidală, cu diametrul de 2,20 cm × 3,10 cm (Pl. II/4b, III/1b). Din câte cunoaștem, acest tip de descoperire din perioada Bronzului Târziu este singulară în Banat. Mult mai bine realizate din punct de vedere al reprezentării anatomice sunt „mânutele”/ palmele descoperite în cadrul cercetărilor

forajelor efectuate în jurul sitului arheologic sugerează că degradarea condițiilor de mediu din areal, precum și depunerile eoliene au avut loc la sfârșitul locuirii tell-ului din perioada epocii bronzului.

²¹ Materialele arheologice de epoca bronzului mi-au fost cedate pentru completarea informațiilor legate de așezările culturii Cruceni-Belegiș din Banat, subiectul doctoratului propus de către profesorul Fl. Medeleț.

arheologice preventive de pe Autostrada Borș, la Vlahă-Pad (secțiunea S. 002/2004, complexul Cx 0010). Datarea acestora a fost făcută în perioada Bronzului Târziu III – Ha. A (după sec. XII a. Chr.)²². În repertoriul reprezentărilor plastice din lut pot fi amintite și descoperirile la Herina (jud. Bistrița-Năsăud), localitate situată la aprox. 80 km nord-est de Vlahă. Cele două piese (interpretate ca și labe de lut²³) au capetele terminate în câte cinci excrescențe care amintesc de reprezentarea degetelor de la mâna de lut descoperită la Voiteg. Datarea celor două artefacte descoperite la Herina este în prima epoca a fierului²⁴. În plastica epocii bronzului, reprezentări de mâini, schițate în relief pe vasele din epoca bronzului sunt întâlnite pe vasele descoperite la Dunaújváros-*Dunadülő*²⁵ și Százhalombatta-*Földvár*²⁶. În lipsa unui context arheologic mai clar delimitat cronologic, mâna din lut descoperită la Voiteg poate fi datată la sfârșitul epocii bronzului, în perioada Bronz Târziu I–II (sec. XV–XIII a. Chr.). Contextul arheologic al descoperirii nu indică o depunere ritualică, însă nu putem exclude ipoteza unei acțiuni de desacralizare a unei reprezentări plastice, care, foarte probabil, a avut un simbol în cadrul credințelor religioase ale epocii.

Tot în stratul de arătură a fost descoperită o căniță de culoare galben-roșcat, cu buza ușor evazată, gât lung, pântec cu carena rotunjită și fund bombat spre interior. Toarta căniței a fost ruptă din vechime. Cănița are o înălțime de 4,90 m, diametrul gurii de 5,70 cm, diametrul gâtului de 4,95 cm. Corpul căniței este ușor elipsoidal, diametrul în zona pântecului fiind de 5,80 cm × 5,50 cm (Pl. II/5). Cănița are o analogie apropiată în mormântul nr. 147 din necropola de incinerare de la Beograd-*Karaburma*²⁷. Cănița din inventarul acestui mormânt este asociată cu o amforă globulară cu decor pseudo-șnurat, caracteristic fazei Cruceni-Belegș I.

Printre formele ceramice identificate se numără cani și cănițe de diferite dimensiuni (Pl. III/7–10; Pl. V/2, 7, 11), fragmente din vase-sac (Pl. IV/6) și vase-cuptor de dimensiuni și tipuri diferite (Pl. II/3; III/6). Fragmentele de castroane sunt de diferite tipuri: cu buza dreaptă (Pl. V/5–6, 8–9), evazată (Pl. IV/1) și invazată (Pl. IV/2, 7; V/4). Alături de acestea, în stratul de cultură a fost descoperit și un fragment din vas lobat, probabil un castron de dimensiuni mici. Unele fragmente mai groase, lustruite, indică prezența amforelor de dimensiuni medii și mari (Pl. III/2–3, 5; V/4).

²² Savu, Gogâltan 2015, 171–186; Gogâltan *et alii* 2015, 77, 83 Fig. 5, 89–90, 93–94, 121 Pl. 8.

²³ *Apud* Gogâltan *et alii*, 2015, 104, 122, Pl. 9/4–5.

²⁴ Gogâltan *et alii* 2015, 122, Pl. 9.

²⁵ Kovács 1994, 80, Fig. 45.

²⁶ Poroszlai 1994, 155, Fig. 109–110.

²⁷ Todorović 1977, 35–36, 39.

Decorul acestor vase este variat. Alături de liniile incizate, dispuse oblic sau în arcadă sub buza sau pe umărul vaselor (Pl. III/7, 9–10; V/5, 7, 11), într-o frecvență relativ mare este întâlnit și decorul pseudo-șnurat (*Litzen*), dispus în benzi de linii paralele, verticale sau orizontale (Pl. III/4–5, 7–8). Atât decorul pseudo-șnurat, cât și cel incizat sunt caracteristice fazei I a culturii Cruceni-Belegiș din Bronzul Târziu I (Bz. B₂-C din sistemul cronologic modificat al lui P. Reinecke). Protomele înconjurată de puncte indică influențele de tip tumular (*Hügelgräberkultur*) care au marcat geneza culturii Cruceni-Belegiș (Pl. V/5).

Canelura este și ea prezentă în cadrul repertoriului de decoruri. Fragmentele ceramice au fost descoperite în stratul de cultură de la Voiteg-*Groapa cu vulpi*, la o adâncime cuprinsă între 0,20 și 0,35 m. Canelura lată, oblică (Pl. V/2) este un decor care a fost deja atestat în necropola de la Voiteg (mormântul M. 2/1996), pe o cană cu o toartă, atribuită fazei a II-a a culturii Cruceni-Belegiș²⁸. Acest tip de decor este caracteristic și primei faze din evoluția acestei culturi (Cruceni-Belegiș I). Benzile de caneluri paralele, dispuse pe ceramică neagră sau brun-roșcată (Pl. III/2–3; V/3), sunt deja caracteristice fazei a II-a a culturii Cruceni-Belegiș. Prezența unei locuiri și în această etapă din evoluția acestei culturi este confirmată atât de fragmentele de castroane cu buza invazată descoperite în așezare, cât și de unele morminte din necropola de incinerare învecinată.

Asocierea dintre benzile de caneluri înguste sau mai late, cu grupări de alveolări, permite o încadrare cronologică mai exactă a acestor fragmente ceramice. Astfel de asocieri au fost surprinse pe gâtul sau pe umărul unor amfore descoperite la Cruceni (mormântul M. 95)²⁹, Belegiș-*Stojića gumno* (mormântul M. 10)³⁰, Beograd-*Karaburma* (mormântul M. 294)³¹, Kovačica-*Vinogradi* (mormântul M. 5)³², Ilandža-*Stojkova zagrada* (mormântul M. 10)³³, Palanka-*Rudine*³⁴, Susani-*Grămurada lui Ticu*³⁵, Timșoara-*Fratelia* și Timșoara-*Pădurea Verde*³⁶. Vasele care au fost decorate cu caneluri asociate cu grupări sau linii de alveolări circulare, în forme mai mult sau mai puțin evolute, se încadrează cronologic de la sfârșitul Bronzului Târziu I până la începutul

²⁸ Szentmiklosi 1998, 198, 200–201, 206, Pl. III/2.

²⁹ Radu 1973, 511, 514, 516, Pl. 7/1.

³⁰ Tasić 2002, 116.

³¹ Todorović 1977, 94–95, 105.

³² Bukvić 2000, 141, T. 1/2;

³³ Marijanski 1957, 19, T. III/6–8; Bukvić 2000, 139–140, T. 50/1–3.

³⁴ Bukvić 2000, T. /43/4

³⁵ Stratan, Vulpe 1977, Taf. 9/63, 76

³⁶ În curs de publicare.

Bronzului Târziu II (Bz. C₂-Ha. A₁). Fragmentul ceramic descoperit la Voiteg aparține, cel mai probabil, etapei Bz. Târziu II (Reinecke Bz. D).

În așezarea de epoca bronzului de la Voiteg au fost descoperite și fragmente ceramice incizate, incrustate cu pastă albă, caracteristice culturii Žuto Brdo-Gârla Mare (Pl. II/1-2)³⁷. Aceste importuri nu sunt singulare la Voiteg, un castron incrustat cu pastă albă fiind descoperit și în inventarul unuia din mormintele de incinerare din necropola din imediata vecinătate a așezării. Prezența importurilor din arealul civilizației cu ceramică incrustată ilustrează contactele comunităților Cruceni-Belegiș din câmpia joasă a Banatului ce le-au avut cu cele din zona dunăreană a Banatului.

Fragmentele de rășnița (Pl. III/11) și de zdrobitoare (Pl. IV/5, 9), descoperite în așezarea de la Voiteg, se leagă de activitățile casnice, fiind descoperiri întâlnite și în alte așezări Cruceni-Belegiș (ex. Cornești-Iarcuri³⁸).

Concluzii

Așezarea de epoca bronzului de la Voiteg-Groapa cu vulpi se află situată pe o terasă mai înaltă cu un metru decât terenul din jur și aprox. 4 m față de talvegul canalului Lunca Birda³⁹, probabil activ în epoca bronzului.

Sondajul arheologic efectuat în luna octombrie a anului 1986 în zona așezării preistorice, adiacente necropolei de incinerare, a evidențiat o locuire sezonieră, atribuită, pe baza materialelor arheologice, unei comunități Cruceni-Belegiș.

În urma analizei formelor ceramice și a decorurilor realizate în diferite tehnici de ornamentare (incizii, puncte, alveolări, caneluri), artefactele arheologice pot fi datate în fazele I și II ale culturii Cruceni-Belegiș, respectiv, în perioada Bronzului Târziu I și II (sec. XV-XIII a. Chr.).

În cadrul cercetării arheologice nu au fost observate niveluri clare de locuire, însă datarea materialelor arheologice descoperite în stratul de cultură indică o succesiune de locuiri care acoperă etapele I și II din evoluția acestei culturi. Această succesiune cronologică de locuiri se explică atât prin reutilizarea unui teren cu certe avantaje naturale (zonă mai ferită de inundații) cât și prin tipul de activitate de subzistență pe care comunitățile Cruceni-Belegiș au practicat-o.

Diversitatea materialului arheologic și prezența importurilor de tip Žuto Brdo-Gârla Mare, din zona dunăreană a Banatului, pledează pentru demararea unor cercetări arheologice sistematice, cu mijloace moderne, în vederea

³⁷ Szentmiklosi 2006, 235, 264, Pl. V/1-3.

³⁸ Szentmiklosi et alii, 2011, 832-833, Fig. 15.

³⁹ Măruia et alii 2011, 568, unde, în mod greșit, situl este considerat ca fiind, probabil, un *tell* care a fost aplatizat de lucrările agricole. Cercetările arheologice de salvare din anul 1986 au evidențiat în așezare o stratigrafie simplă, sterilul aflându-se la aprox. 0,70 m sub nivelul actual de călcare.

înțelegerii modului de organizare a habitatului și a corelației care există între așezare și necropola de incinerare.

BIBLIOGRAFIE

Bukvić 2000,

Lj., Bukvić, *Kanelovana keramika Gava kompleksa u Banatu*, Novi Sad, 2000.

Chicideanu 1995,

I. Chicideanu, *Cultura Cruceni-Belegiș*, în *Comori ale epocii bronzului din România. Treasures of the Bronze Age in Romania*, București, 1995, 167–169.

Covaci 2013,

R. Covaci, *A Tale of Two Communes from the Birda-Moravița Plain*, în *Review of Historical Geography and Toponomastics*, VIII, 15–16, 2013, 95–108.

Crețan 2006,

R. Crețan, *Dicționarul toponimic și geografico-istoric al localităților din județul Timiș*, vol. I, *Etnie, evoluție istorică și stratificare oiconimică*, Timișoara, 2006.

El Susi 1990,

G. El Susi, *Ofrande animale din necropola de incinerare de la Voiteg (jud. Timiș)*. *Offrandes animaux de la nécropoles d'incinération de Voiteg (dép. de Timiș)*, în *Thraco-Dacica*, XI, 1–2, 1990, 249–251.

Gogâltan 1998,

Fl. Gogâltan, *The Cruceni-Belegiș Cemetery of Livezile (Tolvădia), Commune Banloc, District Timiș (Romania)*, în *The Thracian World at the Crossroads of Civilisation II. Proceedings of the Seventh International Congress of Thracology. Constanța-Mangalia-Tulcea. 20–26 May 1996*, (Ed. P. Roman), Bucharest, 1998, 181–205.

Gogâltan, Savu, Kelemen 2015,

Fl. Gogâltan, M. Savu, I. Kelemen, *Mâini magice? Un complex aparținând bronzului târziu de la Vlaha-Pad (jud. Cluj)* (*Magic Hands? A Late Bronze Age Feature from Vlaha-Pad (Cluj County)*), în *TerraSebus*, 7, 2015, 73–122.

Gumă 1993,

M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, BiblThr, IV, București, 1993.

Gumă 1997,

M. Gumă, *Epoca bronzului în Banat. Orizonturi cronologice și manifestări culturale. The Bronze Age in Banat. Chronological Levels and Cultural Entities*, BHAB, V, Timișoara, 1997.

Kovács 1994,

T. Kovács, *Les croyances et l'art figuratif*, în *Le bel âge du bronze en Hongrie. Centre européen d'archéologie du Mont-Beuvray. Catalogue d'exposition*, eds. I. Bóna, P. Raczky, Budapest, 1994, 76–82.

Luca 2005,

A. S. Luca *Arheologie și istorie (II). Descoperiri din Banat*, BiblSeptem, X, București, 2005.

Luca 2006,

A. S., Luca, *Descoperiri arheologice din Banatul românesc – repertoriu* (Cu contribuții de C. Suciuc și S. I. Purece), BiblSeptem, XVIII, Sibiu, 2006.

Marijanski 1957,

M. Marijanski, *Groblje urni kod Ilandže (Urnengräber von Ilandža)*, în *RadVM*, 6, 1957, 5–26.

Măruia et alii 2011,

L. Măruia, D. Micle, A. Cîntar, M. Ardelean, A. Stăvilă, L. Bolcu, O. Borlea, P. Horak, C. Timoc, C. Floca, L. Vidra (2011), *ArheoGIS. Baza de date a siturilor arheologice cuprinse în Lista Monumentelor Istorice a județului Timiș. Rezultatele cercetărilor de teren*, Cluj-Napoca, 2011.

Medeleț 1995,

Fl. Medeleț, *Câmpurile de urne funerare din Banat (Unele probleme ale ritului și ritualului funerar la tracii nordici timpurii de la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului)* (*Les champs d'urnes funéraires de Banat*), în *ActaMN*, 32, I, 1995, 289–302.

Medeleț 1996,

Fl. Medeleț, *Die Urnengräberfelder im Banat – Fragen des Bestattungsritus und – rituals bei den frühen Nordthakern am Ende der Bronzezeit und am anfang der Eisenzeit*, în *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C.*, Belgrade-Vršac, 1996, 231–245.

Medeleț et alii 2001,

Fl. Medeleț, D. Tănase, E. Gáll, X. Századi *honfoglalás kori temetőrészlet Vejtén (Temes megye, Románia)*, în *AE*, 126, 1–2, 2001, 99–112.

Munteanu 1997,

M. Munteanu, *Considerații antropologice asupra unor oase calcinate provenite dintr-o necropolă de la Voiteni, județul Timiș, datată la sfârșitul epocii bronzului* (*Antropologische Betrachtungen über Einige Kalzinierte Knochen aus Einer Spätbronzezeitlichen Nekropole von Voiteni, kr. Temesch*), în *AnB* (S. N.), V, 1997, 27–30.

O'Shea et alii 2006,

J. O'Shea, W. A. Barker, A. Nicodemus, S. Sherwood, Al. Szentmiklosi, *Archaeological*

Investigations at Pecica „Șanțul Mare”: The 2006 Campaign, în *AnB* (S. N.), XIV, 1, 2006, 211–227.

Poroszlai 1994,

I. Poroszlai, Százhalombatta-Földvár, în *Le bel âge du bronze en Hongrie. Centre européen d'archéologie du Mont-Beuvray. Catalogue d'exposition*, Budapest, 1994, 153–155.

Radu 1973,

O. Radu, *Cu privire la necropola de la Cruceni (jud. Timiș) (À propos de la nécropole de Cruceni (Dép. Timiș)*, în *SCIV*, 24, 3, 1973, 503–520.

Rogozea 1998,

P. Rogozea, *Repertoriul localităților cu descoperiri aparținând grupului cultural Balta Sărată din epoca bronzului (The Balta Sărată Type Finds from Banat)*, în *AnB* (S. N.), VI, 1998, 183–196.

Savu, Gogâltan 2015,

M. Savu, Fl. Gogâltan, *Exploring the Fields of Ritual and Symbolism. A Late Bronze Age Discovery from Vlaha, Cluj County*, în *Representations, signs and symbols: proceedings of the symposium on religion and magic*, eds. N. C. Rîșcuța, I. T. Ferencz, I. T. Bărbat, Cluj-Napoca, 2015, 171–186.

Stavilă 2012,

A. Stavilă, *The pottery from the Bronze Age settlement of Timisoara – “Fratelia”. A general statistical approach*, în *AUVT. Section d'Archéologie et d'Histoire*, XIV, 2, 2012, 29–45.

Stratan, Vulpe 1977,

I. Stratan, Al. Vulpe, *Der Hügel von Susani*, în *PZ*, 52, 1977, 28–60.

Szentmiklosi 1998,

Al. Szentmiklosi, *Câteva morminte plane de incinerare de la sfârșitul epocii bronzului din hotarul comunei Voiteni (Some Flat Cremation Graves from the End of Bronze Age Unhearthed within the Voiteni Commune Boundaries, Timiș County)*, în *AnB* (S. N.), VI, 1998, 197–207.

Szentmiklosi 2006,

Al. Szentmiklosi, *The Relations of the Cruceni-Belegiš Culture with Žuto Brdo-Gârla Mare Culture*, în *AnB* (S. N.), XIV, 1, 2006, 229–269.

Szentmiklosi 2010,

Al. Szentmiklosi, *Locuirea de tip Cruceni-Belegiš de la Cruceni-Módosi út (jud. Timiș). Sondajele arheologice din anii 1997 și 1999 (The Settlement of type Cruceni – Belegiš from Cruceni-Módosi út (Timiș County). Archaeological Excavations from 1977 and 1999*, în *Banatica*, 20/I, 2010, 293–306.

Szentmiklosi *et alii* 2011,

Al. Szentmiklosi, S. B. Heeb, J. Heeb, A. Harding, R. Krause, H. Becker, *Cornești-Iarcuri – a Bronze Age town in the Romanian Banat?*, în *Antiquity*, 85, 329, 2011, 819–838.

Todorović 1977,

J. Todorović, *Praistorijska Karaburma II – necropola bronzanog doba*, Dissertationes et Monographie, XIX, Beograd, 1977.

ARCHAEOLOGICAL SURVEY ON THE BRONZE SETTLEMENT AT VOITEG-GROAPA CU VULPI

Abstract

The Bronze Age settlement at Voiteg-Groapa cu vulpi is located on one meter higher terrace comparing to the around plot of land, and about 4 m comparing to the Lunca Birda channel thalweg⁴⁰, which was probably running during the Bronze Age.

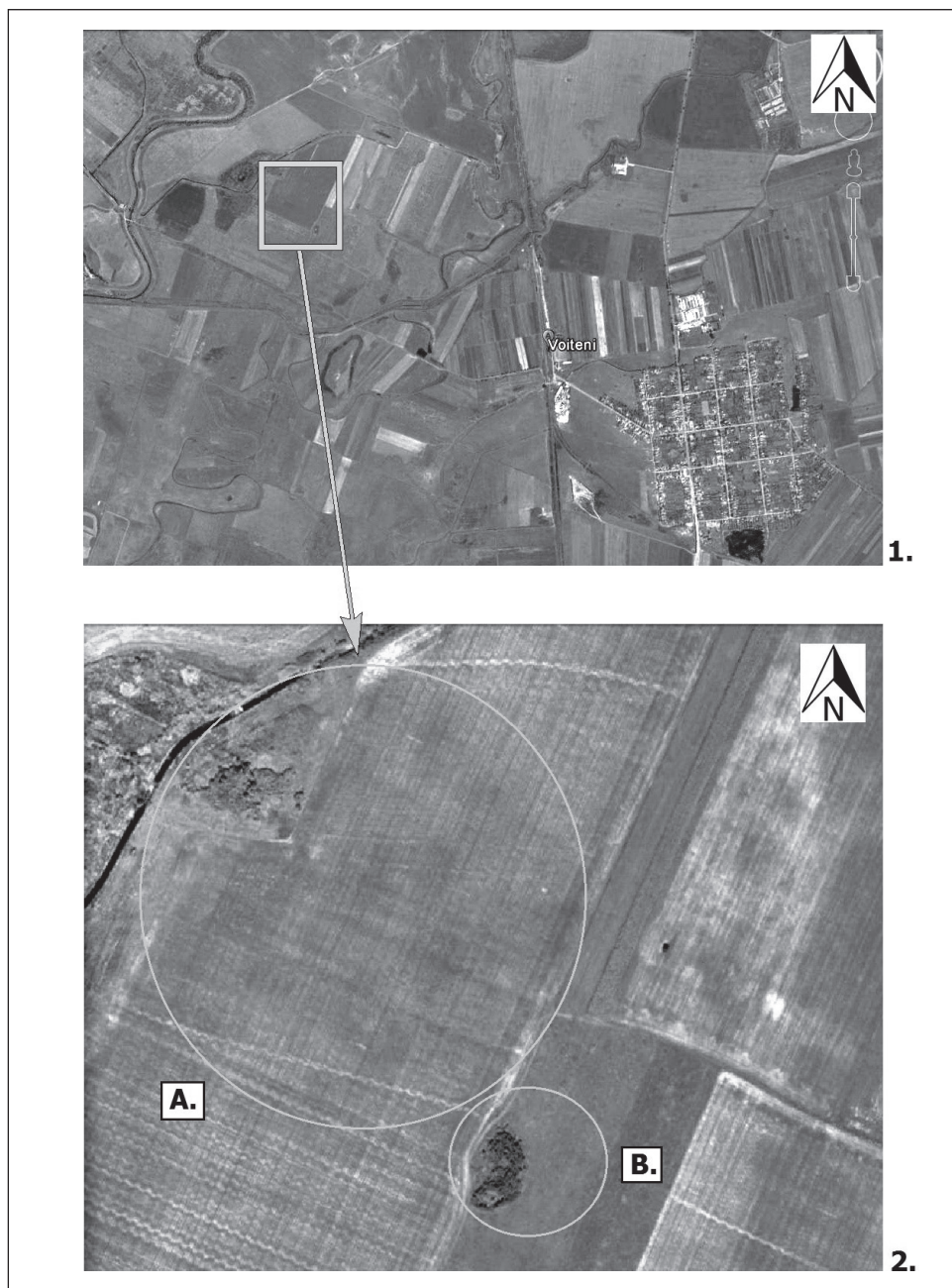
The archaeological survey in October 1986 in the pre-historic settlement adjacent area of the incineration necropolis made evident a seasonal dwelling ascribed to a Cruceni-Belegiš community up to the archaeological findings.

On the basis of ceramics shapes and ornaments (incisions, dots, alveoli, grooves) analyzing, the artifacts might be dated down to phases I and II of Cruceni-Belegiš culture, in the Late Bronze I and II, respectively (the 15th–13th c., B.Ch). A fragment of a human arm of small dimensions, kindly bended, with a stylized representation of fingers, is one of the interesting findings there. This clay fragment of arm might be dated down to the end of the Bronze Age, namely the Late Bronze I–II (the 15th–13th c. B.Ch.), in the less manifest delimited archaeological context so far.

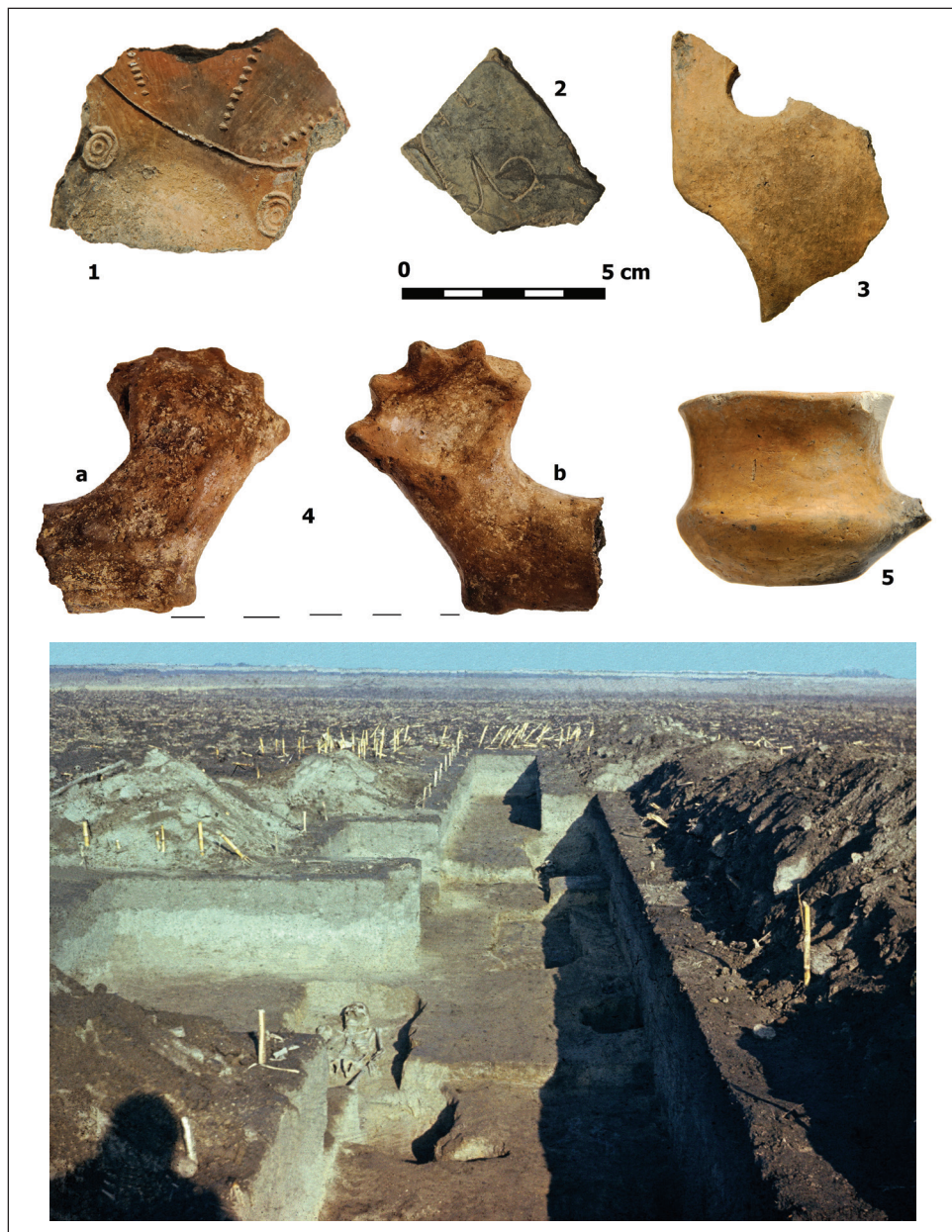
No clear dwelling layers were noted during the archaeological survey, but the findings in the layer of culture dating might suggest a succession of dwelling, covering the phases I and II of this culture evolution. Most likely, such using of the land there through seasonal successive dwellings followed both the higher location of the terrace and pasturing needs, which called the habitat adapting to.

The archaeological variety and the presence of imports of Žuto Brdo Gârla Mare type, from the Banat Danubian area, plead for systematic archaeological research, using modern instruments, to understand the habitat organization and its correlation with the incineration necropolis.

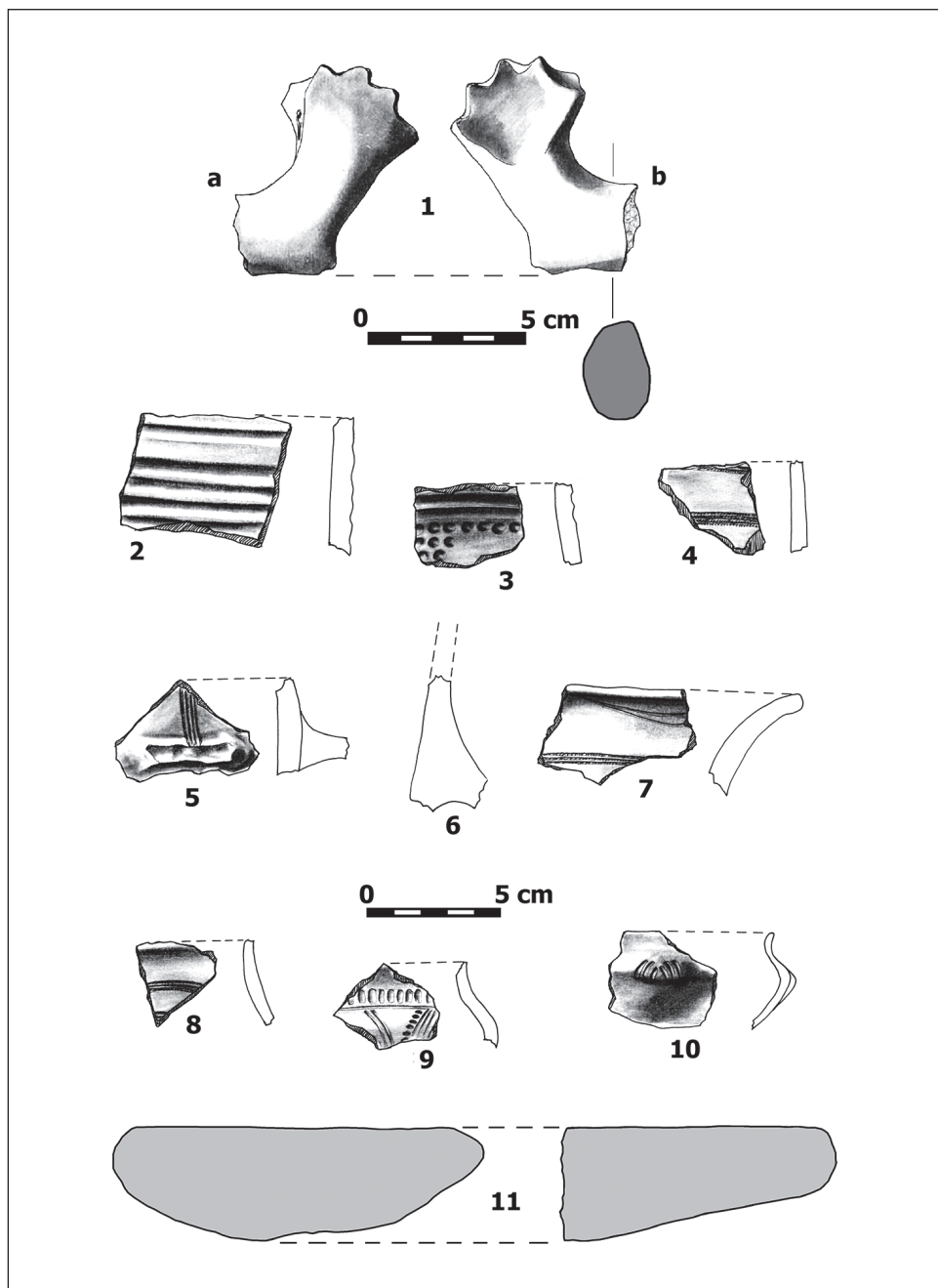
⁴⁰ Măruia *et alii* 2011, 568, with a wrong estimation of the site, probably leveled tell following the ground tilling. The rescue archaeological survey in 1986 put in light a settlement with a simple stratigraphy, the sterile layer being at about 0.70 m under the present step level.

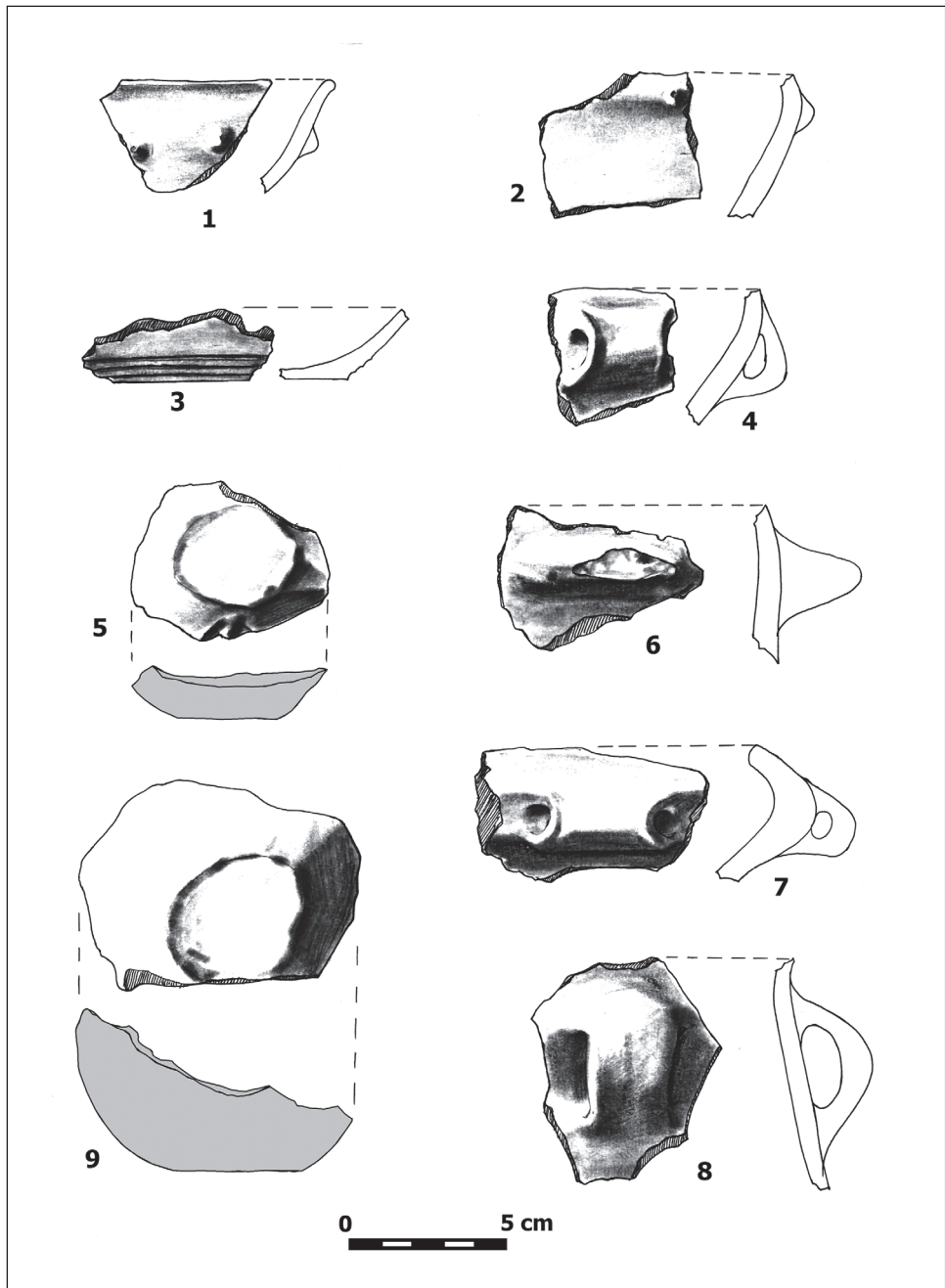
Pl. I: 1 – Localizarea sitului arheologic Voiteg-Groapa cu vulpi/ *Location of Voiteg-Groapa cu vulpi site*; 2 – A. Așezarea de epoca bronzului suprapusă de necropola maghiară timpurie/ *The Bronze Age settlement overlapped by the early Magyar necropolis*; B. – Necropola de incinerare Cruceni-Belegiș/ *Cruceni-Belegiș incineration necropolis*.

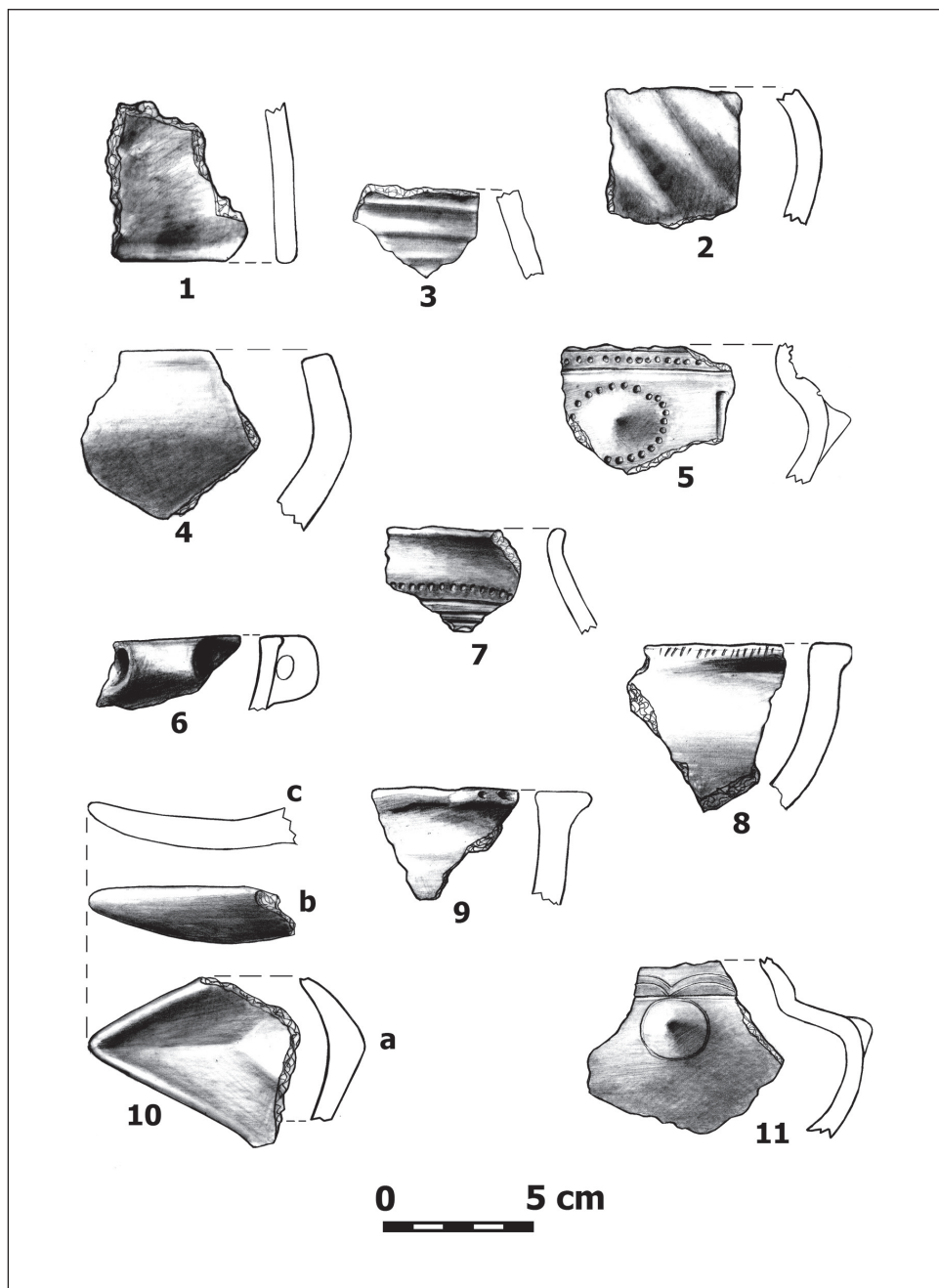
Pl. II: 1-3 – Fragmente ceramice din stratul de cultură/ *Pottery fragments from the culture layer*; 4a-b – fragment din reprezentarea unei mâini din lut (stratul de arătură)/ *Fragment of a clay arm representation (plowing layer)*; 5 – căniță cu toarta ruptă din vechime (stratul de arătură)/ *Mug with since time immemorial broken ear (plowing layer)*; 6 – Secțiunea S. 1/1986 din așezarea Cruceni-Belegiș de la Voiteg-Groapa cu vulpi/ *Cruceni-Belegiș settlement at Voiteg-Groapa cu vulpi, tranș S. 1/1986*.

Pl. III: 1 – Reprezentare fragmentară a unei mâni din lut/ *Fragmentary representation of a clay arm*; 2–10 – Fragmente ceramice descoperite în stratul de cultură/ *Pottery fragments from the culture layer*; 11 – Râșniță fragmentară/ *Fragmentary grinding mill*.

Pl. IV: 1-4, 6-8 – Fragmente ceramice descoperite în stratul de cultură/ *Pottery fragments found in the culture layer*; 5, 9 – Fragmente de zdrobitor din piatră din stratul de cultură/ *Fragment of a stone crusher found in the culture layer*.

Pl. V: 1–11 – Fragmente ceramice descoperite în stratul de cultură/ *Pottery fragments found in the culture layer.*

DESCOPERIRILE ARHEOLOGICE DE TIP VATINA DIN INCINTA II DE LA CORNEȘTI-IARCURI (JUD. TIMIȘ). RAPORT PRELIMINAR

*Andrei Bălărie, Alexandru Szentmiklosi**

Cuvinte-cheie: Banat, Cornești-Iarcuri, cultura Vatina, șanț, structură circulară

Keywords: the Banat, Cornești-Iarcuri, Vatina Culture, wall, circular structure

I. Introducere

Prezența fortificației preistorice din hotarul localității Cornești (fostă Zsádány/ Jadani), jud. Timiș, a fost semnalată încă de la începutul sec. XVIII, odată cu întocmirea primelor hărți ale administrației habsburgice. Pe primele hărți (1720 și 1723–1725) au fost marcate o parte din valurile de pământ care formează imensa fortificație de epoca bronzului de la Cornești-Iarcuri (1765 ha)¹ (Pl. I/1). Interpretarea acestor valuri de pământ ca fiind avare² l-a determinat pe J. Péch să propună cercetarea acestui monument istoric³. Aceste cercetări au demarat prin câteva sondaje efectuate de I. Miloia în anul 1933, fiind urmate, la scurtă distanță, de primele cercetări arheologice sistematice conduse de către M. Moga în cursul anului 1939⁴. Întreruptă de izbucnirea celui de-al doilea război mondial, cercetarea fortificației de la Cornești-Iarcuri a fost reluată în toamna anului 2007⁵, aceasta continuând și în prezent, în cadrul unei cooperări internaționale cu instituții de cercetare din Germania și Marea Britanie⁶.

* Muzeul Național al Banatului, Timișoara, Piața Huniade, nr. 1, e-mail: andrei.bălărie@gmail.com, szentmiklosi@yahoo.com

¹ Medeleț 1993, 122–128; Luca 2006, 76–77, nr. 159.

² Szentmiklosi 2015, 37–38; Szentmiklosi *et alii* 2016, 107 Fig. 1.1, 114.

³ Péch 1877, 58.

⁴ Medeleț 1993, 128–136.

⁵ Gogâltan *et alii* 2008, 114–115; Heeb *et alii* 2008, 185–187

⁶ Muzeul Național al Banatului, Museum für Vor- und Frühgeschichte der Staatlichen Museen zu Berlin, Institut für Archäologische Wissenschaften, Johann Wolfgang von Goethe-Universität Frankfurt am Main, Department of Archaeology, University of Exeter (Szentmiklosi *et alii* 2011, 821). În prezent, cercetările arheologice sunt finanțate de Deutsche Forschungsgemeinschaft, proiectul de elită LOEWE și Consiliul Județean Timiș.

Alături de descoperirile arheologice din fortificația preistorică de la Iarcuri, în hotarul localității Cornești au fost descoperite urme de locuire aparținând mai multor epoci istorice⁷, unele dintre acestea cercetate și arheologic⁸.

Odată cu reluarea cercetărilor arheologice sistematice începând cu anul 2007, în paralel cu săpăturile arheologice, au fost efectuate și cercetări interdisciplinare. În cadrul strategiei de cercetare, prospecțiunile magnetometrice anuale⁹, demarate încă din anul 2008, au fost dublate de cercetări de teren¹⁰, în cadrul cărora materialele arheologice de la suprafață au fost adunate și analizate. În urma acestei analize au fost obținute planuri de distribuție pe tipurile de materiale arheologice (fragmente ceramice, fragmente de rășniță, chirpici), precum și concentrațiile de fragmente ceramice pe atribuiri culturale și cronologice¹¹.

II. Cercetarea arheologică din anul 2011

Prospecțiunile magnetice din anul 2010¹², efectuate în partea estică a Incintei II, pe terasa sudică a văii Pârâul Lac (în trecut cunoscută și sub numele de Valea Pistrui)¹³, au relevat existența unor posibile structuri antropice de diferite forme și dimensiuni. Printre acestea s-a evidențiat o incintă de formă circulară, cu diametrul de 26 m, delimitată de un șanț extrem de vizibil în planul magnetometric (Pl. I/2).

Analiza materialului arheologic rezultat din cercetările de teren a evidențiat în partea de sud-est a Incintei II (Pl. I/1) o concentrație de fragmente ceramice caracteristice culturii Vatina (grupul Cornești-Crvenka)¹⁴ din perioada mijlocie a epocii bronzului.

În paralel cu cercetarea valului de pământ al Incintei IV a fortificației de la sfârșitul epocii bronzului (T. IV/2014), a fost efectuat și un sondaj arheologic în arealul în care a fost identificată concentrarea de artefacte de tip Vatina.

⁷ Luca 2006, 76–77, nr. 159.

⁸ Radu 1972; Soroceanu, Radu 1975; Medeș 1993, 121–122, 142, nota 22.

⁹ Prospecțiunile magnetice au fost efectuate de dr. Helmuth Becker, cu ajutorul unui magnetometru de tip Geometrics–858G, inițial, configurat cu 2 senzori iar mai apoi cu 4 senzori.

¹⁰ Carourile care au format gridul pentru prospecțiunile magnetometrice au avut dimensiunea de 40 × 40 m (Szentmiklosi *et alii* 2011, 827).

¹¹ Szentmiklosi *et alii*, 2011, 833–834.

¹² Prospecțiunile magnetice au fost efectuate de dr. Helmuth Becker, cu ajutorul unui magnetometru de tip Geometrics–858G, inițial, configurat cu 2 senzori iar mai apoi cu 4 senzori.

¹³ În secolul XIX, pârâul a avut două hidronime: în amonte de satul Zsádány (astăzi, Cornești) valea pârâului s-a numit „Vale Pisztruja” (Pistrui), iar aval de sat, „Vale Lakului” (Milleker 1899, 190). Aceste hidronime apar și pe harta celei de-a doua ridicări topografice habsburgice (*Franzsiszeische Landesaufnahme*). În prezent, valea este denumită „Valea Pârâului Lac”.

¹⁴ Gogăltan 1996, 46.

Secțiunea T. V/2011 a avut ca obiectiv identificarea structurii circulare (AU. 01) din arealul cu materiale arheologice Vatina și datarea acesteia.

Secțiunea T. V/2011, orientată nord-sud, a tăiat șanțul incintei circulare în partea sudică a acesteia. T. V/2011 a avut lungimea de 6 m și lățimea de 2 m, adâncimea finală a secțiunii fiind la -0,30 m în partea nordică și -0,60 m, în partea sudică (Pl. I/2, II/1).

Situația stratigrafică din acest sector al Incintei II este deosebit de simplă. Ca urmare a situării secțiunii în pantă, depunerile au avut grosimi inegale, fiind mai subțiri înspre nord și mai groase către sud. Sub stratul de arătură recentă, gros de 11 cm în partea nordică și 18 cm în partea sudică, a urmat un strat de cultură cu materiale arheologice, gros de 10 cm în partea nordică și 20 cm în partea sudică. Sub această depunere s-a aflat stratul lutos, steril din punct de vedere arheologic (Pl. II/2 și III/1).

După îndepărtarea stratului de cultură, în stratul geologic lutos de culoare galbenă s-a conturat șanțul de delimitare a incintei circulare AU. 01. Șanțul, în momentul amenajării, a avut o lățime de 2,70 m, fundul ușor alveolat fiind situat la 1 m adâncime. În sectorul cercetat arheologic, peretele dinspre interior al șanțului a fost mai abrupt, în timp ce spre exterior panta peretelui a fost mai lină, prevăzută cu o treaptă lată de aprox. 0,50 m (Pl. II).

Umplutura șanțului, de culoare maro-deschis gălbui (Munsell 10YR 6/4), a fost compactă, pigmentată cu bucăți mărunte de chirpici. În partea inferioară au fost observate șase lentile de culoare maro (nr. 5–8, 9–11), de nuanțe diferite, rezultate, probabil, în urma unui proces de umplere rapidă.

III. Materialul arheologic din secțiunea T. V/2011

Materialul arheologic descoperit în stratul de cultură a constatat din câteva fragmente ceramice preistorice, de culoare galben-maronie, unele decorate cu motive incizate, caracteristice culturii Vatina.

În umplutura șanțului care a delimitat incinta circulară au fost descoperite fragmente ceramice de la vase de diferite tipuri (cănițe, castroane, vase). Unele dintre aceste fragmente ceramice au fost ornamentate cu arcade și ghirlande incizate. Alături de incizii sunt prezente hașurile și decorul de tip *kammstrich* și *besenstrich*.

Printre artefactele arheologice descoperite se remarcă un posibil capac de vas (Pl. IV/1), fără decor, în stare aproape întreagă. Tot în stare fragmentară (2 buc.) a fost descoperit un târnăcop din corn de cerb cu gaura de înmănușare pe mijloc (Pl. IV/2). Astfel de unelte, fabricate din coarne de cerb, au fost descoperite, în număr mare, la Vatina¹⁵.

¹⁵ Milleker 1897, 133, T. VI/1–3, 136; Milleker 1905, T. 22–23, VI/1–5.

Cele mai apropiate analogii, atât pentru decor cât și pentru formele de vase, le găsim în imediata apropiere, la Cornești-Cornet¹⁶, Ostrovul Moldova-Spitz¹⁷, Dinaș-Gomilă¹⁸, Peciu Nou-În Irigat/„Stiezel”¹⁹, Cruceni-La Sondă²⁰.

Fragmentele ceramice descoperite în șanțul complexului AU. 01 (Pl. VI–VII) se aseamănă cu cele descoperite în imediata vecinătate, la Cornești-Cornet, stațiune arheologică cunoscută în literatura arheologică de specialitate²¹. Materialele arheologice descoperite la Cornești-Cornet au fost încadrate cronologic în perioada Bronzului mijlociu, fiind caracteristice culturii Vatina²².

Marian Gumă atribuie așezarea de la Cornești-Cornet grupului cultural Cornești-Crvenka (faza III), pe care o consideră o manifestare culturală distinctă față de cultura Vatina²³. În opinia regretatului arheolog, ca urmare a separării grupului Cornești-Crvenka, cultura Vatina rămâne „doar o manifestare culturală periferică(...)”, caracteristică mai ales regiunilor din nordul Serbiei și Voivodina²⁴. Palierul cronologic în care poate fi încadrată ultima etapă a grupului Cornești-Crvenka (faza III), „ar corespunde în principal fazei Reinecke Bz. B1 și doar parțial fazei Reinecke Bz. B₂, respectiv fazelor Hänsel MD. I și MD. II (parțial)”²⁵.

Florin Gogâltan consideră însă că grupul Cornești-Crvenka „face parte dintr-o cultură pentru care se poate păstra, în virtutea tradiției, denumirea de cultura Vatina”²⁶, cultură care a evoluat în prima jumătate a milen. II a.Chr.²⁷.

IV. Concluzii

Sondajul efectuat în partea sud-estică a Incintei II confirmă concluziile analizei distribuției spațiale a ceramicii colectate în urma cercetărilor de teren, respectiv prezența unei locuiri Vatina, suprapusă ulterior, în perioada Bronzului Târziu, de valul de pământ care delimitează Incinta II. Materialele arheologice descoperite în umplutura șanțului care a delimitat structura circulară sunt caracteristice culturii Vatina (respectiv, a grupului Cornești-Crvenka) din

¹⁶ Radu 1972, 273–278, Fig. 9–11.

¹⁷ Morintz 1978, 21, Fig. 5–6.

¹⁸ Gogâltan 2004, 149, Pl. XIII; Marțiș 2008, 39.

¹⁹ Gogâltan 2004, 150–151, Pl. XIV–XV/1–2; Marțiș 2008.

²⁰ Gogâltan 2004, 151, Pl. XV/3–6; Marțiș 2008, 39.

²¹ Luca 2006, 76–77, nr. 159, pct. a. cu bibliografia mai veche.

²² Radu 1972, 281.

²³ Gumă 1997, 43–49.

²⁴ Gumă 1997, 47.

²⁵ Gumă 1997, 45–46.

²⁶ Gogâltan 2004, 92–93.

²⁷ Gogâltan 2004, 99.

perioada Bronzului mijlociu (faza Bz. B₁-parțial Bz.B₂ din sistemul cronologic modificat a lui P. Reinecke).

Diametrul redus al incintei (AU. 1) și adâncimea mică a șanțului circular nu susține ipoteza unui rol defensiv al unei comunități umane²⁸. O posibilă utilitate a incintei ar fi cea de protejare sau îngrădire a animalelor. În favoarea acestei utilități pledează și analizele fotografiilor satelitare, în același areal fiind vizibile alte două incinte circulare, cu diametrele de aprox. 20 m și, respectiv, de 21 m (Pl. III/2). Imaginile satelitare de pe Google Earth (2006) indică faptul că această amenajare nu este singulară, în imediata apropiere fiind vizibile alte două incinte circulare aproximativ de aceleași dimensiuni, situate la est de valul de pământ, în exteriorul Incintei II. Nu au fost surprinse urme de gropi de stâlpi care să pledeze pentru existența unui gard de lemn însă ipoteza existenței unei împrejurări a incintei nu poate fi abandonată. O posibilă soluție ar fi putut să fie o îngrădire din tufe tăiate de măracini, amenajare care nu lasă urme arheologice.

Viitoarele cercetări arheologice din arealul Incintei II a fortificației de la Cornești-Iarcuri vor aduce noi informații privind organizarea internă și durata locuirii de tip Vatina care a precedat fortificația de la sfârșitul epocii bronzului.

BIBLIOGRAFIE

Gogâltan 1996,

F. Gogâltan, *About the Early Bronze Age in the Romanian Banat*, în *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C.*, Belgrade-Vršac, 1996, 43–67

Gogâltan 1998,

F. Gogâltan, *The Cruceni-Belegiš Cemetery of Livezile (Tolvădia), Commune Banloc, District Timiș (Romania)*, în *The Thracian World at the Crossroads of Civilisation II. Proceedings of the Seventh International Congress of Thracology. Constanța-Mangalia-Tulcea. 20–26 May 1996*, Bucharest, 1998, 181–205.

Gogâltan 2004,

F. Gogâltan, *Bronzul Mijlociu în Banat, Opinii privind grupul Cornești-Crvenka (Middle Bronze Age in Banat. Opinions concerning the Cornești-Crvenka group)*, în *Festschrift für Florin Medeleț Zum 60. Geburtstag*, BHAB, XXXII, Timișoara, 2004, 79–153.

Gogâltan et alii 2008,

F. Gogâltan, A. Szentmiklosi, B. Heeb, J. M. Wiecken, *Cornești, com. Orțișoara, jud. Timiș. Punct: Iarcuri. Cod sit: 158047.01*, în CCA. Campania 2007. A XLII-a sesiune națională de rapoarte arheologice Iași, 14 mai–17 mai 2008, București, 2008, 114–115.

²⁸ Tringham 1971, 174; Parkinson, Duffy, 2007, 1, 114–115 (cu bibliografia); Keeley et alii 2007, 60–61.

Gumă 1993,

M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, în *BiblThr*, IV, București, 1993.

Heeb et alii 2008,

B. S. Heeb, A. Szentmiklosi, J. M. Wiecken, *Zu den Wallringen von Cornești-Iarcuri, Jud. Timiș, Rumänien – Forschungsgeschichte und neueste Untersuchungen*, în *PZ*, 83/2, 2008, 179–188.

Keeley et alii 2007,

L. H. Keeley, M. Fontana, Q. Russel, *Baffles and bastions: The Universal Features of Fortifications*, în *JAR*, 15, 2, 2007, 55–95.

Luca 2006,

A. S. Luca, *Descoperiri arheologice din Banatul românesc – repertoriu* – (Cu contribuții de: C. Suciu și S. I. Purece), în *BiblSeptem*, XVIII, 2006.

Martîș 2008,

F. Martîș, *Locuirea de epoca bronzului de la Peciu Nou. The Bronze Age Settlement from Peciu Nou (Timiș County)*, în *Banatica*, 18, 2008, 37–46.

Medeleț 1993,

F. Medeleț, *În legătură cu fortificația de pământ de la Cornești (comuna Orțișoara, județul Timiș)* (*Sur la fortification en terre de la Cornești*), în *AnB* (S. N.), II, 1993, 119–150.

Milleker 1897,

B. Milleker, *Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből*, I, *Őskori leletek*, Temesvár, 1897.

Milleker 1899,

B. Milleker, *Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből*, II, *Római, római korszaki barbár és népvándorláskori leletek*, Temesvár, 1899.

Morintz 1978,

S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii*, vol. I, *Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic*, București, 1978.

Parkinson, Duffy 2007,

W. Parkinson, P. Duffy, *Fortifications and Enclosures in European Prehistory: A Cross-Cultural Perspective*, 2007, în *JAR*, 15, 2, 2007, 97–141.

Péch 1877,

J. Péch, *A zsádanyi avar telepek Temesvármegyében*, în *TRÉT*, III, 2, 1877, 49–59.

Radu 1972a,

O. Radu, *Contribuții la cunoașterea culturii Vatina-Săpăturile de la Cornești, jud. Timiș* (*Contribution à la connaissance de la culture Vatina*), în *SCIV*, 23, 2, 1972, 271–184.

Radu 1972b,

O. Radu, *Cultura “Vatina” în așezarea de epocă a bronzului de la Cornești județul Timiș* (*Die Vatina-Kultur der Bronzezeit aus der Niederlassung von Cornești Timiș*), în *Tibiscus*, II, 1972, 35–37.

Soroceanu, Radu 1975,

T. Soroceanu, O. Radu, *Șantierul arheologic Cornești (jud. Timiș). Săpăturile din 1973 și 1974* (*Archäologische Ausgrabungen der Jahre 1973 und 1974 im Cornești, Kr. Timiș*), în *Tibiscus*, IV, 1975, 33–40.

Szentmiklosi 2015,

A. Szentmiklosi, *Primele menționări cartografice ale fortificației de epocă bronzului de la Cornești-Iarcuri, jud. Timiș. First Map-Drawing Mentions of the Bronze Age Fortification from Cornești-Iarcuri, Timiș County*, în *Istros*, XXI, 2015, 31–55.

Szentmiklosi 2016,

A. Szentmiklosi, A. Bălărie, B. S. Heeb, P. Urdea, *Atestarea arheologică a celei de a patra linii de fortificații a cetății de epocă bronzului de la Cornești – Iarcuri (jud. Timiș)*, în *MCA* (S. N.), XII, 2016, 105–114.

Szentmiklosi et alii 2011,

A. Szentmiklosi, B. S. Heeb, J. Heeb, A. Harding, R. Krause, H. Becker, *Cornești-Iarcuri – a Bronze Age town in the Romanian Banat?*, în *Antiquity*, 85, 329, 2011, 819–838.

Tringham 1971,

R. Tringham, *Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe 6000–3000 B.C.*, London, 1971.

ARCHAEOLOGICAL FINDINGS OF VATINA TYPE IN THE PRECINCTS II AT CORNEȘTI-IARCURI (TIMIȘ COUNTY). A PRELIMINARY REPORT

Abstract

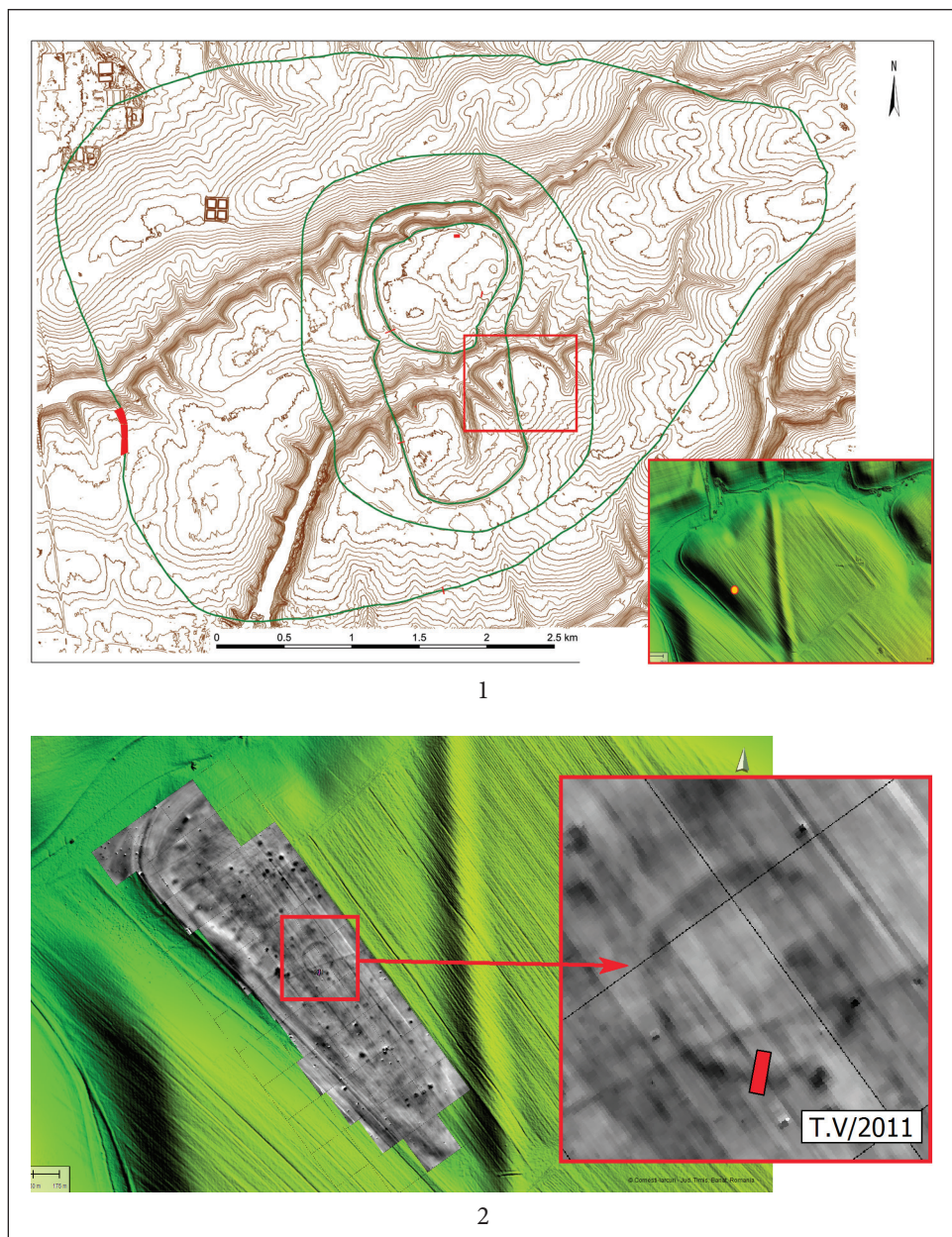
In the fall of 2011, at the same time with the archaeological diggings on the ground wall of Precincts IV of the Bronze Age fortification at Cornești-Iarcuri, an archaeological survey (section T. V/2011) was made on the southern side of Precincts II (the southern terrace of the Lac Stream) (Pl. I/1). Those archaeological investigations on the basis of magnetic survey put in light a Vatina type settlement, belonging to the middle Bronze Age. Through that magnetic prospecting, a circular structure was signed down (AU. 01), limited by a wall, with the inner space of about 26. (Pl. I/2), limited by a wall.

The survey section T. V/2011 aimed to identify the circular structure (AU. 01) within the area with Vatina archaeological findings and to date it. The section toward north-south cut the wall of that circular precincts AU. 01, in the southern part of it. TV/2011 dimensions: 6.0 m length, 2.00 m in breadth, with a final depth of -0.30 m in the northern side and -0.60 m in the southern one (Pl. ½, II/a).

In the investigated area, the limiting wall of AU. 01 was of 2.70 m in breadth and 1.30 m depth. Archaeological artifacts were found in the wall padding; these ones belong to Vatina Culture, group Cornești-Crvenka, respectively, from the middle Bronze Age (Pl. IV–VII). According to P. Reinecke's modified chronological system, these archaeological findings date back in phase Bz. B₁–Bz. B₂ partly.

The small diameter of the precincts (AU. 01) and the circular wall small depth rule out the hypothesis of a defensive part for a certain human community. To protect or fence in animals might have been the precincts usage. Certain satellite photos plead for as in the same area two other circular precincts of about 20.00 m, and 21.00 m diameter (Pl. III/2) are visible. Google Earth satellite images (2006) point out that this structure is not a singular one, two other circular precincts of the same dimension about being visible in the east of the wall, outside Precincts II. There were no traces of pits for wooden pillars that would plead for a woody fence, but we cannot forgo the hypothesis of a fence there. A fence of brambles, which let no archaeological traces, might have been the solution at that time.

New information will be brought through future archaeological investigations in the Precincts II within Cornești-Iarcuri fortification, concerning both the inner organization and the length of time of Vatina settlement there that went before the fortification of the late Bronze Age.

Pl. I: 1 – Fortificația de epoca bronzului de la Cornești, cu detaliu LiDAR privind terasa sudică a Pârâului Valea Lacului/ *Cornești Bronze Age fortification; detail LiDAR on the southern terrace of the Valea Lacului Stream*; 2 – Prospekțiunea magnetometrică din partea sud-estică a Incintei II, suprapusă peste scanarea LiDAR, detaliu cu structura AU. 01/ *Magnetic survey on south eastern side of Precincts I, superposed on LiDAR scanning – detail of structure AU. 01.*

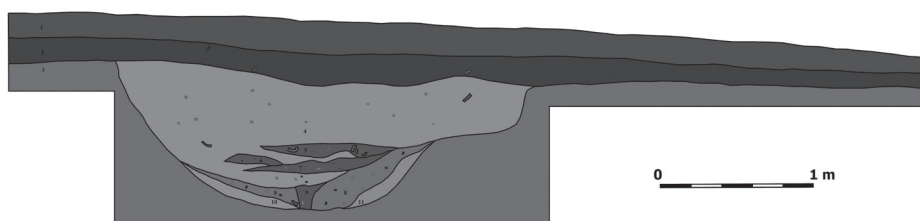

1.

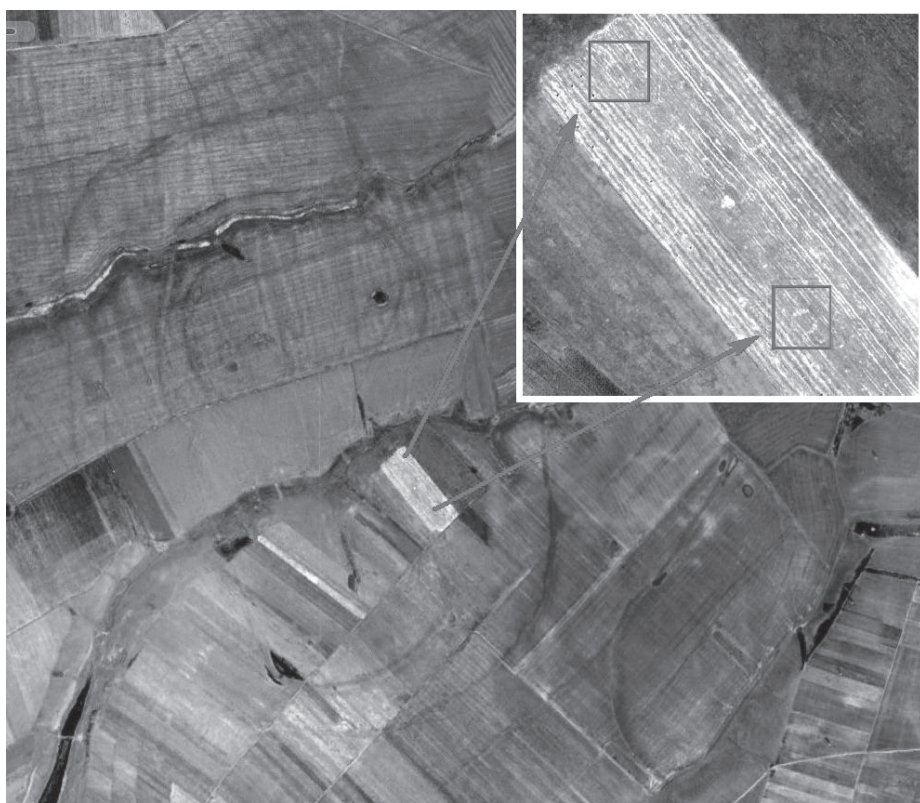

2.

Pl. II: 1 – Secțiunea T. V/2011/ Section T. V/2011; 2 – Profilul estic al secțiunii T. V/2011/
Eastern profile of section T. V/2011.

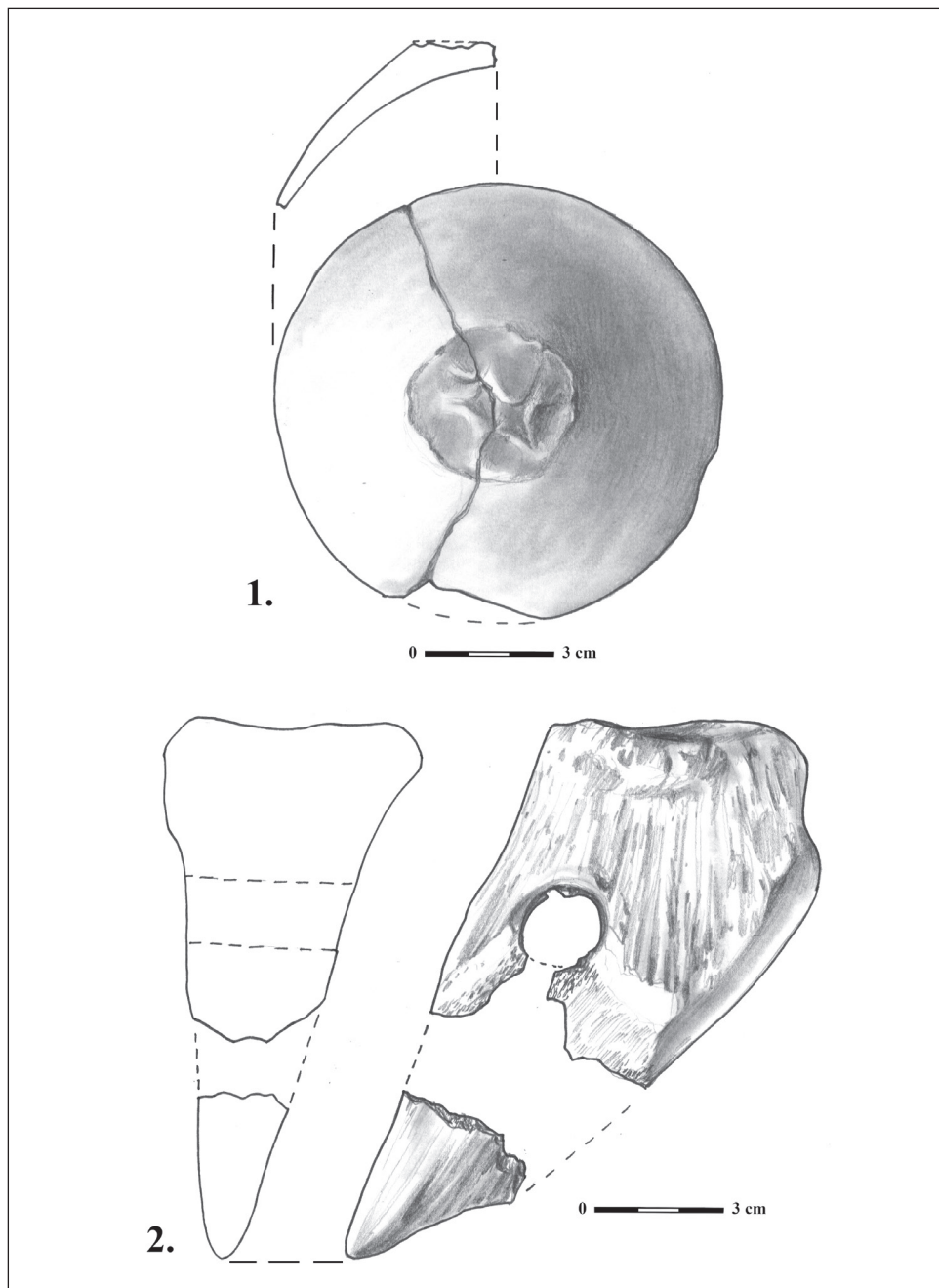

1.

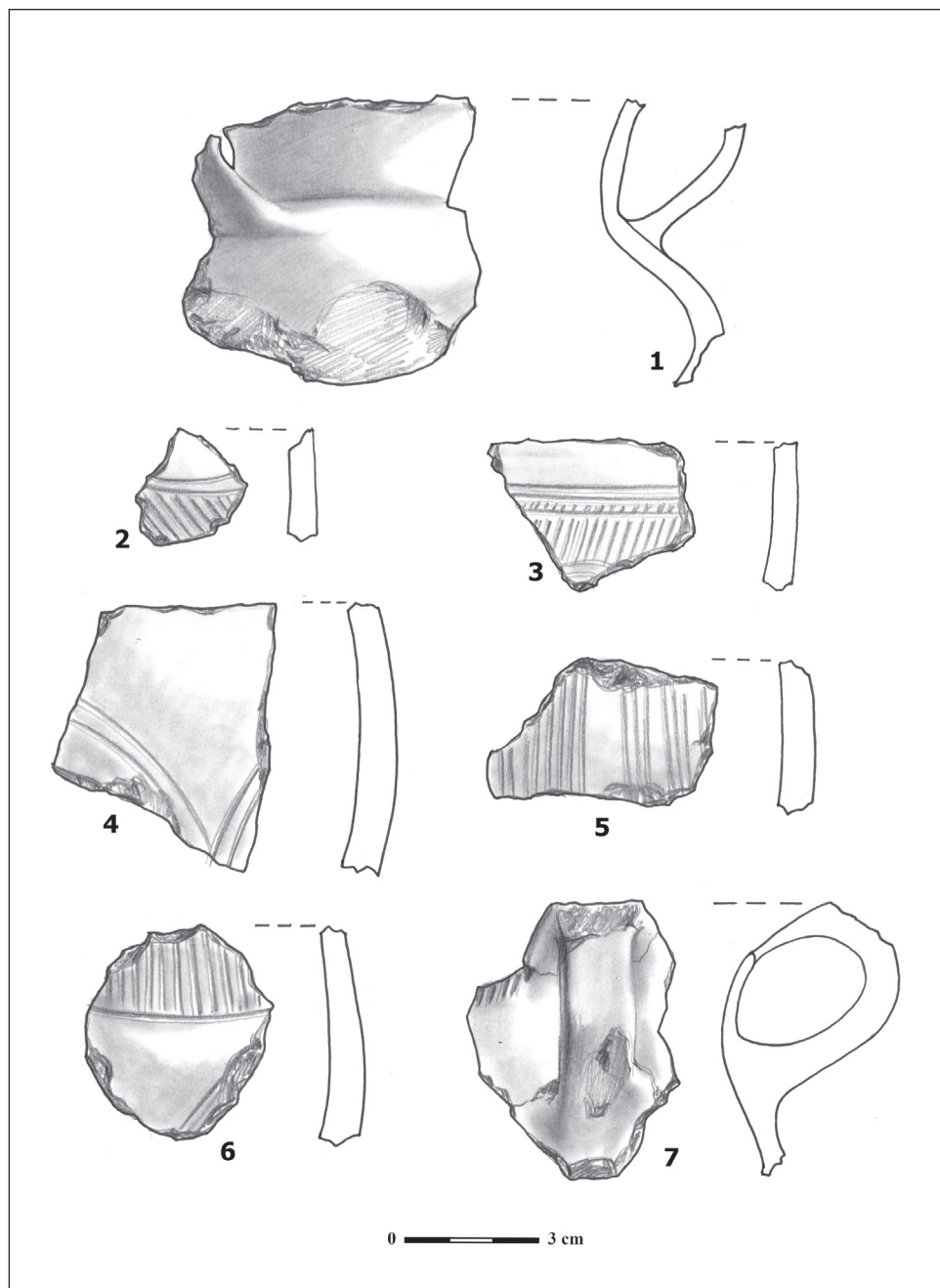

2.

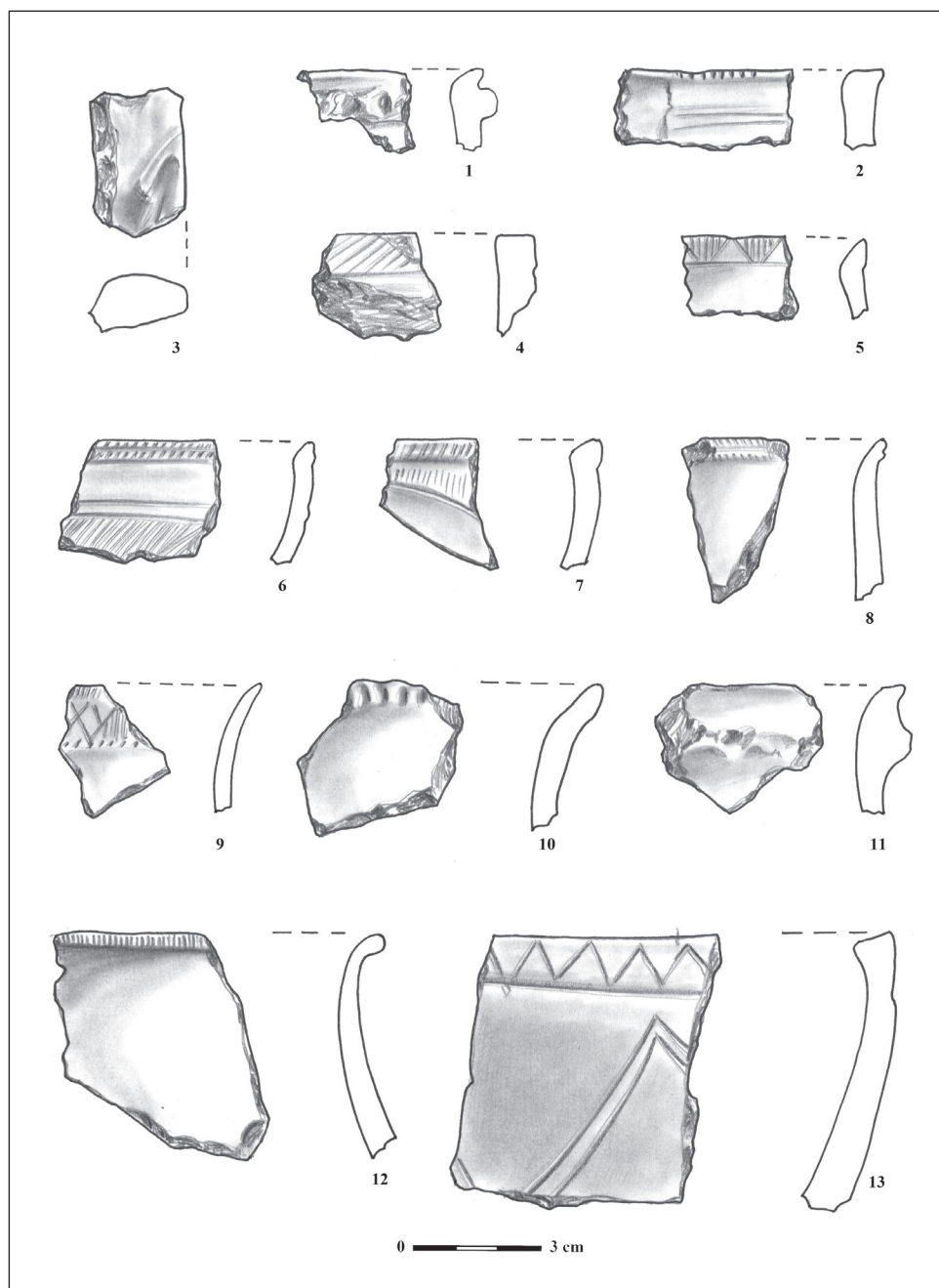
Pl. III: 1 – Profilul estic al secțiunii T. V/2011/ *Eastern profile of section T. V/2011*; 2 – Structuri circulare vizibile în arătura proaspătă (fotografie Google Earth 07.10.2006)/ *Circular structures in the recent plowed land (Google Earth photo 07.10.2006).*

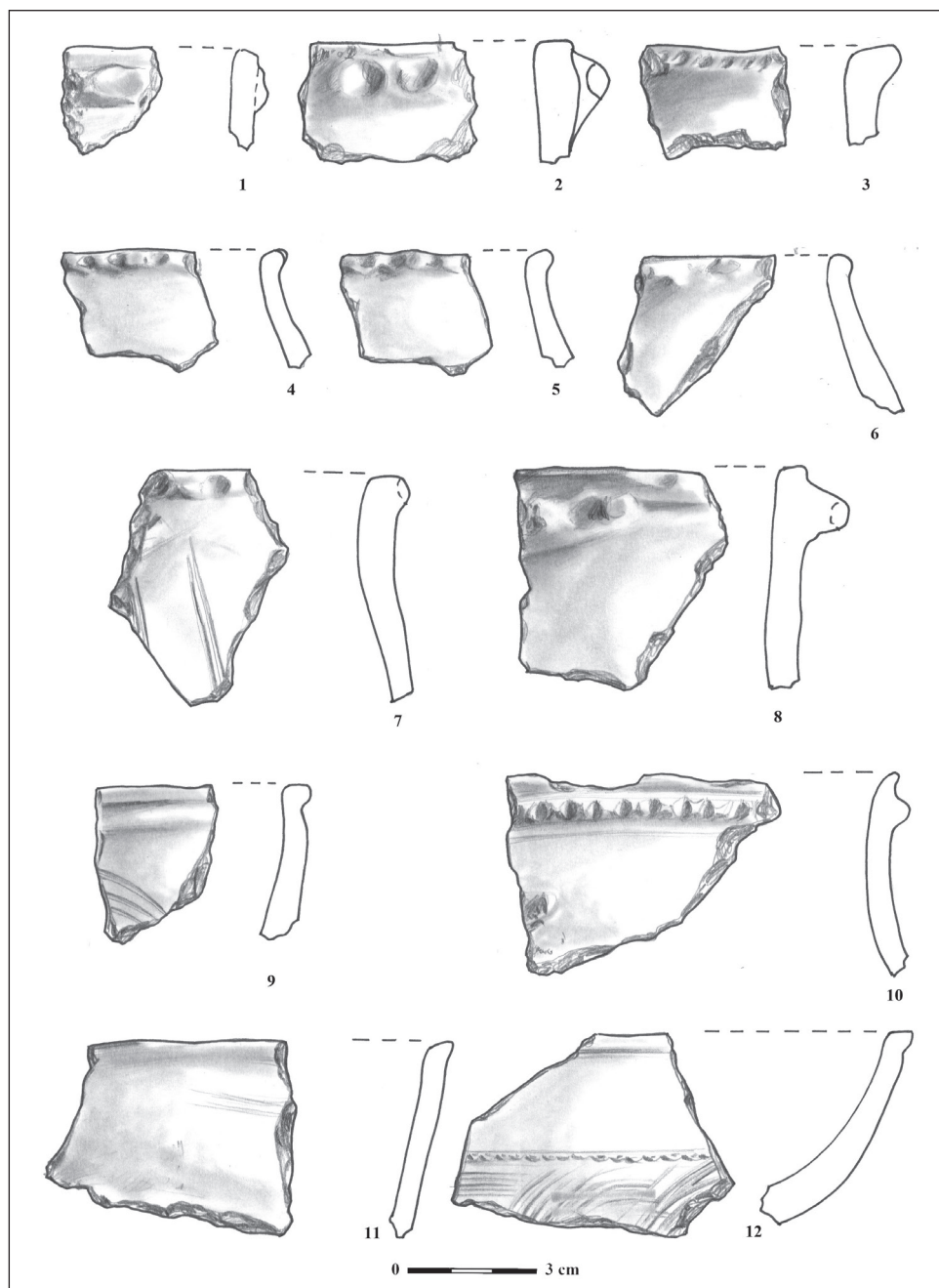
Pl. IV: 1 – Capac de vas restaurat (T. V/2011, șanțul AU. 01)/ *Restored lid (T. V/2011, wall AU. 01)*; 2 – Tărnăcop din corn de cerb în stare fragmentară (T. V/2011, șanțul AU. 01)/ *Fragmentary pick mattock of antlers of a stag (T. V/2011, wall AU. 01)*.

Pl. V: Fragmente ceramice descoperite în umplutura șanțului AU. 01 (secțiunea T. V/2011)/
 Fragments of pottery found in the padding of wall AU. 01 (section T. V/2011).

Pl. VI: Fragmente ceramice descoperite în umplutura șanțului AU. 01 (secțiunea T. V/2011)/
 Fragments of pottery found in the padding of wall AU. 01 (section T. V/2011).

Pl. VII: Fragmente ceramice descoperite în umplutura șanțului AU. 01 (secțiunea T. V/2011)/
 Fragments of pottery found in the padding of wall AU. 01 (section T. V/2011).

RAPORT PRELIMINAR PRIVIND CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DE LA RAPOLTU MARE-LA VIE, CAMPANIILE 2013–2015

*Marius Gheorghe Barbu, Ioan Alexandru
Bărbat, Gică Băeștean*, Angelica Bălos**,
Andrei Gonciar, Alexander Brown****

Cuvinte cheie: județul Hunedoara, cercetare arheologică, preistorie, epocă romană, *villa rustica*

Keywords: Hunedoara County, archaeological research, prehistory, Roman period, *villa rustica*

Introducere

Articolul își propune prezentarea principalelor rezultate obținute în urma cercetărilor arheologice desfășurate în apropierea localității Rapoltu Mare, în perioada 2013–2015, în punctul *La Vie*. Cercetarea fost posibilă ca urmare a parteneriatului existent între Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva și Archaeotek Canada¹. Metodologia de abordare a sitului, într-o primă etapă, a constat în efectuarea unor periegeze, urmate apoi de sondaje de diagnostic, iar ulterior au fost deschise suprafețe. Scopul inițial al proiectului de cercetare fiind acela al determinării evoluției construcției de tip *villa rustica*, identificată

* Muzeul Civilizației Dacice și Romane, Deva, e-mail: barbumarius0216@yahoo.com; ioan_alexandru_barbat@yahoo.com; gica2bae@yahoo.com

** Direcția Județeană pentru Cultură Hunedoara, Deva, e-mail: angelica080509@yahoo.fr

*** University at Buffalo (The State University of New York), Buffalo, e-mail: agonciar@buffalo.edu; aebrown4@buffalo.edu; Archaeological Techniques and Research Center (ArchaeoTek – Canada), Ottawa, e-mail: gonciar@archaeotek.org

¹ Cercetarea a avut loc datorită parteneriatului existent între Muzeul Civilizației Dacice și Romane, Deva, Archaeotek Canada, alături de participarea unor studenți sau voluntari din Australia, Noua Zeelandă, Canada, Marea Britanie, Grecia, Taiwan și SUA, în perioada 1 iunie – 4 iulie, 2013–2015; Colectivul de cercetare: Gică Băeștean (responsabil de șantier), Angelica Bălos (membru în colectiv), Marius Gheorghe Barbu (responsabil sector), Ioan Alexandru Bărbat (responsabil sector), Andrei Gonciar (colaborator) și Alexander Brown (colaborator).

arheologic la finalul secolului trecut, cu toate că semnalările acesteia erau mult mai vechi (sfârșitul secolului al XIX-lea).

Localizarea sitului

În partea de nord-vest a satului Rapoltu Mare, pe a doua terasă a râului Mureș, la o distanță de 1,5 km față de malul drept al acestuia și la aproximativ 440 m nord de drumul interjudețean 107A, se găsește obiectivul arheologic cu toponimul *La Vie*². Situl poate fi localizat în partea de nord-vest a Culoarului Orăștiei, în sudul Munților Metaliferi, la circa 1,5 km în amonte de zona de confluență a Streiului cu Mureșul și la aceeași distanță de *neck*-ul vulcanic al Măgurii Uroiului³ (Pl. I/1–2).

Aspectul actual al terasei pe care se află situl de la Rapoltu Mare-*La Vie* a fost influențat în primul rând de factorul antropic, dovadă fiind urmele locuirilor preistorice identificate pe cuprinsul sitului, dar mai ales a construcțiilor de epocă romană care au modificat în timp geomorfologia terenului, partea de vest fiind mai înaltă, iar cea de est mai joasă. Terasa urcă lin dinspre vest, pentru ca, ulterior, să cunoască o coborâre înspre sud, către botul acesteia. La răsărit, aceeași formă de relief prezintă o cădere puțin mai pronunțată.

Câțiva factori naturali au creat premise favorabile pentru habitatul comunităților umane pentru o perioadă îndelungată în locul numit de localnici *La Vie*, iar aici i-am enumera pe cei geografici cum sunt expunerea aproape totală a terasei la lumina solară, vizibilitatea foarte bună înspre lunca Mureșului, dar și geologici, prezența unor materii prime cum ar fi șisturile, cuarțitele, andezitele și travertinele (calcare). Existența unor surse de apă în imediata vecinătate, a unor văi și izvoare cu un debit relativ constant, dintre care unele chiar carbogazoase, pot fi argumente pentru rolul jucat de resursele naturale în întemeierea unor așezări. Totodată, prezența mai multor cavități carstice în proximitatea sitului, dintre care cea mai apropiată se află în partea de nord, au crescut considerabil potențialul habitatului uman pe cuprinsul terasei, fiind astfel optimă pentru locuirile din aproape orice perioadă (Pl. I/2, XVI/1–4).

Scurt istoric al cercetărilor

Una dintre primele semnalări ale sitului *La Vie*, de pe teritoriul localității Rapoltu Mare, este în legătură cu descoperirile efectuate de Téglás Gábor în via lui Dénes Györfy unde, în cursul anului 1884, au fost identificate materiale arheologice aparținând epocii romane, fapt care i-a determinat pe unii autori,

² Coordonate GPS: latitudine N: 45° 51' 58.8", longitudine E: 23° 3' 49.9", altitudine: 214 m.

³ Badea, Buza, Cîndea 1987, 360; Badea, Mărculeț 2012, 305; Mărculeț 2013, 9, 13, fig. 4.

mai târziu, și pe baza altor argumente, să presupună existența unei construcții de tip *villa rustica*⁴.

Tot în literatura arheologică au mai fost efectuate mențiuni ale unor piese epigrafice și sculpturale de epocă romană descoperite între localitățile Rapoltu Mare și Uroi, în același timp semnalându-se și existența unor materiale de construcție aparținând aceluiași moment cronologic⁵.

În toamna anului 1999 s-a practicat un sondaj pentru verificarea informațiilor din bibliografia mai veche, pe marginea terasei cu toponimul *La Vie*⁶. Rezultatele au oferit o cantitate semnificativă de artefacte specifice secolelor II–III p. Chr. (ceramică romană, fragmente de *terra sigillata*, obiecte din fier și sticlă etc.) și, în același timp, au pus în evidență existența unui zid în jurul căruia au fost surprinse stratigrafic materiale caracteristice arhitecturii romane provinciale, cum sunt blocurile de piatră prelucrate, cărămizi, țigle, olane, totodată sondajul relevând și câteva piese ceramice specifice evului mediu⁷.

Cele mai recente cercetări au avut loc în intervalul 2013–2015 și au constatat în evaluarea potențialului arheologic al terasei de aici, atât prin sondaje de diagnostic, cât și prin cercetări arheologice sistematice a căror principale rezultate ne propunem să le prezentăm în rândurile următoare⁸.

Metodologia de abordare a sitului

Terasa pe care este amplasat situl a fost abordată în campania din vara anului 2013, prin patru sondaje de diagnostic arheologic (C1, C2, C3 și C4), majoritatea trasate în partea sudică, înspre marginea acestei forme de relief (Pl. II, III/1–4). În timpul cercetărilor desfășurate în anul 2014 a fost deschisă o unitate de cercetare SpI, împărțită în patru secțiuni (S1, S2, S3 și S4) cu suprafețe de 4 × 4 m, despărțite de martori intermediari cu lățimea de 1 m (Pl. II, IV/1–2). Aceași suprafață (SpI) a fost extinsă în anul următor (2015) spre sud și est cu un număr de alte patru secțiuni (S5, S6, S7 și S8) de aceleași dimensiuni (Pl. II, XXI/1–2).

⁴ Téglás 1902, 150; Mitrofan 1974, 45; Bălos 2001, 17; Oltean 2007, 125; Luca 2008, 137–138, nr. 328/2a.

⁵ Russu 1968, 102, nota 7; TIR L 34, 95; Tudor 1968, 128; Mărghită 1974–1975, 41; IDR III/3, 207–209, 213.

⁶ Sondajul arheologic a fost realizat în via lui Octavian Josan, locul purtând denumirea de *Prijman* (Bălos 2001, 17).

⁷ Bălos, Țuțuianu 2000, 80, nr. 114; Bălos 2001, 17; Luca 2008, 137–138, nr. 328/2a.

⁸ Băeștean *et alii* 2015a, 121–122; Băeștean *et alii* 2016, 67–68.

Rezultatele cercetărilor arheologice

Diagnosticul arheologic (2013)

Prima campanie, demarată în vara anului 2013, și-a propus evaluarea potențialului arheologic al terasei înalte, aflate în hotarul vestic al satului Rapoltu Mare. Pentru verificarea informațiilor oferite de către Téglás Gábor la începutul secolului al XX-lea, conform cărora în locul numit *La Vie* ar fi funcționat în perioada romană o *villa*⁹, am început cercetarea prin realizarea unor sondaje arheologice pe buza sudică a terasei, precum și în interiorul acesteia.

Casetele: C1/2013 (2 × 3,5 m; est-vest) și C3/2013 (2 × 4 m; nord-sud). Caseta C1 a fost amplasată în marginea sudică a terasei de la Rapoltu Mare-*La Vie*, iar la 0,5 m vest de această unitate de cercetare a fost poziționată caseta C3. La final, prin demontarea martorului dintre ele, s-a obținut o suprafață de cercetare extinsă, având forma literei „L”, prin care s-a reușit punerea mai bine în evidență a situației arheologice surprinse în această zonă (Pl. III/1). Întreprinderea sondajelor de diagnostic arheologic au relevat zidul de incintă de pe buza sudică a terasei ocupate de locuirea romană. Zidul, denumit Z1, este orientat pe direcția est-vest, fiind dezvelit pe o lungime de 6,40 m. Z1 se păstrează la nivel de fundație, aceasta fiind constituită dintr-un amestec de pietre, de dimensiuni relativ mici, din calcar și andezit, legate cu mortar alb. Fundația, adâncă de 0,50 m, are o lățime de 0,75 m și se termină în partea superioară cu un pat de așteptare de mortar, pe care s-au păstrat doar sporadic urme ale elevației, formată (atât cât se păstrează) din lespezi late din calcar local (Pl. III/2). În interiorul incintei (la nord de zidul Z1), la o adâncime de aproximativ 0,35 m, a fost documentat arheologic nivelul de călcare roman, constituit dintr-o curte pavată cu bucăți de calcar local.

Șanțul de fundare al lui Z1 a fost săpat până într-un strat de pământ gălbui, dens, nivel în care au fost identificate materiale ceramice aparținând primei epoci a fierului și neoliticului timpuriu, precum și fragmente litice cioplite. Casetele au fost săpate până la o adâncime de 1,2 m, acolo unde a apărut un nivel de sol galben, dens, bogat în concrețiuni calcaroase, steril din punct de vedere arheologic.

Caseta: C2/2013 (2 × 2 m). Această unitate de cercetare a fost amplasată în interiorul terasei, la aproximativ 12 m nord față de C1. Caseta C2 a scos la lumină marginea estică a unei clădiri, delimitate de un zid (Z2) din calcar local, orientat nord-sud, dărâmat până la nivelul fundației încă din perioada romană (Pl. III/3). Z2 a fost surprins parțial în profilul vestic al casetei, cea mai mare parte a acesteia punând în evidență un nivel de dărâmătură, datorată incendierii clădirii din care făcea parte Z2. Nu cunoaștem lățimea zidului Z2,

⁹ Téglás 1902, 150.

însă s-a putut determina faptul că dispunea de o fundație adâncită cu 0,50 m de la nivelul roman de călcare. Fundația era constituită din fragmente de calcar local, legate cu mult mortar alb. Clădirea în discuție a fost distrusă de o incendiere puternică, în vecinătatea ei fiind descoperit mult cărbune, urmele unor bârne arse, materiale de construcții (piatră, cuie din fier, țigle și olane) calcinate, precum și artefacte cu vădite urme de ardere (fragmente ceramice glazurate) (Pl. XX/1–4), resturi osteologice, o monedă din bronz (Pl. XX/5) și un *stylus* din fier (Pl. XIX/2). După distrugerea amintită, clădirea nu a mai fost refăcută, deasupra dărâmăturii fiind amenajat un strat bătătorit de pământ, care a reprezentat nivelul de călcare pentru curtea din cea de a doua fază de funcționare a vilei. Sub depunerile arheologice de epocă romană, la aproximativ 0,90 m adâncime față de nivelul de călcare actual, au fost surprinse fragmente ceramice și litice aparținând neoliticului timpuriu.

Caseta: C4/2013 (2 × 3 m; nord-sud). Unitatea de cercetare a fost amplasată la aproximativ 30 m vest față de caseta C2. Imediat sub nivelul arăturii a fost identificată o aglomerare de cărămizi romane (ceea ce în campania din 2014 se va dovedi a fi rezultatul spolierii unui pavaj de epocă romană), lângă care a fost descoperit un inel din argint de factură medievală (Pl. XX/6). Toate acestea se aflau din punct de vedere stratigrafic deasupra unui nivel compact de acoperiș roman, format din țigle și olane întregi sau sparte pe loc (Pl. III/4). La finalul campaniei din anul 2013, nivelul arheologic amintit a fost conservat, campaniile următoare concentrându-și activitatea în acest sector al sitului cu un potențial arheologic sporit.

Cercetarea arheologică sistematică (2014–2015)

Începând cu anul 2014, cercetarea arheologică de la Rapoltu Mare-La Vie a devenit sistematică, zona vizată spre a fi cercetată fiind cea surprinsă în cadrul casetei C4/2013 din campania precedentă. Astfel, în anul 2014 a fost trasată suprafața SpI, cu dimensiunile de 9 × 9 m. SpI a fost împărțită în 4 secțiuni, despărțite de un martor, sub formă de cruce, lat de 1 m. Secțiunile pătrate (4 × 4 m), astfel obținute, au fost numerotate S1, S2, S3 și S4, începând din colțul de nord-est al suprafeței SpI și mergând crescător în sensul acelor de ceasornic (Pl. IV/1–2). La începutul campaniei 2015, rezultatele cercetărilor arheologice din anul anterior, precum și rezultatele investigațiilor non-invasive au determinat extinderea suprafeței SpI spre sud și est, prin adăugarea unor noi secțiuni cu dimensiuni de 4 × 4 m, dispuse după cum urmează: S5 a fost plasată la un metru est față de S2, S6 a fost dispusă la un metru sud față de S5, S7 a fost trasată la un metru spre vest față de S6 și un metru spre sud față de S2, iar S8 a fost amplasată la un metru vest față de S7 și un metru sud față de S3 (Pl. II, XXI/1–2).

Secțiunea: S1/2014 (4 × 4 m). În S1, imediat sub nivelul arabil, a fost

descoperit un zid orientat pe direcția est-vest și denumit Z3. Zidul prezenta o fundație adâncă de 0,70 m și lată de 0,65 m, constituită din bucăți nefasonate de andezit și puține fragmente tegulare, legate cu un mortar alb. În partea superioară a fundației a fost turnat un pat de așteptare pentru elevație, din mortar alb, gros de 2–3 cm. Prima asiză a elevației se păstrează pe o lungime de 1,20 m, fiind lucrată din bucăți mari de andezit, dispuse sub forma a două paramente, legate cu mortar alb, între care a fost adăugată o umplutură din bucăți mai mici, din același tip de rocă, înecate tot în mortar alb. Z3 nu dispune de crepidă, lățimea elevației fiind astfel de 0,65 m. Ambele laturi ale zidului au fost lucrate îngrijit, fețele exterioare ale pietrelor din paramente fiind nivelate prin dăltuire, spre deosebire de celelalte fețe, care nu au fost cizelate. Spre sud (spre partea interioară a clădirii), elevația lui Z3 este acoperită cu o tencuială albă, groasă de 2–3 cm. În partea de vest, Z3 intră în martorul dintre secțiunile S1 și S4, continuând în cea din urmă. În partea de est, zidul Z3 se adosează colțului unui alt zid (Z5), orientat nord-sud, care iese din secțiunea S1 și își continuă traseul în secțiunea S2.

Z3 este zidul perimetral de nord al unei clădiri, care a fost surprinsă în toate cele patru secțiuni cercetate în campania anului 2014, ale suprafeței SpI. La sud de Z3, la nivelul la care începe elevația acestuia, se conturează o podea din *opus signinum*, care mai păstrează amprente ale unui pavaj din cărămizi Am numit această structură Cx 1 (Pl. V/1). Podeaua în cauză se regăsește în toate cele patru secțiuni ale suprafeței SpI/2014 și are o structură formată din mai multe straturi. La baza ei, pământul nivelat a fost acoperit cu un strat compactat, format din fragmente de calcar, puternic arse, amestecate cu piese tegulare (de asemenea arse secundar) și bucăți de andezit. Peste acest prim nivel, gros de aproximativ 10 cm, a fost turnat un strat de *opus signinum*, gros de 3–6 cm, în care au fost fixate (cât timp mortarul era moale) cărămizi dreptunghiulare, așezate în rânduri paralele. Cărămizile de tip lidian (44 × 29 cm) se alternează cu un tip special de cărămizi, concepute pentru a fi jumătăți ale tipului mai sus amintit (44 × 14 cm).

La nord de Z3, la o adâncime de 0,40 m (față de nivelul actual de călcare), a fost identificată dărâmătura unui acoperiș, formată din țigle și olane întregi sau sparte pe loc (Pl. V/1). La îndepărtarea acestui nivel, au fost recoltate fragmente ceramice de mici dimensiuni, aparținând atât epocii romane, cât și celei postromane (Pl. V/1). Sub acestea, la o adâncime de 0,50 m (față de nivelul actual de călcare), a fost dezvelită o curte amenajată peste un nivel de dărâmătură bine tasat. Nivelul de demolare, ce conține fragmente tegulare cu urme puternice de arsură, foarte bine mărunțite și compactate, oase de animale și fragmente ceramice, a fost transformat în substrucția noii curți, substrucție în care a fost descoperită și o fibulă cu genunchi, din bronz (Pl. XIX/1). Din

pavajul propriu-zis al curții s-au păstrat doar câteva lespezi din calcar de dimensiuni reduse, iar în paralel cu Z3 și adosat acestuia, un trotuar, gros de 10 cm și lat de 0,40 m, constituit din fragmente de andezit și bucăți de materiale tegulare, bine compactate (Cx 2) (Pl. V/2).

Depunerea arheologică a nivelului din prima fază a vilei romane era sărac în materiale, grosimea acestuia având 5–6 cm.

Sub nivelul roman din prima fază a vilei (curtea) a fost identificat un strat arheologic brun deschis, dens la săpare, având aproximativ 0,30 m. Nivelul aparține mai multor etape ale preistoriei, mai cu seamă perioadei hallstattiene, epocii bronzului și eneoliticului, sporadic fiind descoperite și fragmente ceramice specifice neoliticului timpuriu, acestea din urmă părând a fi „rulate”. Următorul nivel, brun închis, avea o grosime a depunerilor arheologice de aproximativ 0,10-0,20 m, fiind mult mai bogat în concrețiuni calcaroase și în bucăți de rocă calcaroasă (travertin) cu diametrul de 1–2 cm. Cercetarea arheologică a relevat faptul că nivelul conținea în special materiale ceramice, litice și pigmenți de culoare cărămidie caracteristice neoliticului timpuriu, cu toate că în timpul cercetărilor au fost observate și câteva fragmente ceramice aparținând bronzului timpuriu, acestea probabil fiind antrenate și prin gangurile unor crotovine (Pl. IX/1–2).

În urma cercetărilor derulate în sectorul de sud-vest al sitului s-a observat faptul că depunerile preistorice cele mai consistente din acest areal aparțin neoliticului timpuriu și epocii bronzului, dovada fiind și descoperirea unor complexe, a căror prezentare o vom efectua în rândurile următoare.

La o adâncime de 0,88-0,90 m au fost conturate două complexe preistorice numerotate Cx 3 și Cx 4, iar la 1,10 m a fost sesizat conturul unei gropi – Cx 5.

Complexul Cx 3 a fost cercetat parțial, deoarece intra în profilul de vest și nord al secțiunii S1/2014, și s-a dovedit a fi o locuință parțial adâncită, de formă posibil eliptică, aparținând cel mai probabil unei etape finale a epocii bronzului (Bz. D/Ha. A)¹⁰. Din locuința de tip adâncit s-a cercetat o suprafață de aproximativ 2,10 × 1,40 m în careurile 2A, 3A–3B, 4A–4B, fundul complexului aflându-se la 1,10 m față de nivelul actual de călcare (Pl. VI/1–2).

Umplutura complexului era una de culoare brună închisă cu pigmenți de culoare cărămidie și neagră, de la chirpiciul și cărbunele antrenate la interior. În colțul de nord-est a fost surprinsă o vatră de foc care prezenta două etape de utilizare, documentate prin fățuielile amenajate cu pleavă și lut care, în urma arderii, au dobândit culoarea portocaliu-gălbuie (Pl. VII/3). Între cele două

¹⁰ Inițial, complexul Cx 3 din S1/2014 a fost considerat ca aparținând unui orizont hallstattian contemporan cu ultimele manifestări ale culturii Basarabi (Băeștean *et alii* 2015a, 121), dar cercetările recente au oferit noi materiale ceramice care ne indică legături cu etapele finale ale epocii bronzului în sud-vestul Transilvaniei.

amenajări ale vetrei a fost deosebită și o lentilă de culoare neagră, rezultată cel mai probabil de la arderea materialelor vegetale care au alcătuit structura vetrei din a doua etapă de funcționare.

În privința vetrei de foc, așa cum aminteam mai sus, aceasta prezenta două etape de funcționare, fiind amplasată pe locul unei gropi anterioare (Cx 5) (Pl. VII/3–4). În amenajarea făuieiilor vetrei au fost folosite în special fragmente ceramice definitorii pentru bronzul timpuriu (aflate în poziție secundară) și târziu, diametrul crustei fiind de aproape un metru, pe axul est-vest. Cercetarea vetrei a fost parțială, ca urmare a faptului că intra în profilul de nord al secțiunii S1/2014.

Materialul ceramic descoperit în locuința de tip adâncit era răspândit în jurul vetrei de foc (Pl. VII/1, XVII/4–8), tot aici găsindu-se și o râșniță confecționată dintr-o gresie de formă rectangulară (Pl. VI/1–2, VII/2). Marginea de nord-vest a complexului s-a dovedit a fi bogată în fusaiole de formă bitronconică, trei exemplare provenind din același sector al locuinței, doar una dintre piese păstrându-se în stare fragmentară (Pl. XVIII/4).

Din inventarul complexului mai face parte și o rotiță de lut cu bucsă, piesă arheologică care ar putea fi atribuită și unui orizont cronologic mai vechi și anume bronzului timpuriu (Pl. XVIII/3). Ne bazăm afirmațiile noastre pe factura piesei, ușor diferită de restul artefactelor ceramice identificate în complexul adâncit Cx 3, iar prezența unor materiale ceramice aparținând cronologic bronzului timpuriu în diferite contexte: în stratul arheologic, în poziție secundară, aflate în interiorul locuinței, dar mai ales la baza vetrei identificate în cadrul complexului Cx 3, cel puțin ridică câteva semne de întrebare privind cronologia artefactului, mai degrabă specific orizontului cu ceramică striată de tip Gornea-Foeni.

Complexul Cx 5 a fost conturat în careurile 3A–3B și 4A–4B, la 1,10 m, în partea inferioară a locuinței de tip adâncit Cx 3, și poate fi o groapă de provizii/menajeră (Pl. VII/4). Diametrul complexului pe axul est-vest era de 1,10 m, iar adâncimea maximă de 1 m, profilul fiind în formă de pară. Umplerea rapidă a gropii o putem justifica pe baza solului afânat negru-cenușiu, dar mai ales pe baza tasării umpluturii, fapt care a condus la identificarea vetrei din Cx 3 sub nivelul de călcare din locuință, practic în partea superioară a gropii Cx 5.

Groapa a străpuns stratul neolitic, dar și pe cel de culoare gălbui-deschisă cu concrețiuni calcaroase de la baza nivelului neolitic, ultimii 0,30 m din partea inferioară a lui Cx 5 fiind săpați în roca naturală, respectiv în travertin, practic structura geologică a terasei.

Materialul arheologic cuprinde câteva fragmente ceramice apropiate ca factură de cele din Cx 3, utilaj litic cioplit, respectiv ceramică aparținând epocii bronzului și neoliticului timpuriu, tot din același complex fiind recuperat și un coprolit.

În partea de nord-est a secțiunii S1/2014, în careurile 2A–2B și parțial 2C a fost cercetată o structură de suprafață (Cx 4) puțin adâncită în stratul arheologic, aparținând complexului cultural Starčevo-Criș (Pl. VI/2, VIII/1–2). Aceasta s-a dovedit a fi o aglomerare de materiale ceramice, litice și osteologice cu un diametru maxim de 1,70 m pe direcția nord-sud. Solul din partea centrală a complexului arheologic a fost mai afânat și prezenta o culoare brun închisă, lucru care indica o groapă, mai exact o alveolare, care în urma cercetării nu s-a adâncit decât 0,05–0,16 m. Complexul a fost „delimitat” prin trei bucăți de rocă, respectiv travertin, diametral opuși ca dispunere. Pe adâncimi, materialul ceramic și cel osteologic se grupa la 0,88–1,04 m. Piese de litice din interiorul complexului puteau proveni de la amenajarea/ dezafectarea unor structuri de suprafață de tip locuință, fiind diversificate din punct de vedere geologic: andezit, travertin și micașist (cu urme de ardere), toate, în definitiv, reprezentând roci cu caracter local. Câteva fragmente ceramice din partea superioară a unui vas de mari dimensiuni (Pl. VIII/1–2, XVII/1), constituie o bună parte din inventarul ceramic, la care adăugăm și descoperirea unui obiect din os (vârf sau mâner?), aflat la rândul lui în stare fragmentară (Pl. XVIII/2). În opinia noastră, complexul Cx 4 poate fi încadrat în categoria celor de tip menajer.

Cu toate că în timpul cercetărilor au fost descoperite și materiale arheologice, în special ceramice, aparținând eneoliticului final (Pl. XVII/2), bronzului timpuriu (Pl. XVII/3) și primei epoci a fierului, în cadrul celor două niveluri preistorice, până în momentul de față, nu au fost surprinse și complexe definitorii pentru secvențele cronologice enunțate.

Secțiunea: S2/2014 (4 × 4 m). Secțiunea S2 este străbătută de la nord la sud de zidul Z5. Acesta din urmă are o lățime de 0,65 m și a putut fi cercetat în cadrul campaniei din 2014, pe o lungime de 5,90 m, în campania anului 2015 fiind surprins și în secțiunea S7. Fundația sa, construită din bucăți de calcar local și andezit legate cu mortar alb, are o lățime de 0,65 m. Elevația din andezit a fost tencuită pe ambele fețe cu un mortar alb multistratificat. Inițial, acest zid constituia limita vestică a unei clădiri, al cărei pavaj a fost surprins la est de Z5 (Pl. X/1). Pavajul Cx 6, constituit dintr-un strat de lut bătut și acoperit cu lemn carbonizat, se află la o adâncime cu 30 de cm mai mare față de pavajul clădirii aflate la vest de Z5 (Cx 1). Pe pavajul Cx 6, care poartă urmele unei puternice incendieri (un strat gros de cărbune), sunt întâlnite multe elemente ceramice de paviment în poziție secundară, dar și alte materiale de construcție, precum cărămizi și cuie din fier. La finalul campaniei 2015, cercetarea din secțiunea S2 s-a oprit la nivelul pardoselilor mai sus descrise. Astfel, Z5 constituie zidul vestic al unei construcții ce sfârșește în urma unui incendiu, la care a fost adosată clădirea prevăzută cu pavaj din cărămizi, delimitată spre nord de zidul Z3, surprins în secțiunea S1 (Pl. X/1).

Secțiunea: S3/2014 (4 × 4 m). Cercetările arheologice întreprinse în secțiunea S3 s-au rezumat la dezvelirea și curățarea pavajului Cx 1, care ocupă cea mai mare parte a acesteia (Pl. X/2). Pavajul are același aspect ca în S1 și S2, lucrările agricole distrugând însă, pe alocuri, partea sa superioară. În extremitatea vestică a secțiunii S3, de-a lungul profilului de vest, a fost relevat un zid denumit Z4, care închide către vest clădirea delimitată spre est și nord de zidurile Z5 și Z3. Z4 intră în profil înspre sud și trece în S4 către nord, acolo unde face colț cu zidul Z3, fiind construit în aceeași manieră ca acesta din urmă.

În secțiunea S3 s-a hotărât conservarea podelei din *opus signinum*, motiv pentru care pe acest nivel s-a oprit, momentan, săpătura arheologică.

Secțiunea: S4/2014 (4 × 4 m). Și cea mai mare parte a secțiunii S4 este acoperită de clădirea delimitată de zidurile Z3, Z4 și Z5. Zidul Z4, lat de 0,70 m, construit în aceeași tehnică ca Z3, cu care se și țese, a fost surprins pe o lungime de 7,80 m (în campania 2015 continuând și în secțiunea S8). El are în componență bolovani de andezit legați cu mortar alb. Pavajul Cx 1 se păstrează în condiții foarte bune, în partea de vest, în imediata apropiere a lui Z4 conservându-se și câteva cărămizi din partea sa superioară. Cărămizile cu dimensiunile de 44 × 28 cm și 44 × 14 cm sunt alternate în șiruri orientate est-vest (Pl. XI/3).

Colțul de nord-vest al clădirii romane din ultimă fază, format din intersecția zidurilor Z3 și Z4, suprapune și taie parțial colțul unei clădiri mai vechi, dezafectate, cu ziduri din calcar/travertin local, situată în partea de nord-vest a secțiunii S4 (Pl. XI/1). Cele două ziduri din calcar (Z6 și Z7) au un traiect ușor defazat față de zidurile clădirii din andezit. Z6, orientat pe direcția est-vest, are o lățime de 0,80 m și se păstrează la nivel de fundație, fiind alcătuit din bolovani mari de calcar (travertin local), legați cu mortar alb. Și Z7 (Pl. XI/2), orientat nord-sud, poartă aceleași caracteristici ca Z6, spațiul cuprins între intersecția celor două ziduri și colțul de nord-vest al secțiunii S4 conținând mult material de construcții, ars secundar. Cele două ziduri fac parte dintr-o clădire distrusă de o incendiere puternică și mai apoi dezafectată.

Ca urmare a prezenței structurilor zidurilor din fazele I și II ale construcției romane de tip *villa* (Z6, Z7 și Z3), suprafața cercetată în cadrul campaniei arheologice din vara anului 2015, care a oferit și materiale ceramice, litice și osteologice preistorice, a fost restrânsă la două sectoare de aproximativ 1 × 1 m fiecare, aflate în partea de nord a secțiunii S4/2014.

După cercetarea nivelurilor reprezentative pentru secolele II–III p. Chr., în stratul arheologic preistoric au fost întâlnite artefacte ceramice, litice și osteologice, toate aparținând din punct de vedere cronologic neoliticului timpuriu, bronzului timpuriu și târziu. În colțul de nord-vest al secțiunii S4/2014, la o adâncime de 1 m, s-a conturat o aglomerare de materiale ceramice, litice și osteologice pe o suprafață de aproximativ 1 × 1 m, care pe baza formelor

ceramice poate fi atribuită complexului cultural Starčevo-Criș. Din păcate, datorită condițiilor de cercetare, sectorul respectiv aflându-se la intersecția unor ziduri, nu s-a reușit surprinderea decât a unei posibile margini din respectivul complex, asta dacă nu cumva nu ne aflăm în fața unui nivel arheologic mai consistent (?) (Pl. IX/3).

La est de sectorul de cercetare descris anterior, în partea superioară a nivelului neolitic timpuriu, în afara unor materiale ceramice caracteristice epocii bronzului și complexului cultural Starčevo-Criș, a fost identificată o piesă laminară care cândva alcătuia partea activă a unei seceri, acest lucru poate fi argumentat pe baza modului în care s-a patinat piesa (partea patinată, alburie, fiind zona de înmănușare) și ca urmare a stigmatelor de utilizare („retușe”) vizibile pe cealaltă jumătate de artefact (Pl. XVIII/1).

Secțiunea: S5/2015 (4 × 4 m). Secțiunea S5, deschisă în campania din 2015 la est de secțiunea S2, a scos la iveală, imediat sub nivelul arăturii, un strat gros de aproximativ 25 cm, ce conținea resturi mărunțite de țigle și olane, fragmente de cărămizi, cenușă, mult mortar, bucăți masive de bârne carbonizate (Pl. XII/3), cuie, tencuială pictată, precum și foarte multe piese ceramice de paviment. Acestea din urmă erau mai dispersate în centrul secțiunii și mai compacte pe lângă ziduri, uneori păstrându-se și fragmente din mortarul alb în care au fost montate (Pl. XII/2). Sub acest nivel s-a conturat o podea carbonizată din lemn, groasă de 4–5 cm, care stătea pe o substrucție de lut galben, pe alocuri ușor înroșit. Am concluzionat că podeaua din lemn, cu substrucție din lut, alcătuia în perioada romană pavimentul parterului, în timp ce restul de materiale de construcții formaseră nivelul superior al clădirii în cauză, o încăpere ce dispăruse în urma unei incendieri, resturile ei fiind răscolite în perioada medievală sau modernă, pentru recuperarea materialelor de construcții.

În unitatea de cercetare S5/2015 au fost conturate două ziduri care, împreună cu zidul Z5 surprins în secțiunea S2, formau o clădire care avea funcționalitatea unei porți, dispuse pe latura sudică a incintei romane (Pl. XII/1). Zidul Z9, construit din piatră (andezit și calcar) legată cu mortar alb, constituia marginea estică a acestei construcții, în timp ce zidul Z8, construit în aceeași manieră și țesut cu Z9, delimita partea nordică a edificiului. Z9, orientat nord-sud, se păstrează la nivel de fundație, elevația, acum dispărută, fiind montată peste un pat de nivelare din mortar alb. Z9 are o lățime de 0,75 m, spre nord oprindu-se la intersecția cu Z8, iar spre sud trecând în secțiunea S6. Zidul Z8, orientat est-vest, este țesut cu Z9 și are o lungime de doar 0,60 m, oprindu-se brusc pentru a face loc unei intrări. Deocamdată nu cunoaștem modul în care intrarea amintită continua spre vest, spre intersecția cu Z5, situația pierzându-se în profilul nordic al secțiunii S5.

În campania din 2015 cercetarea secțiunii S5 s-a finalizat la adâncimea

de 0,55 m, urmând ca în campaniile următoare să se continue cu investigarea fazelor anterioare de construcție.

Secțiunea: S6/2015 (4 × 4 m). Situația din secțiunea S6 este foarte asemănătoare cu cea din S5. A fost surprinsă aceeași stratigrafie ca în unitatea de cercetare descrisă anterior, și aici campania din 2015 oprindu-se la adâncimea de 0,55 m. Zidul Z9 continuă spre sud până la intersecția cu zidul de incintă Z1, la care se adosează la nivel de fundație și se țese la nivel de elevație. Z1 are un aspect identic cu segmentul său surprins în casetele C1 și C3, cercetate în campania din 2013. Se pare că este vorba de un zid de incintă cu două etape de construcție. O primă fază distrusă va fi fost refăcută pe același traiect, în acest moment construindu-se și zidul Z9, precum și celelalte ziduri ale intrării (Z5 și Z8). Spre vest, la intersecția lui Z9 cu Z1, apare un prag din calcar (un calcar dens, probabil din cariera de la Măgura Călanului) care trece și în secțiunea S7, constituind poarta exterioară a intrării de pe latura de sud a incintei. În continuarea lui Z9, spre sud, intrând în profilul de sud al secțiunii S6, se află amplasat un bloc masiv din andezit de Măgura Uroiului, postat pe o substrucție din piatră și mortar. Blocul fasonat are lățimea de 0,75 m (aceeași cu zidul Z9), înălțimea de 0,40 m și lungimea deocamdată necunoscută.

Astfel, în secțiunea S6 au fost surprinse mai multe contexte arheologice aparținând ultimei faze de funcționare a așezării romane de aici. La vest de Z9 se găsește clădirea porții de sud a incintei. La est de Z9 și la nord de Z1 ne aflăm în curtea așezării, o curte al cărei nivel de călcare a fost pavat cu bucăți de calcar local. La sud de Z1 și la sud de pragul de calcar al porții se află zona extramurană a așezării, documentată printr-un strat de dărâmătură a zidului de incintă Z1, ce s-a prăbușit înspre sud (Pl. XIII/1).

Secțiunea: S7/2015 (4 × 4 m). În cea mai mare parte a secțiunii S7, amplasată la sud de S2 și la vest de S6, a fost surprins contextul de dărâmătură a porții de sud a așezării de la Rapoltu Mare-*La Vie*, la fel ca în S2, S5 și S6. Zidul Z5, descoperit în secțiunile S1 și S2, continuă spre sud în S7, constituind limita vestică a intrării de pe latura de sud așezării și în același timp, limita estică a clădirii, prevăzute cu pavaj din *opus signinum* și cărămizi, descrisă în secțiunile S1, S2, S3 și S4. La fel ca în cazul zidului Z9 din secțiunea S6, și Z5 se continuă după intersecția cu pragul de calcar al intrării, prelungindu-se spre sud cu un bloc masiv de piatră. În acest caz, blocul în cauză a fost extras de la locul său în decursul timpului, însă amprenta acestuia în patul de mortar, ce îi servea drept substrucție, ne arată că avusese o lățime de 0,75 m și o lungime de 0,80 m. Zidul de incintă Z1', dispus la vest de poartă, se află deplasat cu aproximativ 1 m mai spre sud față de echivalentul său de la est de pragul de calcar al porții. Z1' se adosa blocului de piatră descris anterior, fapt ce îl face posterior clădirii porții de sud (poarta din ultima fază de funcționare a așezării romane)

(Pl. XIII/2). Acest lucru ne face să presupunem că în acest sector exista, în primă fază, un alt zid de incintă, plasat mai spre nord, fapt ce va fi verificat în campaniile următoare.

Pragul de calcar, surprins în secțiunile S6 și S7, constituie baza porții exterioare a ieșirii de pe latura de sud a așezării (Pl. XIV/1). El pare a fi un bloc masiv (nu cunoaștem deocamdată situația de sub martorul dintre S6 și S7) din calcar de bună calitate, ce se întinde de la Z5 până la Z9, pe direcția est-vest. Blocul are o lungime de 4,5 m, înspre vest alipindu-se zidului Z5, în timp ce spre est se oprește la o distanță de 0,25 m față de zidul Z9. Acest spațiu de 0,25 m a fost umplut cu o bucată fasonată de andezit. Înălțimea pragului este de 0,29 m (un picior), iar lățimea sa este de 0,59 m (două picioare).

Pragul are pe partea superioară o serie de orificii și borduri, ce țin de funcționalitatea sa, precis trasate și măsurate în conformitate cu unitățile de măsură romane. Întreaga parte de sud a acestuia (partea dinspre exterior) este marcată de o bordură rotunjită, lată de 14–15 cm (jumătate de picior) și mai înaltă cu 4 cm decât nivelul de călcare. În extremitatea vestică pragul are o bordură transversală sub forma unui trapez dreptunghic, înaltă de 4 cm și lată de 30 cm înspre sud (un picior) și 15 cm înspre nord (jumătate de picior). Pe toată lungimea acestei borduri, tencuiala de pe zidul Z5 trece și pe prag, fapt care indică o obturare a capătului pragului, cel mai probabil cu un stâlp din lemn. Posibil că același lucru se întâmpla și în extremitatea estică a pragului, adaosul de andezit dintre blocul de calcar și zidul Z9 fiind la rândul său obturat. La 1,20 m (4 picioare) față de capătul vestic al blocului apare o altă bordură transversală, de formă dreptunghiulară, înaltă de 4 cm și lată de 29 cm (un picior). Această bordură, ce susținea probabil un alt stâlp, delimitează suprafața pragului în două porți de acces, prevăzute cu uși ale căror spații de fixare a țățânilor sunt încă vizibile.

Poarta dinspre vest, mai mică, destinată accesului pietonal, are o deschidere de 0,90 m (3 picioare), în timp ce poarta mare, dinspre est, destinată accesului cu atelaje, are o deschidere de 2,96 m (10 picioare). Poarta pietonală era dispusă cu balamalele înspre vest, în capăt fiind vizibil orificiul în care stătea țățâna cu un diametru de 8 cm, o adâncime de 5 cm și cu amprente puternice de uzură. De la el, spre est, pleacă un șanț lat de 6 cm, lung de 30 cm și adânc de 3 cm, al cărui rol trebuie să fi fost legat de procesul de fixare a ușii. În dreptul acestei uși, pe nivelul de călcare a pragului, au fost surprinse stigmatе de uzură de forma unor arce de cerc, imprimate în piatră în urma unei intense utilizării a porții.

Poarta mare avea ușă dublă, orificiile țățânilor fiind sesizate atât în extremitatea estică, cât și în cea vestică. Orificiile circulare prezentau un diametru de 12 cm, fiind adâncite în prag 2–3 cm. Amprentele de uzură lăsate de țățânilor

porții mari sunt mai puțin accentuate decât în cazul porții mici, semn că circulația pe această cale de acces a fost mai puțin frecventă.

Pe bordura longitudinală dinspre exteriorul pragului sunt vizibile câteva marcaje. La 0,6 m (2 picioare) de țâțâna estică a porții mari apare un mic șanț de formă dreptunghiulară, lung de 8 cm, lat de 4 cm și adânc de 4 cm, cu rol incert (poate fi legat fie de sistemul de închidere a porții, fie de manipularea blocului masiv în momentul amplasării sale). La 30 cm (1 picior) est față de țâțâna vestică a porții mari, bordura longitudinală este brăzdată de o urmă de uzură, lată de 8–9 cm, care probabil a fost cauzată de trecerea roților de car. Perechea ei nu este vizibilă, fiind cel mai probabil sub martorul de pământ dintre secțiunile S6 și S7.

Nivelul de călcare din exteriorul clădirii (la sud de prag), constituit dintr-un strat de pietriș tasat, este cu 25 cm mai jos decât nivelul pragului, fapt ce impune utilizarea unei rampe de lemn pentru acces.

Secțiunea: S8/2015 (4 × 4 m). Ultima secțiune a suprafeței SpI amplasată la 1 m sud față de secțiunea S3 și la 1 m vest față de secțiunea S7, a oferit în partea sa mediană zidul de incintă Z1', orientat de la est spre vest. Z1' are lățimea de 0,80 m și este construit dintr-un amestec de bucăți nefasonate de calcar și andezit, legate cu mortar alb (Pl. XV/1).

La nord de zidul amintit mai sus se adosează clădirea pavată cu *opus signinum* și cărămizi. Astfel, clădirea, necompartimentată, cu dimensiunile interioare de 9,2 m (nord-sud) și 6,6 m (est-vest), se adosează spre est clădirii porții de acces, prin utilizarea zidului Z5 și se adosează, de asemenea, spre sud zidului de incintă din cea de a doua fază de construcție (Z1').

În partea sudică a zidului de incintă (înspre exterior) a fost identificat un nivel de dărâmare a acestuia, în care au fost surprinse asizele din pietre și mortar alb, ajunse în plan orizontal. Printre acestea a fost descoperit și un fragment de fus de coloană, din calcar (Pl. XV/2), cu diametrul de 24 cm, fragment ce fie aparținuse unei construcții din prima fază și a fost reutilizat în zid, fie face parte dintr-un portic care dublează zidul de incintă spre exterior (ipoteză ce urmează a fi verificată în campaniile următoare). Tot aici au apărut și o serie de fragmente de tencuială pictată (Pl. XV/3).

Date preliminare privind cronologia descoperirilor arheologice

Neoliticul timpuriu. Întreprinderea unor cercetări arheologice de teren, în diferite puncte ale sitului, au confirmat faptul că aproape întreaga suprafață a punctului arheologic Rapoltu Mare-La Vie a fost ocupată de membrii comunităților neoliticului timpuriu. Materialul ceramic din secțiunile S₁ și S₄ ne indică apartenența zonei de sud a așezării neolitice la etapa Starčevo-Criș IIA și posibil

la începutul subetapei următoare IIB, același orizont cronologic fiind susținut și de fragmentele ceramice alături de plastica zoomorfă descoperită în cursul periegezelor¹¹.

Din materialul ceramic obținut în urma cercetării complexului Cx 4 remarcăm prezența unui fragment care alcătuia partea superioară a unui vas de mari dimensiuni, cu grosimea pereților în medie de 2,5 cm (Pl. VIII/1–2, XVII/1). Buza formei ceramice este puțin evazată, fiind prevăzută cu un canal pe toată suprafața acesteia, iar imediat sub aceasta se găsesc două proeminențe duble, alungite, semicirculare (Tip HK)¹². De la nivelul umărului pornește un ornament realizat prin incizii adânci și late, dispuse oblic.

Fragmentul ceramic prezintă corespondențe pentru formă, șanțuirea de pe buză și proeminențele duble la Ocna Sibiului-*Triguri*¹³ (nivelul II), cu precizarea că motivele incizate într-o astfel de manieră sunt o raritate la nivelul neoliticului timpuriu în primele două faze ale complexului cultural Starčevo-Criș, motiv pentru care nu excludem o funcționalitate aparte pentru vasele realizate după acest tipar, mai ales datorită particularităților enunțate anterior.

Factura grosieră, slipul exfoliat, dar și prezența unor ornamente incizate într-o cu totul altă manieră decât cele din fazele mai timpurii (Starčevo-Criș IC-IIA), ne indică legături în etapa Starčevo-Criș II, cel mai probabil, având în vedere și restul artefactelor ceramice, ne aflăm în fața unui proces de „regionalizare”. Astfel, nu o dată, Gheorghe Lazarovici a subliniat faptul că la finalul fazei Starčevo-Criș IIA sunt cunoscute fenomene de „retardare” în cadrul inventarului ceramic al comunităților neoliticului timpuriu, aspect pe seama căruia punem tehnologia nu foarte bună a ceramicii neolitice descoperită în Cx 4¹⁴.

Eneoliticul final. Dintre materialele ceramice aparținând eneoliticului final, amintim un fragment specific culturii Coțofeni decorat prin incizii oblice care alcătuiesc un motiv posibil sub formă de brăduț (Pl. XVII/2). Având în vedere și restul obiectelor ceramice atribuite culturii Coțofeni de pe teritoriul sitului, precizăm că descoperirea se leagă de faza a II-a¹⁵. De pe cuprinsul aceleași localități provin și alte materiale ceramice, majoritatea inedite, aflate la același palier cronologic, după cum sunt cele identificate în timpul periegezelor din punctul Șeghi sau în urma cercetărilor arheologice preventive și sistematice de la Ciupercărie și Măgura Uroiului¹⁶.

Bronzul timpuriu. Din materialul ceramic aparținând bronzului timpuriu

¹¹ Bărbat 2013, 9–10, 11–13, 16–19, fig. 3/1–2, 4/1–2.

¹² Lazarovici, Maxim 1995, fig. 51; Maxim 1999, 34, fig. 33.

¹³ Ciută 2005, 85, 184–185, pl. XXXVII/1, 5, XLI/3.

¹⁴ Lazarovici, Maxim 1995, 87–91; Lazarovici 1998, 23; Maxim 1999, 41.

¹⁵ Roman 1976, 38–42; Ciugudean 2000, 48–49.

¹⁶ Bălos et alii 2004, 251.

aflat doar în nivelul preistoric sau antrenat în cadrul unor complexe arheologice ulterioare cronologic (Cx 3 și Cx 5), menționăm o oală în stare fragmentară, cu profilul în „S”, care este prevăzută cu un brâu crestat dispus pe marginea buzei (Pl. XVII/3). Ornamentul dominant de pe corpul vasului este reprezentat de tradiționalul *decor cu măturicea* sau de tip *Besenstrich*, practic striuri dispuse orizontal sau oblic.

După cum se cunoaște din literatura arheologică, astfel de tipuri ceramice evoluează cu precădere la finalul bronzului timpuriu, mai exact în etapa BT III. Corespondențele pentru asemenea forme ceramice, atât în privința registrului decorativ cât și din punct de vedere al morfologiei vaselor, sunt de găsit în descoperirile grupului Gornea-Foeni¹⁷, fiind sesizate în special la Foeni-*Cimitirul Ortodox*¹⁸, Micești-*Cigașe*¹⁹, Semlac²⁰ și Valea Timișului-*Rovină*²¹.

Bronzul târziu. Perioadei târzii a epocii bronzului îi corespunde descoperirea unor fragmente ceramice la suprafață sau în cadrul secțiunilor sau sondajelor arheologice, a căror încadrare culturală este greu de realizat, tocmai din cauza lipsei unor elemente tipice. Complexele arheologice Cx 3 și Cx 5 ar putea aparține ultimelor manifestări culturale ale epocii bronzului în acest areal geografic, cu toate că materialul ceramic, uneori cu puține motive decorative, nu este suficient pentru o încadrare cronologică și culturală mai exactă²². De remarcat este că majoritatea ceramicii din Cx 3 este bine arsă, formele grosiere prezentând în compoziția luturilor o cantitate importantă de șisturi cuarțo-feldspatice mărunțite, aflate din abundență în vecinătatea sitului atât sub forma rocii native, cât și în argilele locale.

Repertoriul ornamentelor nu este deloc diversificat, pe vasele de tip sac aparținând ceramicii grosiere fiind întâlnite decoruri cum sunt brăurile alveolate orizontale (Pl. XVII/6) și proeminențele late (Pl. XVII/5). La tipurile ceramice din categoria castroanelor cu buza invazată au fost observate caneluri foarte puțin pronunțate, sub forma unor fațete, prezente în partea superioară a formelor de acest gen (Pl. XVII/4), a căror analogii le sesizăm într-o descoperire de la Vințu de Jos-*Podei*²³, la un moment care poate paralelizat cu etapa Ha. A.

Tot pe formele ceramice de tipul castroanelor au fost înregistrate motive

¹⁷ Popa 2005, 77; Popa, Totoianu 2010, 49; Popa 2011, 168.

¹⁸ Gogâltan 1996, 60, T. X/1–2.

¹⁹ Popa 2005, 65, 117, 119, pl. 27/3, 29/1; Popa, Totoianu 2010, 31, 97, 99, pl. 27/3, 29/1.

²⁰ Gogâltan 1996, 59, T. IX/2.

²¹ Gogâltan 1996, 64, T. XIV/5–7.

²² Îi suntem recunoscători și pe această cale colegului lect. dr. Cristian Ioan Popa (Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia) pentru sprijinul acordat în vederea determinării cronologice a materialelor arheologice descoperite în Cx 3.

²³ Popa, Totoianu 2010, 219, 284, pl. 77/2.

decorative alcătuite din incizii care pornesc de sub buza vasului, organizate oblic, în benzi de câte trei (Pl. XVII/7).

Un element important în eșantionul de materiale ceramice studiat, mai ales pentru precizarea legăturilor cronologice, este oferit de o proeminență alveolată în partea superioară (Pl. XVII/8) care poate fi pusă în legătură cu o piesă ceramică similară din aria grupului Susani sau a descoperirilor de tip Susani-Simeria de la Brănișca-Pescărie Vest²⁴. O analogie mult mai apropiată tipologic este oferită de un artefact ceramic de la Polgár 29 din mediul Proto-Gáva din Ungaria²⁵.

O primă concluzie asupra cronologiei relative a locuinței de tip adâncit Cx 3 și a gropii Cx 5 este aceea că cele două complexe arheologice, prin analogiile tipologice ale materialelor ceramice, se leagă de manifestările târzii ale epocii bronzului din sud-vestul Transilvaniei, cel mai probabil la nivelul etapei Ha. A. Atribuirea culturală a materialelor este mult mai greu de făcut, probabil că evoluția lor se înscrie într-o perioadă contemporană cu faza finală a orizontului de descoperiri de tip Deva-Românești și/sau cu începutul celor de tip Susani-Simeria, în același timp prezentând elemente comune în mediul cultural Proto-Gáva din spațiul ungar.

Prima epocă a fierului. Ca urmare a periegezelor desfășurate pe cuprinsul sitului Rapoltu Mare-La Vie, dar și datorită cercetărilor arheologice din SpI/2014, au fost colectate și câteva fragmente ceramice care pot fi atribuite primei epoci a fierului. Materialul arheologic descoperit se leagă de începuturile primei epoci a fierului, respectiv de apariția comunităților Gornea-Kalakača și probabil Basarabi (?), fiind reprezentat doar de ceramică, majoritatea cu puține motive decorative caracteristice celor două culturi arheologice, cum sunt brăuri crestate oblic sau incizia în val.

Prezența unor comunități aparținând celor două entități culturale în zona localității Rapoltu Mare este bine documentată, după cum ne indică câteva fragmente ceramice adunate de la suprafață din punctul Șeghi²⁶ sau ca urmare a cercetării unor complexe arheologice la Măgura Uroiului²⁷. Pe malul stâng al Mureșului, în situl Uroi-Pod Mureș, fiind atestată și o locuire aparținând ultimelor manifestări ale culturii Basarabi în acest spațiu geografic²⁸.

Epoca romană și postromană. Cea mai intensă activitate umană se înregistrează pe parcursul secolelor al II-lea și al III-lea p. Chr., atunci când aici s-a dezvoltat o *villa* romană. După dispariția provinciei Dacia, zona este în continuare folosită de către comunitățile umane, artefactele ceramice postromane

²⁴ Colțeanu, Bărbat 2015, 83, 99, pl. IV/12.

²⁵ Szabó 2002, fig. 68/3.

²⁶ Ursuțiu 2002, 94; Luca 2008, 137.

²⁷ Luca 2008, 178; Băeștean *et alii* 2015b, 122.

²⁸ Bărbat, Tutilă Bărbat, Mitar 2015, 289.

fiind prezente în toate unitățile de cercetare abordate până în prezent. Pe parcursul evului mediu și a perioadei moderne, ruinele romane devin o sursă de spolieri ale materialelor de construcții (piatră și cărămizi).

În ceea ce privește locuirea romană de la Rapoltu Mare-*La Vie*, putem afirma că aceasta a cunoscut mai multe faze de dezvoltare, planimetria rezultată în urma investigațiilor non-invazive indicând prezența unei incinte patrulate, delimitată de un zid perimetral prevăzut cu câte o poartă de acces pe laturile de est și de sud (Pl. IV/2). Înăuntrul acesteia au putut fi observate mai multe clădiri, de mari dimensiuni, adosate zidului de incintă, precum și o serie de corpuri de construcții plasate în interiorul curții (Pl. IV/2). Cercetările în curs precum și cele viitoare vor avea menirea de a identifica structurile arheologice care, în lumina rezultatelor din prezent, susțin existența unei *villa rustica* pe terasa de la Rapoltu Mare-*La Vie*.

Privitor la fazele de construcție ale vilei, în prima etapă putem vorbi deja de o incintă fortificată și despre mai multe corpuri de clădiri, surprinse în caseta C2/2013 (Pl. III/3) și în colțul de nord-vest al secțiunii S4/2014 (Pl. XI/1-2). La unul dintre corpurile de clădire la care am făcut anterior referire, construit doar din bolovani de calcar legați cu mortar și dezafectat în cea de a doua fază de locuire, aflat la intersecția zidurilor Z6 și Z7, au fost sesizate urme vădite de arsură ale materialelor prezente în structura acestuia, fapt care asigură distrugerea sa în urma unui incendiu violent. Și clădirea sondată prin caseta C2 poartă urmele unei incendieri puternice, fiind demolată în perioada romană până la nivel de fundație, deasupra ei amenajându-se un nou nivel de călcare al curții. Pentru faza inițială a vilei, realizată cel mai probabil în prima jumătate a secolului al II-lea p. Chr., a fost întrebuintat ca materie primă pentru realizarea zidurilor, în exclusivitate, calcarul degradat (travertinul), o rocă inferioară calitativ, locală, aflată în vecinătatea terasei *La Vie* de la Rapoltu Mare (Pl. XVI/1). Urmele de exploatare din epoca romană, ne indică faptul că roca poroasă a fost extrasă atât de la suprafață (Pl. XV/4, XVI/1), cât și din interiorul unei peșteri de la baza carierei antice (Pl. XVI/4)²⁹.

Toate indiciile descoperite până în acest moment denotă faptul că prima fază de construcție a dispărut în urma unei incendieri masive și generale, fazele următoare nefolosind zidurile acesteia, ci ridicând clădiri noi, pe o planimetrie ușor diferită (Pl. XXI/1-2). Chiar și zidul de incintă de la vest de intrarea sudică pare să fie defazat față de zidul de incintă a primei etape de construcție. Deocamdată, este greu de datat momentul incendierii primei faze, însă o fibulă cu genunchi (Pl. XIX/1) de tipul Cociș 19a1b1a³⁰, descoperită în substrucția

²⁹ Barbu 2014, 80.

³⁰ Cociș 2004, 89.

curții din faza a doua, ne demonstrează faptul că această etapă de reconstrucție a fost realizată înaintea ultimului sfert al secolului al II-lea p. Chr.

Suprafața SpI a pus în evidență două clădiri aparținând celei de a doua faze de construcție. Este vorba despre clădirea porții de pe latura sudică a incintei și o clădire adosată la vest de aceasta (Pl. XXI/1–2). Accesul pe latura de sud a *villa*-ei se făcea în faza finală printr-un turn – poartă, a cărui fațadă era retrasă cu 0,80 m înspre interior (nord) față de linia zidului de incintă. Construcția are plan dreptunghiular, fiind prevăzută cu un parter, ce constituia trecerea efectivă din exteriorul în interiorul incintei și un etaj, a cărui dărâmătură răscolită în perioada medievală sau modernă indică o construcție masivă. Suprafața interioară a parterului de 35,5 mp (7,4 m nord-sud și 4,8 m est-vest) este delimitată spre est și vest de două ziduri solide construite din andezit de Măgura Uroiului, legat cu mortar (Z5 și Z9). Spre nord, cele două ziduri mai sus amintite se țin cu câte un segment de zid care delimitează intrarea dinspre interior. Segmentul de zid dinspre est, cel care se țese și face colț cu Z9, a fost cercetat (Z8a) și are o lungime de 0,6 m. Presupunând că echivalentul său dinspre vest (Z8b), încă necercetat, are o structură și dimensiune asemănătoare, putem afirma că frontul acestei căi de acces dinspre curte avea o lățime de aproximativ 3,60 m, cercetările în curs urmând să ofere și detalii legate de caracteristicile sale.

Descoperirea pragului de piatră (Pl. XIV/1) a înlesnit posibilitatea înțelegerii mult mai bine a porții exterioare (dinspre sud). Aspectul pragului de calcar a oferit informații importante care ne permit reconstituirea modului de dispunere a diferitelor elemente arhitectonice ale acestei căi de acces în vila romană. Cele două borduri laterale din extremitățile pragului, acoperite cu tencuială, susțineau câte un stâlp, cel mai probabil din lemn sau din piatră. De asemenea, pragul transversal care delimitează intrarea pietonală de cea a atelajelor, susținea un alt stâlp, pe acești trei piloni sprijinindu-se cadrul porții, ceea ce confirmă o intrare cu două porți distincte. Cea dinspre vest (poarta pietonală), largă de 0,9 m (3 picioare), având o singură balama, a lăsat urme accentuate de utilizare, semn al unei folosiri intense și îndelungate. Deschiderea dinspre est (intrarea atelajelor), lată de 3 m (10 picioare), este prevăzută cu balamale în ambele extremități, fapt ce relevă existența a două uși din lemn. Bordura longitudinală dinspre exteriorul pragului, dar și urmele de uzură lăsate pe pragul din calcar ne sugerează faptul că atât ușa intrării pietonale, cât și porțile mari se deschideau spre interior. La exteriorul porții, nivelul de călcare din afara *vilae*-i coboară sub cel al pragului cu aproximativ 0,25 m, fapt ce necesită prezența unei rampe de lemn (cel puțin în cazul intrării mari) care să permită accesul atelajelor.

Intrări prevăzute cu poartă pietonală alături de poartă pentru atelaje au fost

surprinse și în cazul altor așezări din perioada romană, o situație foarte asemănătoare cu cea de la Rapoltu Mare-*La Vie* fiind întâlnită în cazul casei A XI din Olynth³¹ (Pl. XIV/2).

Parterul clădirii cuprinse între cele două porți și zidurile Z5 și Z9 era pavat cu o podea de lemn, a cărei urmă carbonizată continuă nivelul de călcare de pe pragul de calcar (Pl. XIII/2). Substrucția podelei era formată dintr-un strat de lut, gros de 5–6 cm care stătea, la rândul său, pe o substrucție de piatră (preponderent andezit) mărunțită și compactată. Etajul acestei construcții, mărginită de ziduri solide, a căzut odată cu incendierea care a pus capăt existenței întregului edificiu. Faptul că nivelul de dărâmătură cu urme de arsură se plasează strict între pragul de calcar al porții exterioare (spre sud), poarta interioară delimitată de segmentele de zid Z8a și Z8b (spre nord), zidul Z5 (spre vest) și zidul Z9 (spre est), demonstrează că toată această elevație a căzut relativ rapid în interiorul clădirii. Amestecul de elemente de acoperiș mărunțite, bârne de lemn arse, mici bucăți de cărămizi, elemente de paviment ceramic, bucăți de mortar alb cu amprente din structura pavimentului, precum și foarte mult mortar măcinat, poate indica o răscolire a dărâmăturii, realizată cel mai probabil în perioada medievală sau modernă, cu scopul de a colecta/reutiliza materiale (în special cărămizi) pentru construcțiile medievale din satul Rapoltu Mare. Cantitatea foarte mare de mortar poate să provină de la demontarea unei bolți care ar fi putut sprijini componentele etajului, pavajul din elemente ceramice împreună cu stratul de mortar alb în care era fixat constituind o greutate destul de mare pentru a fi susținută doar de un plafon din lemn.

Posterior realizării clădirii porții descrise mai sus, precum și a zidului de incintă din faza a doua, a fost ridicată o clădire la vest de poartă, pe care o vom considera ca o subfază (faza II B) a fazei a doua de construcție a *vilae*-i (Pl. XXI/1–2). Aceasta se adosează zidului vestic al porții (Z5), precum și zidului de incintă Z1', completând planul prin construirea altor două ziduri spre nord (Z3) și vest (Z4). Ultimele două ziduri amintite care se țin la colțul comun au fost ridicate din andezit legat cu mortar. Construcția cu dimensiunile interioare de 6,6 m (est-vest) și 9,2 m (nord-sud) nu era compartimentată. Nivelul de călcare din interiorul ei, mai înalt cu 0,3 m decât cel din poarta de acces, era format dintr-un pavaj din *opus signinum* și cărămizi (Cx 1), sprijinit pe o bază formată din materiale refolosite (bucăți de calcar și materiale tegulare). Acoperișul clădirii, căzut în curtea amenajată la nord de clădire, era format din țigle și olane (unele fixate în structura de lemn cu ajutorul mai multor cuie din fier). Curtea amenajată peste dărâmătura acoperișurilor din prima fază de construcție era pavată (cel puțin parțial) cu dale de calcar și prevăzută cu

³¹ Ginouvès 1992, pl. 26/4.

un trotuar din fragmente de andezit compactate care se întindea de-a lungul zidului Z3.

Epoca medievală și modernă. Cu toate că momentan nu a fost documentată arheologic o locuire medievală propriu-zisă în punctul *La Vie*, în stratul arabil/vegetal (pe aproximativ 20–30 cm), pe parcursul celor trei campanii de cercetare au fost descoperite diferite categorii de artefacte care atestă prezența comunităților umane în această vecinătate a satului Rapoltu Mare, chiar dacă unele dintre piese se pot lega mai cu seamă de etapele târzii ale evului mediu și/sau de epoca modernă.

Pentru a ne face o imagine cât mai completă privind activitatea umană de pe cuprinsul fostei vile romane în timpul evului mediu este necesar să subliniem că prezența construcțiilor de epocă romană cu siguranță că nu a trecut neobservată, apariția la suprafață a zidăriei romane a trezit interesul locuitorilor din zonă pentru materiile prime care puteau fi recuperate. Astfel, în special cărămida și blocurile de piatră din andezit și travertin, unele fasonate, au fost folosite în arhitectura unor construcții aparținând evului mediu sau epocii moderne de pe raza actuală a satului Rapoltu Mare, iar un exemplu este tocmai determinarea în trecut și recentă a unor astfel de materiale (*spolia*) în arhitectura bisericii reformate de secolele XIV–XV (cod LMI HD-II-m-A-03421) din partea de nord a localității sau la exteriorul zidului de incintă al castelului medieval Józsika Dániel³². Pe de altă parte, tocmai descoperirea unui inel din argint cu un motiv vegetal stilizat (o floare de crin?) redat pe *chaton*, în cadrul sondajelor de diagnostic arheologic din vara anului 2013 (sondajul cu numărul C4), lângă o stivă de cărămizi romane adunate din podeaua unei încăperi aparținând complexului de tip *villa rustica*, confirmă faptul că zona a reprezentat o sursă de materii prime pentru locuitorii din apropiere.

Obiectul de podoabă amintit, la o analiză sumară, este destul de comun din punct de vedere al manufacturării pentru perioada evului mediu, fiind dificil de încadrat într-un interval de timp mai restrâns. Pe de altă parte, o privire atentă a tipologiei artefactului³³, în contextul unor obiecte similare publicate în trecut de către Zsuzsa Lovag de pe teritoriul Ungariei, ne trimite către o serie de inele medievale timpurii, arpadiene, apropiate de varianta descoperită la Rapoltu Mare-*La Vie*, considerate caracteristice secolelor XII–XIII³⁴, după cum este și un inel de la Pécel³⁵.

³² IDR III/3, 213; Bălos 2001, 17; Burnichioiu 2002, 137, 139, nota 5.

³³ Mulțumim și cu acest prilej colegului nostru dr. Ion Silviu Oța (Muzeul Național de Istorie a României, București) pentru sugestiile bibliografice oferite în legătură cu cronologia inelului medieval din argint.

³⁴ Lovag 1980, 221–223, Abb. 1/1–13.

³⁵ Lovag 1980, 222–223, Abb. 1/7.

Din descoperirile arheologice efectuate până în prezent, iar aici am semnalat prezența unor gropi cu un diametru de circa 0,50–1,00 m în dărâmătura construcțiilor de epocă romană, avem indicii privind existența unor activități antropice pe terasa din punctul *La Vie*, care în contextul artefactelor din epoca medievală târzie și modernă documentate în locația amintită anterior, ne confirmă una dintre ocupațiile locuitorilor din Rapoltu Mare, și anume viticultura. Începând cu aceste etape istorice avem informații sigure privind utilizarea acestui teren pentru cultivarea viței de vie, după cum ne indică și reprezentările de pe hărțile austriece din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, unde sunt redată viile, toponimia punctului arheologic (*La Vie*) confirmând activitățile legate de viticultură³⁶.

Astfel, nu întâmplător, au fost descoperite artefacte specifice ultimelor două-trei secole, mai ales în partea superioară a suprafeței SpI/2014–2015, după cum ne atestă și prezența a două monede din cupru de la finalul secolului al XIX-lea. Monedele au fost emise în anul 1899, una având valoarea de 1 *fillér* bătută la Kremnica³⁷, iar următoarea, cu nominalul de 2 *heller*, a fost emisă la Viena³⁸.

Cu toate că se află la marginea de nord a perimetrului cercetat, la baza punctului în care se găsește cariera de exploatare a travertinului din perioada romană³⁹ și medievală/modernă, este necesară amintirea unei peșteri, actualmente închisă cu un zid din travertin, despre care bănuim că undeva în intervalul secolelor XVII–XVIII a fost fortificată⁴⁰. Un argument înspre această ipoteză este păstrarea către peretele de apus al peșterii a unui zid demantelat din vechime, cu grosimea de peste 1 m, aflat chiar la intrarea în cavitatea naturală. Posibila fortificație conține blocuri sparte din andezit adunate probabil din zona vilei romane sau obținute din cariera de exploatare a andezitului de la Măgura Uroiului, acestea din urmă fiind legate cu un mortar amestecat cu materiale organice și cărămidă/țiglă mărunțită.

În lipsa unei cercetări arheologice sistematice sau a unor sondaje, nu putem decât să bănuim că peștera fortificată ar fi putut funcționa în perioada secolelor XVII–XVIII (?), când întărirea cu zid a unor peșteri este întâlnită destul de frecvent în centrul și sud-vestul Transilvaniei. Astfel de exemple pot fi enunțate mai ales în jurul Munților Apuseni, după cum reiese și din cavitățile naturale pe care le enumerăm în continuare la: Cheile Turzii-Cetățea Mare (*Balica*

³⁶ Botezan, Enea 1970, 151; Lazăr 1986–1987, 208, 219.

³⁷ Unger 2001, 205; Cuhaj 2012, 595, KM # 480.

³⁸ Cuhaj 2012, 92, KM # 2801.

³⁹ Barbu 2014, 81–82, fig. 6.

⁴⁰ Peștera este actualmente proprietate privată, fiind folosită în prezent ca spațiu pentru depozitare.

Mare)⁴¹, *Cetățeaua Mică (Balica Mică)*⁴², Crăciunești-Peștera Zidul de Sus (Hunfalvi János)⁴³, Glod-Peștera Zidită⁴⁴ și Mada-Peștera Zidită⁴⁵.

Considerații finale

După cele trei campanii de cercetări arheologice (2013–2015), situl Rapoltu Mare-*La Vie*, considerat inițial a fi reprezentativ doar pentru construcția de tip *villa rustica*, se dovedește a fi unul complex, până în momentul de față fiind atestate mai multe perioade anterioare epocii romane, cum ar fi neoliticul timpuriu, eneoliticul final, epoca timpurie și târzie a epocii bronzului și prima vârstă a fierului.

Cu toate că cercetarea depunerilor arheologice preistorice a fost influențată de planimetria construcțiilor romane, în anumite sectoare ale suprafeței SpI/2014–2015, mai exact în S1/2014, sub nivelul curții romane, au fost documentate și câteva complexe arheologice, două aparținând unui orizont târziu al epocii bronzului, iar un al treilea caracteristic pentru faza a II-a a complexului cultural Starčevo-Criș.

Pentru perioada romană, secțiunile arheologice excavate sau în curs de cercetare au surprins un zid de incintă și clădiri care țin de intrarea plasată pe latura sudică a întregului complex. Relațiile dintre construcțiile cercetate, materiile prime folosite, precum și stratigrafia sitului relevă faptul că la Rapoltu Mare-*La Vie* s-au succedat două faze de funcționare ale edificiilor romane, prima dintre ele dispărând în urma unei incendieri generale, iar cea de a doua (având la rândul ei două subfaze) fiind construită pe o planimetrie ușor diferită.

Nu în ultimul rând, trebuie menționat faptul că desfășurarea în cursul anilor următori a cercetărilor în cadrul suprafeței SpI de la Rapoltu Mare-*La Vie* va aduce noi date cu privire la situația arheologică și succesiunea fazelor de construcție ale intrării de pe latura sudică a incintei de epocă romană din locația de față.

BIBLIOGRAFIE

Badea, Buza, Cîndea 1987,

L. Badea, M. Buza, M. Cîndea, *Culoarul Orăștiei*, în D. Oancea, V. Velcea, coord., *Geografia României, III, Carpații românești și Depresiunea Transilvaniei*, București, 1987, 360–364.

⁴¹ Crișan 1992, 103, nr. 1.

⁴² Crișan 1992, 104, nr. 13.

⁴³ Roman 2008, 214, nr. 36; Luca 2008, 61, nr. 130/1f.

⁴⁴ Roman 2008, 217, nr. 48;

⁴⁵ Pinter, Căstăian, Țuțuianu 1999, 68, nr. 81; Pinter, Căstăian, Țuțuianu 2001, 139, pl. 37; Roman 2008, 217, nr. 55; Luca 2008, 111, nr. 241/1a.

Badea, Mărculeț 2012,

L. Badea, I. Mărculeț, *Tipuri genetice de relief în Culoarul Orăștiei*, în *CM*, II, 2012, 305–311.

Barbu 2014,

M. G. Barbu, *Cariera romană de exploatare a calcarului de la Rapoltu Mare, jud. Hunedoara*, în *Sargetia* (S. N.), V, 2014, 77–85.

Băeștean *et alii* 2015a,

G. Băeștean, A. Bălos, M. G. Barbu, I. A. Bărbat, A. Gonciar, A. Brown, *Rapoltu Mare, com. Rapoltu Mare, jud. Hunedoara, Punct: La Vie*, în *CCA, Campania 2014*, Pitești, 2015, 120–122.

Băeștean *et alii* 2015b,

G. Băeștean, A. Bălos, I. A. Bărbat, O. C. Bărbat, I. L. Barbu, M. G. Barbu, M. M. Barbu, A. T. Marc, R. Pavel, A. Pescaru, *Rapoltu Mare, com. Rapoltu Mare, Uroi, oraș Simeria, jud. Hunedoara, Punct: Măgura Uroiului*, în *CCA, Campania 2014*, Pitești, 2015, 122–123.

Băeștean *et alii* 2016,

G. Băeștean, A. Bălos, M. G. Barbu, I. A. Bărbat, A. Gonciar, A. Brown, *Rapoltu Mare, com. Rapoltu Mare, jud. Hunedoara, Punct: La Vie*, în *CCA, Campania 2015*, Târgu-Jiu, 2016, 67–68.

Bălos 2001,

A. Bălos, *Descoperiri arheologice pe raza comunei Rapoltu Mare, Epoca romană*, în D. Ursuț, A. Bălos, ed., *Comuna Rapoltu Mare, schiță monografică*, Deva, 2001, 16–20.

Bălos, Țuțuianu 2000,

A. Bălos, C. D. Țuțuianu, *Rapoltu Mare, com. Rapoltu Mare, jud. Hunedoara, Punct: La Vie*, în *CCA, Campania 1999*, Deva, 2000, 80.

Bălos *et alii* 2004,

A. Bălos, A. Ardeu, R. Stăncescu, C. Mitar, Ș. Andrei, V. Papp, P. Straja, *Rapoltu Mare, com. Rapoltu Mare, jud. Hunedoara, Punct: Măgura Uroiului*, în *CCA, Campania 2003*, Cluj-Napoca, 2004, 250–251.

Bărbat 2013,

I. A. Bărbat, *Două reprezentări de tip bucranium descoperite la Rapoltu Mare (județul Hunedoara)*, în *Caietele CIVA*, 2, 2013, 9–36.

Bărbat, Tutilă Bărbat, Mitar 2015,

I. A. Bărbat, O. Tutilă Bărbat, C. M. Mitar, *A Kernos vessel from Uroi-Pod Mureș (Hunedoara County) and the problem of a ritual pit*, în N. C. Rișcuța, I. V. Ferencz, O. Tutilă Bărbat, *Representations, Signs and Symbols, Proceedings of the Symposium on Religion and Magic*, Proceedings Deva, II, Cluj-Napoca, 2015, 289–316.

Botezan, Enea 1970,

L. Botezan, C. Enea, *Antrenarea gospodăriilor iobăgești din comitatul Hunedoara în economia de măruri, la începutul veacului al XIX-lea*, în *Sargetia*, VII, 1970, 151–161.

Burnichioiu 2002,

I. Burnichioiu, *Etape de construcție și posibili ctitori ai bisericii reformate din Rapoltu Mare (jud. Hunedoara)*, în A. A. Rusu, S. P. Levente, ed., *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*, II, Satu Mare, 2002, 136–145.

Ciugudean 2000,

H. Ciugudean, *Eneoliticul final în Transilvania și Banat: Cultura Coțofeni*, BHAB, XXVI, Timișoara, 2000.

Ciută 2005,

M. M. Ciută, *Începuturile neoliticului timpuriu în spațiul intracarpatic transilvănean*, BUA, XII, Alba Iulia, 2005.

Cociș 2004,

S. Cociș, *Fibulele din Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2004.

Colțeanu, Bărbat 2015,

P. Colțeanu, A. Bărbat, *O nouă așezare aparținând bronzului târziu din sud-vestul Transilvaniei*, în *ActaMP*, XXXVII, 2015, 73–99.

Crișan 1992,

I. H. Crișan (coord.), *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, BMN, V, Cluj-Napoca, 1992.

Cuhaj 2012,

G. S. Cuhaj, *Standard world coins 1801–1900*, 7th edition, Iola, 2012.

Ginouvès 1992,

R. Ginouvès, *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine*, Tome II, *Éléments constructifs: supports, couvertures, aménagements intérieurs*, École Française d'Athènes, École Française de Rome, Roma, 1992.

Gogâltan 1996,

F. Gogâltan, *About the Early Bronze age in the Romanian Banat*, în N. Tasić, ed., *The Yugoslav Danube Basin and the neighbouring regions in the 2nd millennium B.C.*, Belgrade-Vršac, 1996, 43–67.

IDR III/3,

Inscripțiile Daciei Romane, Volumul III: Dacia Superior, 3, ed. I. I. Russu, O. Floca, V. Wollmann, București, 1984.

Lazarovici 1998,

G. Lazarovici, *About the neolithisation process of the second migration of the Early Neolithic*, în F. Draşovean, ed., *The Late Neolithic of the Middle Danube Region*, BHAB, XIV, Timişoara, 1998, 7–37.

Lazarovici, Maxim 1995,

G. Lazarovici, Z. Maxim, *Gura Baciului, monografie arheologică*, BMN, XI, Cluj-Napoca, 1995.

Lazăr 1986–1987,

I. Lazăr, *Aspecte privind cultivarea viței de vie în județul Hunedoara (sec. XVI–XIX)*, în *Sargetia*, XX, 1986–1987, 206–222.

Lovag 1980,

Z. Lovag, *Árpád-kori pecsétgyűrűk*, în *FoliaArch*, XXXI, 1980, 221–238.

Luca 2008,

S. A. Luca (coord.), *Repertoriul arheologic al județului Hunedoara*, ediția a II-a, BB, XXVI, Sibiu, 2008.

Maxim 1999,

Z. Maxim, *Neo-eneoliticul Transilvaniei. Date arheologice și matematico-statistice*, BMN, XIX, Cluj-Napoca, 1999.

Mărculeț 2013,

I. Mărculeț, *Culoarul Mureșului între Arieș și Strei, studiu geomorfologic*, Mediaș, 2013.

Mărghitan 1974–1975,

L. Mărghitan, *Urme romane pe cuprinsul județului Hunedoara*, în *Sargetia*, XI–XII, 1974–1975, 37–42.

Mitrofan 1974,

I. Mitrofan, *Villae Rusticae în Dacia Superioară (II)*, în *ActaMN*, XI, 1974, 41–59.

Oltean 2007,

I. A. Oltean, *Landscape, colonisation and romanisation*, London – New York, 2007.

Pinter, Căstăian, Țuțuianu 1999,

Z. K. Pinter, M. Căstăian, C. Țuțuianu, *Mada-Peștera Zidită, jud. Hunedoara, Punct: Peștera Zidită*, în *CCA, Campania 1998*, Vaslui, 1999, 68.

Pinter, Căstăian, Țuțuianu 2001,

Z. K. Pinter, M. Căstăian, C. D. Țuțuianu, *Mada, com. Balșa, jud. Hunedoara, Punct: Peștera Zidită*, în *CCA, Campania 2000*, Suceava, 2001, 139.

Popa 2005,

C. I. Popa, *Modificări culturale la finalul bronzului timpuriu și începutul bronzului mijlociu în Transilvania*, în C. I. Popa, G. T. Rustoiu, ed., *Omagiu Profesorului Ioan Andrițoiu cu prilejul împlinirii a 65 de ani, Studii și Cercetări Arheologice*, Alba Iulia, 2005, 51–183.

Popa 2011,

C. I. Popa, *Valea Cugirului din preistorie până în zorii epocii moderne*, Cluj-Napoca, 2011.

Popa, Totoianu 2010,

C. I. Popa, R. Totoianu 2010, *Aspecte ale epocii bronzului în Transilvania (între vechile și noile cercetări)*, BMS, I, Sebeș, 2010.

Roman 1976,

P. I. Roman, *Cultura Coțofeni*, BA, XXVI, București, 1976.

Roman 2008,

C. C. Roman, *Habitatul uman în peșterile din sud-vestul Transilvaniei*, BB, XXV, Sibiu, 2008.

Russu 1968,

I. I. Russu, *Inscripții romane din județul Hunedoara*, în *Sargetia*, V, 1968, 87–107.

Szabó 2002,

G. Szabó, *Tanulmányok az Alföld késő bronzkori történetéz. A proto-Gáva periódus és a Gáva-kultúra időszakának emlékei a Tisza-vidéken*, PhD értekezés (ms), Budapest, 2002.

Téglás 1902,

G. Téglás, *Mellékkatonai állomások és mezei lakások, Hunyadmegye főbb völgyeiben*, în G. Kuun, Z. Torma, G. Téglás, ed., *Hunyadvármegye Története*, Budapest, 1902, 149–163.

TIR, L 34,

Tabula Imperii Romani, Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium, L. 34, ed. Sándor Soproni, Budapest, 1968.

Tudor 1968,

D. Tudor, *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, București, 1968.

Unger 2001,

E. Unger, *Magyar éremhatározó*, III. kötet (1740–1922), Budapest, 2001.

Ursuțiu 2002,

A. Ursuțiu, *Etapă mijlocie a primei vârste a fierului în Transilvania (Cercetările de la Bernadea, com. Bahnea, jud. Mureș)*, IEC, V, Cluj-Napoca, 2002.

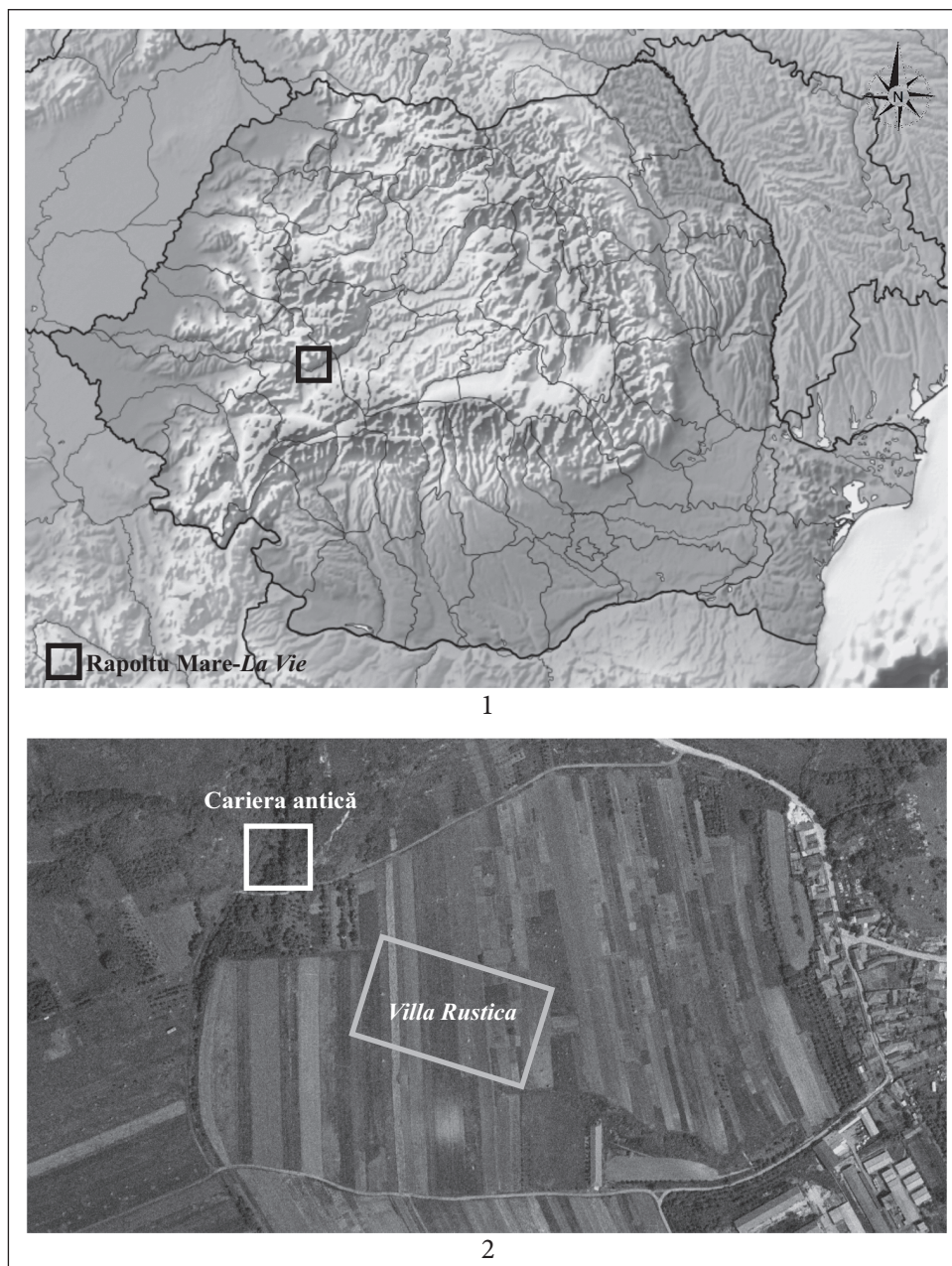
ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AT RAPOLTU MARE-LA
VIE, CAMPAIGNS 2013–2015. PRELIMINARY REPORT

Abstract

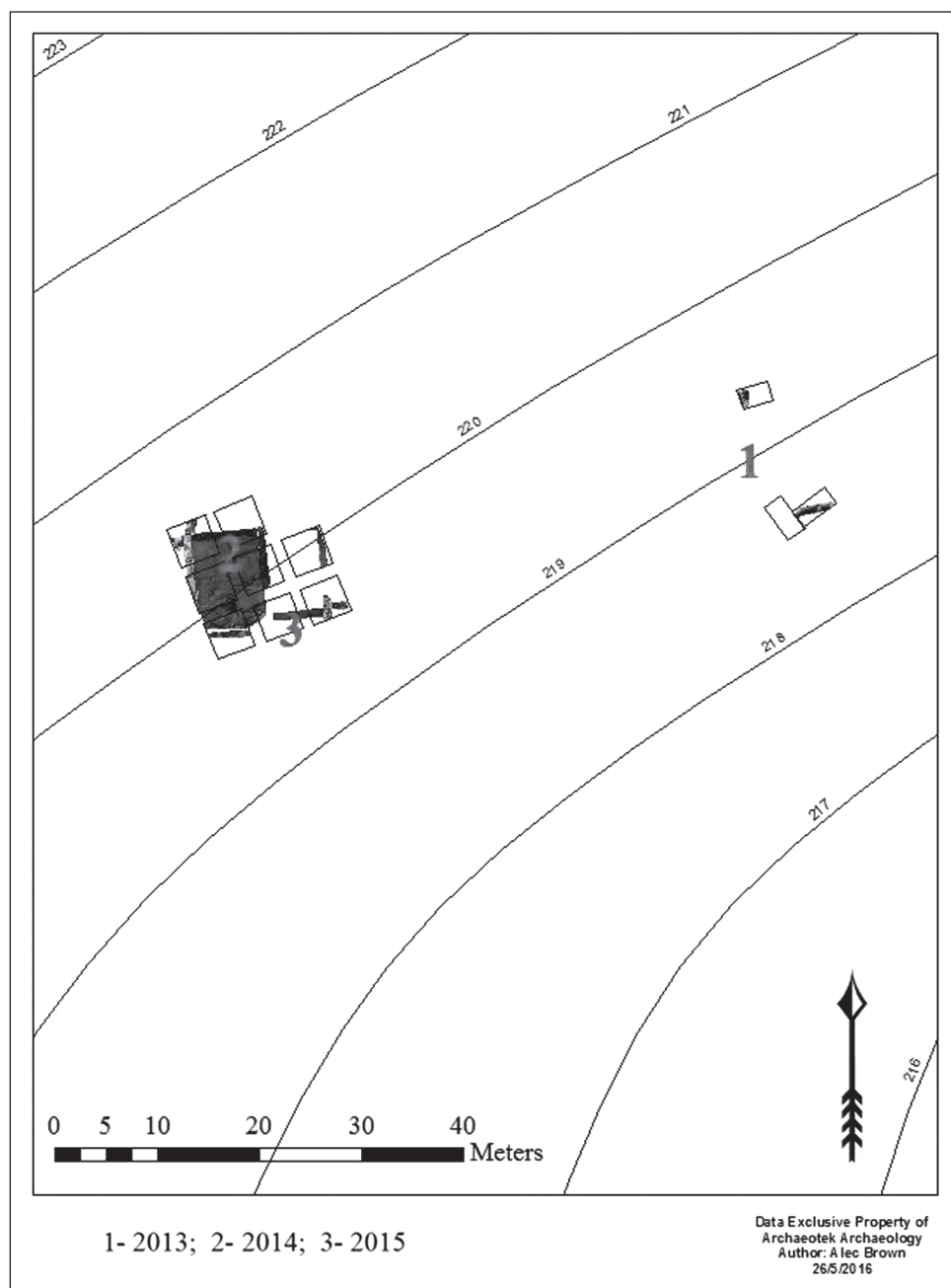
The archaeological research on the terrace at Rapoltu Mare-*La Vie*, in 2013–2015 brought into relief dwelling complexes and artifacts belonging to more historical periods, beginning with the Early Neolithic, going away through the Eneolithic period, the Bronze Age, the First Iron Age, Roman and Post-Roman periods, the Middle Ages, and the modern age.

The most intensive anthropic activity developed during the 2nd and the 3rd c. AD, with the existence of a pile limited by a precincts wall; the results of the archaeological invasive and non-invasive research show so far the presence of a *villa* with two great functioning phases.

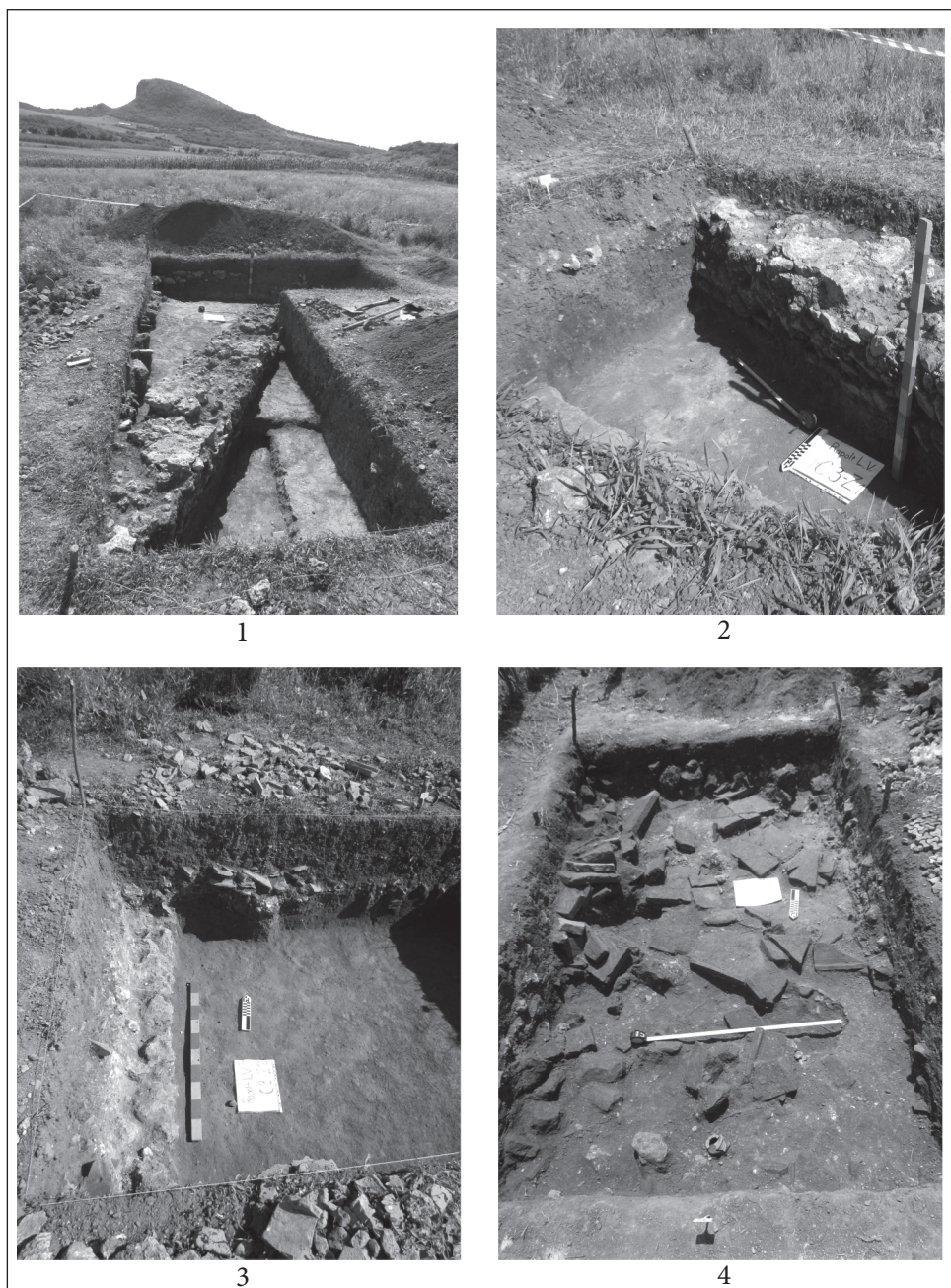
The excavated archeological sections or the ones in process have detected a precincts wall and buildings belonging to the entrance on the southern part of the whole complex; at the same time they found a series of archaeological pieces, some of them being chronologically important to date the phases of the Roman *villa* building.

Pl. I. 1. Localizarea satului Rapoltu Mare pe harta României. / *The village of Rapoltu Mare on the map of Romania*; 2. Ortofotoplan cu situl Rapoltu Mare-La Vie pe care au fost delimitate obiectivele arheologice: vila romană și cariera antică. / *Aerial photogrammetry on Rapoltu Mare-La Vie site, with the delimited archaeological objectives: the Roman villa and the antique quarry.*

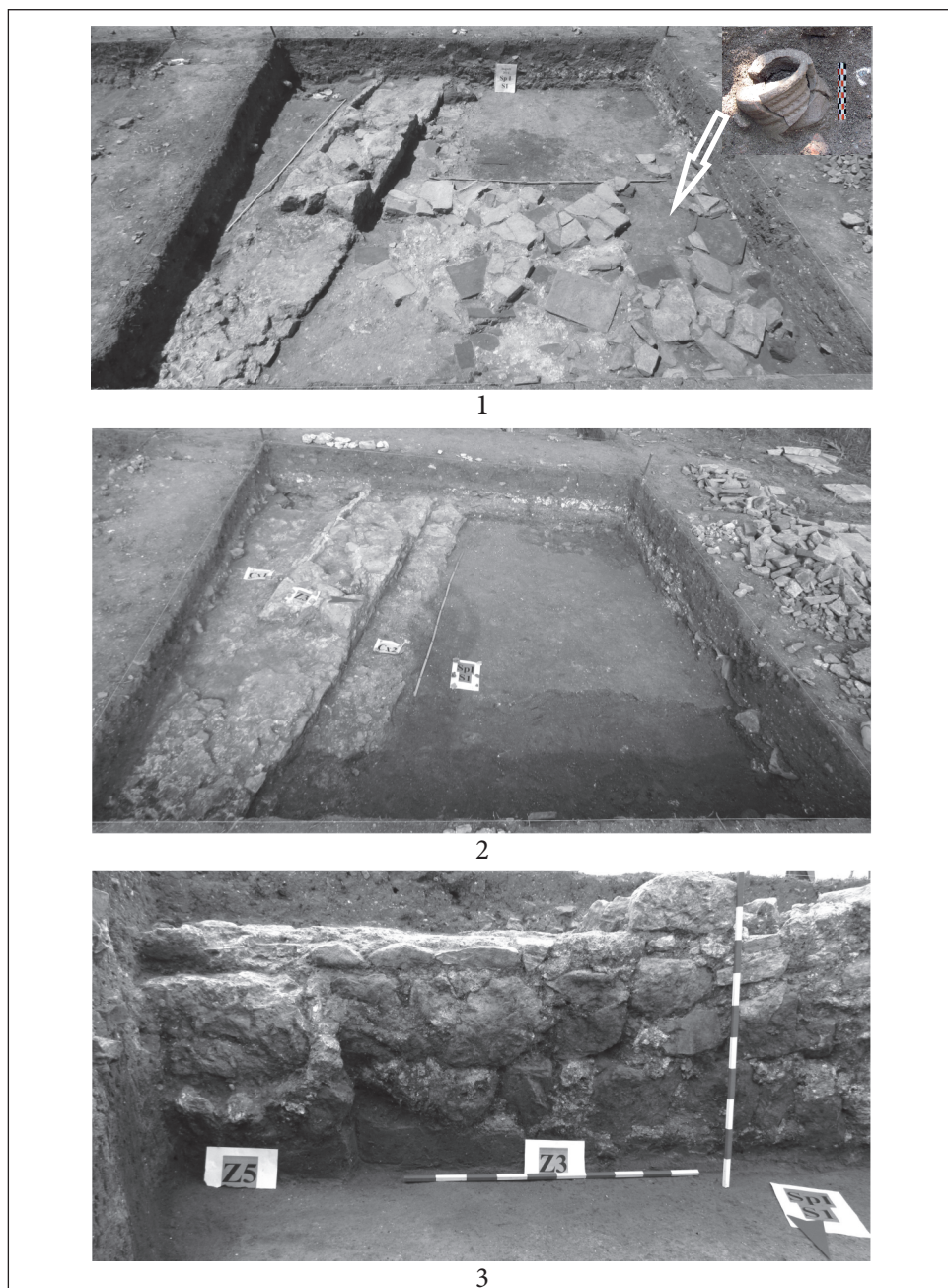
Pl. II. Ridicarea topografică a unităților de cercetare arheologică deschise în perioada 2013–2015. / *Topographic elevation of the archaeological researching units in 2013–2015.*

Pl. III. 1–4. Fotografii cu sondajele de diagnostic arheologic (C1, C2, C3, C4) în timpul cercetărilor din vara anului 2013. / Photos with archaeological surveys (C1, C2, C3, and C4) during the summer of 2013 campaign.

Pl. IV. 1. Imagine de ansamblu luată din dronă deasupra suprafeței SpI/2014. / A general view on the SpI/2014 area (drone aerial photo); 2. Rezultatele oferite prin georadar în timpul campaniei de cercetări arheologice din vara anului 2015. / Ground-penetrating radar results during the campaign 2015, summer.

Pl. V. 1–2. Aspecte din timpul cercetărilor arheologice sistematice în secțiunea S1/2014. / Systematic archaeological research in section S1/2014; 3. Intersecția zidurilor Z3 și Z5. / Wall Z3 and Z5 intersection.

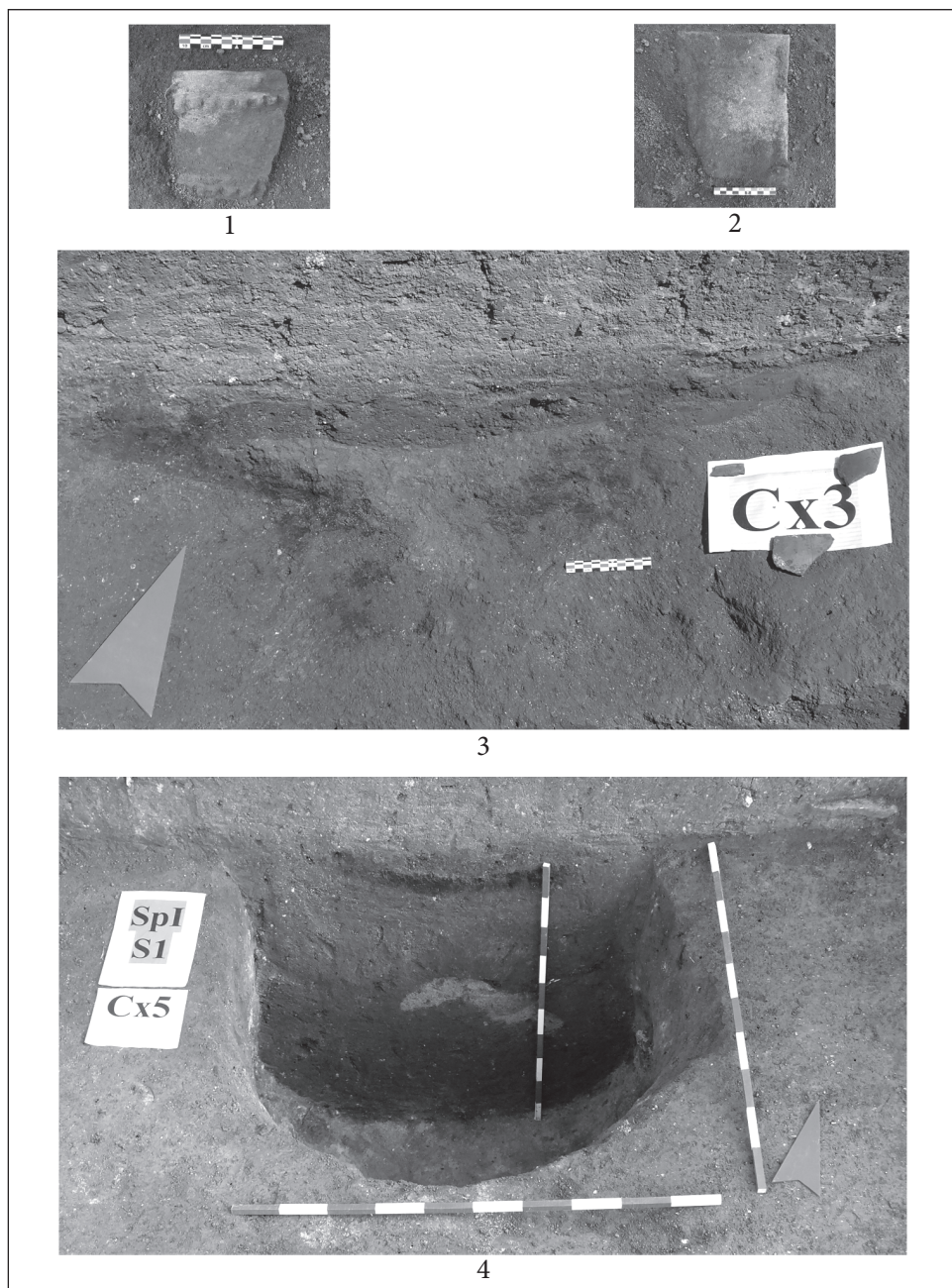

1

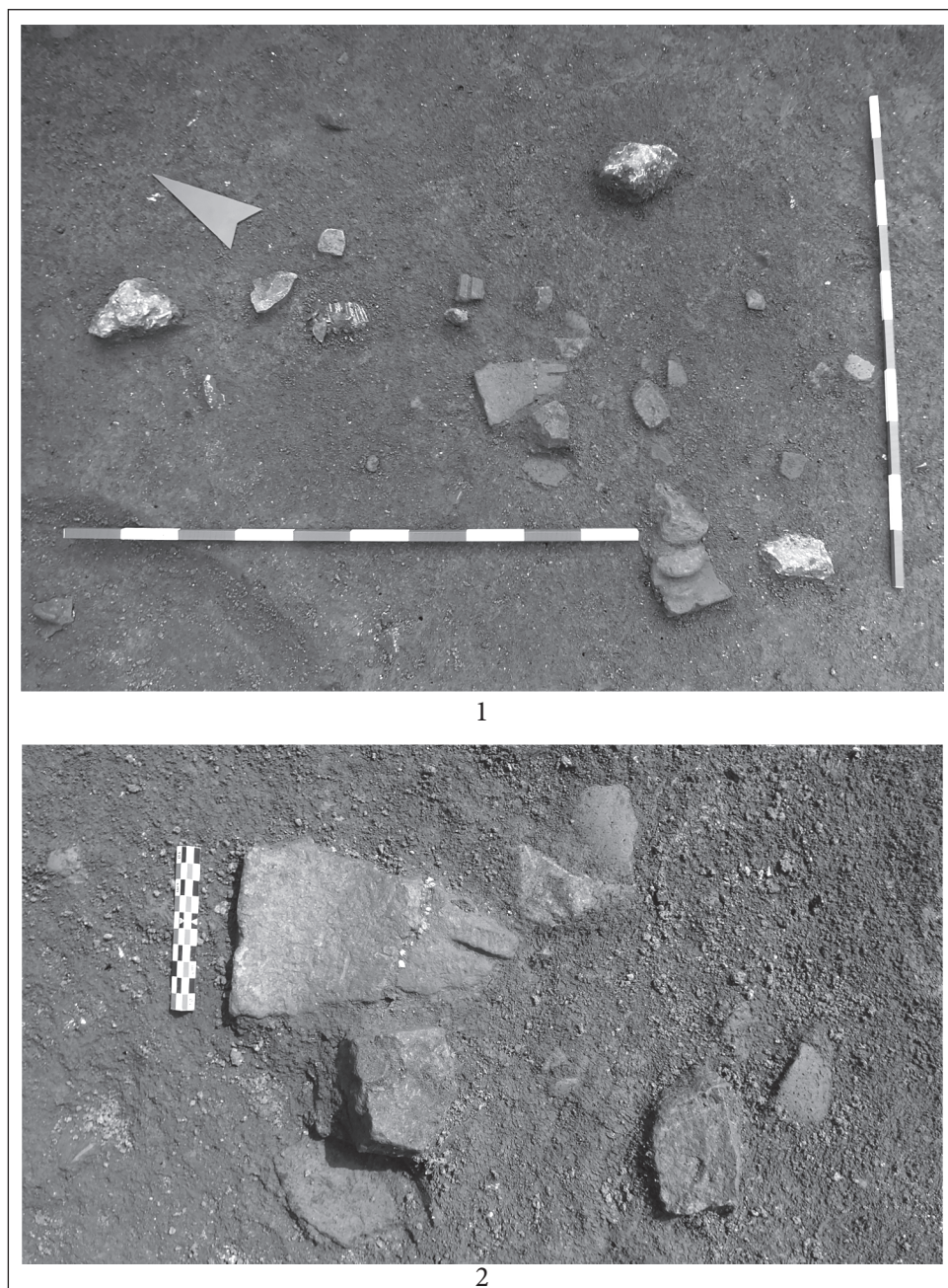

2

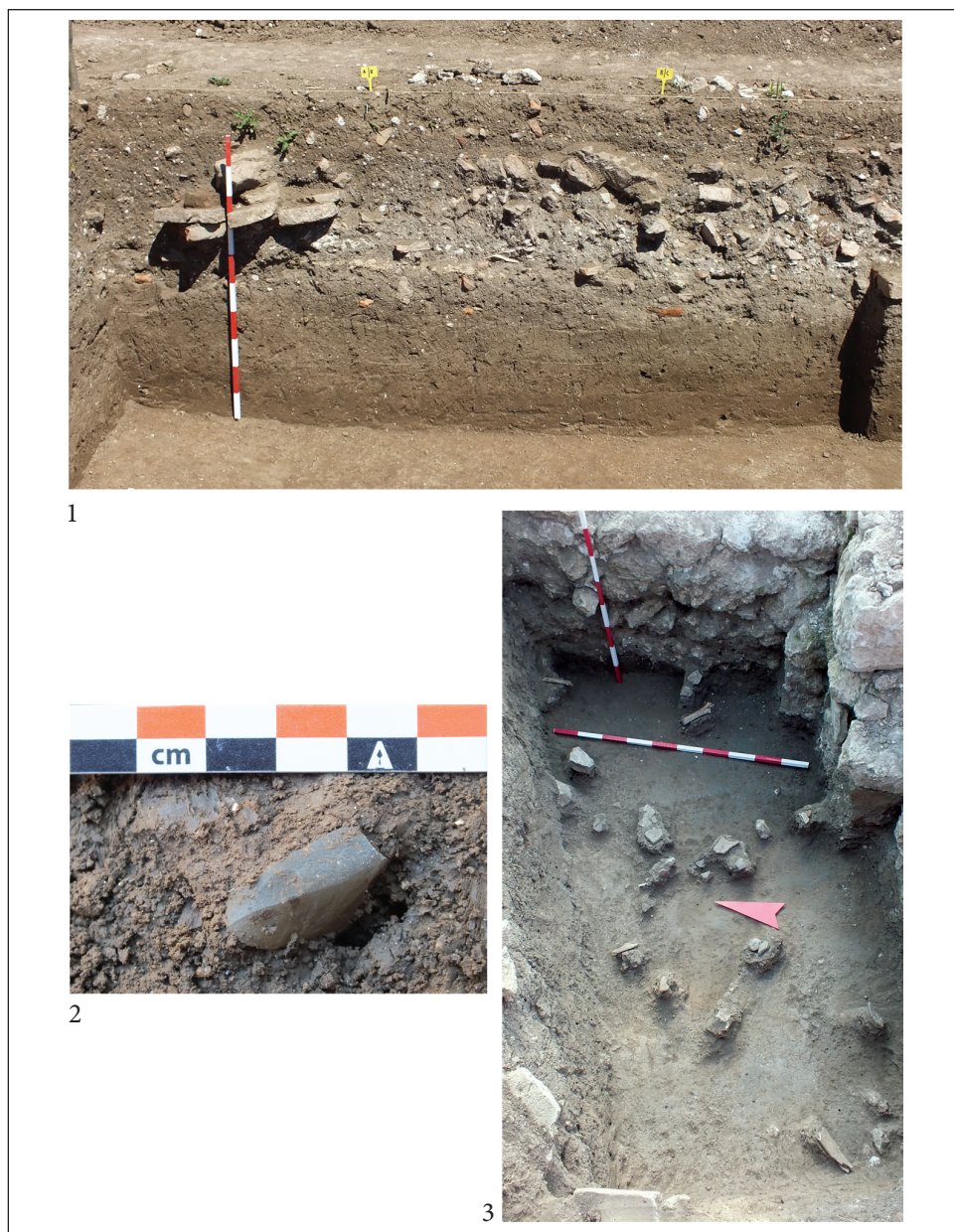
Pl. VI. 1-2. Complexele Cx 3 și Cx 4 în timpul cercetărilor arheologice. / Complexes Cx 3 and Cx 4 during the archaeological survey.

Pl. VII. 1-2. Detalii cu materiale arheologice din complexul Cx 3. / *Archaeological findings (details) in Complex Cx 3*; 3. Vatra descoperită în colțul de nord-est al locuinței Cx 3. / *The fireplace found in the Northeastern corner of dwelling Cx 3*; 4. Complexul Cx 5 la secționare. / *Trench in Complex Cx5*.

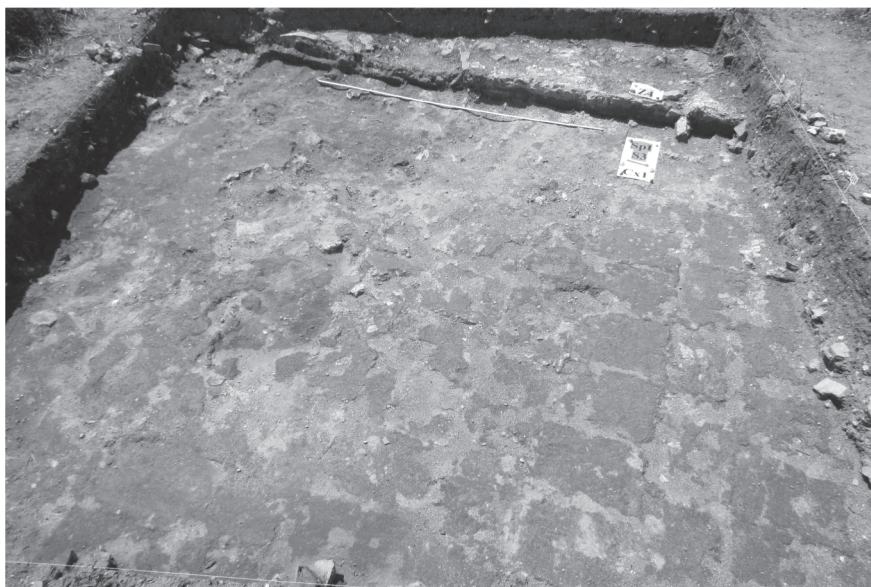
Pl. VIII. 1-2. Detalii cu complexul arheologic Cx 4. / *Archaeological Complex Cx 4 – details.*

Pl. IX. 1. Profilul de est al secțiunii S1/2014. / *Eastern profile of section S1/2014*; 2. Detaliu cu o lamă din cuarțit descoperită în nivelul neolitic timpuriu din S1/2014. / *A quartzite blade found inside the early Neolithic layer in S1/2014, detail*; 3. Aglomerare de materiale arheologice aparținând neoliticului timpuriu cercetată în colțul de nord-vest al secțiunii S4/2014. / *Archaeological findings belonging to the early Neolithic, investigated in the Northwestern corner of S4/2014.*

1

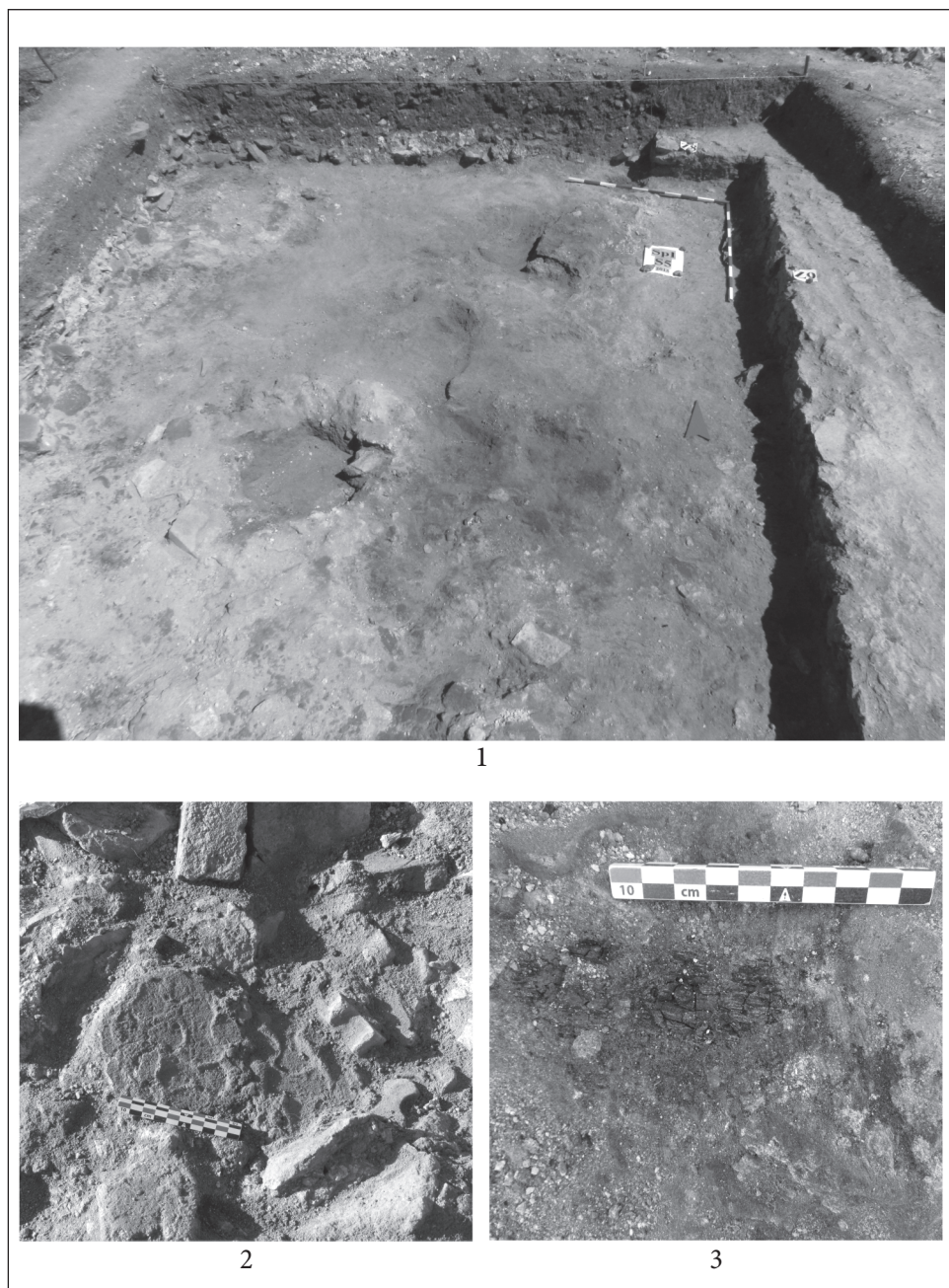

2

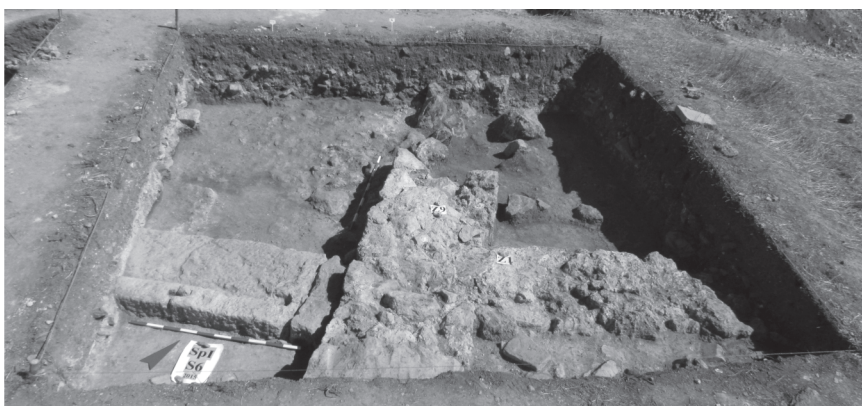
Pl. X. 1-2. Podeaua Cx 1 din S2/2014 și S3/2014 în timpul cercetărilor arheologice. / Floor of Cx 1 from S2/2014 and S3/2014 during the archaeological research.

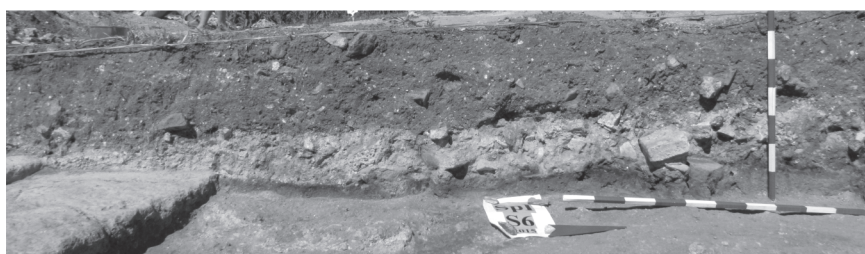
Pl. XI. 1–2. Succesiunea fazelor de construcție a clădirilor din S4/2014. / *Buildings in S4/2014 – sequences of construction phases*; 3. Pavajul din cărămidă al complexului Cx 1. / *The brick pavement in Complex Cx 1.*

Pl. XII. 1. Nivel de incendiere surprins în secțiunea S5/2015. / *Section S5/2015 – burning level*; 2–3. Detalii ale nivelului de incendiere. / *Burning level – details*.

1

2

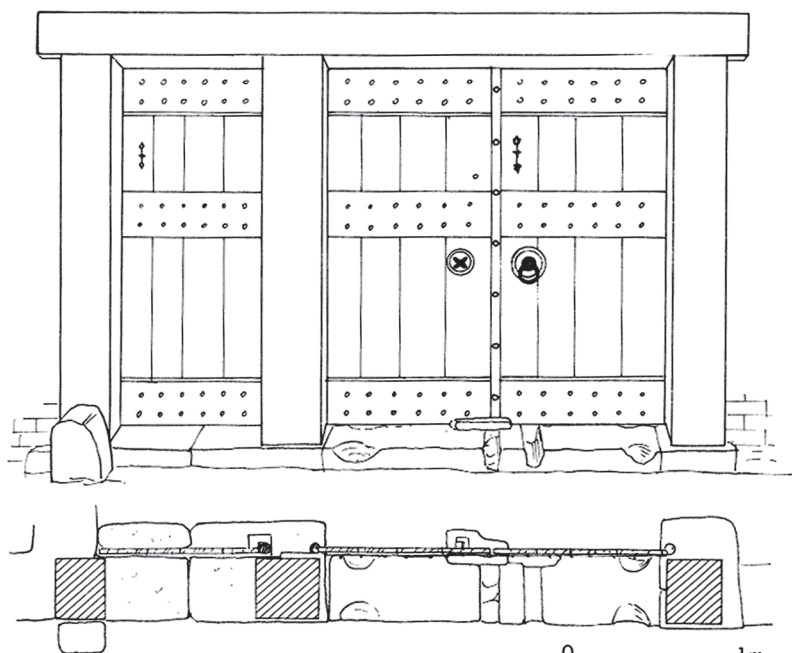

3

Pl. XIII. 1, 3. Imagini de ansamblu cu pragul de calcar surprins în secțiunile S6/2015 și S7/2015. / General views on the limestone threshold in sections S6/2015 and S7/2015; 2. Detaliu cu profilul de vest al secțiunii S6/2015. / The Western profile of section S6/2015 – detail.

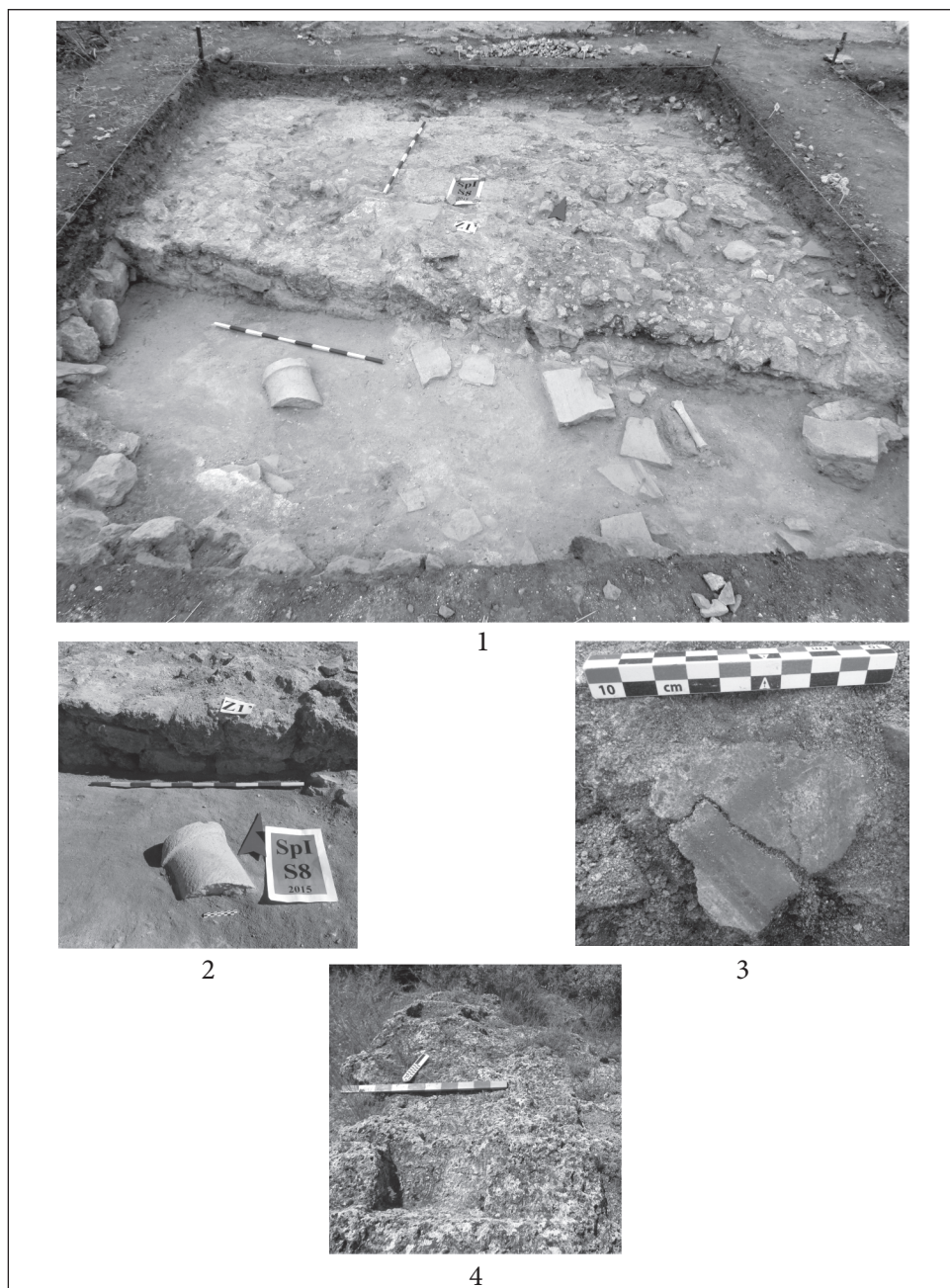

1

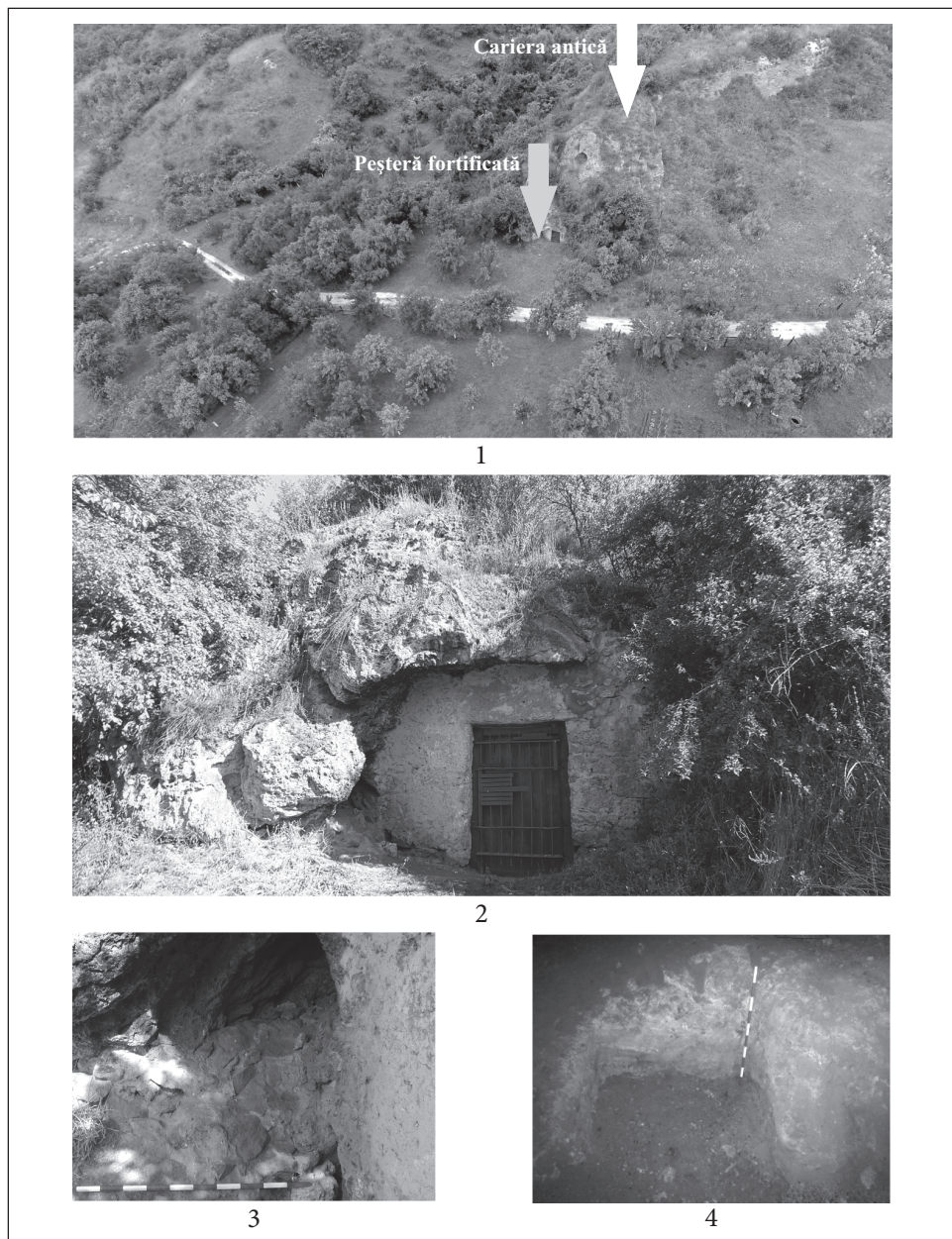

2

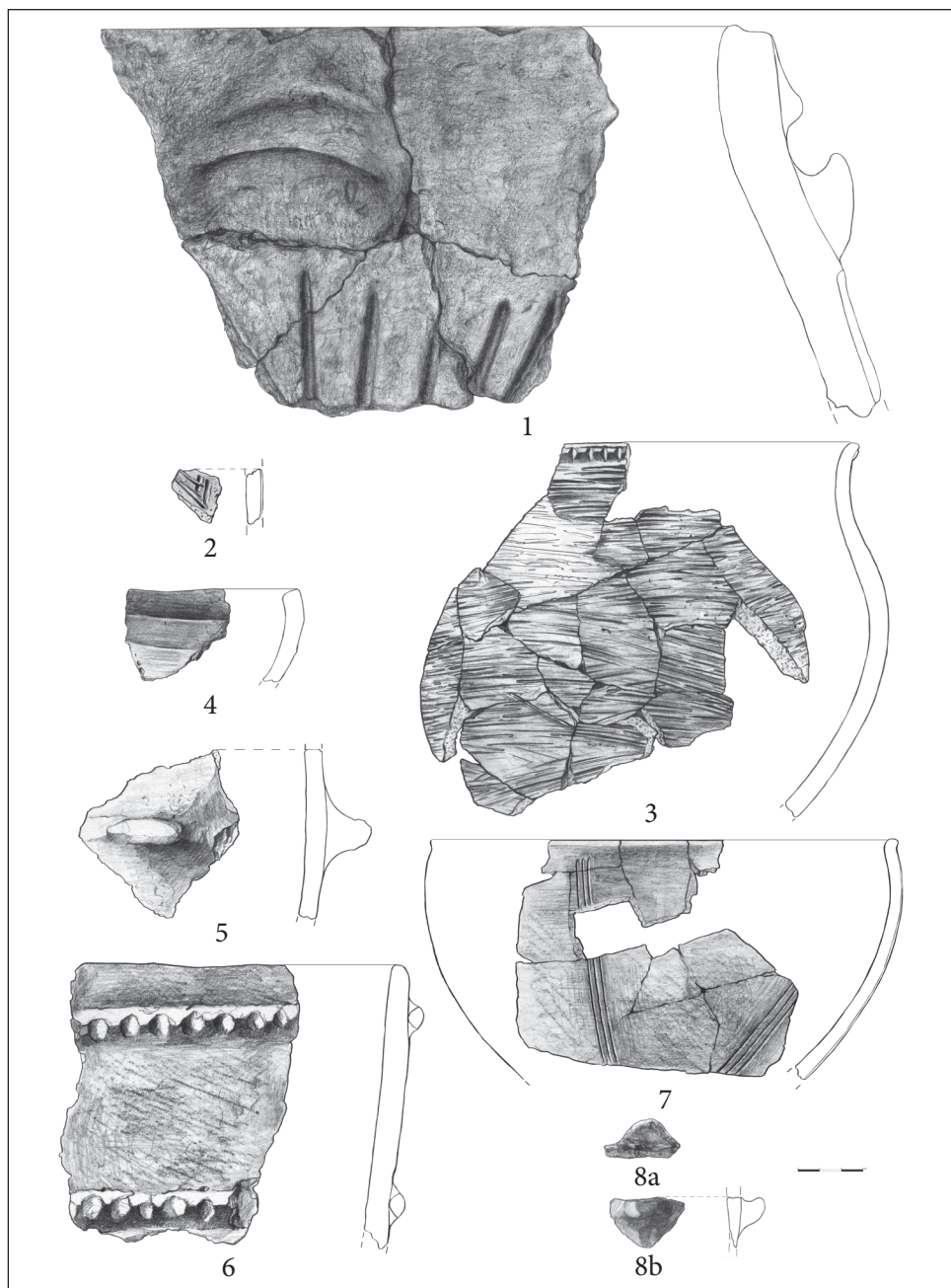
Pl. XIV. 1. Intrarea de pe latura sudică a vilei). / *The villa Southern portal*; 2. Desenul unei porți din Olynth (după Ginouvès 1992, pl. 26/4). / *A portal in Olynth (apud Ginouvès 1992, pl. 26/4).*

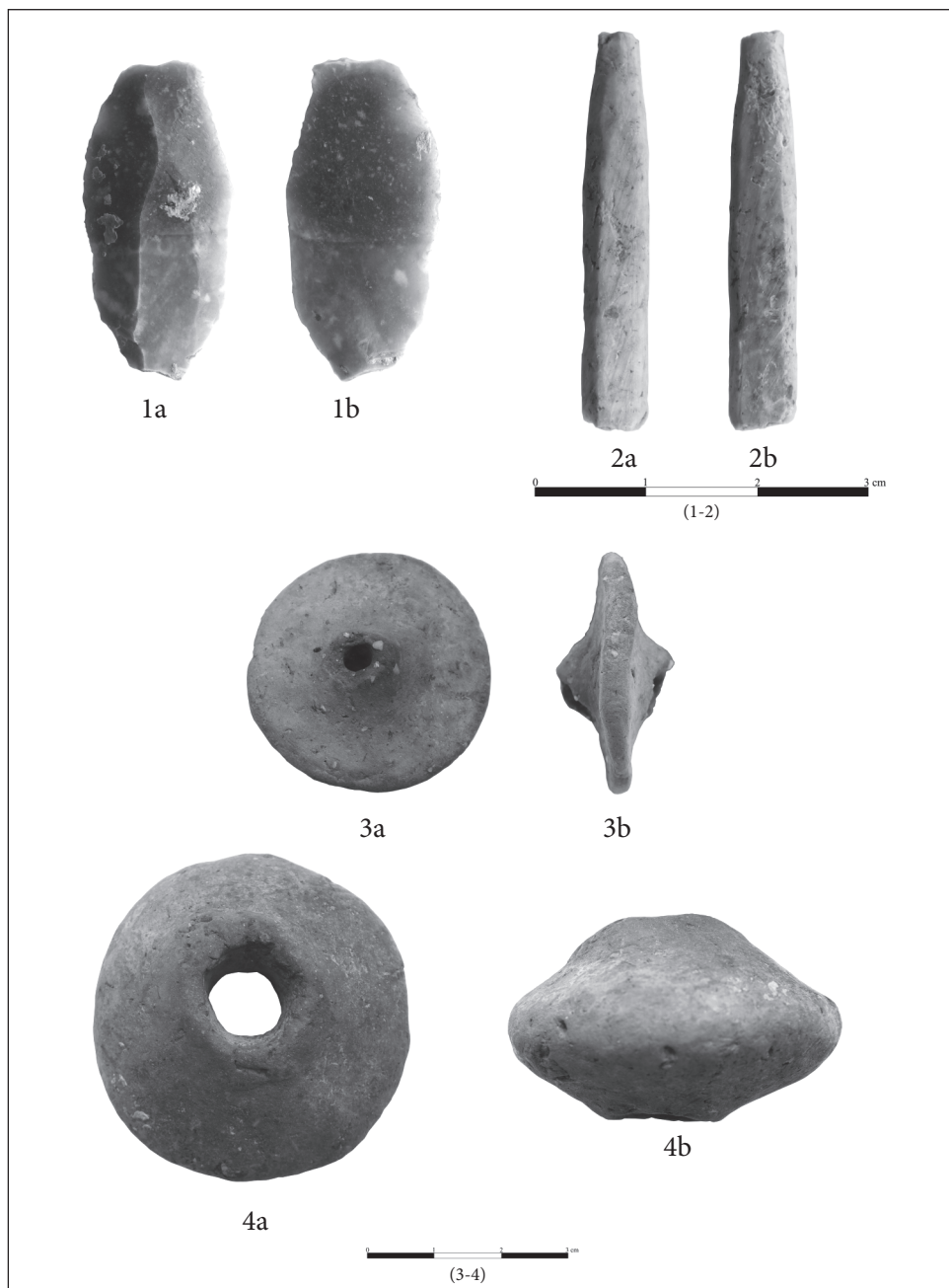
Pl. XV. 1. Zidul de incintă Z1' surprins în secțiunea S8/2015. / *Precincts wall Z1' as seen in section S8/2015*; 2. Fragment de coloană din calcar. / *A limestone column*; 3. Tencuială pictată descoperită în S8/2015. / *Painted plaster found in S8/2015*; 4. Detaliu din cariera romană. / *The Roman quarry (detail)*.

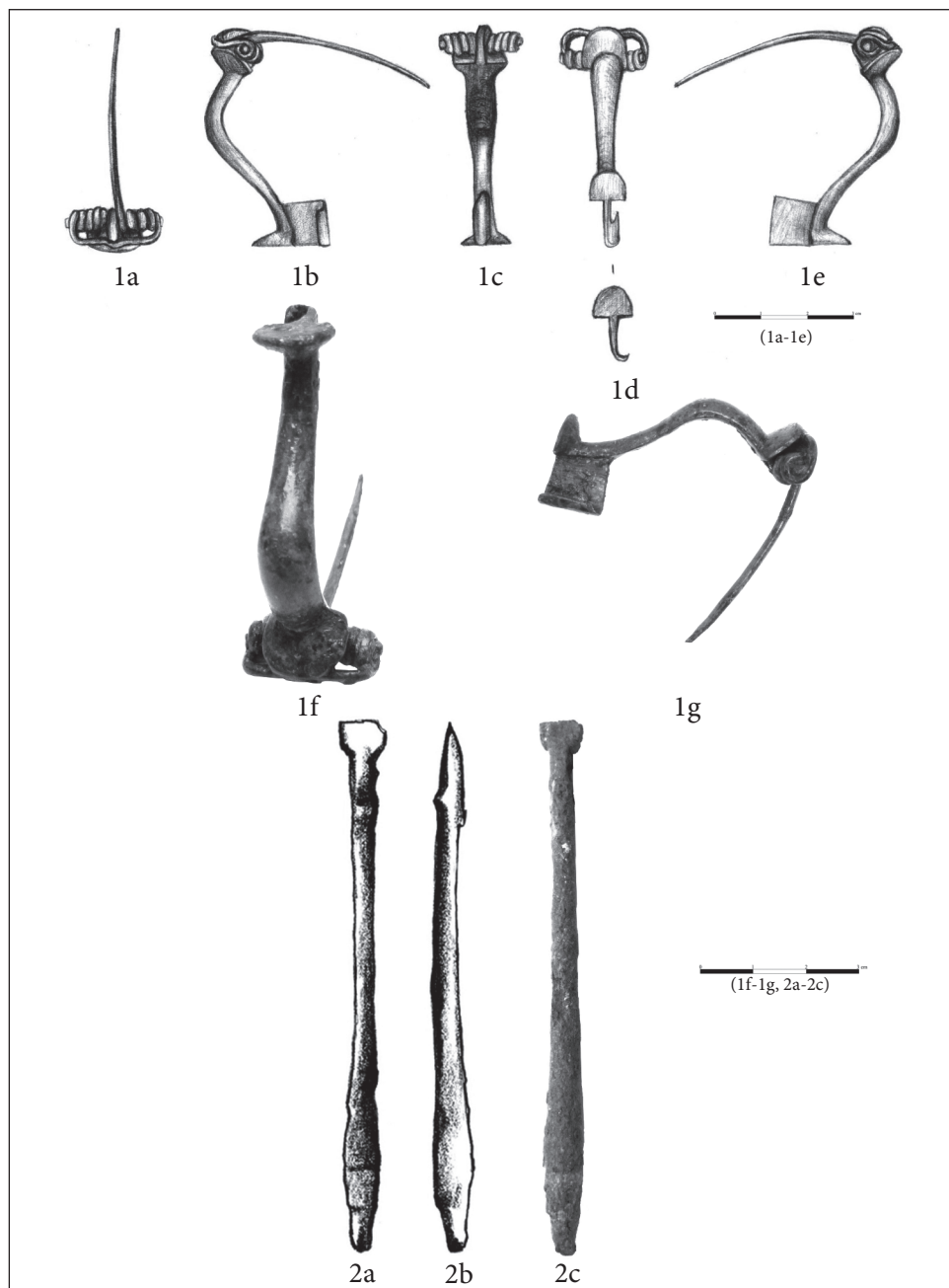
Pl. XVI. 1. Localizarea carierei antice și a unei peșteri fortificate în partea de nord a sitului Rapoltu Mare-La Vie. / Location of the antique quarry and of a fortified cave in the north of Rapoltu Mare-La Vie site; 2. Intrarea actuală în peșteră. / Present cave entrance; 3. Zid demantelat de la intrarea în peșteră. / Dematled wall at the cave entrance; 4. Urme de exploatare a travertinului identificate în cavitatea naturală. / Travertine exploiting traces identified in the natural cavity.

Pl. XVII. 1-8. Materiale ceramice preistorice descoperite în secțiunea S1/2014 (1 - Cx 4, 2-3 - nivelul preistoric, 4-8 - Cx 3). / Prehistoric ceramics findings in section S1/2014 (1 - Cx 4, 2-3 - prehistoric layer, 4-8 - Cx 3).

Pl. XVIII. 1. Lamă din silex descoperită în nivelul arheologic preistoric din S4/2014. / *Silex blade found in the archaeological prehistoric layer in S4/2014*; 2. Străpungător din os din Cx 4. / *Bone piercing found in Cx 4*; 3. Rotiță cu bucșă din Cx 3. / *Bushing wheel found in Cx 3*; 4. Fusaiolă bitronconică din Cx 4. / *Bitronconic spindle whorl found in Cx 4*.

Pl. XIX. 1. Fibulă din bronz cu genunchi descoperită în secțiunea S1/2014. / *Bronze fibula with knees found in sections S1/2014*; 2. Stylus din fier identificat în caseta C2/2013. / *Iron stylus identified in cassette C2/2013*.

Pl. XX. 1-4. Ceramică romană glazurată. / *Roman glazed ceramics*; 5. Monedă romană din bronz. / *Roman bronze coin*; 6. Inel medieval din argint. / *Medieval silver ring*; 7-8. Monede moderne din perioada dualismului austro-ungar. / *Modern coins from the dual monarchy of Austria-Hungary time.*

Pl. XXI. 1. Imagine de ansamblu luată din dronă deasupra suprafeței SpI/2015. / A general view on the surface SpI/2015 (drone aerial photo); 2. Planimetria clădirilor cercetate în SpI/2014–2015. / Planimetry of buildings investigated in SpI/2014–2015.

NOI CERCETĂRI ARHEOLOGICE ÎN CASTRUL ROMAN DE LA VĂRĂDIA-PUSTĂ (JUD. CARAȘ-SEVERIN)

Eduard Nemeth*, Ovidiu Bozu**

Cuvinte cheie: Vărădia-Pustă, castru roman, *porta principalis dextra*

Keywords: Vărădia-Pustă, roman camp, *porta principalis dextra*

Într-un articol anterior am prezentat atât cercetările vechi din castrul roman de la Vărădia-Pustă, cât și cercetările mai noi, efectuate de noi până în anul 2004¹. De asemenea, unul din autorii articolului de față a comunicat rezultatele săpăturilor din acest castru la Congresul Internațional asupra Frontierelor Romane de la Pécs (Ungaria) din anul 2003, comunicarea fiind publicată și în formă scrisă în volumul congresului, apărut în anul 2005². În continuare au mai fost publicate rapoarte de săpătură asupra cercetărilor ulterioare dintre anii 2005–2011³. De asemenea, în anul 2008 o echipă complexă, condusă de D. Micle de la Universitatea de Vest Timișoara, a efectuat o investigație a castrului cu metode non-invazive, care au cuprins o ridicare topografică a zonei și o scanare magnetometrică, rezultatele fiind publicate în 2010⁴.

Astfel, în săpăturile reluate de noi la castrul de la Vărădia-Pustă am cercetat până acum incinta și elementele sale defensive pe laturile de vest, nord și est, colțurile de nord-vest, nord-est și sud-est, porțile de vest (*porta principalis sinistra*) și sud (*porta decumana*), clădirea comandamentului (*principia*), zonele

* Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca, str. M. Kogălniceanu, nr. 1, e-mail: enemeth@lycos.com

** Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul. Republicii, nr. 10, e-mail: ovidiu_bozu@yahoo.co.uk

¹ Nemeth, Bozu 2005, 201–202.

² Nemeth 2005.

³ Vezi rapoartele publicate în *Cronica cercetărilor arheologice din România* pentru anii 2005: <http://cimec.ro/Arheologie/cronicaCA2006/cd/index.htm>, nr. 212, 2006: <http://cimec.ro/Arheologie/cronicaCA2007/cd/index.htm>, nr. 202, 2009: <http://cimec.ro/Arheologie/cronicaCA2010/cd/index.htm>, nr. 88, 2011: <http://cimec.ro/arheologie/cronicaca2012/cd/index.htm>, nr. 90 (accesare în 28.09.2016).

⁴ Micle *et alii* 2010.

din stânga și dreapta clădirii comandamentului (*latera praetorii*) și zona din spatele acestei din urmă clădiri. Săpăturile, condiționate de finanțări relativ reduse, au fost în cea mai mare parte efectuate prin secțiuni, cu excepția porții de vest și de sud și a colțului de nord-vest, unde s-au practicat și săpături în suprafețe (fig.1). Aceste cercetări au confirmat faptul că, la acest castru, incinta și clădirea comandamentului au și o fază din piatră, pe când celelalte clădiri din interior (cazărmlile soldaților, surprinse în secțiuni) au avut o singură fază din lemn și chirpici și funcționarea lor a încetat cu o incendiere generală.

În anul 2016 au fost reluate cercetările arheologice din castru cu finanțare asigurată de Muzeul Banatului Montan din Reșița (director dr. Dumitru Țicu) și cu un important sprijin din partea d-lui ing. Gheorghe Cahniță, proprietarul pensiunii *Arcidava*, care a asigurat cazarea colectivului de cercetare.

Obiectivul vizat de campania anului 2016 a fost poarta de pe latura de est a castrului (*porta principalis dextra*), atât pentru a verifica planul oferit de Gr. Florescu în urma săpăturilor sale nestratigrafice din anul 1932⁵, cât și pentru a determina stratigrafia în această parte a castrului. În acest scop a fost trasată și săpată o secțiune de 26 × 2 m, pe direcția N-S⁶, care a surprins elemente din poarta de est. Deoarece redactăm acest raport preliminar de săpătură la foarte scurt timp de la încheierea cercetărilor arheologice la începutul lunii septembrie 2016 și pentru că săpătura este la început, fiind necesară extinderea ei pentru dezvelirea în întregime a porții de est a castrului, desenele și materialul arheologic sunt încă în curs de prelucrare. Ca urmare, vom prezenta aici doar o serie de prime constatări și concluzii preliminare, urmând ca rezultatele finale să fie cuprinse într-o lucrare monografică viitoare despre castrul de la Vărădia-Pustă.

Secțiunea noastră a traversat fundațiile cele două turnuri ale porții de est, care prezintă fiecare o lățime de 3 m. Fundațiile se prezintă ca platforme de piatră legată cu mortar. Deschiderea porții a fost, de asemenea, de 3 m, marcată de un strat de pietriș galben relativ fin, reprezentând *via principalis* care unea poarta de vest (*porta principalis sinistra*) cu cea de est (*porta principalis dextra*) (fig. 1). La 3 m sud de turnul de sud al porții secțiunea a dezvelit un alt zid transversal cu lățimea de 1 m, care se lega cu zidul de incintă, surprins longitudinal în profilul de est. În porțiunea de 3 m dintre acest zid transversal și turnul de sud al porții, la adâncimea de 1 m față de solul actual, au fost identificate

⁵ Florescu 1934. Gr. Florescu a folosit o metodă arheologică care încă se practica în România interbelică, anume cea de a urmări traseul zidurilor din piatră, fără o săpătură mai profundă, care să dezvelească succesiuni stratigrafice.

⁶ Direcțiile N-S și E-V indicate pentru castrul de la Vărădia-„Pustă” sunt convenționale, în realitate castrul fiind orientat NNV-SSE, cu o deviere de 20 de grade spre vest față de axa N-S (v. fig. 1).

urme de structuri din lemn, și anume o urmă longitudinală cu lungimea de 2 m și lățimea de 0,5 m și o groapă rotundă de stâlp cu diametrul de 0,5 m.

Stratigrafia din această zonă corespunde cu cea constatată în toate săpăturile anterioare efectuate la porți și, în general, la incinta castrului. Ea constă din nivelul de călcare al unei prime faze a incintei (aici la cca. 1 m adâncime față de nivelul solului actual), construită din lemn, peste care se suprapune nivelul de călcare și elementele fazei din piatră (aici la cca. 0,7 m față de nivelul actual al solului). Peste nivelul de călcare al fazei din piatră se suprapune nivelul de dărâmătură al acesteia și un strat de cca. 0,3 m de depuneri ulterioare și humus format peste dărâmătură.

Materialul arheologic descoperit în secțiune a constat din relativ puține fragmente de ceramică romană comună, în cea mai mare parte de culoare portocalie, câteva fiind din pastă cenușie cu slip negru. A fost, de asemenea, descoperit un fragment de opaiț rectangular (fig.2) și un opaiț rotund întreg cu volută, cu reprezentarea probabil a capului zeului Mercurius (Hermes) și a caduceului (fig.3). Artefactele metalice găsite au fost câteva piroane fragmentare din fier de la poartă și un pandantiv romboidal din bronz (fig. 4), care atârna probabil la capătul uneia din curelușele care formau un „șorț” militar⁷ sau de harnașamentul calului⁸. De asemenea, au fost descoperite trei monede din bronz emise în timpul împăratului Traian. Starea de conservare a monedelor impune curățare și conservare într-un laborator de specialitate, urmând ca determinarea lor mai precisă să se facă după aceste proceduri.

În paralel cu săpătura de la poarta de est a fost practică o decapare mecanizată a stratului vegetal din jurul perimetrului castrului, pe o lățime de cca. 10 m și adâncime de până la cca 0,3 m, sub supravegherea noastră, fără a deteriora straturile cu urme arheologice, în vederea delimitării zonei castrului față de pășunea actuală printr-un gard de protecție.

BIBLIOGRAFIE

Bishop, Coulston 2006,

M. C. Bishop, J. C. N. Coulston, *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome*, Second Edition, Oxford, 2006.

Deschler-Erb 1999,

E. Deschler-Erb, *Ad Arma! Römisches Militär des 1. Jahrhunderts n. Chr. in Augusta Raurica*, Forschungen in Augst, Band 28, Augst, 1999.

⁷ Bishop, Coulston 2006, 109, fig. 63/1.

⁸ Deschler-Erb 1999, 52 și Taf. 26, 518–521, ordonate la pandantive de harnașament, dar chiar autorul concede că exemplarele mai mici (nr. 517–519) pot fi și de la „șorțul” militar din curelușe.

Florescu 1934,

Gr. Florescu, *Le camp romain de Arcidava (Vărădia). Fouilles de 1932*, în *Istros*, I, 1934, 60–72.

Micle *et alii* 2010,

D. Micle, L. Măruia, A. Cîntar, O. Bozu, E. Nemeth, A. Stavilă, L. Blocu, *Non-invasive Archaeological Research in the Roman Castrum from Vărădia „Rovină” (Caraș-Severin County). A topographic and geophysical study*, în *AUVT. Section d’Archéologie et d’Histoire*, XII, 1, 2010, 139–154.

Nemeth 2005,

E. Nemeth, *Die neuen Ausgrabungen im Auxiliarkastell von Varadia-“Pusta“*, în *Limes XIX. Proceedings of the XIXth Congress of Roman Frontier Studies held in Pécs, Hungary, September 2003*, ed. Zs. Visy, Pécs, 2005, 689–696.

Nemeth, Bozu 2005,

E. Nemeth, O. Bozu, *Noile săpături din castrul roman de la Vărădia-„Pustă” (jud. Caraș-Severin)*, în *Banatica*, 17, 2005, 201–210.

NEW ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS IN THE ROMAN CAMP AT VĂRĂDIA-PUSTĂ (CARAȘ-SEVERIN COUNTY)

Abstract

From the very beginning the present work focuses both on the diggings the two archaeologists made up to 2011 in the Roman camp at Vărădia-Pustă (county of Caraș-Severin) and the parts of that camp they investigated during that year (fig. 1). The preliminary results follow in the text, on the basis of a section of 26/ 2 m, on the north-south direction, at the eastern gate of the camp (*porta principalis dextra*). There they found the foundations of the portal two towers, of the two towers of the gate, which were 3 m broad and made the aperture also of 3 m (fig. 2). Marks of a timber wall and of a circular pillar pit were found at about 1 m in depth, both of them belonging to the initial timber phase of the gate and precincts. In what concerns the artifacts, the authors speak about three bronze coins dating down from the time of Emperor Trajan; the coins are in the process of being cleaned at the specialized lab; there were other findings too: a fragment of a rectangular lamp (fig. 3), a complete lamp with volutes and the probable representation of Mercurius (Hermes) and his caduceus (fig. 4a and b), and a pendant from the top of one of the straps that had been part of a military “apron”, or of a horse harness (fig. 5 a and b).

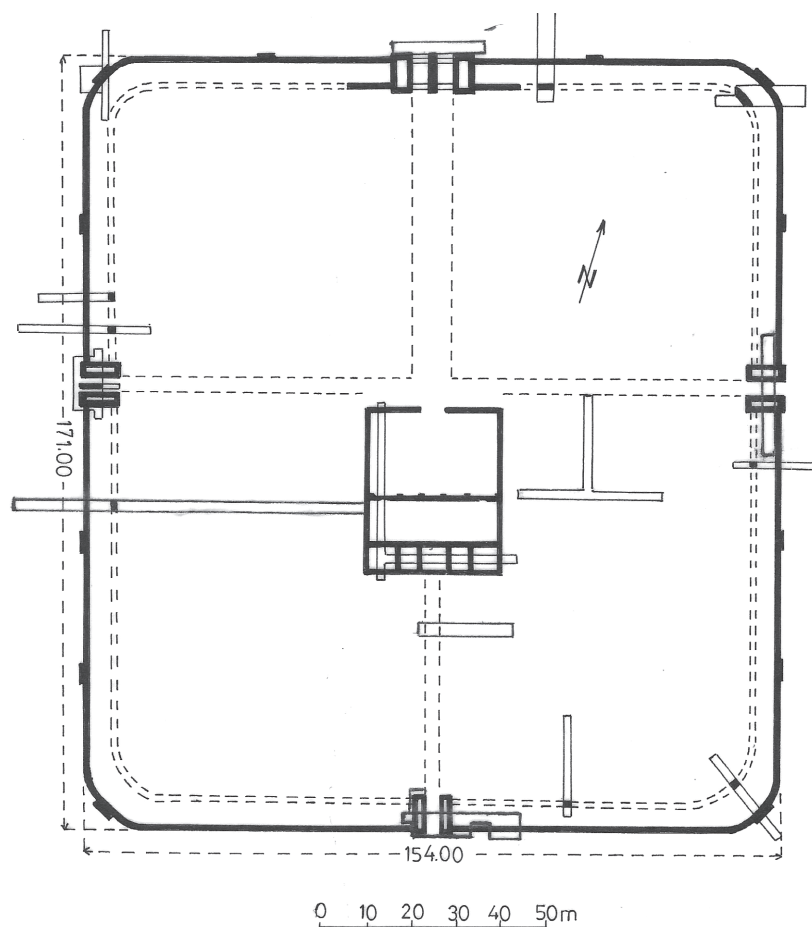

Fig. 1. Plan general al castrului de la Vărădia-„Pustă” cu săpăturile efectuate între anii 1997 și 2016 / A general plan of the Roman camp Vărădia-„Pustă”, with diggings between 1997 and 2016

Fig. 2. Vedere generală spre nord a secțiunii de la *porta principalis dextra*
/ General view toward north of section at *porta principalis dextra*

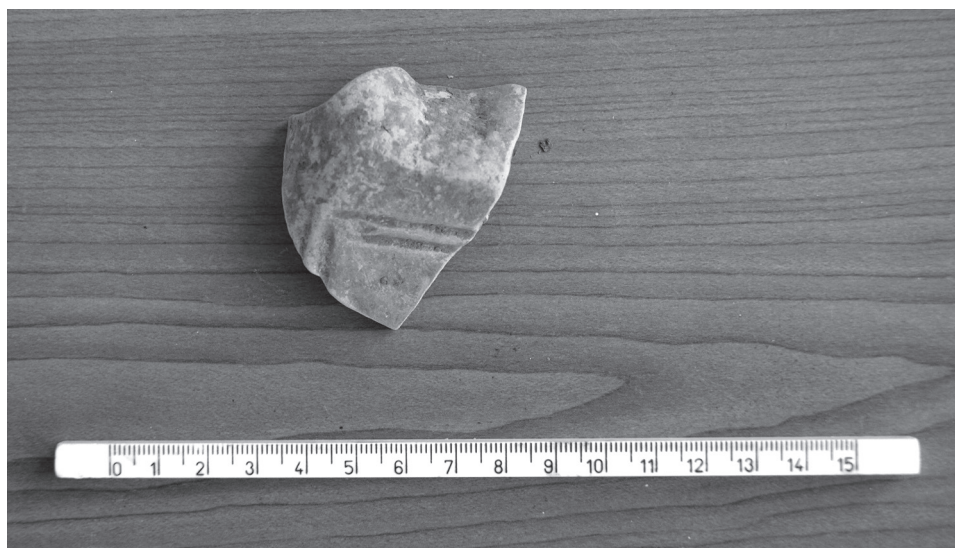

Fig. 3. Fragment de opaiț rectangular / *Fragment of a rectangular lamp*

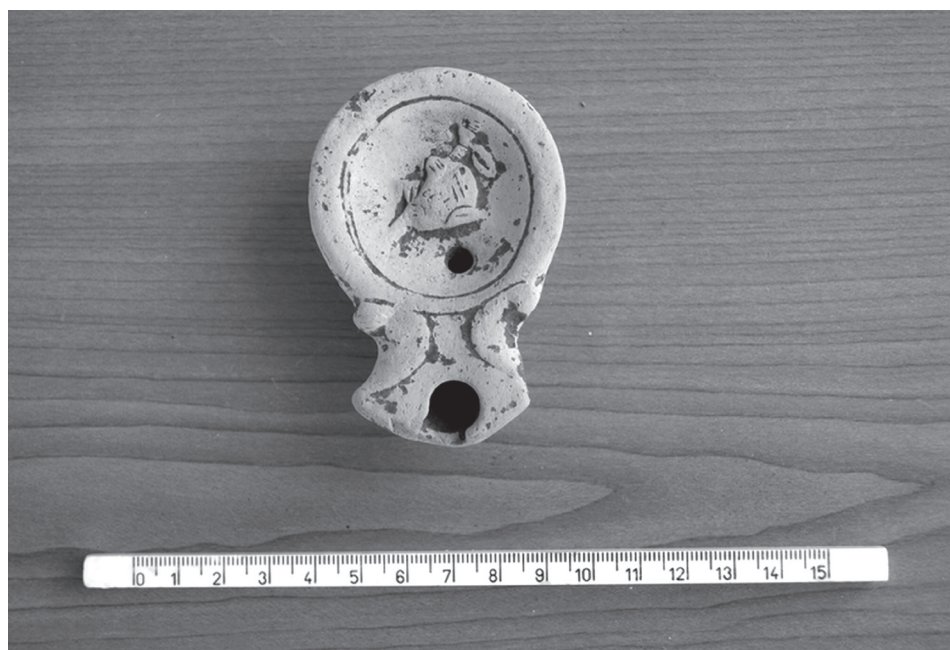

Fig. 4a. Opaț cu volute / *Lamp with volutes*

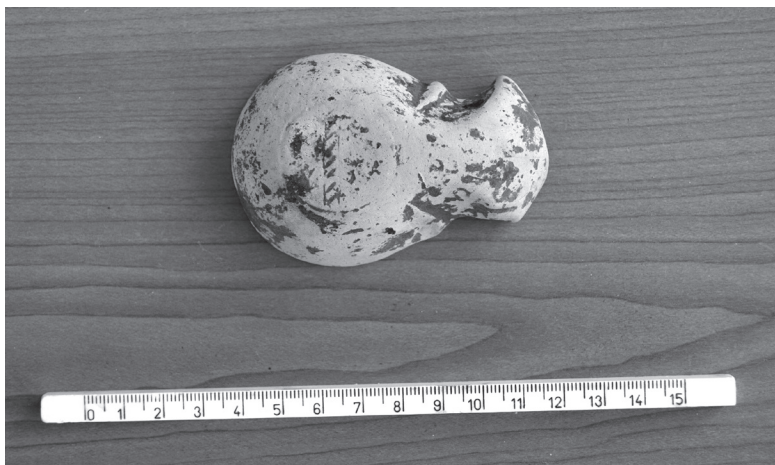

Fig. 4b. Opaț cu volute / *Lamp with volutes*

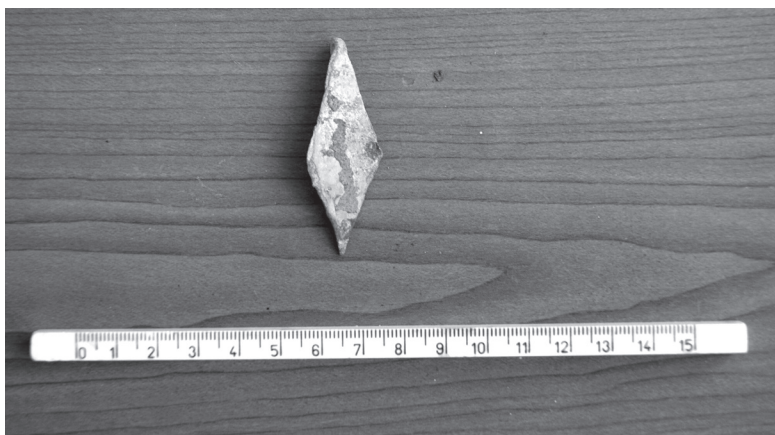

Fig. 5a. Pandantiv romboidal din bronz / *Bronze rhomboidal pendant*

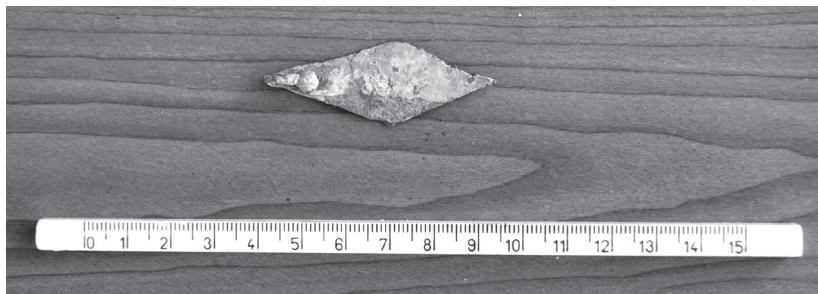

Fig. 5b. Pandantiv romboidal din bronz / *Bronze rhomboidal pendant*

AȘEZAREA MEDIEVALĂ TIMPURIE DIN PUNCTUL SĂLIȘTE, SAT SUSANI, COMUNA TRAIAN VUIA, JUDEȚUL TIMIȘ

Ovidiu Bozu*, Daniela Tănase**,
Ana Cristina Hamat***, Dimitrie Negrei****

Cuvinte cheie: așezare medievală timpurie, sec. VII/VIII–IX locuințe, gropi menajere, gropi de împrumut

Keywords: medieval settlement, Early Middle Age, 8th–9th centuries, dwellings, domestic pits, loan pits

Cercetările arheologice cu caracter preventiv efectuate în Situl 2 de la km 21+050 – km 21+250 de pe viitoarea autostradă Lugoj-Deva au localizat în punctul numit *Săliște*, din hotarul satului Susani, comuna Traian Vuia, existența unei așezări medievale timpurii (Pl. I). Locul numit *Săliște* este situat la hotarul dintre satele Susani și Leucușești, în câmpia aluvionară de pe malul stâng al râului Bega, și a fost proprietatea țaranului Valeriu Barboni din satul Susani, nr. 25. Memoria colectivă a sătenilor localizează în locul numit *Săliște* o veche vatră a satului Susani. La vest de perimetrul unde s-au desfășurat săpăturile arheologice cu caracter preventiv, terenul prezenta o scufundare de cca. 0,50 m și, la intervenția primarului din comuna Traian Vuia, a fost ridicat prin aducerea de pământ de către mijloacele de transport ce deserveau autostrada. Solul este de tip argilo-iluvial podzolic, caracterizat printr-un strat de pământ aluvionar care la adâncimea de 0,40 m apare ca un orizont compact alcătuit din argilă în compoziție cu oxizi de fier¹. Până la îndiguirea râului Bega și a realizării unui sistem complex de hidroameliorație a terenurilor agricole din zonă, punctul

* Ovidiu Bozu, arheolog independent, e-mail: ovidiu_bozu@yahoo.co.uk

** Daniela Tănase, Muzeul Național al Banatului Timișoara, Piața Huniade, nr. 1, e-mail: danielaetanase@yahoo.com

*** Ana Cristina Hamat, Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: anahamat@yahoo.com

**** Dimitrie Negrei, Muzeul Județean de Etnografie și al Regimentului de Graniță Caransebeș, Piața I. Dragalina, nr. 2, e-mail: tie_negrei@yahoo.com

¹ Conea, Vintilă, Canarache, 1977, 48.

Săliște a fost un teren mereu inundat de râul Bega, de apa pluvială căzută în cantități mari, dar și un teren cu un deficit major de apă în caz de secetă.

Stratigrafic, pământul arabil, de culoare brună, nu depășește 0,25 m adâncime, urmat de un pământ brun închis ce corespunde nivelului de locuire medieval timpuriu, după care, la adâncimea de 0,50 m de la suprafața solului, își face apariția argila cu pigmentație feruginoasă. Săpăturile arheologice din punctul *Săliște*² au documentat marginea de vest a unei așezări medievale timpurii, databile în secolele VII/VIII–IX, cu locuințe adâncite în pământ, gropi cu resturi menajere, gropi din care s-a extras lutul, gropi de pomi, o fântână, șanțuri înguste de drenaj a apei pluviale, vizuini și alveolări naturale.

Descrierea complexelor medievale timpurii

A. Locuințe

1. Complexul 5/L. 1.

Locuința L. 1, cu groapa adâncită și ușor albiată, de formă ovală, orientată aproximativ nord-sud, măsurând în lungime 3,40 m și în lățime 1,94 m. Adâncimea locuinței de la nivelul de conturare este de -0,92 m și închide o suprafață locuibilă de 6,59 m². Pământul din interiorul locuinței, de culoare neagră (Munsell:10YR 2/1), a conținut fragmente ceramice, fragmente de rășniță din tuf vulcanic, chirpici, fragment de lemn carbonizat, pietre cu urme de ardere secundară amestecate cu fragmente ceramice care sugerează existența unei vetre deschise. Au mai fost descoperite două fusaiole, dintre care una fragmentară, un fragment dintr-o cute, oase de animale cu urme de tăiere.

Din pământul de umplutură al locuinței au rezultat următoarele fragmente ceramice lucrate la roata înceată: fragment buză oală, ușor evazată, cu marginea tăiată drept, dintr-o pastă fină cu mică în compoziție, de culoare brună; fragment buză oală, ușor evazată, cu marginea rotunjită, dintr-o pastă fină, de culoare brună; fragment buză oală, ușor evazată, cu marginea rotunjită, dintr-o pastă fină cu mică în compoziție, de culoare brună; fragment buză oală, ușor evazată, cu marginea rotunjită, dintr-o pastă fină, de culoare cărămizie; fragment buză oală, ușor evazată, cu marginea rotunjită, dintr-o pastă fină cu mică în compoziție, de culoare brună; fragment buză oală, ușor evazată, cu marginea tăiată drept, dintr-o pastă semifină, de culoare brună-închisă la exterior, brună la interior; două fragmente buză vâscior, cu marginea rotunjită spre interior, dintr-o pastă fină, de culoare brună-cărămizie; fragment buză

² În suprafața cercetată, cu dimensiunile de 250 × 50 m, au fost documentate arheologic un număr de 115 complexe dintre care: 14 locuințe, 13 gropi cu resturi menajere, 14 gropi din care s-a extras lutul, o fântână, nouă gropi de stâlpi, 47 gropi de pomi, patru șanțuri de drenaj, trei vizuini, 10 alveolări naturale.

oală, rotunjită spre exterior; fragment buză oală, trasă spre exterior, cu pereți de 7 mm grosime, dintr-o pastă fină, de culoare brună, sub gâtul scurt are două caneluri ce încadrează un ornament executat cu unghia; fragment buză oală, trasă spre exterior, cu canal pentru capac, dintr-o pastă fină, de culoare brună; fragment buză oală, rotunjită la exterior, dintr-o pastă fină, de culoare brună; trei funduri de vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brun-cărămizie; două fragmente fund vas drept, dintr-o pastă fină, de culoare brună-închisă; un fragment fund vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brună-închisă la interior, cărămizie la exterior; pereți de vas cu grosimea de 5 mm, dintr-o pastă fină, de culoare brună, decorați cu registre de câte două caneluri ce încadrează un val simplu, cu vârful ascuțit spre stânga, dispus sub gâtul scurt; fragment fund vas, dintr-o pastă semifină amestecată cu pietricele, de culoare brună; patru fragmente perete vas, dintr-o pastă fină, de culoare brună-închisă, decorate cu nervuri egal distanțate; două fragmente perete vas, decorate cu nervuri egal distanțate, dintr-o pastă fină, de culoare brună; fragment perete vas, de culoare brună-cărămizie, decorat cu o bandă de caneluri egal distanțate, urmată de un val simplu, amplu, cu vârful rotunjit; fragment perete vas, dintr-o pastă fină, de culoare brună, decorat cu trei nervuri apropiate, ușor profilate; fragment perete vas, dintr-o pastă fină, de culoare brună, decorat cu trei nervuri succesive, profilate; fragment perete vas, dintr-o pastă fină, de culoare brună-închisă la exterior, decorat cu două nervuri paralele; fragment perete vas, dintr-o pastă fină, de culoare brună-închisă la exterior, decorat cu trei nervuri paralele; fragment perete vas, dintr-o pastă fină, de culoare cărămizie la exterior și brună-închisă la interior, decorat cu două nervuri paralele; fragment perete vas, dintr-o pastă fină, de culoare brună, decorat cu nervuri succesive fin profilate; fragment perete vas, dintr-o pastă fină, de culoare cărămizie, decorat cu un val incizat; fragment perete vas, dintr-o pastă fină, de culoare brună la exterior, neagră la interior, decorat cu coaste succesive fin profilate; 74 fragmente ceramice atipice, dintr-o pastă semifină, brună la exterior, brună-închisă la interior; 10 fragmente ceramice dintr-o pastă semifină, de culoare cărămizie; opt fragmente ceramice atipice, dintr-o pastă semifină, de culoare brună; trei fragmente atipice, dintr-o pastă semifină, de culoare brună-cărămizie; patru fragmente atipice, dintr-o pastă semifină, de culoare brună-cărămizie la exterior și brună-negricioasă la interior.

Ca forme ceramice predomină oala lucrată la roată înceată, dintr-o pastă fină cu mică în compoziție, și dintr-o pastă semifină amestecată cu pietricele, de culoare brună, brună-cărămizie și cărămizie; au buza ușor evazată, cu marginea rotunjită sau tăiată drept. Ca ornamente se regăsesc: registru de două caneluri ce încadrează un val simplu cu vârful ascuțit spre stânga dispus sub gâtul scurt; caneluri egal distanțate urmate de un val simplu, amplu, cu vârful

rotunjit, nervuri succesive fin profilate. Încadrare culturală: ev mediu timpuriu: sec. VIII–IX (Pl. II/1; Pl. XIII/1 Pl. V. 1–9; Pl. IX/1–6).

2. Complexul C. 6. /L. 2

Locuința L. 2, de formă dreptunghiulară, cu laturile inegale și rotunjite, orientată est-vest, cu dimensiunile de $3,32 \times 2,72$ m, închide o suprafață locuibilă de 9 m². Adâncimea de la nivelul de conturare al locuinței este de -0,45 m. Cu toate că s-a aplicat o răzuire atentă, nu au fost surprinse gropi de pari. Intrarea în bordei este situată pe latura de nord, unde adâncimea este de 24 cm, și are lățimea de aproximativ 1 metru. Umplutura locuinței este omogenă, de consistență lutoasă, de culoare neagră (catalog Munsell, 7,5YR2.5/1) și a conținut fragmente de chirpici și de ceramică lucrată la roata înceată, fragmente de râșniță, fragmente de cărbune amestecat cu pietre de dimensiuni mici.

Ceramica din locuință este lucrată la roata înceată: fragment buză oală, ușor evazată, cu marginea tăiată drept, dintr-o pastă fină cu mică în compoziție, culoare brună; fragment buză oală, margine rotunjită spre interior, dintr-o pastă fină, de culoare brună-cărămizie; fragment buză oală, margine rotunjită, dintr-o pastă fină cu mică în compoziție, de culoare brună; fragment buză oală, ușor evazată, dintr-o pastă fină, de culoare brună-închisă, are nervură la baza gâtului; două fragmente de fund de vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brună; un fragment fund de vas, dintr-o pastă semifină amestecată cu pietricele, de culoare brună-cărămizie; fragment perete vas, dintr-o pastă fină cu mică în compoziție, de culoare brună, decorat cu două nervuri apropiate ușor profilate; fragment perete vas, dintr-o pastă fină cu mică în compoziție, de culoare brună-cărămizie, decorat cu striuri fin incizate; fragment perete vas, dintr-o pastă fină cu mică în compoziție, de culoare brună, decorat cu benzi paralele de linii fin incizate ce încadrează un val simplu; fragment perete vas, dintr-o pastă fină cu mică în compoziție, de culoare brună, decorat cu benzi paralele de linii fin incizate ce încadrează un val simplu; fragment perete vas, dintr-o pastă fină cu mică în compoziție, de culoare brună, decorat cu benzi paralele de linii fin incizate ce încadrează un val simplu; fragment perete vas, dintr-o pastă semifină, de culoare cărămizie, decorat cu o canelură urmată de un val simplu, larg, cu vârful rotund; fragment perete vas, dintr-o pastă semifină, de culoare cărămizie, decorat cu val dublu, larg, cu vârful rotund realizat din două caneluri adâncite; fragment perete vas, dintr-o pastă fină cu mică în compoziție, de culoare brună-cărămizie, decorat cu linii fin incizate; fragment perete vas, dintr-o pastă fină, de culoare brună la exterior, cărămizie la interior, decorat cu nervuri succesive; fragment perete vas, dintr-o pastă fină, de culoare brună-închisă, decorat cu nervuri succesive; șase fragmente atipice, dintr-o pastă semifină, cu mică în compoziție, de culoare brună-cărămizie; cinci fragmente

atipice, dintr-o pastă semifină, de culoare brună; șase fragmente atipice, dintr-o pastă semifină, cu mică în compoziție, de culoare brună-cărămizie la exterior și brună-închisă la interior. Încadrare culturală: ev mediu timpuriu: sec. VIII-IX (Pl. II/2; Pl. XIII/2; Pl. V/10-19; Pl. IX/7-11).

Complexul C. 24/L. 3

Locuința L. 3, cu groapă adâncită și cu laturile inegale și rotunjite, orientată est-vest, are dimensiunile de 2,24/2,76 m; suprafața sa locuibilă este de 6 m². Adâncimea de la nivelul de conturare a locuinței este de -0,40 m. Fundul locuinței, cu două gropi de stâlpi, prezintă alveolări cu adâncimi diferite. Din cercetarea complexului au rezultat fragmente ceramice, chirpici, pietre, fragmente de rășnițe și cărbune. Umplutura locuinței este omogenă, de consistență lutoasă, de culoare neagră (catalog Munsell, 7,5YR2.5/1).

Ceramica este lucrată la roata înceată: fragment buză oală, evazată, dintr-o pastă semifină, lucrată cu mâna, de culoare brună-închisă; fragment buză oală, dreaptă, rotunjită la exterior, dintr-o pastă fină, de culoare brună, interiorul buzei ornamentat cu cercuri mici imprimate; trei fragmente fund vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brună; fragment perete vas, dintr-o pastă fină, de culoare brună-închisă, decorat cu o canelură; fragment perete vas, dintr-o pastă fină, de culoare brună-închisă, decorat cu trei caneluri distanțate; fragment perete vas, dintr-o pastă fină, de culoare brună-închisă, decorat cu benzi striate egal distanțate; fragment perete vas, dintr-o pastă fină, de culoare brună-închisă, decorat cu linii incizate și o linie în val; 15 fragmente perete vas atipice, dintr-o pastă semifină, de culoare brună; opt fragmente perete vas, atipice, dintr-o pastă semifină, de culoare brună la exterior, brună-negricioasă la interior; trei fragmente perete vas, atipice, dintr-o pastă semifină, de culoare brună-cărămizie; un fragment perete vas, atipic, dintr-o pastă semifină, de culoare brună-cărămizie la exterior, brună-închisă la interior. Încadrare culturală: ev mediu timpuriu: sec. VIII-IX (Pl. II/3; Pl. XIII. /3; Pl. VI/1-7; Pl. IX/12-16).

Complexul C. 27/L. 4

Locuința L. 4 surprinsă la 1,30 m de profilul de nord al sitului. De formă dreptunghiulară, cu marginea laturilor rotunjite, orientată est-vest, s-a conturat la o adâncime de 40 cm de la solul arabil. În suprafața săpată, groapa măsoară în lungime 2,34 m, având lățimea de 1,30 m. În profilul gropii, primului nivel de amenajare îi corespunde adâncimea cuprinsă între -0,40 și 0,52 m de la conturarea gropii. Din pământul de umplutură de culoare neagră cu multă pigmentație de cărbune (Munsell: 10YR 4/2) s-au prelevat fragmente ceramice și chirpici. Între -0,20 și -0,40 m adâncime a fost surprinsă o lutuială, pe o

lungime de 1,40 m și lățime de 0,98 m, ce corespunde unei refaceri a podelei locuinței.

Ceramică lucrată la roata înceată: fragment buză oală, ușor evazată cu marginea tăiată dreptă, dintr-o pastă fină, de culoare brună-negricioasă; fragment buză oală, cu marginea rotunjită spre interior, dintr-o pastă fină, de culoare brună-cărămizie, cu două caneluri pe umerii vasului; fragment buză oală, cu marginea tăiată drept la exterior, dintr-o pastă semifină, de culoare brună-închisă, cu o incizie adâncă și caneluri sub buză; fragment buză oală, cu marginea tăiată drept la exterior, dintr-o pastă fină, de culoare brună-închisă; fragment buză oală, cu marginea rotunjită la exterior, dintr-o pastă fină, de culoare brună-închisă la exterior și brună-cărămizie la interior, decorat cu o linie în val simplu și caneluri adânci, egal distanțate, situate imediat sub buză; fragment buză oală, pastă semifină cu mică în compoziție, de culoare brună-cărămizie la exterior și brună-închisă la interior; fragment fund vas, pastă semifină cu mică și degresant mărunț în compoziție, de culoare brună, cu urme de ardere secundară la interior; fragment fund vas, drept, dintr-o pastă semifină cu mică și degresant mărunț în compoziție, de culoare brună, cu urme de ardere secundară la interior; fragment perete vas, dintr-o pastă fină, de culoare brună, decorat cu două nervuri adânci, inegal distanțate; fragment perete vas, dintr-o pastă fină, de culoare brună-închisă, decorat cu un registru compus din nervuri paralele și o linie în val; fragment perete vas, dintr-o pastă fină, de culoare brună-închisă; fragment perete vas, dintr-o pastă fină, de culoare brună, decorat cu două nervuri adânci inegal distanțate; fragment perete vas, dintr-o pastă fină, de culoare brună-închisă, decorat cu trei nervuri paralele și o linie în val. Încadrare culturală: ev mediu timpuriu: sec. VIII-IX (Pl. II/4; Pl. XIII/4; Pl. VI/8-14).

Complexul C. 38/L. 5

Locuința L. 5, adâncită, cu laturile inegale și rotunjite, orientată est-vest, cu dimensiunile de $2,22 \times 2,10$ m, are o suprafață locuibilă de $4,66 \text{ m}^2$. Adâncimea de la nivelul de conturare a locuinței este de -0,44 m. Intrarea în bordei este situată pe latura de est, ce coboară în pantă cu adâncimi cuprinse între -0,18 și -0,38 m de la nivelul de conturare. La acest nivel al locuinței au fost surprinse un număr de patru gropi rotunde de stâlpi cu diametre cuprinse între 12 și 16 cm. Spre vest, locuința se adâncește de la -0,54 m la -0,82 m de la nivelul de conturare. Pământul de umplură al locuinței este omogen, de consistență lutoasă, de culoare neagră (Munsell:25Y2.5/1) și a conținut fragmente ceramice, fragmente de râșniță, chirpici, oase de animale, cărbune și un fragment dintr-o cutie.

Ceramica este lucrată la roata înceată: fragment buză oală, trasă spre

exterior, dintr-o pastă semifină, de culoare brună la exterior și brună-închisă la interior, cu impresiuni făcute cu unghia și caneluri succesive sub buză; două fragmente buză oală, trasă spre exterior, dintr-o pastă semifină, de culoare brună-închisă, cu două valuri succesive dispuse imediat sub buză și încadrate de două caneluri; fragment buză oală, trasă spre exterior, dintr-o pastă semifină, de culoare cărămizie la exterior și neagră la interior; trei fragmente buză oală, rotundă la exterior, dintr-o pastă semifină, de culoare brună; patru fragmente fund vas, dintr-o pastă semifină cu mică, de culoare brună-închisă; nouă fragmente fund vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brună; cinci fragmente perete vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brună-cărămizie, decorate cu caneluri late, distanțate; două fragmente perete vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brună la exterior și neagră la interior, cu decor compus dintr-o linie în val și linii drepte incizate; un fragment perete vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brună la exterior și neagră la interior, cu decor compus din benzi de linii drepte incizate ce încadrează un val larg incizat; un fragment perete vas, dintr-o pastă semifină, de culoare cărămizie la exterior și brună la interior, decorată cu o linie în val ce încadrează o canelură fină. Încadrare culturală: ev mediu timpuriu: sec. VIII–IX (Pl. II/5; Pl. XIII/5; Pl. VI/15–24; Pl. X/1–5).

Complexul C. 44 /L. 6

Locuința L. 6, de formă dreptunghiulară, marginile rotunjite au dimensiunile de 2,60 m lungime și 1,60 m lățime. Orientată est-vest, s-a conturat la 0,40 m de la nivelul actual de călcare, adâncindu-se de la -0,25 la -0,50 m, la capătul vestic al locuinței. Cu toate că s-a procedat la o răzuire foarte atentă, nu au fost surprinse gropi de par. Din umplutura omogenă de culoare cenușie-închisă (Munsell:10YR3/2) au rezultat fragmente ceramice.

Ceramică lucrată la roata înceată: două fragmente buză oală, dintr-o pastă semifină, zgrunțuroasă, de culoare cărămizie-gălbuie la exterior, neagră la interior, cu caneluri sub buză; fragment buză oală, dintr-o pastă semifină, de culoare cărămizie-gălbuie; fragmente buză oală, dintr-o pastă semifină, de culoare brună; patru fragmente fund de vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brună; un fragment fund de vas, dintr-o pastă semifină, de culoare cărămizie la exterior și cenușie la interior; trei fragmente pereți, dintr-o pastă semifină, de culoare brună, decorați cu caneluri; un fragment perete, dintr-o pastă semifină, de culoare brună-cărămizie, decorat cu caneluri egal distanțate; un fragment perete, dintr-o pastă semifină, de culoare brună, decorat cu canelură și val simplu; șapte fragmente pereți de vas, atipice, dintr-o pastă semifină, de culoare brună-negricioasă; șase fragmente pereți vase, atipice, dintr-o pastă semifină, de culoare brună. Încadrare culturală: ev mediu timpuriu: sec. VIII–IX (Pl. II. /6; Pl. XIII/6; Pl. VII/1–8; Pl. X/6–10).

Complexul C. 65 /L. 7

Locuința L. 7, de formă ovală-alungită, cu dimensiunile de $2,90 \times 1,30$ m și o suprafață locuibilă de $3,77 \text{ m}^2$, orientată est-vest. Fundul complexului prezintă două alveolări adânci de 0,30 și respectiv 0,40 m. Din pământul de umplutură al locuinței, de culoare brună-cenușie închisă (Munsell:10YR 3/1), au fost prelevate fragmente ceramice.

Ceramică lucrată la roata înceată: fragment de fund de vas, dintr-o pastă semifină, de culoare cărămizie; un fragment perete, dintr-o pastă fină, de culoare neagră, decorat cu caneluri; trei fragmente ceramice, atipice, dintr-o pastă semifină, de culoare brună. Încadrare culturală: ev mediu timpuriu: sec. VIII–IX (Pl. II/7; Pl. XIII/7).

Complexul C. 74/L. 8

Locuința L. 8, adâncită, de formă ovală, orientată nord-sud; are dimensiunile de $3,10 \times 2,50$ m și o suprafață locuibilă de $7,75 \text{ m}^2$. De la nivelul de conturare, fundul locuinței are mai multe adâncimi cuprinse între -0,55 m și -0,80 m. Din pământul de umplutură al locuinței au rezultat fragmente ceramice lucrate la roata înceată, chirpici, pietre de râu. Pământul de umplutură al locuinței este omogen, de consistență lutoasă, de culoare cenușie închisă (Munsell:10YR 3/1).

Ceramică lucrată la roata înceată: două fragmente perete vas, dintr-o pastă semifină cu pietricele în compoziție, de culoare brună, cu decor pe toată suprafața: caneluri care încadrează o linie în val; 12 fragmente perete vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brună; opt fragmente perete vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brună la exterior și neagră la interior; trei fragmente perete vas, dintr-o pastă semifină, de culoare cărămizie. Încadrare culturală: ev mediu timpuriu: sec. VIII–IX (Pl. II/8; Pl. XIII/ 8; Pl. X/11–14).

Complexul C. 80/L. 9

Locuința L. 9, adâncită, orientată nord-sud, de formă rectangulară, are 2,16 m lungime, 1,80 m lățime și 0,46 m adâncime de la nivelul de conturare. Din pământul de umplutură de consistență lutoasă, omogenă, de culoare cenușie închisă (Munsell, 7.5YR 3/1), au fost prelevate fragmente ceramice, chirpici, pietre, carbune.

Ceramică lucrată la roata înceată: fragment buză oală, rotunjită la exterior, dintr-o pastă semifină, cu gât înalt și patru caneluri ușor înclinate pe umărul vasului; fragment buză vâscior, rotunjită la exterior, dintr-o pastă semifină, de culoare brună închisă; două fragmente fund vas, dintr-o pastă semifină cu pietricele în compoziție, de culoare brună, cu urme de ardere secundară la exterior și interior; un perete vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brună,

decorat cu două caneluri; fragmente ceramice atipice: patru fragmente perete vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brună-cărămizie la exterior și brună-negricioasă la interior; cinci fragmente perete vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brună-cărămizie; două fragmente perete vas, de culoare brună-închisă, unul cu pereții groși de 15 mm. Încadrare culturală: ev mediu timpuriu: sec. VIII-IX (Pl. II/9; Pl. XIII/9; Pl. VII/9-11).

Complexul C. 85/L. 10

Locuință L. 10, de formă ovală, orientată est-vest, are 1,77 m lungime, 1,40 m lățime și adâncimea de 0,47 m, cu o suprafață de aproximativ 2,5 m². Această locuință este situată în imediata apropiere a vetrei deschise din C. 84. În umplutura gropii cu pământ de culoare brună-cenușie foarte închisă (Munsell:10YR 3/2) s-au descoperit fragmente ceramice, chirpici, fragmente osteologice de ovi-caprine.

Ceramică lucrată la roata înceată: șase fragmente perete vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brună; un fragment perete vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brună-închisă. Încadrare culturală: ev mediu timpuriu: sec. VIII-IX (Pl. III/1; Pl. XIV/1).

Complexul C. 86 /L. 11

Locuință L. 11, adâncită, orientată nord-sud, de formă ovală, are 2,50 m lungime, 1,50 m lățime și adâncimea de 0,51 m; suprafața sa este de 3,75 m². Din pământul de umplură al gropii, de culoare brună-cenușie foarte închisă (Munsell:10YR 3/2), au rezultat fragmente ceramice, chirpici, două fragmente de rășniță. Încadrare culturală: ev mediu timpuriu: sec. VIII-IX (Pl. III/2; Pl. XIV/2; Pl. VII/12-16; Pl. XI/1-2).

Complexul C. 99/L. 12

Locuință L. 12, de formă ovală, orientată est-vest, are 2,66 m lungime, 2,40 m lățime și adâncimea de 0,68 m; suprafața este de 6,3 m². În pământul de umplură al gropii, de culoare brună-cenușie foarte închisă (Munsell:10YR3/2), s-au descoperit fragmente ceramice, chirpici, fragmente osteologice de ovi-caprine.

Ceramică lucrată la roata înceată: două fragmente buză oală, dintr-o pastă semifină, de culoare brună-închisă la exterior, brună la interior; un fragment fund vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brună-închisă; perete vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brună-închisă, decorat cu caneluri; perete vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brună-închisă, decorat cu caneluri șerpuite și val dublu; patru fragmente pereți vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brună la exterior și neagră la interior; șapte fragmente pereți vas, dintr-o pastă semifină,

de culoare brună-cărămizie la exterior și neagră la interior. Încadrare culturală: ev mediu timpuriu: sec. VIII–IX (Pl. III/2; Pl. XIV/2; Pl. VII/12–16; Pl. XI/3–7).

Complexul C. 112 / L. 13

Locuință L. 13, în lungime de 2,40 m, cu o lățime de 2,10 m și adâncime de 0,90 m, închizând o suprafață de aproximativ 5 m², avea pereți lutuiți. În pământul de umplutură al gropii, de culoare brună-cenușie foarte închisă (Munsell:10YR 3/2), s-au descoperit numeroase fragmente ceramice, majoritatea lucrate cu mâna, dar și la roată înceată. Ceramica: șase fragmente buză oală, modelată cu mâna, dintr-o pastă grosieră amestecată cu pietricele, de culoare brună-gălbuie; fragment buză castron, modelat cu mâna, dintr-o pastă grosieră cu pietricele în compoziție, de culoare brună-gălbuie; fragmente buză tavă, modelată cu mâna, dintr-o pastă grosieră cu pietricele în compoziție, de culoare brună-gălbuie; trei fragmente fund de tavă, lucrate cu mâna, dintr-o pastă grosieră amestecată cu pietricele, de culoare brună-gălbuie; vâscior, lucrat cu mâna, dintr-o pastă semifină, de culoare brună-cărămizie; trei fragmente fund de vas, lucrate cu mâna, dintr-o pastă grosieră amestecată cu pietricele, de culoare brună-gălbuie; două fragmente perete de vas, lucrate la roata înceată, dintr-o pastă semifină, de culoare brună, decorate cu două caneluri și val simplu; 46 fragmente de pereți de vase, modelate cu mâna, dintr-o pastă grosieră amestecată cu pietricele, de culoare brună-gălbuie; 12 fragmente de pereți de vase lucrate la roata înceată, dintr-o pastă semifină, de culoare brună-negricioasă; două fragmente de pereți de vase lucrate la roata înceată, dintr-o pastă semifină, de culoare cărămizie. Încadrare culturală: ev mediu timpuriu: sec. VII/VIII (Pl. III/4; Pl. XIV/4; Pl. VII/16/21; Pl. XI/3–7).

Gropi menajere

Groapa nr. 1/C. 18

Groapă situată în apropierea locuințelor din C. 5 și C. 6 este o groapă de 2,46 m lungime, 1,06 lățime și adâncă de 0,15 m. Fundul gropii este străpuns de alte gropi, cu dimensiuni cuprinse între 0,20 și 0,40 m, ce se adâncesc între 0,24 și maxim 0,32 m de la nivelul de conturare și la 0,92 m de la nivelul actual de călcare. Este o groapă cu resturi menajere, de consistență lutoasă, de culoare neagră (Munsell, 10YR 2/1), de unde au fost prelevate fragmente ceramice, chirpici, pietre

Ceramică lucrată la roata înceată. 14 fragmente pereți de vase, dintr-o pastă semifină, de culoare brună; patru fragmente de pereți de vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brună-cărămizie; fragment buză oală, rotunjită la exterior, dintr-o pastă semifină, de culoare brună; fragment buză oală, trasă

drept și ușor evazată spre exterior, dintr-o pastă semifină, de culoare brună; cinci fragmente perete vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brună, decorat cu benzi de linii succesive, incizate. Încadrare culturală: ev mediu timpuriu: sec. VIII–IX (Pl. III/5; Pl. XIV /5; Pl. XI. /1).

Groapa nr. 2/C. 26

Groapă cu resturi menajere, de formă ovală, orientată est-vest, s-a conturat la 0,60 m de la solul arabil. Dimensiuni: 1,90 m lungime, 1,10 m lățime, 0,50 m adâncime de la nivelul de conturare. Pământul de umplutură de culoare neagră (Munsell:7.5YR 2.5/2) conținea fragmente ceramice lucrate la roata înceată, chirpici, oase de ovi-caprine, pietre.

Ceramica: fragment buză oală, ușor evazată și rotundă, dintr-o pastă fină, de culoare brună-negricioasă; fragment buză oală, cu margine canelată și rotunjită la exterior, cu o incizie adâncă, dintr-o pastă fină, de culoare brună, cu două caneluri la baza gâtului; fragment buză oală, cu marginea tăiată drept la exterior, dintr-o pastă semifină, de culoare brună-închisă, cu caneluri sub buză; fragment buză oală, ușor evazată, cu gât scurt, dintr-o pastă fină, de culoare brună; fragment buză oală, ușor evazată, cu gât scurt, dintr-o pastă fină, de culoare brună-închisă la exterior și brună la interior; fragment buză oală, ușor evazată, cu gât scurt, dintr-o pastă fină, de culoare brună; fragment buză oală, rotundă, dintr-o pastă fină, de culoare brună; două fragmente buză oală, trasă spre exterior, lucrată cu mâna, dintr-o pastă semifină, de culoare brună-închisă, decorată cu valuri succesive imediat sub buză; două fragmente buză oală, trasă spre exterior, margine dreaptă, dintr-o pastă semifină cu mică în compoziție, de culoare brună-deschisă; două fragmente buză oală, trasă spre exterior, cu margine rotunjită, dintr-o pastă semifină cu mică în compoziție, de culoare brună, cu canelură sub buză și pe interiorul buzei; șapte fragmente de fund de vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brună și brună-închisă; patru fragmente fund de vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brună la exterior și brună-închisă la interior; 36 fragmente pereți de vas, din pastă fină și semifină, de culoare brună, brună-închisă și cărămizie, decorate cu nervuri și caneluri egal distanțate, nervuri succesive, caneluri, striuri, cu val simplu sau registre de benzi de valuri duble și striuri; 135 fragmente ceramice atipice, dintr-o pastă semifină, de culoare brună-cărămizie la exterior și brună-negricioasă la interior, precum și de culoare brună-închisă sau cărămizie. Încadrare culturală: ev mediu timpuriu: sec. VIII–IX. (Pl. III/6; Pl. XIV/6; Pl. VIII/ 1–10; Pl. XII/1–5).

Groapa nr. 3/C. 39

Groapă cu resturi menajere, de formă ovală, orientată nord-sud, situată în apropierea locuinței din C. 38; are 1,39 m lungime, 0,92 m lățime și adâncimea

de 0,50 m și s-a conturat la -0,60 m de la nivelul arabil actual. În pământul de umplutură de consistență lutoasă, de culoare neagră (Munsell:10YR 3/2), s-au descoperit fragmente ceramice.

Ceramică lucrată la roata înceată: un fragment de fund de vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brună; trei fragmente pereți de vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brună; un fragment perete de vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brună-cărămizie. Încadrare culturală: ev mediu timpuriu: sec. VIII–IX (Pl. III/3; Pl. XIV/7).

Groapa nr. 4/C. 58

Groapă cu resturi menajere, ovală, cu dimensiunile de $2,04 \times 2,08$ m și adâncă de 1,36 m. Din pământul de umplutură, de consistență lutoasă și de culoare neagră (Munsell:10YR 3/1), au rezultat fragmente ceramice și oase de animale.

Ceramica: fragment fund de vas, modelat cu mâna dintr-o pastă semifină cu pietricele în compoziție, de culoare gălbuie; perete vas, modelat cu mâna dintr-o pastă semifină cu pietricele în compoziție, de culoare brună la exterior și cărămizie la interior; cinci fragmente pereți de vase modelate cu roata înceată, dintr-o pastă semifină, de culoare gălbuie la exterior și neagră la interior, decorate cu benzi alternative de caneluri și linie în val; cinci fragmente pereți de vase modelate dintr-o pastă semifină cu pietricele în compoziție, de culoare brună; două fragmente perete de vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brună-cărămizie la exterior și neagră la interior. Încadrare culturală: ev mediu timpuriu: sec. VIII–IX (Pl. III/8; Pl. XIV/8; Pl. VIII/11).

Groapa nr. 5/C. 64

Groapă cu resturi menajere, de formă ovală alungită, care măsoară în lungime 1,04 m și în lățime 0,86 m; este adâncă de 0,30 m și are o alveolă de 0,08 m spre marginea sa de est, unde a fost descoperit un obiect din fier, de mici dimensiuni, puternic oxidat. Pământul de umplutură al gropii este de culoare cenușie-închisă (Munsell:10YR 3/2). Încadrare culturală: ev mediu timpuriu: sec. VIII–IX (Pl. III/9; Pl. XIV/9; Pl. XII/6–10).

Groapa nr. 6/C. 66

Groapa cu resturi menajere are o formă sinuoasă, cu un capăt rotunjit, celălalt capăt a rămas necercetat, fiind situat la vest de situl arheologic. Groapa s-a conturat la 0,45 m de la actualul nivel de călcare și s-a adâncit încă 0,64 m în pământul galben, lutos, cu impregnații feruginoase. Aceasta măsoară 2,70 m în lungime și 1 metru în lățime (Pl. XL/2). Pământul de umplutură este omogen, de consistență lutoasă și de culoare brună-cenușie foarte închisă (Munsell: 10YR 3/2), din care au rezultat câteva fragmente ceramice Ceramică lucrată

la roata înceată: trei fragmente ceramice, atipice, dintr-o pastă semifină, de culoare brună-închisă. Încadrare culturală: ev mediu timpuriu: sec. VIII-IX (Pl. III/10; Pl. XIV/10).

Groapa nr. 7/C. 84

Groapă cu resturi menajere, adâncă de 0,20 m, care s-a conturat la 0,60 m de la nivelul actual de călcare în pământul galben, lutos, cu impregnații feruginoase. Groapa are o formă ovală, cu dimensiunile de $0,78 \times 0,90$ m, iar pământul de umplutură este de culoare brună-cenușie închisă (Munsell:10YR 3/2); la adâncimea de 0,10 m s-a conturat o aglomerare de cenușă, cărbune și părți dintr-o vatră de foc portabilă. Încadrare culturală: ev mediu timpuriu: sec. VIII-IX (Pl. IV/9; Pl. XIV/11; Pl. VIII/12-13).

Groapa nr. 8/C. 88

Groapă cu resturi menajere, cu diametrul de 2,20 m și adâncimea de 0,26 m. Pământul de umplutură al gropii are culoarea brună-cenușie foarte închisă (Munsell:10YR 4/2) și este amestecat cu fragmente ceramice, chirpici, pigment de cărbune.

Ceramica: opt fragmente de buză de la un vas provizii, modelate cu mâna, dintr-o pastă semifină cu pietricele în compoziție, de culoare gălbuie-cărămizie; fragment fund de vas, inelar, modelat cu mâna, dintr-o pastă semifină cu pietricele în compoziție, de culoare brună-cărămizie; fragment fund de vas, modelat la roata înceată, dintr-o pastă semifină cu pietricele în compoziție, de culoare brună, cu benzi de caneluri egal distanțate, dispuse până la 4,5 cm deasupra bazei; patru fragmente pereți de vase modelate la roata înceată, dintr-o pastă semifină, de culoare brună-cărămizie la exterior și brună-negricioasă la interior; cinci fragmente pereți de vase modelate la roata înceată, dintr-o pastă semifină, de culoare brună-cărămizie; două fragmente pereți de vase modelate la roata înceată, de culoare brună-închisă, unul cu grosimea de 15 mm; fragmente de pereți cu grosimea de 19 mm de la un vas de provizii restaurabil, modelat cu mâna dintr-o pastă semifină amestecată cu pietricele, de culoare brună-cărămizie. Încadrare culturală: ev mediu timpuriu: sec. VII/VIII-IX (Pl. IV/A. 1.; Pl. VIII/14-17; Pl. XII/11-13).

Groapa nr. 9/C. 90

Groapă cu resturi menajere, ovală, cu dimensiunile de $1,24 \times 0,91$ m, adâncă de 0,17 m, s-a conturat ca o alveolă naturală în stratul de cultură medieval timpuriu din suprafața săpată manual în C. 77. Pământul de umplutură este omogen, de culoare brună-cenușie închisă (Munsell: 10Y 3/2), și conținea câteva fragmente ceramice.

Ceramică lucrată la roata înceată: fragment buză oală, rotunjită spre exterior, dintr-o pastă fină, de culoare brună; un fragment perete vas, dintr-o pastă fină, de culoare brună-cărămizie. Încadrare culturală: ev mediu timpuriu: sec. VIII-IX. (Pl. IV/A. 8; Pl. XV/1).

Groapa nr. 10/C. 94

Groapă cu resturi menajere, de formă ovală, cu dimensiunile de $2,40 \times 1,90$ m, adâncă de 0,33 m de la nivelul de conturare. Din pământul de umplutură, de culoare cenușie foarte închisă (Munsell: 10Y 3/1), au fost prelevate fragmente ceramice, chirpici, pietre.

Ceramică lucrată la roata înceată: fragment buză oală, înaltă și ușor evazată, dintr-o pastă semifină cu pietricele în compoziție, de culoare brună-cărămizie; fragment buză oală, ușor evazată, dintr-o pastă semifină, de culoare brună; două fragmente de fund de vas, dintr-o pastă semifină cu pietricele în compoziție, de culoare brună-cărămizie; trei fragmente fund de vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brună; două fragmente perete vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brună, decorat cu caneluri; perete de vas, dintr-o pastă semifină cu pietricele în compoziție, de culoare brună la exterior și cărămizie la interior, decorat cu benzi de caneluri și val; 13 fragmente pereți de vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brună la exterior și neagră la interior. Încadrare culturală: ev mediu timpuriu: sec. VIII-IX (Pl. IV/A. 2; Pl. XV/2.; Pl. VIII/18-22).

Groapa nr. 11/C. 95

Groapă cu resturi menajere, de formă ovală, cu dimensiunile de $1,64 \times 1,42$ m, cu o adâncime de 0,52 m de la nivelul de conturare. Din pământul de umplutură de culoare cenușie foarte închisă (Munsell: 10Y 2,5/1) au fost prelevate fragmente ceramice, chirpici, pietre.

Ceramică lucrată la roata înceată: un fragment de fund de vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brună, cu urme de ardere secundară de culoare neagră; cinci fragmente de pereți de vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brună, decorat cu caneluri; un fragment perete de vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brună-cărămizie, decorat cu caneluri; șapte fragmente de pereți de vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brună la exterior și neagră la interior; opt fragmente de pereți de vase, dintr-o pastă semifină, de culoare brună. Încadrare culturală: ev mediu timpuriu: sec. VIII-IX (Pl. IV/A. 3; Pl. XV/2).

Groapa nr. 12/C. 98

Groapă cu resturi menajere, ovală, cu dimensiunile de $0,62 \times 0,78$ m, adâncă de 0,10 m de la nivelul de conturare. Din pământul de umplutură omogen, de consistență lutoasă, de culoare brună-cenușie foarte închisă (Munsell:10YR

4/2) au rezultat fragmente ceramice, chirpici, oase de animale (Pl. IV/A. 4; Pl. XV/3). Încadrare culturală: ev mediu timpuriu: sec. VIII-IX.

Groapa nr. 13/C. 100

Groapă cu resturi menajere, ovală, cu dimensiunile de $1,90 \times 1,15$ m, adâncă de 0,13 m de la nivelul de conturare. Din pământul de umplură omogen, de consistență lutoasă, de culoare brună (Munsell:10YR 4/3), au rezultat fragmente ceramice, chirpici, pietricele (Pl. IV / A. 5).

Ceramica: opt fragmente pereți de vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brună; opt fragmente de chirpici fățuit. Încadrare culturală: ev mediu timpuriu: sec. VIII-IX.

Groapa nr. 14/C. 102

Groapă cu resturi menajere, orientată est-vest, de formă ovală, cu dimensiunile de 2,70 m lungime, 1,90 m lățime și adâncă de 0,35 m de la nivelul de conturare, situat la -0,40 m de terenul arabil. Pe fundul gropii s-a găsit un strat compact de pietriș. Din pământul de umplură omogen, cu o consistență lutoasă de culoare brună (Munsell:10YR 4/3) au fost recuperate câteva fragmente ceramice, chirpici.

Ceramică lucrată la roata înceată: un fragment fund de vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brună; un fragment de vas dintr-o pastă semifină, de culoare brună la exterior și neagră la interior; un fragment de vas dintr-o pastă semifină, de culoare cărămidă. (Pl. IV /A. 6). Încadrare culturală: ev mediu timpuriu: sec. VIII-IX.

Groapa nr. 15/C. 115

O porțiune dintr-o groapă cu resturi menajere, ce se pierde în profilul de nord al sitului arheologic. Aceasta se află în imediata apropiere a locuinței din C. 38, posibil ovală, orientată est-vest, are dimensiunile de 1,56 m lungime, 0,80 m lățime și 0,57 m adâncime.

În pământul de umplură omogen, de consistență lutoasă și de culoare neagră (Munsell:25Y 2.5/1), s-au descoperit fragmente ceramice, chirpici, fragmente de rășnițe, pietre de râu și un vârf de cuțit.

Ceramică lucrată la roata înceată: fragment buză oală, dintr-o pastă semifină, de culoare brună-cărămidă; fragment perete vas, dintr-o pastă fină, de culoare brună, decorat cu val și două caneluri (Pl. LXXXIV); fragmente ceramice atipice, dintr-o pastă semifină, de culoare brună. Ceramică lucrată cu mâna: un fragment de vas, dintr-o pastă grosieră cu pietricele în compoziție, de culoare gălbuie. Încadrare culturală: ev mediu timpuriu sec. VII/VIII-IX (Pl. IV /A. 7; Pl. XV/4; Pl. VIII/23-25).

C: Gropi de împrumutat lutul

Groapă împrumut lut nr. 1 /C. 67

Groapă de împrumut din care s-a extras lutul, orientată nord-sud; are dimensiunile de $2,14 \times 1,28$ m și adâncimea de 0,40 m de la nivelul de conturare, situat la -0,60 m de la nivelul actual de călcare. Pământul de umplutură este omogen, de consistență lutoasă și culoare neagră (Munsell, 7.5YR 2.5/1) (Pl. IV/B. 1; Pl. XV/5).

Groapă împrumut lut nr. 2 /C. 69

Groapă de împrumut din care s-a extras lutul, de formă ovală, are dimensiunile de $1,30/1,10$ m, adâncimea este de 0,45 m și s-a conturat la -0,60 m de la nivelul actual de călcare. Pământul de umplutură este omogen, de consistență lutoasă, de culoare brună foarte închisă (Munsell:10YR3/2), cu fragmente ceramice.

Ceramică lucrată la roata înceată: fragment buză oală, dintr-o pastă semifină cu mică în compoziție, de culoare cărămidie, cu ardere secundară la interior, decorat cu benzi de striuri fine, distanțate, situate imediat sub gâtul vasului și cu un val; fragment perete de vas, dintr-o pastă fină cu mică în compoziție, de culoare brună, decorat cu două nervuri apropiate, ușor profilate; trei fragmente atipice, dintr-o pastă semifină, de culoare brună-cărămidie la exterior și brună-negricioasă la interior; două fragmente de vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brună-cărămidie. Încadrare culturală: ev mediu timpuriu: sec. VIII–IX (Pl. IV/B. 2; Pl. XV/6).

Groapă împrumut lut nr. 3 /C. 71

Groapă de împrumut din care s-a extras lutul, de formă ovală, cu dimensiunile de $1,38 \times 1,10$ m și adâncimea de 0,36 m; s-a conturat la -0,60 m de la nivelul actual de călcare. Pământul de umplutură este omogen, de consistență lutoasă, de culoare brună foarte închisă (Munsell:10YR 3/2), din care au fost prelevate câteva fragmente ceramice lucrate la roata înceată, atipice, dintr-o pastă semifină, de culoare brună. Încadrare culturală: ev mediu timpuriu: sec. VIII–IX (Pl. IV/B. 3; Pl. XV/7).

Groapă împrumut lut nr. 4 /C. 75

Groapă de împrumut din care s-a extras lutul, orientată est-vest, de formă ovală, cu dimensiunile de $2,10 \times 1,26$ m și adâncimea medie de 0,24-0,34 m. Groapa se adâncește la mijloc până la -0,75 m de la nivelul de conturare situat la -0,60 m de la nivelul de călcare actual. Pământul de umplutură al gropii este omogen, de consistență lutoasă și de culoare brună-cenușie foarte închisă (Munsell, 10YR 3/2), cu puține fragmente ceramice.

Ceramică lucrată la roata înceată: patru fragmente perete de vas, dintr-o pastă semifină, de culoare brună. Încadrare culturală: ev mediu timpuriu: sec. VIII–IX (Pl. IV/B. 4; Pl. XV/8).

Groapă împrumut lut nr. 5 /C. 78

Posibilă groapă de împrumut din care s-a extras lutul, orientată est-vest, de formă ovală, măsurând 0,92/0,54 m cu o adâncime 0,10 m, de la nivelul de conturare, situat la 0,40 m de la nivelul actual de călcare. Pământul de umplutură al gropii este omogen, de consistență lutoasă și de culoare brună-cenușie foarte închisă (Munsell, 10YR 3/2); s-au găsit fragmente de chirpici (Pl. IV/B. 5; Pl. XV/9). Încadrare culturală: ev mediu timpuriu: sec. VIII–IX.

Groapă împrumut lut nr. 6 /C. 87

Groapă de împrumut din care s-a extras lut, orientată est-vest, de formă ovală, cu lungimea de 2,30 m, lățimea 1,06 și adâncimea de 0,42 m de la nivelul de conturare. Pământul de umplutură al gropii are culoarea brună-cenușie foarte închisă (Munsell:10YR 4/2); din acesta au rezultat câteva fragmente ceramice.

Ceramică lucrată la roata înceată: patru fragmente pereți de vas, dintr-o pastă semifină cu mică în compoziție, de culoare brună la exterior și brună-neagră la interior. Încadrare culturală: ev mediu timpuriu: sec. VIII–IX (Pl. IV/B. 6; Pl. XV/1).

Groapă împrumut lut nr. 7 /C. 103

Groapă de împrumut, de formă ovală, orientată est-vest, cu dimensiunile de 1,24 × 1,54 m și adâncimea de 0,26 m. Pământul de umplutură al gropii este de consistență lutoasă și de culoare brună-gălbuie (Munsell:10YR 4/6) și nu conținea material arheologic (Pl. IV/B. 7; Pl. XV/11).

Groapă împrumut lut nr. 8 /C. 104

Groapă de împrumut, de formă ovală, orientată est-vest, cu dimensiunile de 1,24 × 1,16 m și adâncimea de 0,14 m. Pământul de umplutură al gropii este de consistență lutoasă și de culoare brună-gălbuie (Munsell:10YR 5/6) și nu conținea material arheologic (Pl. IV/B. 8; Pl. XV/11).

Groapă împrumut lut nr. 9/C. 109

Groapă din care s-a extras lut, de formă ovală, cu dimensiunile de 1,72 × 1,74 m și adâncimea de 0,38 m. Pământul de umplutură al gropii este de consistență lutoasă și de culoare brună-cenușie (Munsell: 25YR3/2); au fost găsite câteva fragmente ceramice lucrate la roata înceată, atipice, dintr-o pastă

semifină, de culoare brună, oase de animale (Pl. IV/B. 9). Încadrare culturală: ev mediu timpuriu: sec. VIII–IX.

Fântâna /C 101 (Pl. XVI). Conturul aproape rotund al gurii fântânii, cu o pigmentație feruginoasă mai închisă la culoare, a fost bine delimitat la baza nivelului de cultură medieval, în contact cu stratul lutos situat la -40 cm de la pământul arabil. Cu un diametru la gură de 1,20 m, fântâna, pe toată adâncimea ei, a fost golită pe secvențe de câte un metru, mai întâi pe o jumătate din diametrul acesteia, cu desenarea de fiecare dată a profilului, ca apoi să fie golită și cealaltă jumătate. Umplutura fântânii între metrul 0 și -1 m conține un pământ lutos închis la culoare (Munsell, 10YR 4/3), cu flecuri de argilă feruginoasă, fragmente de lemn carbonizat și fragmente de chirpici. La adâncimea de -1,20 m, la 40 cm față de profilul de nord al fântânii, a fost extrasă o bucată de pământ vitrificat cu marginile de culoare roșie, în lungime de 30 cm și 10 cm grosime.

De la adâncimea de -1,90 m golirea fântânii a întâmpinat greutate datorată infiltrațiilor apei freatice, care a fost scoasă periodic prin pompare. Între pereții fățuiți cu flecuri feruginoase și cu o consistență dură, pământul de umplutură a devenit mâlos, fiind scos cu găleata.

La adâncimea de 1,95 m a fost descoperit singurul fragment ceramic din pastă semifină, de culoare neagră-cenușie, dintr-un perete de vas de formă bitronconică. La adâncimea de -2,30 m a apărut ghizdul fântânii. De formă pătrată, cu laturile de 70 cm, ghizdul a fost construit din scânduri fasonate de 15 cm lățime și de 10 cm grosime, îmbinate nut și feder. Înălțimea păstrată a ghizdului din lemn măsura 90 cm, fiind construit deasupra stratului de nisip și pietriș al pânzei freatice, aflat la adâncimea de -3,20 m, de la nivelul de conturare a fântânii. De la această adâncime a fost recuperat un mâner din fier foarte corodat. Mânerul s-a rupt în două când a fost tras din stratul de prundiș aluvionar. Prelucrat la cald, în lungime de 370 mm, înalt de 9,5 mm, din bară rotundă de 7 mm grosime, are capetele întoarse în inel, de care sunt prinse două piese care fixau mânerul de recipientul cu care se scotea apa din fântână. Amândouă piesele de fixare, din care una ruptă, ca și cele două verigi inelare de la capetele mânerului, prezintă un amestec compact feruginos cu pietricele de pe fundul fântânii și oxizi de fier. Singura piesă de fixare păstrată a fost confecționată dintr-o placuță de fier, în grosime de 5 mm, 60 mm lungime și 15–20 mm lățime, despicată în două părți egale. Are un capăt rotunjit cu un orificiu rotund trecut prin veriga mânerului, celălalt cu două capete ascuțite la vârf și bifurcate pe o lățime de 45 mm. Documentarea arheologică a acestei fântâni, la marginea de sud-est a unei așezări medievale timpurii, sugerează arheologului că ea ar fi fost săpată de locuitorii așezării de secol VIII–IX. O fântână asemănătoare a fost

cercetată în aşezarea din localitatea Lazuri (jud. Satu Mare), datată în primele secole ale evului mediu timpuriu³. Nu putem ignora nici memoria colectivă a locuitorilor din Susani, ce localizează în locul numit Sălişte o veche vatră a satului lor. Singurele fântâni şi puţuri, cu adâncimi cuprinse între -2 şi 2,80 m având ghizduri din lemn, au fost cercetate arheologic în suburbia Palanca Mare a oraşului medieval Timişoara, fiind date în secolul XVII–XVIII⁴. Aşezată la marginea de sud-est a aşezării medievale timpurii, este un argument care sugerează că fântâna cercetată de noi să fi fost construită în răstimpul secolelor XVI–XVII.

În complexele arheologice cercetate în aşezarea de la Susani-Sălişte, materialul arheologic descoperit este constituit preponderent din fragmente ceramice, cu foarte rare excepţii apar obiecte din fier foarte corodate: în locuinţa nr. 2/complexul nr. 6 – un vârf de săgeată(?), în groapa nr. 5/complexul nr. 64 – un fragment de unealtă(?) şi în groapa nr. 14/complexul nr. 115, s-a găsit fragment de cuţit. De asemenea, au mai apărut câteva fusaiole şi fragmente de cute din piatră. Astfel că, pentru încadrarea cronologică a sitului arheologic de la Susani-Sălişte, singurul element ajutător este ceramica, dar şi aceasta, din păcate, are o datare destul de laxă: în secolele VII/VIII–IX. Cu toate acestea, este cert că aici a fiinţat o aşezare din epoca medievală timpurie, încadrabilă în peisajul arheologic al aşezărilor din Banat care se datează în veacurile VII/VIII–IX.

Din studierea ceramicii se poate trage totuşi concluzia că există două orizonturi de locuire, unul mai timpuriu, databil la sfârşitul secolului al VII-lea – secolul al VIII-lea, reprezentat de locuinţa nr. 2/complexul nr. 112, unde s-au găsit tăviţe din lut şi vase modelate cu mâna, dintr-o pastă grosieră, amestecată cu pietricele şi cioburi pisate, decorate cu creştături pe buze, care se datează în secolele VII–VIII⁵, precum şi de două gropi menajere. În groapa nr. 8/complexul nr. 88 s-au găsit fragmente ceramice lucrate cu mâna, dintr-o pastă semifină, cu pietricele mari în compoziţie. De asemenea, în groapa nr. 14/complexul nr. 115 s-au găsit fragmente de la un vas modelat cu mâna dintr-o pastă grosieră cu pietricele în compoziţie, în stare fragmentară.

Tăviţele din lut utilizate în diferite munci gospodăreşti apar în aşezări din Transilvania începând cu secolul al VII-lea, durata lor de întrebuinţare continuând până în veacul al X-lea⁶. Cel mai probabil, tăviţele din complexul nr. 112 se pot data în secolele VII–VIII, dar nu mai târziu, având în vedere asocierea lor cu vasele decorate cu creştături pe buză. Se cuvine menţionat aici faptul că asemenea tăviţe au fost descoperite şi în aşezările de la Lugoj-Ştiuca şi

³ Stanciu 2015, 114–115.

⁴ Szentmiklosi, Bălărie 2012, 210–212.

⁵ Cosma 2002, 100.

⁶ Cosma 2002, 101–102.

Sacoșu-Mare *Burău*, situate la distanță relativ mică de Susani. De menționat este și faptul că vase și tăvițe din lut de aceeași factură cu cele descoperite la Susani-*Săliște* au fost descoperite în Transilvania în așezarea de la Șieu-Odorhei (jud. Bistrița-Năsăud) care se datează în secolele VII–VIII⁷, fapt care confirmă datarea propusă de noi.

Însă marea majoritate a complexelor arheologice descoperite la Susani-*Săliște* se datează în secolele VIII–IX, deoarece apare în mod covârșitor ceramica lucrată la roata înceată, dintr-o pastă fină și semifină, de obicei cu mică în compoziție, care are un repertoriu decorativ specific perioadei mai târzii, iar ceramica lucrată cu mâna dintr-o pastă grosieră, cu pietricele în compoziție, nu este asociată cu aceasta în complexele cercetate de noi; excepție fac doar gropile nr. 8/complexul nr. 88 și nr. 14/complexul nr. 115, care au și material databil la sfârșitul secolului al VII-lea – începutul secolului al VIII-lea, indiciu pentru o posibilă datare în jurul anului 700. Amintim aici faptul că la Gătaia-*Valea Begului* (jud. Timiș) s-au găsit trei locuințe databile în secolele VIII–IX, una dintre ele dotată cu vetre și celelalte două cu cuptoare din pietre de râu⁸, în care a apărut și ceramică de aceeași factură cu cea din cea de-a doua fază de locuire de la Susani-*Săliște*.

În opinia noastră, așezările din zona colinară a Banatului timișan de la Jabăr-*Cotun*⁹ și Sacoșu-Mare-*Burău*¹⁰, dateate în secolele VII–VIII, precum și cea de la Lugoj-*Știuca Veche*¹¹ datată în secolul al VIII-lea, constituie un grup de așezări mai timpurii¹², contemporane primei faze de locuire de la Susani-*Săliște*.

Cea de-a doua fază de locuire de la Susani-*Săliște* se datează în secolele VIII–IX, dar nu considerăm că atinge și secolul al X-lea, fiind un orizont cultural totuși diferit și ceva mai timpuriu decât cel al așezărilor de la Remetea Mare-*Gomila lui Pituț* (jud. Timiș), Sănandrei-*Oxenbrickel* (jud. Timiș) și Dumbrăvița (jud. Timiș), databile între a doua jumătate a secolului al IX-lea – prima jumătate a secolului al X-lea¹³.

Se mai cuvine menționat faptul că și în așezările din secolele VIII–IX de pe malul Dunării de la Gornea (jud. Caraș-Severin), din punctele Căunița de Sus și Zomonița, au fost documentate arheologic un număr de 11 locuințe cu ceramică asemănătoare cu cea descoperită de noi în punctul Susani-*Săliște*, care se datează, așadar, în aceeași perioadă istorică¹⁴.

⁷ Rădulescu 2008, 105–108, 117–planșa 3.6, 118–planșa 4.4, 119–planșa 5.2, 120–planșa 6.5.

⁸ Mare 2004, 95–96.

⁹ Moroz-Pop 1993, 155

¹⁰ Moroz-Pop 1979, 149–155.

¹¹ Mare 1992, 113.

¹² Tănase 2010, 84.

¹³ Tănase 2010, 84.

¹⁴ Țicu, Lazarovici 1996, 16–43.

BIBLIOGRAFIE

- Conea, Vintilă, Canarache 1977,
A. Conea, I. Vintilă, A. Canarache, *Dicționar de știința solului*, București, 1977.
- Cosma 2002,
C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României în secolele VIII–X d. H.*, Cluj-Napoca, 2002.
- Mare 1992,
M. Mare, *O așezare prefeudală de la Lugoj (jud. Timiș)-(sec. VIII)*, în *SIB*, XVI, 1992, 109–126.
- Mare 2004,
M. Mare, *Banatul între secolele IV–IX*, Timișoara, 2004.
- Moroz-Pop 1979,
M. Moroz-Pop, *Așezarea feudală timpurie de la Sacoșu Mare (jud. Timiș)*, în *Tibiscus*, 5, 1979, 149–158.
- Moroz-Pop 1993,
M. Moroz-Pop, *Contribuții privind cercetarea civilizației materiale din Banat în epoca migrațiilor*, în *Tibiscum*, 8, 1993, 153–167.
- Rădulescu 2008,
G. Rădulescu, *Ceramica medievală timpurie descoperită în așezarea de la Șieu Odorhei, jud. Bistrița-Năsăud*, în *Vasaria Medievalia*, I, Cluj-Napoca, 2008, 104–127.
- Stanciu 2015,
I. Stanciu, *The wells of the early medieval settlement of Lazuri-Lubi-tag (north-western Romania, Upper Tisza Basin)*, în *Castellum Pannonicum Pelsonense*, 6, Budapesta-Leipzig, 2015, 114–115.
- Szentmiklosi, Bălărie 2012,
A. Szentmiklosi, A. Bălărie, *Contribuții la cunoașterea evoluției orașului Timișoara la sfârșitul evului mediu. Cercetările preventive din suburbia Palanca Mare*, în *AnB (S. N.)*, XX, 2012, 205–226.
- Tănase 2010,
D. Tănase, *Observații cu privire la ceramica din secolele VIII–X descoperită în așezări din Banatul de câmpie, în Vasaria medievalia – vesela ceramică medievală (sec. VII–XVI)*, II, Bistrița, 2010, 81–98.
- Țicu, Lazarovici 1996,
D. Țicu, Gh. Lazarovici, *Gornea. Din arheologia unui sat medieval din Clisura Dunării*, Reșița, 16–43.

EARLY MEDIEVAL SETTLEMENT AT SĂLIȘTE, VILLAGE OF SUSANI, COMMUNE OF TRAIAN VUIA, TIMIȘ COUNTY

Abstract

The rescue archeological research within the Site 2, km 21+050 – 21+250 on the future arterial highway Lugoj-Deva put in light an early medieval settlement of the 7th/8th–9th centuries, at *Săliște* point, village of Susani, commune of Traian Vuia. The western side of the settlement was investigated, namely deep dwellings (14), domestic pits (13), pits for clay extraction (14), and a well.

Fragments of pottery from large and small pots and also from little clay trays made the findings in the investigated archaeological complexes there. They also found some extremely rusty iron objects, spindle whorls, and fragments of whetstone.

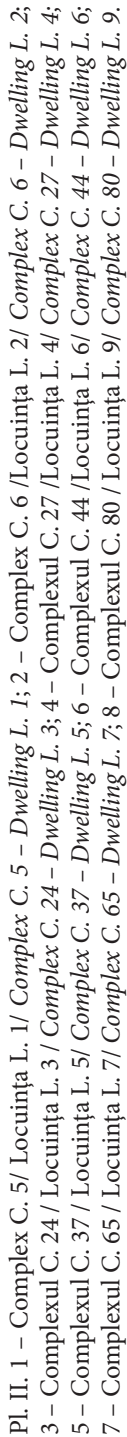
Given the context, we might use only the ceramics to set the chronology of Susani-*Săliște* site; unfortunately, it also could be dated within a large period: the 7th/8th–9th centuries. In spite of this fact, an early medieval settlement certainly existed there, belonging to the Banat archaeological frame of settlements from the 7th/8th–9th centuries. Following the ceramics researching, we might conclude on the existence of two dwelling horizons there; the first one in the end of the 7th century – the 8th one, represented by a dwelling (No. 2/ complex 112) and two domestic pits (No. 8/ complex 88 and No. 14/ complex 115) where fragments of handmade pots were found, with a rough paste mixed with small broken stones and pounded fragments; some of them are decorated with cuts on rims, and clay trays dating back in the 7th–8th c. The later dwelling horizon to which the great majority of Susani-*Săliște* archaeological complexes belong, dates back in the 8th–9th c. as there the slow wheeled pottery is dominant, made from a fine and semi-fine paste, usually with fragments of mica, decorated with successive rows of straight lines, of undulated lines with a row of oblique little lines. Handmade pots with a rough paste mixed with small broken stones and pounded fragments is not combined with the last mentioned one in the complexes we investigated, with the exception of pits No 8/ complex 88 and No. 14/ complex 15 with findings belonging to the end of the 7th c. – beginning of the 8th c; it might direct us to date them around the year 700.

The first dwelling phase at Susani-*Săliște* is in fact contemporary with other relative near settlements: *Jabăr-Cotun*, the 7th–8th c.; *Lugoj-Știuca Veche*, the 8th c.; *Sacoșu-Mare-Burău*, the 7th–8th c. The second dwelling phase dates back in the 8th–9th c., but we do not believe it to last up to the 10th century, as it is an earlier and a different yet cultural horizon from the settlements found at *Remetea Mare-Gomila lui Pituț* (Timiș County), *Sânandrei-Oxenbrückel* (Timiș County), and *Dumbrăvița* (Timiș County) which are dated back in the second half of the 9th – the first one of the 10th c.

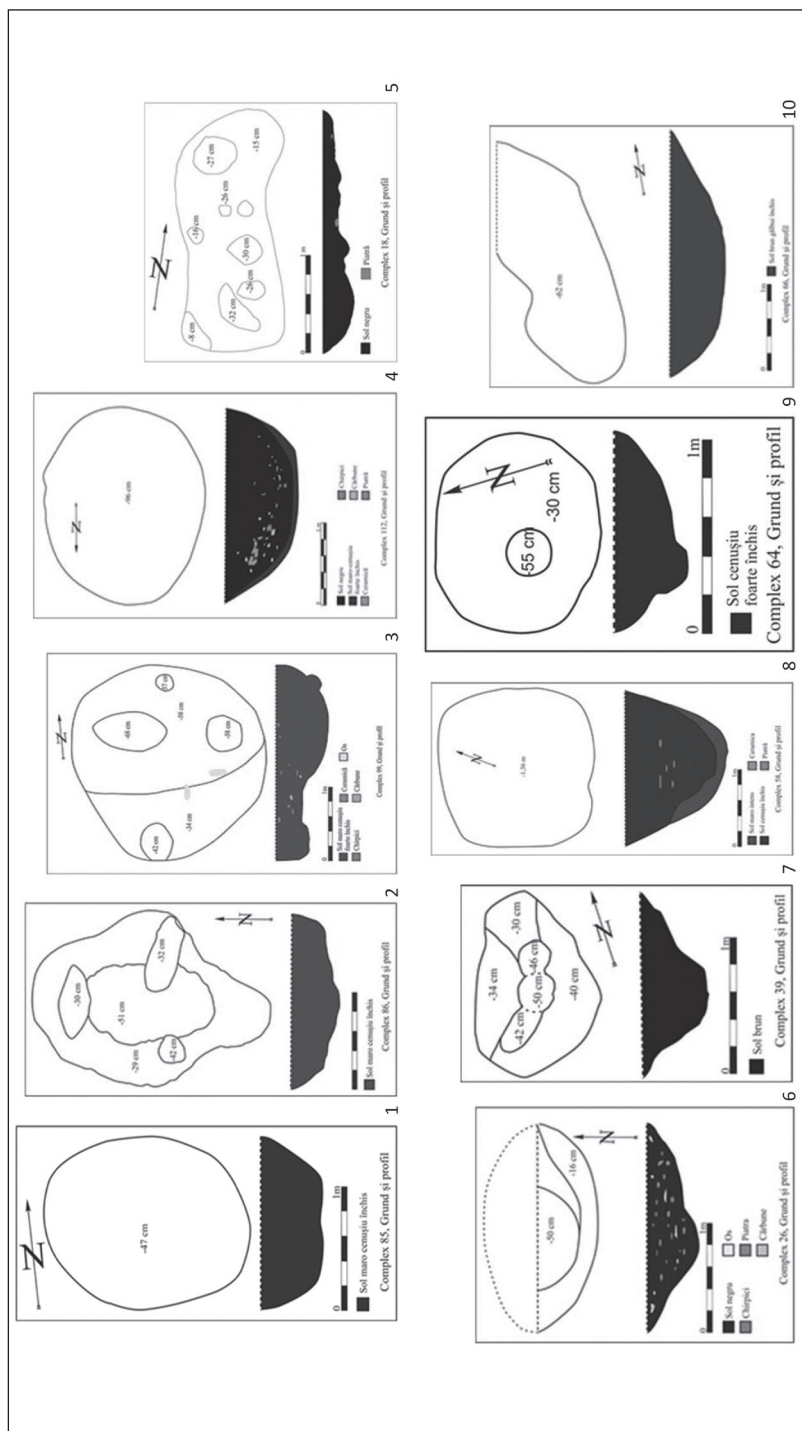
The partly investigated settlement (2012) at Susani-*Săliște* enlarges the archaeological repertoire of early medieval settlements in the Banat and proves an intense dwelling in the high plane of Lugoj during the last third of the 1st millennium AD.

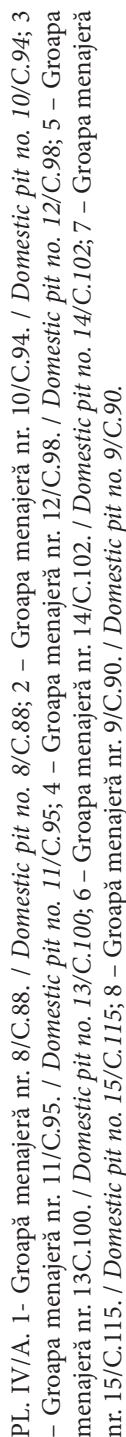
Pl. I. – Sit 2 – Susani – Săliște / Site No. 2 – Susani – Săliște

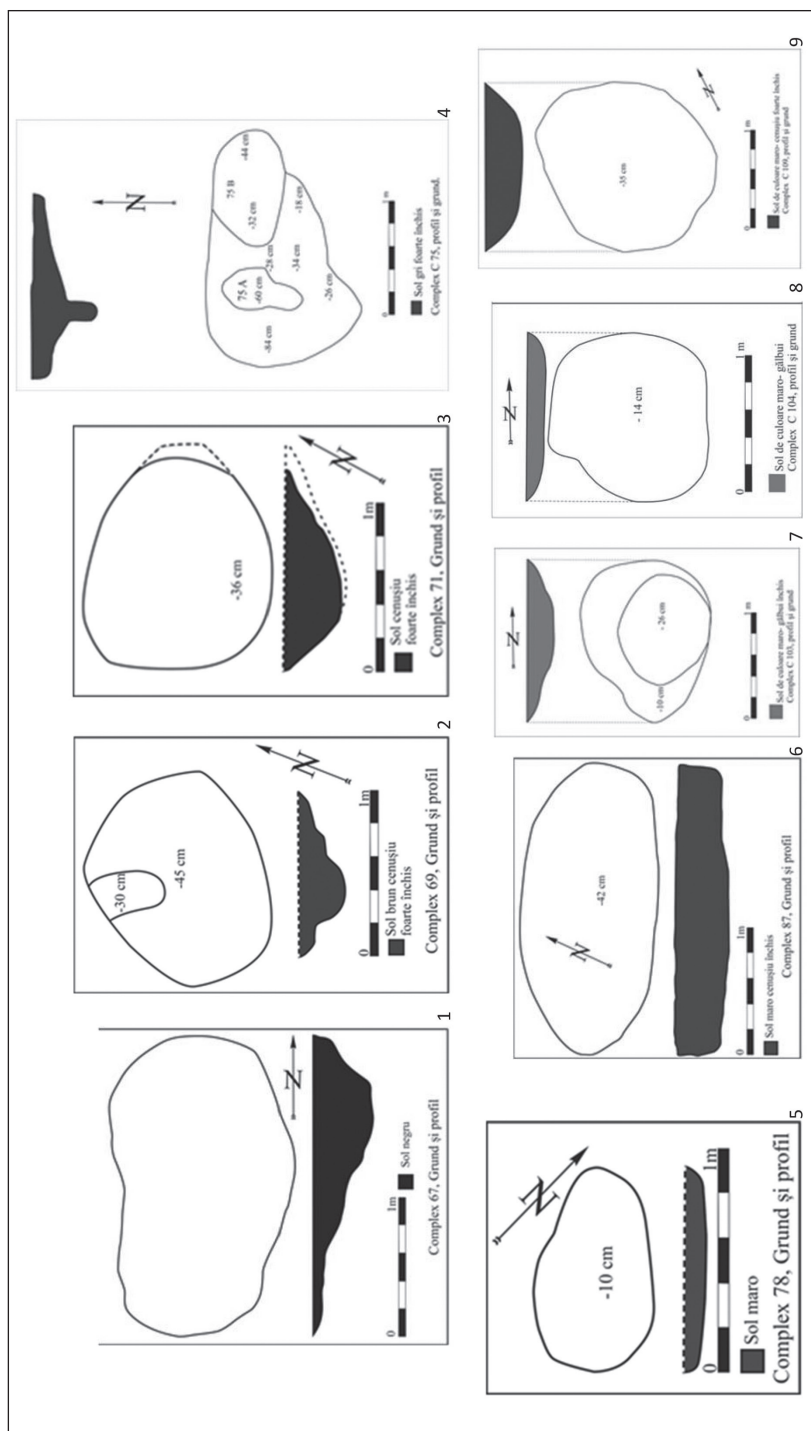
Pl. II. 1 – Complex C. 5/ Locuinta L. 1/ Complex C. 5 – Dwelling L. 1; 2 – Complex C. 6/ Locuinta L. 2/ Complex C. 6 – Dwelling L. 2; 3 – Complex C. 24/ Locuinta L. 3/ Complex C. 24 – Dwelling L. 3; 4 – Complex C. 27/ Locuinta L. 4/ Complex C. 27 – Dwelling L. 4; 5 – Complex C. 37/ Locuinta L. 5/ Complex C. 37 – Dwelling L. 5; 6 – Complex C. 44/ Locuinta L. 6/ Complex C. 44 – Dwelling L. 6; 7 – Complex C. 65/ Locuinta L. 7/ Complex C. 65 – Dwelling L. 7; 8 – Complex C. 80/ Locuinta L. 9/ Complex C. 80 – Dwelling L. 9.

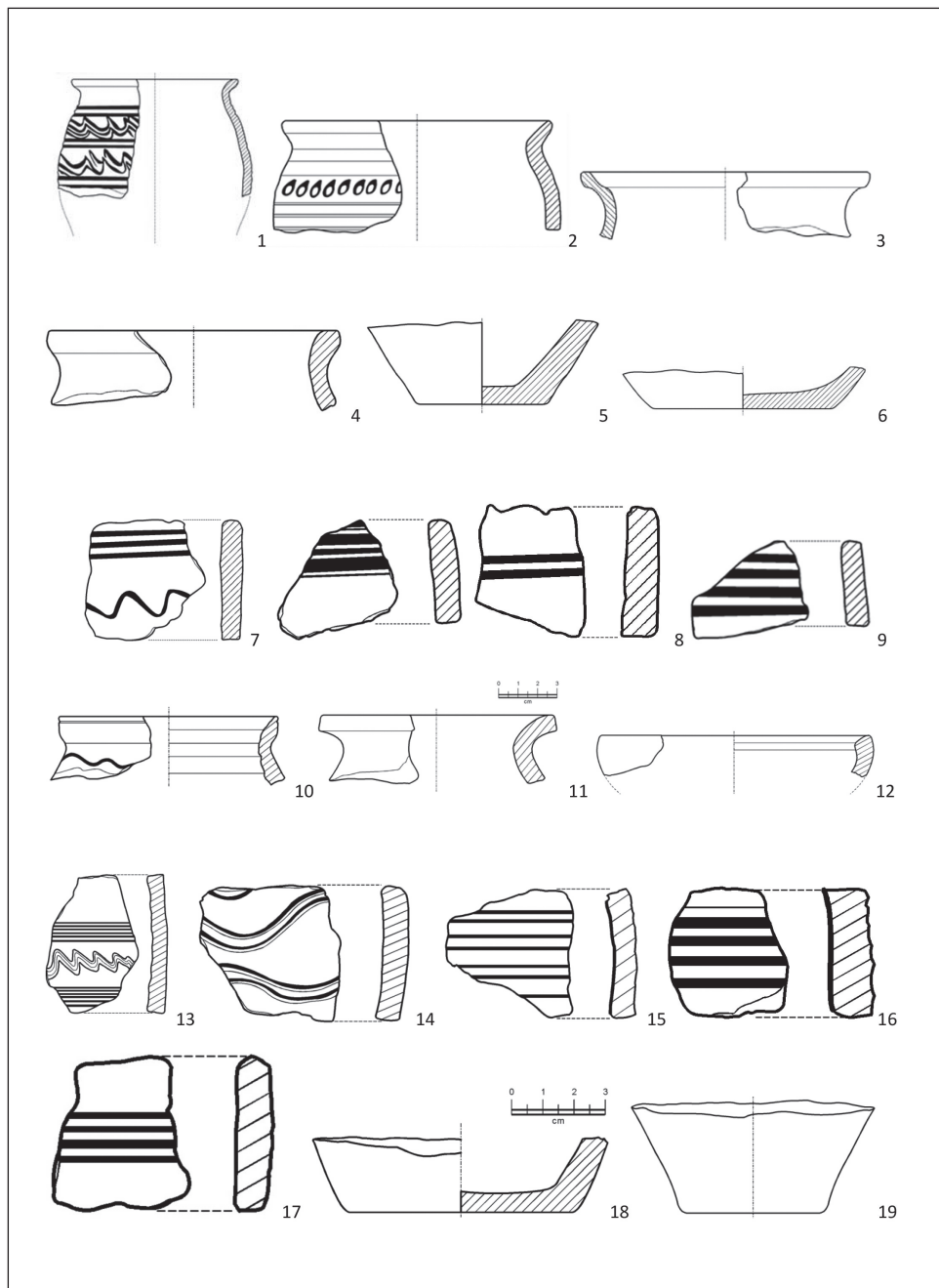
Pl. III. 1 - Complexul C. 85/Locuința L. 10/ Complex C. 85 - Dwelling L. 10; 2 - Complexul C. 86 / Locuința L. 112 / Locuința L. 13/ Complex C. 112 - Dwelling L. 13; 3 - Complexul C. 99 / Locuința L. 12/ Complex C. 112 / Locuința L. 13/ Complex C. 112 - Dwelling L. 13; 5 - Groapa menajeră nr. 1/C. 18/ Domestic pit No.1/C. 18; 6 - Groapa menajeră nr. 2/C. 26/ Domestic pit No.2/C. 26; 7 - Groapa menajeră nr. 3/C. 39/ Domestic pit No.3/C. 39; 8 - Groapa menajeră nr. 4/C. 58/ Domestic pit No.4/C. 58; 9 - Groapa menajeră nr. 5/C. 64/ Domestic pit No.5/C. 64; 10 - Groapa menajeră nr. 6/C. 66/ Domestic pit No.6/C. 66.

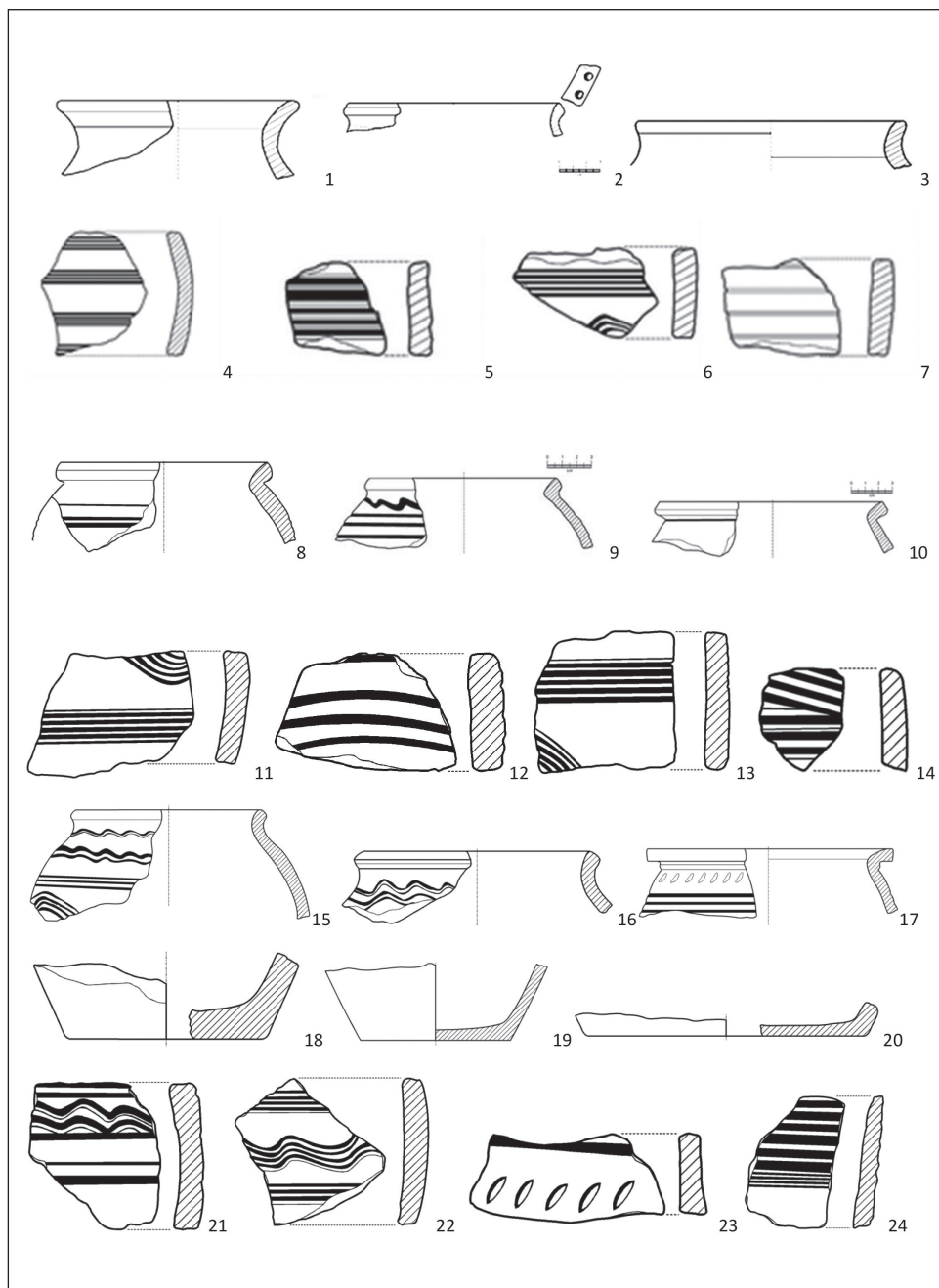
P.L. IV/A. 1- Groapă menajeră nr. 8/C.88. / *Domestic pit no. 8/C.88*; 2 – Groapa menajeră nr. 10/C.94. / *Domestic pit no. 10/C.94*; 3 – Groapa menajeră nr. 11/C.95. / *Domestic pit no. 11/C.95*; 4 – Groapa menajeră nr. 12/C.98. / *Domestic pit no. 12/C.98*; 5 – Groapa menajeră nr. 13C.100. / *Domestic pit no. 13/C.100*; 6 – Groapa menajeră nr. 14/C.102. / *Domestic pit no. 14/C.102*; 7 – Groapa menajeră nr. 15/C.115. / *Domestic pit no. 15/C.115*; 8 – Groapă menajeră nr. 9/C.90. / *Domestic pit no. 9/C.90*.

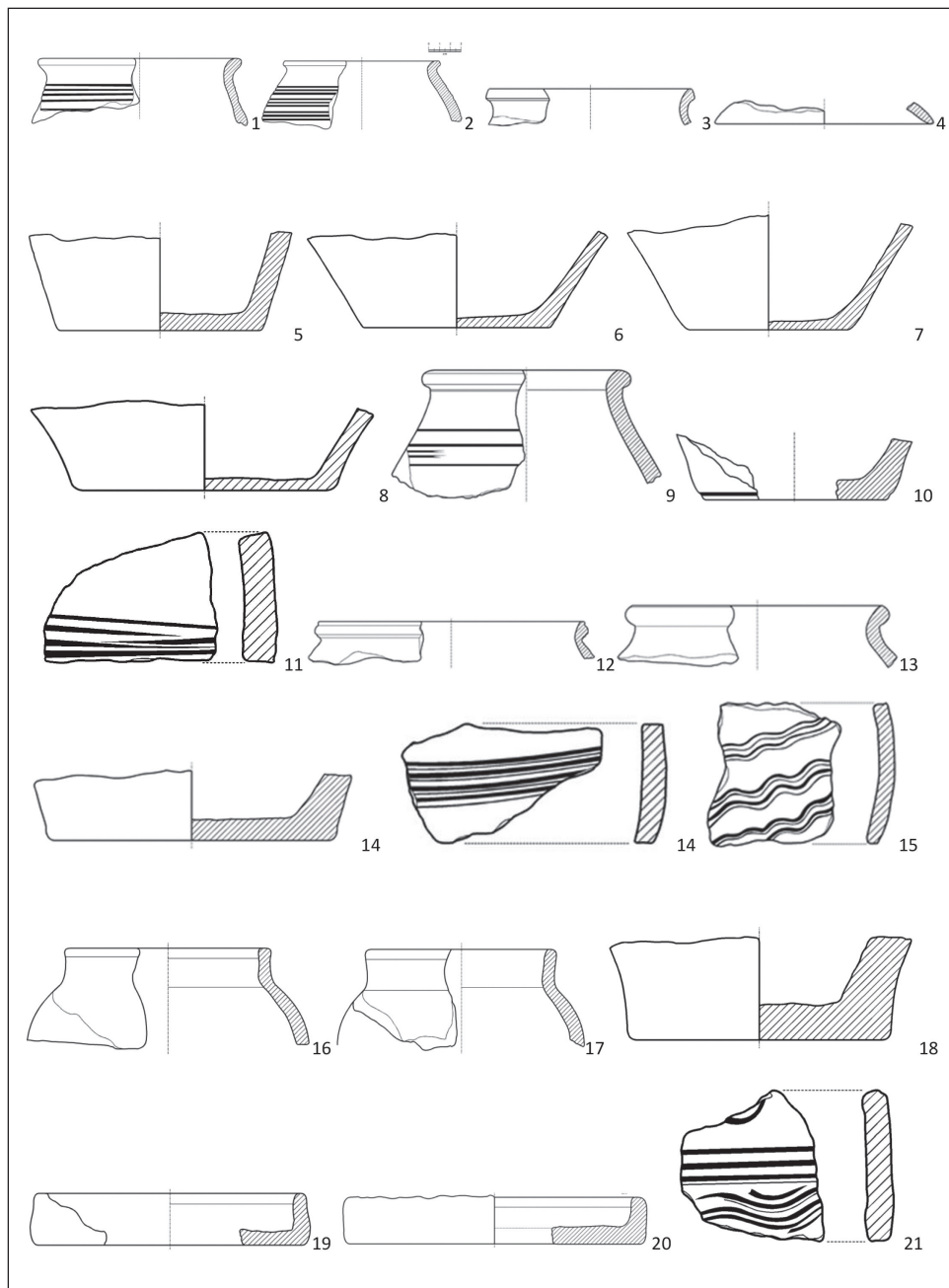
PL. IV/B. 1 – Groapă împrumut lut nr. 1/C.67; 2 – Groapă împrumut lut nr. 2/C.69; 3 – Groapă împrumut lut nr. 3/C.71; 4 – Groapă împrumut lut nr. 4/C.75; 5 – Groapă împrumut lut nr. 5/C.78; 6 – Groapă împrumut lut nr. 6/C.87; 7 – Groapă împrumut lut nr. 7/C.103; 8 – Groapă împrumut lut nr. 8/C.104; 9 – Groapă împrumut lut nr. 9/C.109. / Clay loan pit no. 1/C.67; 2 – Clay loan pit no. 2/C.69; 3 – Clay loan pit no. 3/C.71; 4 – Clay loan pit no. 4/C.75; 5 – Clay loan pit no. 5/C.78; 6 – Clay loan pit no. 6/C.87; 7 – Clay loan pit no. 7/C.103; 8 – Clay loan pit no. 8/C.104; 9 – Clay loan pit no. 9/C.109.

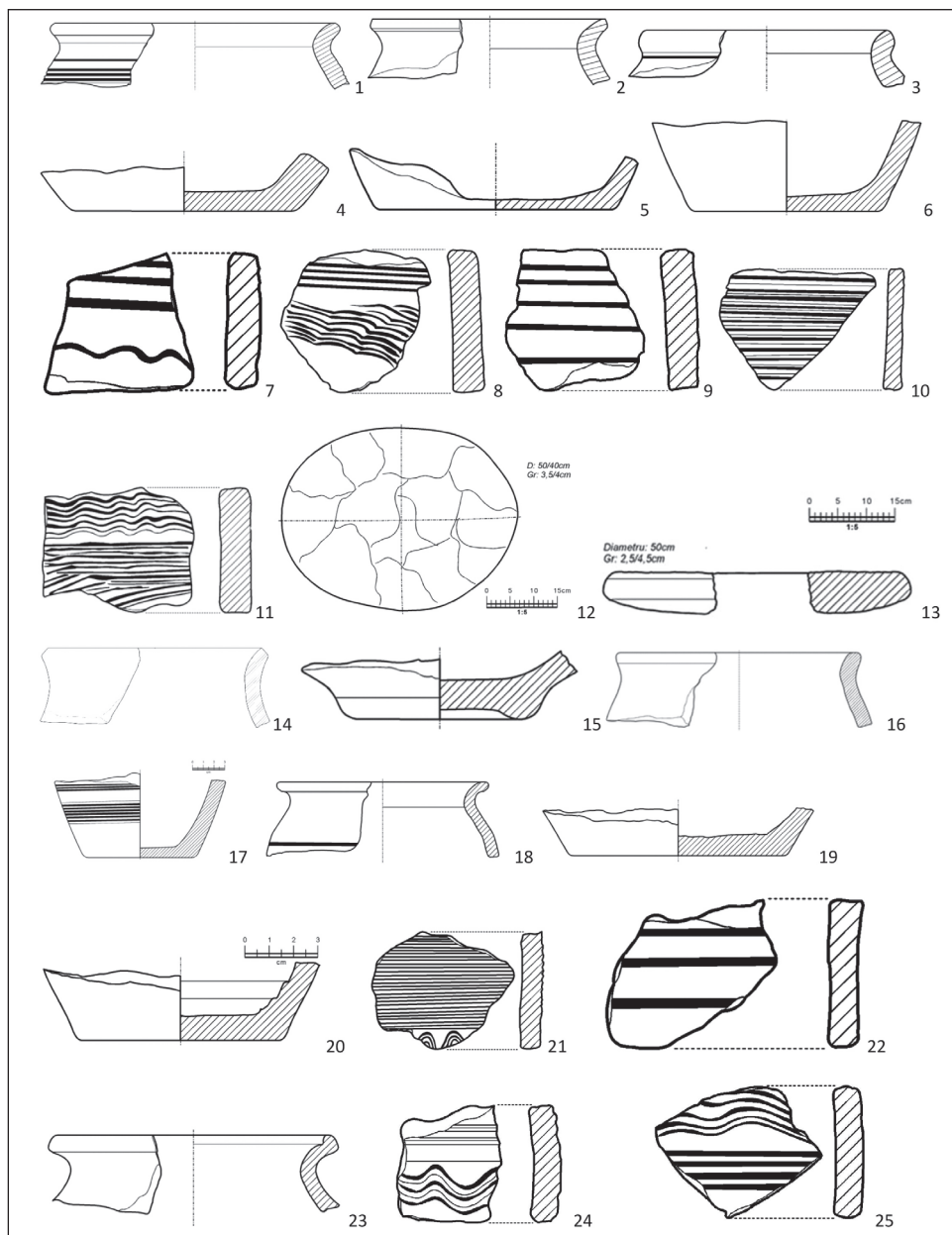
Pl. V. 1-9 – Ceramică din locuința L. 1/C. 5/ *Pottery found in dwelling L. 1/C. 5*; 10-19 ceramică din locuința L. 2/C. 6/ *Pottery found in dwelling L. 2/C. 6*.

Pl. VI. 1–7 – Ceramică din locuința L. 3/ C. 24/ Pottery found in dwelling L. 3/C. 24; 8–14 ceramică din locuința L. 4/C. 27/ Pottery found in dwelling L. 4/C. 27; 15–24 ceramică din locuința L. 5/C. 38/ Pottery found in dwelling L. 5/C. 38.

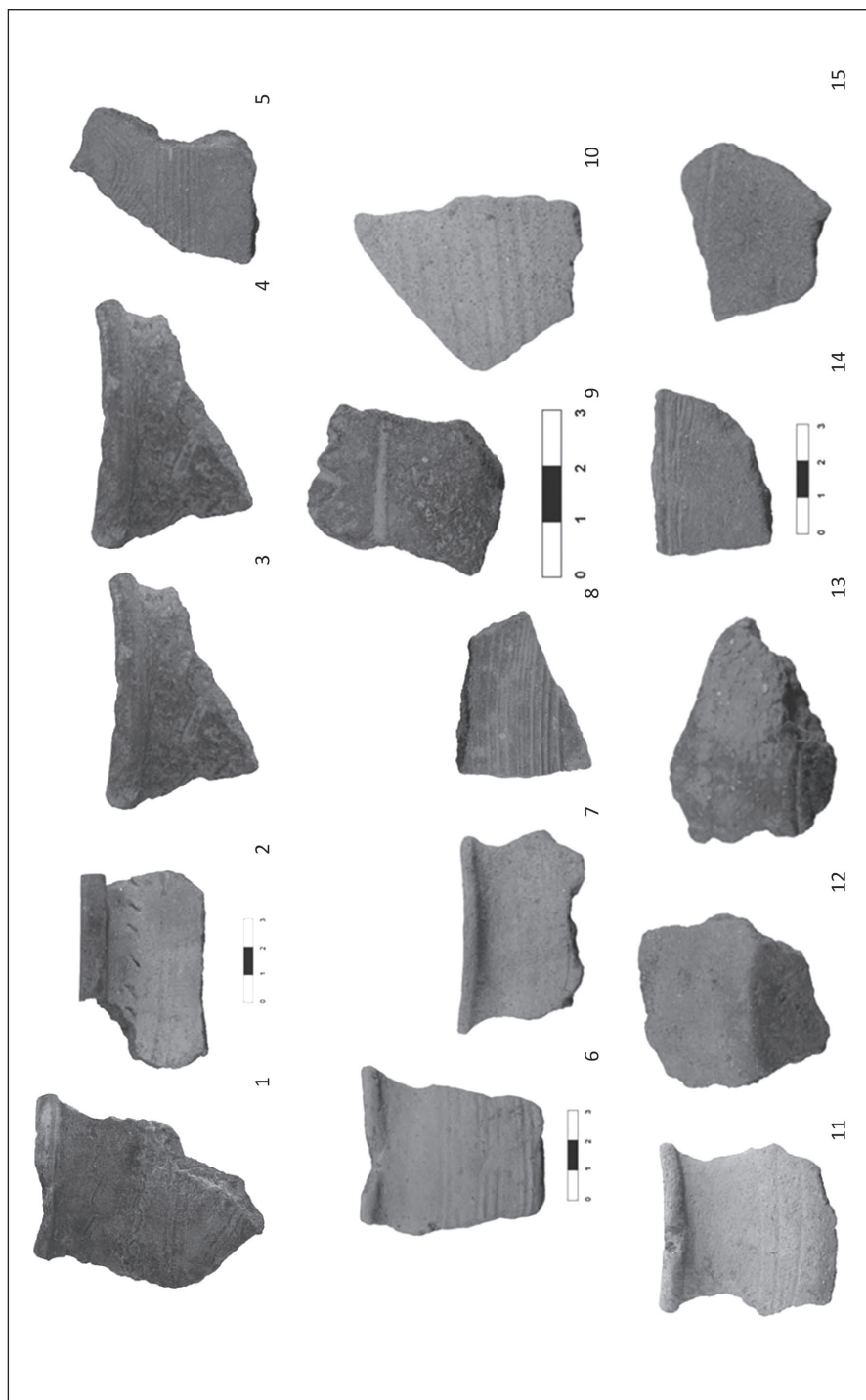
Pl. VII. 1-8 - Ceramică din locuința L. 6/C. 44/ Pottery found in dwelling L. 6/C. 44; 9-11 ceramică din locuința L. 9/C. 80/ Pottery found in dwelling L. 9/C. 80; 12-16 Ceramică din locuința L. 11/C. 86/ Pottery found in dwelling L. 11/C. 86; 16-21 Ceramică din locuința L. 13/C. 112/ Pottery found in dwelling L. 13/C. 112.

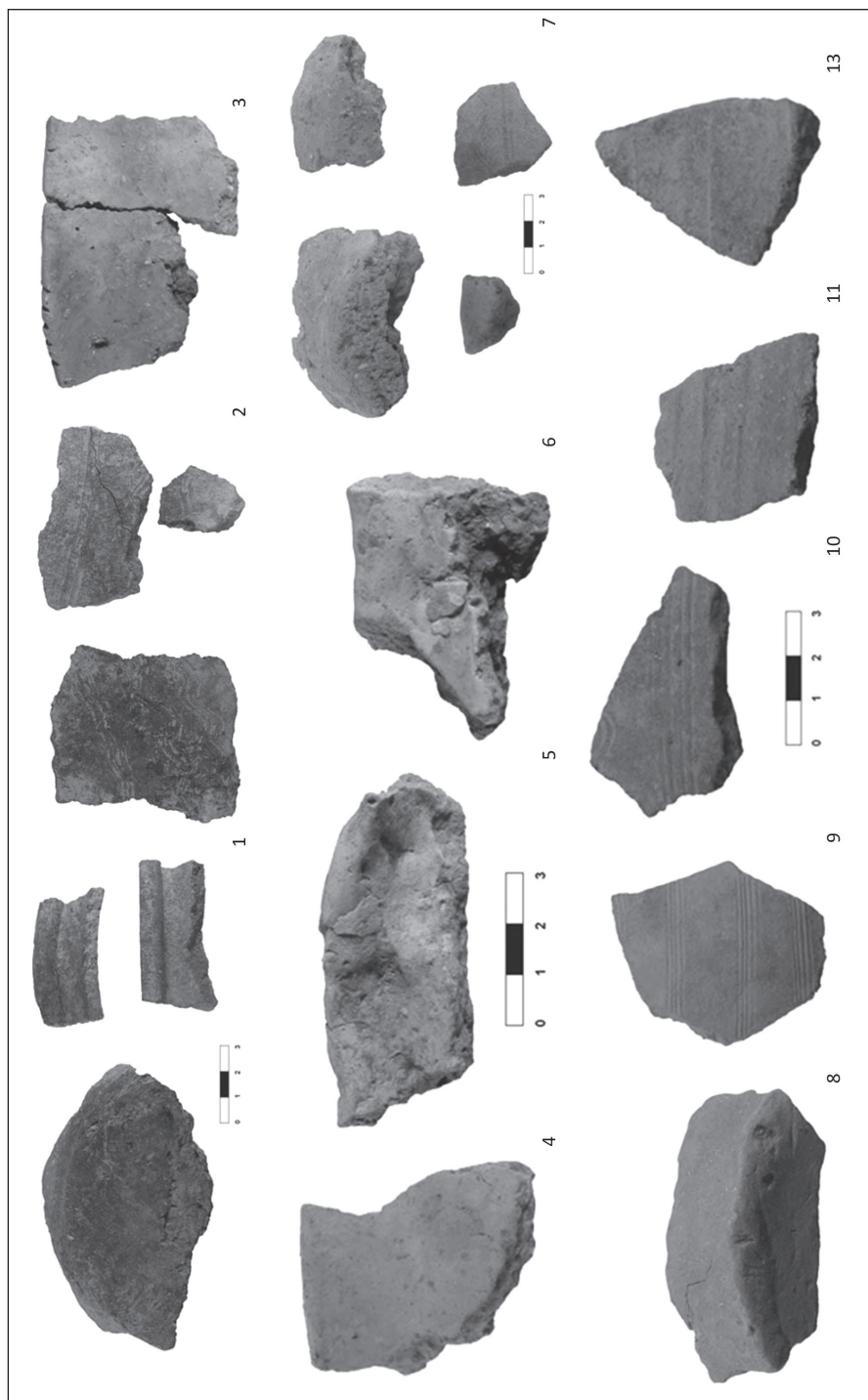
Pl. VIII. 1–10 – Ceramica din groapa menajeră nr. 2/C. 26/ Pottery found in domestic pit No. 2/ C. 26; 11 – ceramică din groapa menajeră nr. 4 /C. 58/ Pottery found in domestic pit No. 4/ C. 58; 12–13 – ceramică din groapa menajeră nr. 7/C. 84/ Pottery found in domestic pit No. 7/ C. 84; 14–17 ceramică din groapa menajeră nr. 8/C. 88/ Pottery found in domestic pit No. 8/ C. 88; 18–22 – ceramică din groapa nr. 10/C. 94/ Pottery found in pit No. 10/ C. 94; 23–25 ceramică din groapa menajeră nr. 14/C. 115/ Pottery found in domestic pit No. 214/ C. 115.

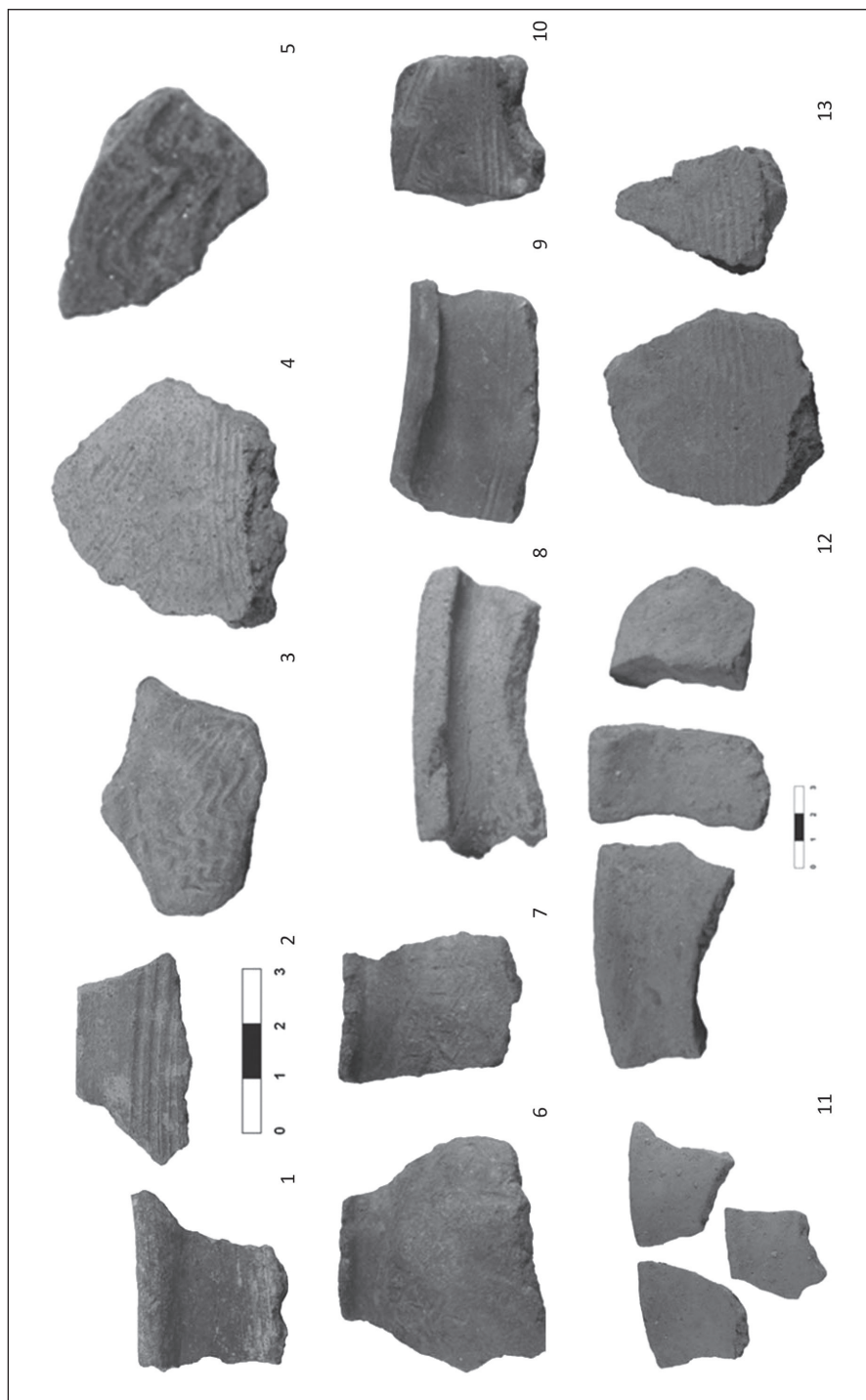
Pl. IX. 1-6 Ceramică din locuința L. 1/ Pottery found in dwelling L. 1; 7-11 ceramica din L. 2/ Pottery found in dwelling L. 2; 12 - 16 ceramica L. 3/ Pottery found in dwelling L. 3;

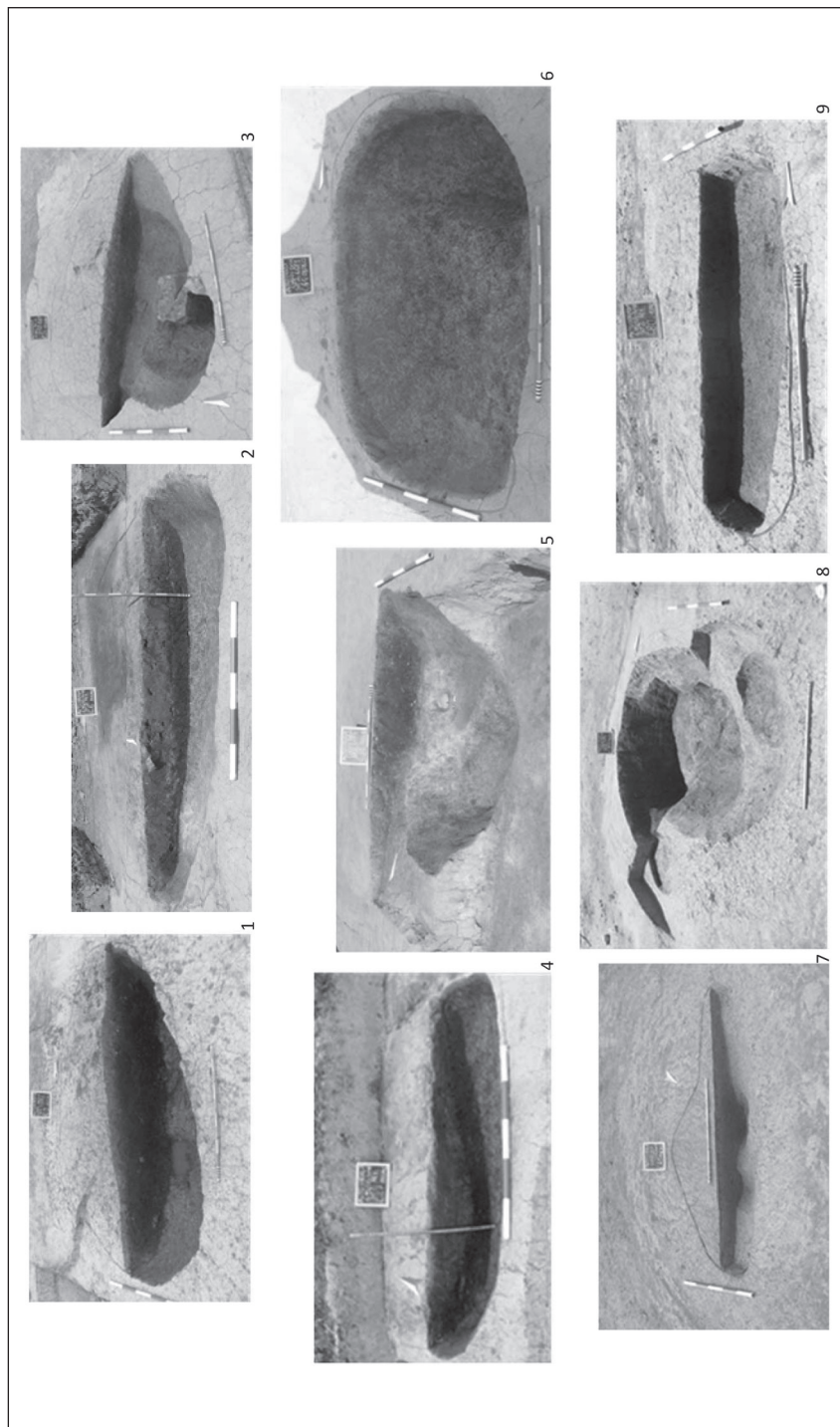
Pl. X. 1 – 5 Ceramica din L. 5 / Pottery found in dwelling L. 5; 6 – 10 ceramica din L. 6/ Pottery found in dwelling L. 6; 11 – ceramica din L. 8/ Pottery found in dwelling L. 8.

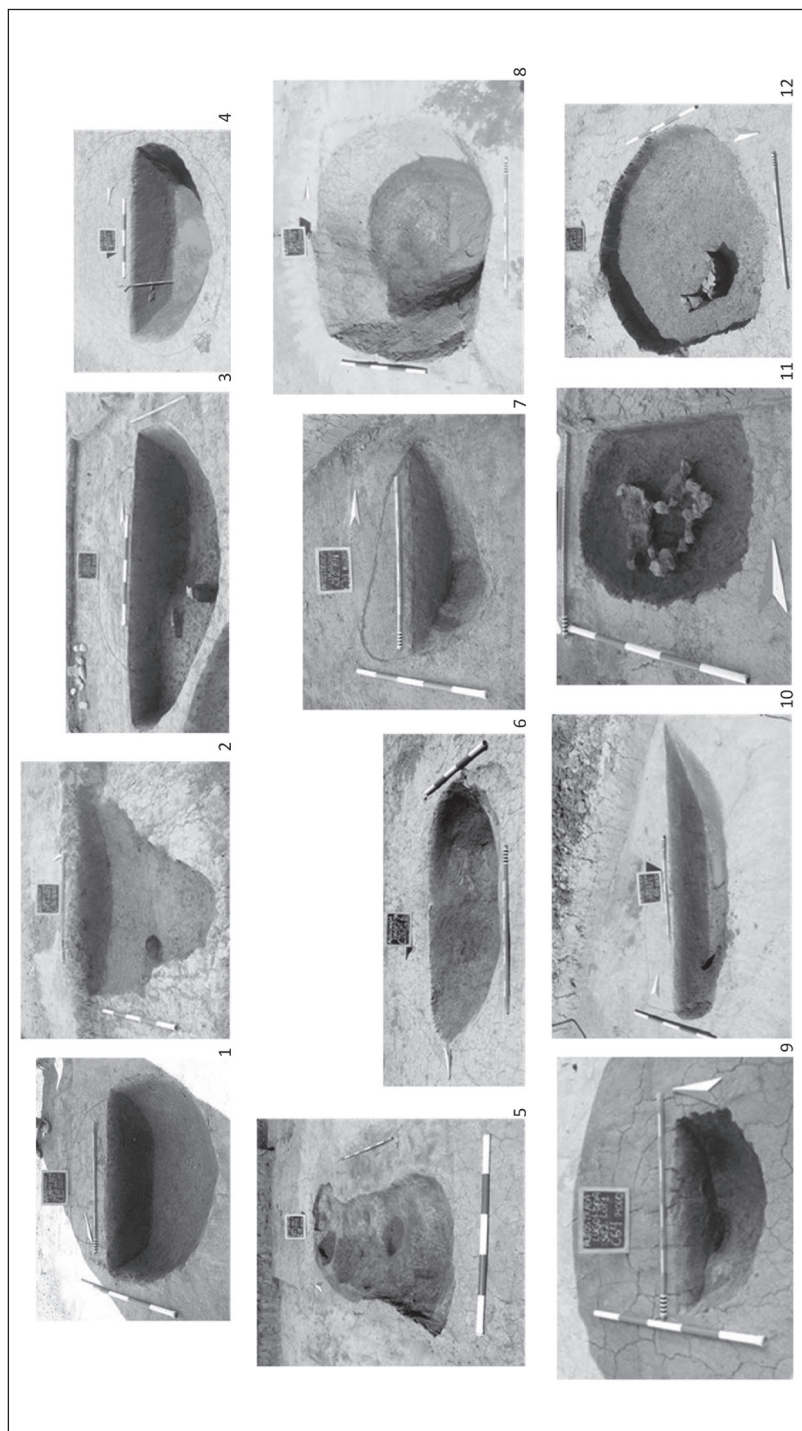
Pl. XI. 1-2 Locuință L. 11/ Dwelling L. 11; 3-7 ceramica din locuință L. 12/ Pottery found in dwelling L. 12; 8-13 ceramica din groapa menajeră nr. 1/ Pottery found in domestic pit No. 2

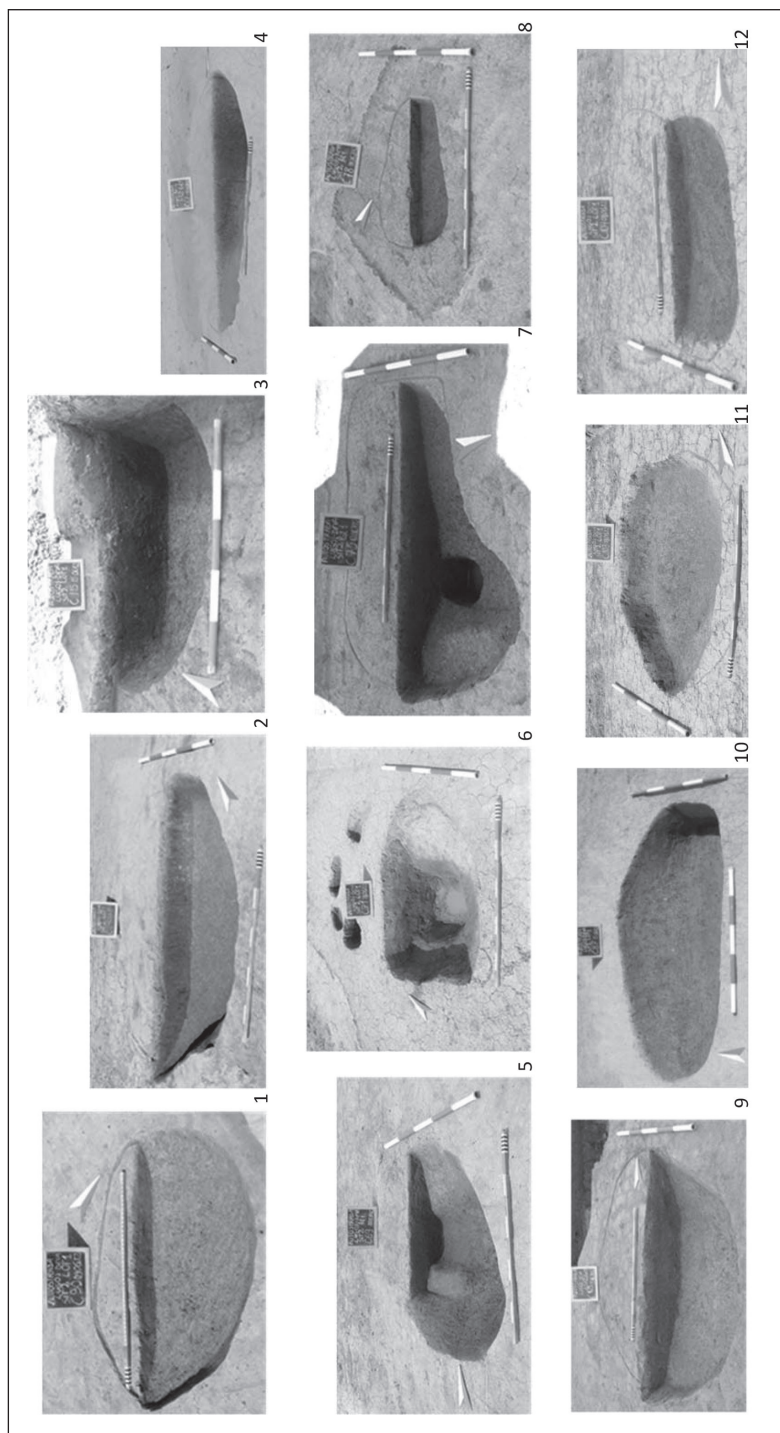
Pl. XII. 1 – 5 Groapa menajeră nr. 2/ *Domestic pit* No. 2; 6 – 10 groapa menajeră nr. 5/ *Domestic pit* No. 5; 11 – 13 Groapa menajeră nr. 8/ *Domestic pit* No. 8.

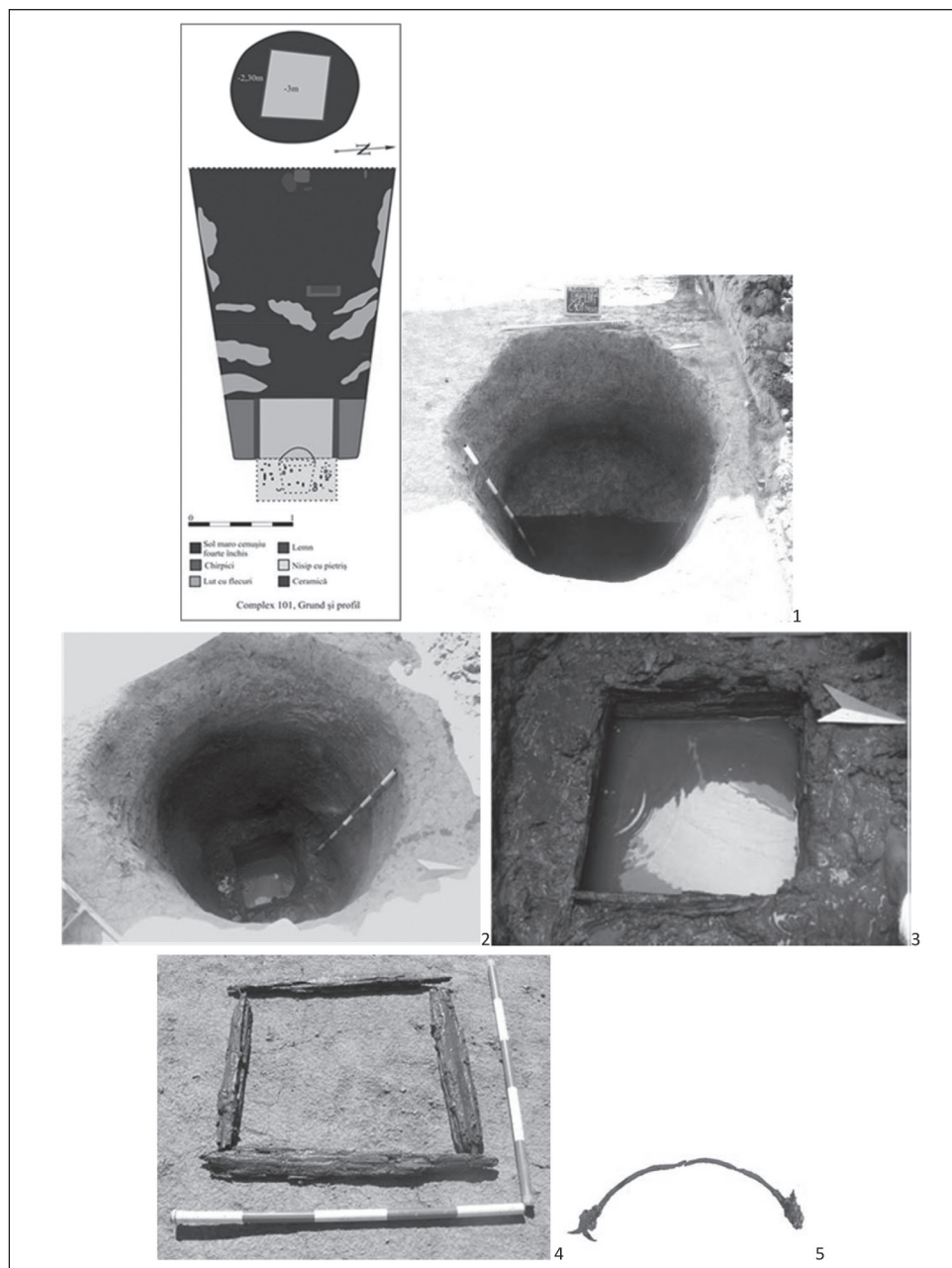
Pl. XIII. 1 – Complexul C. 5 / L. 1./ Complex C. 5/ L. 1; 2 – Complex C. 6 – L. 2/ Complex C. 6/ L. 2; 3 – Complexul C. 24/L. 3/ Complex C. 24/ L. 3; 4 – Complexul C. 27/L. 4/ Complex C. 27/ L. 2; 5 – Complexul C. 37/L. 5/ Complex C. 37/ L. 5; 6 – Complexul 44 /L. 6/ Complex C. 44/ L. 6; 7 – Complexul C. 65 /L. 7/ Complex C. 65/ L. 7; 8 – Complexul C. 65/ L. 7; 8 – Complexul C. 74/ L. 8; 9 – Complexul C. 80 / L. 9/ Complex C. 80/ L. 9.

Pl. XIV. 1 – Complexul C. 85/ L. 10/ Complex C. 85/ L. 10; 2 – Complexul C. 86/ L. 11/ Complex C. 86/ L. 11; 3 – Complexul C. 99/ L. 12/ Complex C. 99/ L. 12; 4 – Complexul C. 112/ L. 13/ Complex C. 112/ L. 13; 5 – Groapa menajeră nr. 1/C. 18/ Domestic pit No.1/C. 185; 6 – Groapa menajeră nr. 2/C. 26/ Domestic pit No.2/C. 26; 7 – Groapa menajeră nr. 3/C. 39/ Domestic pit No.3/C. 39; 8 – Groapa menajeră nr. 4/C. 58/ Domestic pit No. 4/C. 58; 9 – Groapa menajeră nr. 5/C. 64/ Domestic pit No.5/C. 64; 10 – Groapa menajeră nr. 6/C. 66/ Domestic pit No.6/C. 66; 11 – Groapa menajeră nr. 7/C. 84/ Domestic pit No.7/C. 84; 12 – Groapa menajeră nr. 8/C. 88/ Domestic pit No.8/C. 88.

PL. XV. 1 – Groapa menajeră nr. 9/C.90/ Domestic pit No.9/C. 90; 2 – Groapa menajeră nr. 10/C.94/ Domestic pit No.10/C.94; 3 – Groapa menajeră nr. 11/C.98./ Domestic pit No.11/C. 98; 4 – Groapa menajeră nr. 14/C.115/ Domestic pit No.14/C.115; 5 – Groapă împrumut lut nr. 1/C.67/ Clay loan pit No. 1/C.67; 6 – Groapă împrumut lut nr. 2/C.69/ Clay loan pit No. 2/ C.69; 7 – Groapă împrumut lut nr. 3/C.71/ Clay loan pit No. 3/C.71; 8 – Groapă împrumut lut nr. 4/C.75/ Clay loan pit No. 4/C.75; 9 – Groapă împrumut lut nr. 5 /C.78/ Clay loan pit No. 5/C.78; 10 – Groapă împrumut lut nr. 6/C.87/ Clay loan pit No. 6/C.87; 11- Groapă împrumut lut nr.7/C.103./ Clay loan pit No. 7/C.103; 12 – Groapă împrumut lut nr. 8 /C.104./ Clay loan pit No. 8/C.104.

PL. XVI. Fântâna-put șapătă până la -2 m. / Well excavated up to 2 meters; 2. Nivelul la care a fost surprins ghizdul fântânii. / The level where the fountain wall was revealed; 3. Ghizdul fântânii. / The fountain wall; 4. Singurele piese din ghizdul de pe fundul puțului. / The only artifacts found on the bottom of the fountain; 5. Mânerul din fier descoperit pe fundul fântânii. / Iron handle found on the bottom of the fountain.

IPOSTAZE ICONOGRAFICE ALE LUI EROS/ AMOR PE DISCUL OPAIȚELOR DESCOPERITE LA TOMIS (SECOLELE I–III P. CHR.)

Ștefan Viorel Georgescu*

Cuvinte cheie: Imperiul Roman, Tomis, opaițe, Eros, sec. I–III p. Chr

Keywords: Roman Empire, Tomis, lamps, Eros, 1st–3rd centuries AD

Metropolă prin excelență, Tomis împarte alături de Histria și Callatis onoarea de a fi printre primele centre urbane atestate pe teritoriul românesc. Colonie grecească la origine¹, Tomis se remarcă și prin descoperirile de factură romană, multe dintre acestea fiind unicat pe teritoriul românesc. Peisajul promontoriului tomitan pare să fi oferit condiții favorabile de debarcare² pentru acești navigatori pricepuți, iar mai târziu pentru corăbiile romane³. Studiul dispozitivelor pentru iluminat descoperite la Tomis reprezintă un demers care înglobează o parte importantă a istoriei orașului din punct de vedere economic, social și religios. La Tomis se regăsesc atât obiecte de import, care vin din lumea greco-romană, cât și obiecte considerate a fi produse locale – orașul fiind un puternic centru meșteșugăresc care producea atât pentru nevoile locale, cât și pentru export. Astfel de obiecte sunt o mărturie asupra stării financiare a individului și, în același timp, a societății din care acesta face parte⁴. Printre lămpile descoperite la Tomis se află și șase exemplare, pe discul cărora se află reprezentată mica divinitate vestitoare și protectoare a dragostei. Numit Eros de către greci, Amor sau Cupido de către romani⁵, această mică divinitate personifica dorința și sentimentele unui îndrăgostit⁶, fiind reprezentată ca un copil

* Universitatea de Vest Timișoara, b-dul Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: viorel.stefan.g@gmail.com

¹ Buzoianu 2001, 192–207.

² Vulpe 1969, 150.

³ Strabon, *Geografia*, VII, 6, 1; Pomponius Mela, *De chorographia*, II, 2, 22; Ptolemeu, *Geografia*, III, 10, 3.

⁴ Georgescu 2016, 12.

⁵ De dragul unității lucrării, dar și al faptului că la Tomis moștenirea greacă a orașului este importantă și vizibilă chiar și după cucerirea romană, o vom numi pe mai departe Eros.

⁶ Hermary, Cassimatis, Vollkommer 1986, 850.

sau tânăr înaripat. Datorită patronajului, reprezentarea lui este una dintre cele mai răspândite în arta greco-romană⁷.

Fiul al lui Venus⁸, însoțitor și vestitor al mamei sale⁹, cel care aduce dragostea și cel care pedepsește pe cei care nu i se supun, Eros este o divinitate minoră în panteonul greco-roman¹⁰, însă este reprezentantul unei forțe vechi¹¹, cea a procreării și a fertilității și, prin urmare, este considerat a fi unul dintre cei mai vechi zei¹². Alături de Venus¹³, Eros făcea parte din cultele oficiale, patronând atât viața și norocul în dragoste, cât și trecerea în viața de dincolo pentru navigatorii, marinarii și restul locuitorilor Tomisului¹⁴. Începutul drumului spre succesul atins în timpul Imperiului pentru această mică zeitate se află în epoca elenistică, mai ales pentru regiunile Imperiului în care influența greacă o precedă pe cea romană¹⁵, această situație poate reprezenta o explicație pentru succesul pe care această divinitate îl are la Tomis. Prezența acestei divinități în panteonul orașului este semnalată prin descoperirea a șapte monumente cu reprezentarea lui Eros, între care se remarcă și reprezentări funerare¹⁶. Printre acestea, menționăm un fragment de statuie al lui Venus cu Eros în brațe¹⁷, dar și fragmentul provenit dintr-un grup statuar format din Venus alături de care se află Eros călare pe delfin¹⁸.

Pe discul opaițelor, mica divinitate se află reprezentată în diverse ipostaze, fiind populară atât în atelierile italiice, cât și în cele provinciale¹⁹. El apare fie singur, fie în pereche, fie în asociere sau în cortegiul unor zei – precum Venus, Jupiter, Dionysos sau Hercule²⁰. Uneori este redat fie în ipostaze glumețe – jucându-se cu armele lui Marte sau cu măciuca lui Hercule, fie în ipostaze

⁷ Hermary, Cassimatis, Vollkommer 1986, 850; Blanc, Gury 1986, 952–1049.

⁸ Pausanias, *Descrierea Greciei*, 9, 27, 1.

⁹ Pinckernelle 2007, 22.

¹⁰ Collignon 1887, 1596.

¹¹ Despre nașterea lui Eros și despre părinții acestuia avem mai multe păreri din rândul izvoarelor literare, însă cea mai cunoscută variantă o are ca mamă pe Afrodita, pentru toate informațiile necesare subiectului, vezi Collignon 1887, 1595–1611; Hermary, Cassimatis, Vollkommer 1986, 850; Blanc, Gury 1986, 952–1049.

¹² Platon, *Symposium*, 178b; Aristophan, *Păsările*, 695.

¹³ Z. Covacef menționa existența cultului lui Venus la Tomis, ca una dintre zeitățile protectoare ale navigației, una dintre atribuțiile importante ale zeiței (Covacef 2005–2006, 160).

¹⁴ Covacef 1994, 109.

¹⁵ Bald Romano 1995, 42.

¹⁶ Buzoianu, Bărbulescu 2006, 38; Buzoianu, Bărbulescu 2012, 65.

¹⁷ Covacef 2006, 340.

¹⁸ Covacef 2011, 92, 93.

¹⁹ Bailey 1988, 11; Karivieri 1996, 65.

²⁰ Collignon 1887, 1596–1606; Bailey 1980, 20–24.

jucăușe alături de alte animale – împreună cu fluturile sau călărind un delfin, un hipocamp, un cocoș, un leu, o panteră, un cal, o capră sau o lebădă. Atunci când nu-și supără mama, Eros o ajută pe aceasta la toaleta zilnică, ținând fie o oglindă, fie o cutie. Uneori, are în mâini atribute specifice, cum sunt arcul sau torța, dar și alte obiecte cum sunt biciul, bastonul, diferite vase, animale, instrumente muzicale, ghirlande sau un ciorchine de strugure. Deseori este însoțit de un cățel sau de alte animale pe care le îmbrățișează, le călărește, le pune să-i tragă carul sau se joacă cu ele. De asemenea, este reprezentat executând diferite munci, cântând la diverse instrumente sau în scene din viața cotidiană – pescuind sau la vânatoare. În viața de zi cu zi, el îi însoțește pe soți sau pe amanți, participă la curse de circ, conduce un car, fabrică parfumuri, bijuterii sau arme, dansează, se luptă, acestea fiind doar unele dintre multele ipostaze în care a fost reprezentat²¹.

Printre numeroasele obiecte decorate cu imaginea lui se află și opaițele, atât cele de producție italică²², Eros fiind în același timp și una dintre cele mai populare divinități pe lămpile de factură provincială²³. Pe discul opaițelor descoperite la Tomis, jucăușul zeu apare în patru ipostaze, în trei dintre acestea singur, călărind un delfin, ducând pe umăr un trident în jurul căruia este înfășurat un delfin și jucându-se cu iepurele. A patra ipostază este reprezentată de scena cu doi amorași jucându-se sau spălându-se în fântână.

Eros cu trident și delfin

Piesa noastră²⁴ a fost descoperită la Tomis în anul 1967, într-un mormânt incineratie²⁵ și face parte din varianta II. 3 conform tipologiei opaițelor descoperite la Tomis²⁶, fiind încadrată cronologic în epoca romană timpurie (sfârșitul secolului I p. Chr.). Lampa nu prezintă urme de arsură în zona orificiului de ardere, ceea ce denotă că a fost folosită doar pentru ritualul înmormântării²⁷, fiind depusă în mormânt probabil ca ofrandă funerară. Discul este decorat cu imaginea lui Eros în mișcare, având piciorul stâng ridicat, iar în mâna stângă acesta ține un trident pe coada căruia este înfășurat un delfin, iar în mâna dreaptă ridicată deasupra capului ține o cupă. Această reprezentare specifică are la bază asocierea dintre mica divinitate (care apare deseori alături de subiecte marine) și un subiect existent pe monedele din timpul împăra-

²¹ Collignon 1887, 1607–1609; Hermay, Cassimatis, Vollkommer 1986, 853–855.

²² Bailey 1980, 20.

²³ Bailey 1988, 11–23.

²⁴ Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța (MINAC), nr. inv. 12395.

²⁵ Bucovăla 1968, 290–291, fig.17.

²⁶ Georgescu 2016, 80–81.

²⁷ Bucovăla 1968, 290–291.

tului Augustus – tridentul și delfinul²⁸. Alăturarea cupei poate simboliza o sărbătoare în contextul sau în amintirea acestui împărat. Delfinul cu trident se regăsește și pe discul opaițelor produse la Atena²⁹ date în secolul IV–V p. Chr.³⁰. Asocierea dintre Eros și un pește/ delfin cu tridentul nu se limitează doar la discul opaițelor, ea este destul de cunoscută, apărând în reprezentări pe diverse intalii sau chiar pe mozaicuri³¹.

Eros călare pe delfin, într-un decor acvatic

La Tomis, Eros călare pe delfin într-un decor acvatic apare pe 4 lămpi³², care se pot încadra în varianta III. 1.d³³.

Mica divinitatea apare reprezentată pe disc, sub forma unui copil înaripat, călare pe un delfin³⁴, în mișcare spre dreapta și într-un decor acvatic format din pești și scoici, bordura fiind decorată cu cârcei de viță de vie sau ove. Asocierea dintre Eros și delfin nu este întâmplătoare, ambii au o legătură cu cultul lui Venus, delfinul fiind unul dintre animalele asociate cu aceasta. Acest subiect apare reprezentat pe monede republicane³⁵ astfel că, sursa de inspirație poate fi o astfel de reprezentare. O altă interpretarea a acestui simbol pe discul opaițelor a fost propusă de A. Crnobraj, bazându-se pe studiul izvoare antice. În viziunea sa, delfinul este asociat sufletului rătăcitor după moarte³⁶. Prin urmare, Eros călărind delfinul capătă valențe psihopompe, el conduce sufletul spre locul de odihnă veșnică³⁷. Spre această interpretare ne îndreptăm și asocierea cu viță de vie reprezentată pe bordură, în trei din patru cazuri. În ceea ce privește contextul în care lămpile au fost găsite, în trei din patru cazuri este sigură proveniența funerară a acestor lămpi, două dintre piese având și semne de ardere secundară. Acest tip de reprezentare este cunoscut în metropolă și din alte surse decât opaițele, Eros asociat cu delfinul apare

²⁸ Delfinul înfășurat pe ancoră sau trident este un subiect relativ comun pentru monedele emise în timpul lui Augustus, dar și în timpul dinastiei Flavilor (Sawaya 2002, 123–139; RIC II, 26–27, 4, 14, 20, 28).

²⁹ Karivieri 1996, fig. 24.

³⁰ Karivieri 1996, 172.

³¹ Blanc, Gury 1986, 1007.

³² MINAC, nr. inv. 38150, 30887, 25569, 20560.

³³ Georgescu 2016, 86–88.

³⁴ Eros călare pe delfin este un motiv folosit încă de la sfârșitul veacului al VI-lea a. Chr. în lumea greacă (Hermay, Cassimatis, Vollkommer 1986, 67–868).

³⁵ Stannard 2015, 372.

³⁶ Crnobraj 2006, 54–55.

³⁷ Importanța lui Eros pentru lumea funerară este una deosebită, el apare reprezentat pe monumentele funerare din întreg Imperiul Roman (Collignon 1887, 1607–1609; Hermay, Cassimatis, Vollkommer 1986, 853–855).

alăturat cu Venus într-un grup statuar³⁸ descoperit în Piața Ovidiu în 2005 și datat în secolul al II-lea³⁹.

Eros călărind delfinul apare redat pe opaițe de factură italică⁴⁰, dar și pe un fragment de lampă de la Aquileia⁴¹. Într-o ipostază asemănătoare, Eros apare și pe discul a două opaițe de la Chersones⁴². Popularitatea motivului este evidentă și din existența mozaicurilor răspândite în clădirile din tot Imperiul, menționăm aici doar mozaicul din palatul de la Fishbourne – Britannia, datat în sec. I p. Chr.⁴³. Și în partea grecească a Imperiului motivul apare foarte des la Atena, Eros apare și pe sarcofage din perioada romană târzie, fiind folosit până în secolul al VI-lea în atelierele de opaițe de aici⁴⁴. La Tomis lămpile decorate în acest fel sunt date începând cu sfârșitul secolului II p. Chr. până în secolul III p. Chr.⁴⁵.

Eros cu un iepure

Piesa⁴⁶ descoperită la Tomis⁴⁷ se încadrează în varianta III. 3.a⁴⁸, fiind descoperită în zona necropolei și decorată cu imaginea lui Eros în mișcare spre stânga, pe umăr poartă un vas sau un burduf, iar în fața lui are un iepure. Eros jucându-se sau vânând un iepure este o scenă de gen care apare reprezentată pe fresce, mozaicuri sau bijuterii, dar și pe diferite vase⁴⁹. Iepurele a fost interpretat ca o reprezentarea abstractă a vieții și a iubirii⁵⁰, fiind de obicei asociat cu cultul dionisiac și reprezentat împreună cu strugurii pe care îi mănâncă⁵¹. În perioada de sfârșit de secol III p. Chr. sau la începutul celui următor, iepurele este asociat cu Eros într-o imagine complexă, aflată pe un sarcofag găsit în criptele descoperite în 1929 în jurul bisericii San Lorenzo fuori le Mura⁵², din

³⁸ MINAC, nr. inv. 33591.

³⁹ Covacef 2011, 92–93.

⁴⁰ Bailey 1980, 22.

⁴¹ Balestrazzi 1988, 39.

⁴² Chrzanovski, Zhuravlev 1998, nr. 54, 59.

⁴³ Blanc, Gury 1986, 1002.

⁴⁴ Karivieri 1996, 65–66.

⁴⁵ Georgescu 2016, 287–288.

⁴⁶ Covacef 2012, 128, nr. cat. 163.

⁴⁷ MINAC, nr. inv. 35877.

⁴⁸ Georgescu 2016, 97–98.

⁴⁹ Pe vase atice datate la sfârșitul sec. V-lea a. Chr. apare Eros cu iepurele, la fel pe bijuterii datate în secolul I a. Chr. sau statuete datate la începutul Imperiului (Hermery, Cassimatis, Vollkommer 1986, 876).

⁵⁰ Crnobraja 2006, 61.

⁵¹ Crnobraja 2006, 61.

⁵² Sarcofagul aparține copilului Florentius Domitius Marinius, dintr-o familie de cavaleri, care a murit la vârsta de 9 ani (Jartrębowska 1991, 36).

Roma. De asemenea, pe o plăcuță de fildeș descoperită la Carnuntum, Eros vânează iepurele, fiind înarmat cu scut și un baston sau sulită⁵³. Asocierea cu Eros pe un opaiț duce la concluzii evidente, ambii reprezintă gingășia și frumusețea vieții prin iubire alături de, și trecerea în siguranță într-o viață de apoi la fel de idilică. Iubirea și viața idilică este sugerată de prezența aceluiași motiv pe un fragment de pixidă descoperit la Augusta Raurica și datat în secolul al II-lea⁵⁴, dar și pe un opaiț descoperit la Colchester⁵⁵. În cazul piesei noastre, prezența vasului sau a burdufului, împreună cu iepurele, ne duce cu gândul la o scenă asociată cu cultul dionisiac, atât vasul cât și iepurele fiind asociați cu strugurii și cu vinul.

Piesa noastră se poate data începând cu a doua jumătate a secolului I p. Chr. și până la jumătatea secolului II p. Chr.⁵⁶.

Scenă mitologică cu amorași

Piesa descoperită la Tomis⁵⁷ se încadrează în varianta III. 2.c⁵⁸. Acest motiv este unul special, cei doi amorași se joacă, spălându-se în fântână ornamentală și, prin urmare, transformă o scenă banală într-un motiv de a înveseli privitorul. O analogie apropiată am întâlnit-o pe discul unui opaiț descoperit în Cartagina, unde însă, exact în aceeași postură a amorașilor se află doi bărbați adulți⁵⁹. Pe de altă parte, în arta romană amorașii sunt reprezentați flancând anumite obiecte cum sunt ghirlandele, vase, obiecte de mobilier ș.a.⁶⁰. Atât grecii cât și romanii mai târziu recunoșteau existența mai multor divinități, considerate înrudite, reprezentate aproape la fel sub forma unor copii sau tineri înaripați⁶¹, diferite din punctul de vedere al patronajului și diferite pentru lumea romană față de cea greacă⁶², iar dintre acestea cel mai cunoscut rămâne Eros/Cupido/Amor. Prin urmare, în unele reprezentări acești amorași apar împreună, realizând diverse munci, jucându-se sau pur și simplu completând cortegiul lui Venus sau al altor zei. Dedublarea și, în același timp, fracționarea patronajului lui Eros în diverse divinități jucăuse este recunoscută de literatura de specialitate, acest proces nefiind pentru antici pur decorativ, ci mai degrabă el este unul realist și

⁵³ Blanc, Gury 1986, 993.

⁵⁴ Pfäffli 2013, 29, nr. cat. 16.

⁵⁵ Bailey 1988, 16.

⁵⁶ Georgescu 2016, 548.

⁵⁷ MINAC, nr. inv. 33328.

⁵⁸ Georgescu 2016, 94.

⁵⁹ Deneauve 1969, nr. 615.

⁶⁰ Blanc, Gury 1986, 983.

⁶¹ Unii dintre cei mai cunoscuți sunt Anteros, Himeros sau Pothos.

⁶² Commelin 1960, 57.

necesar întrucât corespunde și redă complexitatea iubirii. Piesa descoperită aici, a fost încadrată cronologic secolelor II–III⁶³.

Cele șase piese prezentate mai sus au fost descoperite în necropola Tomisului, atât în morminte de incinerare, cât și în morminte de inhumare. Simbolistica reprezentărilor este una complexă și diferă oarecum de reprezentările lui Eros funerar⁶⁴, dacă ne referim doar la modul în care este reprezentată divinitatea. Lucrurile se schimbă însă dacă încercăm să privim scena în ansamblu, atât delfinul alături de trident, cât și iepurele sau scena cu cei doi amorași au o mare valoare simbolică, iar interpretarea în ansamblu a decorului discului ne îndreaptă spre faptul că acestea au fost alese intenționat atunci când au fost folosite la ritualul funerar, mai ales că o parte a acestor lămpi au fost depuse în groapă nefolosite. Prin urmare, alegerea lui Eros pentru a decora discul opaițelor folosite la ritualurile asociate cu trecerea în lumea de dincolo nu este întâmplătoare. Această divinitate a fost aleasă în virtutea credinței în aptitudinile ei psihopompe, credință întărită prin asocierea cu diverse simboluri percepute în același fel de către locuitorii Tomisului în secolele I–III p. Chr.

BIBLIOGRAFIE

Bailey 1980,

D. M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum, Vol. II. Roman Lamps made in Italy*, Londra, 1980.

Bailey 1988,

D. M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum Vol. III. Roman Provincial Lamps*. Londra, 1988.

Balestrazzi 1988,

E. D. F. Balestrazzi, *Lucerne del Museo di Aquileia Vol. 2, Lucerne romane di età repubblicana ed imperiale*, 2, Aquileia, 1988.

Bald Romano 1995,

I. Bald Romano, *Gordion special studies: vol. II. The terracotta figurines and related vessels*, Pennsylvania, 1995.

Blanc, Gury 1986,

N. Blanc, F. Gury, *Amor, Cupido*, în *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, III/1, Atherion-Eros*, Zurich-Munchen, 1986, 952–1049.

⁶³ Georgescu 2016, 496–497.

⁶⁴ Collignon 1887, 1609–1610.

Bucovală 1968,

M. Bucovală, *Noi morminte de epocă romană timpurie la Tomis*, în *Pontica*, 1, 1968, 269–306.

Buzoianu 2001,

L. Buzoianu, *Civilizația greacă în zona vest-pontică și impactul ei asupra lumii autohtone (sec. VII–IV a. Chr)*, Constanța, 2001.

Buzoianu, Bărbulescu 2006

L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *Tomis în epoca romană timpurie (sec. I–III p. Chr)*, în *Dacia* (N. S.), 50, 2006, 7–48.

Buzoianu, Bărbulescu 2012,

L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *Tomis. Comentariu istoric și arheologic*, Constanța, 2012.

Chrzanovski, Zhuravlev 1998,

L. Chrzanovski, D. Zhuravlev, *Lamps from Chersones in the state Historical Museum – Moscow*, Roma, 1998.

Collignon 1887,

M. Collignon, *Cupid*, în *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les textes et les monuments, contenant l'explication des termes qui se rapportent aux mœurs, aux institutions, à la religion, aux arts, aux sciences, au costume, au mobilier, à la guerre, à la marine, aux métiers, aux monnaies, poids et mesures, etc. etc., et en général à la vie publique et privée des anciens*, Paris, 1887, 1595–1611.

Commelin 1960,

P. Commelin, *Mythologie Grecque et Romaine*, Paris, 1960.

Covacef 1994,

Z. Covacef, *Tradiții și inovații în iconografia votivă din Dobrogea (sec. I–III p. Chr.)*, în *Pontica*, 27, 1994, 107–130.

Covacef 2005–2006,

Z. Covacef, *Templele Tomisului*, în *Peuce*, 3–4, 2005–2006, 159–172.

Covacef 2006,

Z. Covacef, *O nouă statueta a zeiței Venus descoperită la Tomis*, în *Pontica*, 39, 2006, 339–344.

Covacef 2011,

Z. Covacef, *Sculptura antică din expoziția de bază a Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța*, Cluj-Napoca, 2011.

Covacef 2012,
Z. Covacef, *Fișa nr. 163*, în *Romani în Pontul Stâng în timpul Principatului – Aegyssus 2000*, Tulcea, 2012, 128.

Crnobrnja 2006,
A. Crnobrnja, *Kult Nanamena rimskih Zizaka u Gornjoj Meziji/ Cult putpose of Roman lamps in Moesai Superior*, Belgrad, 2006.

Deneauve 1969,
J. Deneauve, *Lampes de Carthage*, Paris, 1969.

Georgescu 2016,
Ș. V. Georgescu, *Obiecte de iluminat descoperite la Tomis (secolele I–III)*, Teză de doctorat, mss., Universitatea de Vest Timișoara, 2016.

Hermayr, Cassimatis, Vollkommer 1986,
A. Hermayr, H. Cassimatis, R. Vollkommer, *Eros*, în *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, III/1, Atherion-Eros*, Zurich-Munchen, 1986, 850–942.

Jartrzębowska 1991,
E. Jartrzębowska, *Deux sarcophages d'enfantes zux catacombs de Novatien à Rome*, în *Paganism in the later Roaman Empire and in Byzantium*, Cracovia, 1991, 35–44.

Karivieri 1996,
A. Karivieri, *The Athenian Lamp Industry in late antiquita*, Helsinki, 1996.

Pausanias, *Descrierea Greciei*,
Pausanias, *Descrierea Greciei*, în *Perseus*, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Paus.+9.30.7>

Pfäffli 2013,
B. Pfäffli, *Des enfants? Des enfantst! A la recherché de leurs traces à Augusta Raurica*, în *Augster Museumshefte*, 35, Augst, 2013.

Pinckernelle 2007,
K. Pinckernelle, *The Iconography of ancient greek and roman jewellery*. Masters Thesis, mss., University of Glasgow, 2007.

Platon, *Symposium*,
Platon, *Symposium*, în *Perseus*, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0174%3Atext%3DSym>.

Pomponius Mela, *De chorographia*,
Pomponius Mela, *De chorographia*, An Arbor, 1998.

Ptolemeu, *Geografia*,

Ptolemeu, *Geografia*, în *Lacus Curtius. A gateway to Ancient Rome*. http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Periods/Roman/_Texts/Ptolemy/home.html

Sawaya 2002,

Z. Sawaya, *Les monnaies d'Octave au dauphin et au trident, témoignage d'une installation de vétérans romanins à Bérytos dès 30 av. J.-C., Les monnayages syriens – Quel apport l'histoire du Proche – Orient hellénistique et romain*, în BAH, 162, 123–139.

Stannard 2015,

C. Stannard, *The labors of Hercules on Central Italian coins and tesserae of the first century BC.*, în *Fides. Contributions to numismatics in honor of Richard B. Witschonke*, New York, 2015, 357–378.

Strabon, *Geografia*,

Strabon, *Geographica*, în *Lacus Curtius. A gateway to Ancient Rome*, <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Strabo/home.html>

Suceveanu 1991,

A. Suceveanu, *La Dobrudja romaine*, București, 1991.

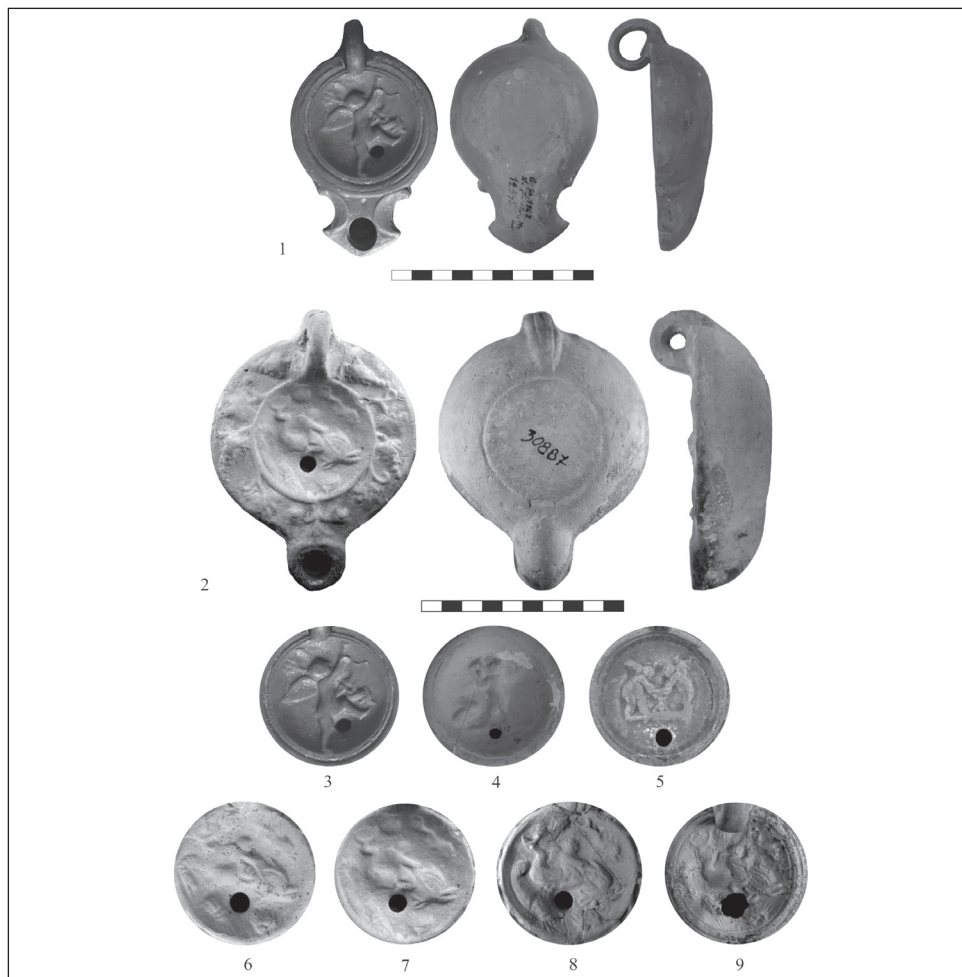
Vulpe 1969,

R. Vulpe, *Note de istorie tomitană*, în *Pontica*, 2, 1969, 149–167.

ICONOGRAPHIC HYPOSTASES OF EROS/ AMOR ON THE DISC OF THE RUSHLIGHTS FOUND IN TOMIS (1ST–3RD CENTURIES AD)

Abstract

Within the rescue excavations in the course of time, thousands rushlights or fragments of rushlights were found in Tomis; six of them bear Eros/ Amor's representation on their disc. The god is represented either riding on the dolphin, together with the dolphin and his trident, or staying nearby a hare, but also in pair, playing in an ornamental well. All these six lights result from the investigated necropolises in the antique town and their importance is connected with their finding context. They have been dated down to the 1st–3rd c. AD.

Pl. II. 1. Opaț cu reprezentarea lui Eros cu trident și delfin, MINAC, nr. inv. 12395, fotografie personală / Rushlight with Eros' image, with a trident and a dolphin, MINAC, inventory No. 12395, author's photo. 2. Opaț cu reprezentarea lui Eros călare pe delfin, MINAC, nr. inv. 30887, fotografie personală / Rushlight with Eros riding on the dolphin, MINAC, inventory No. 30887, author's photo. 3. Detaliu cu discul opaițului decorat cu reprezentarea lui Eros cu trident și delfin, MINAC, nr. inv. 12395, fotografie personală / Detail of the rushlight disk with Eros's image, with a trident and a dolphin, MINAC, inventory No. 12395, author's photo. 4. Detaliu cu discul opaițului decorat cu reprezentarea lui Eros împreună cu iepurele, MINAC, nr. inv. 35877, fotografie personală / Detail of the rushlight disk decorated with Eros's image, with a hare, MINAC, inventory No. 35877, author's photo. 5. Detaliu cu discul opaițului decorat cu reprezentarea a doi amorași, MINAC, nr. inv. 33328, fotografie personală / Detail: rushlight disk with two Cupids, MINAC, inventory No. 35877, author's photo. 6–9. Detaliu cu discul opaițelor decorat cu reprezentarea lui Eros călare pe delfin, MINAC, nr. inv. 38150, 30887, 25569, 20560, fotografie personală / Detail: disk of rushlights with Eros riding on the dolphin, MINAC, inventory No. 35877, 30887, 25569 and 20560, author's photo.

UN NOU MONUMENT FRAGMENTAR DIN MARMURĂ CU INSCRIPȚIE DESCOPERIT ÎNTÂMPLĂTOR LA *TIBISCUM-JUPA*

Călin Timoc*

Cuvinte cheie: epigrafie, monument imperial, inscripție martelată, cronologie

Keywords: epigraphy, imperial monument, hammer-wrought inscription, chronology

Tibiscum este fără îndoială unul dintre cele mai bogate situri arheologice în descoperiri epigrafice din sud-vestul Daciei¹. Textele inscripțiilor găsite aici au permis reconstituirea istoriei garnizoanei militare², precum și a vieții religioase a așezării civile și a evoluției sale demografice și administrative³.

Un nou fragment de monument epigrafic, din marmură de Bucova, având inscripționate câteva litere, vine să completeze datele pe care le cunoaștem despre acest important sit. Piesa a fost identificată, absolut întâmplător (fig. 1) la intrarea pe *porta praetoria* a castrului mare, în timpul unei vizite întreprinse de subsemnatul în data de 5 martie 2015, alături de colega arhg. dr. Agnieszka Tomas de la Institutul de Arheologie al Universității din Varșovia și a inimoșilor ei studenți practicanți, în cadrul proiectului științific ce avea să aducă multe informații noi pentru zona *Rezervației Arheologice Tibiscum (Jupa)*, în perioada imediat următoare⁴.

Blocul de piatră, de dimensiuni apreciabile, 73 × 65 × 24 cm, de formă paralelipipedică, având una din fețele laterale netezite perfect cu trepanul (semn că bucata de piatră a făcut parte dintr-un monument individual de mari dimensiuni, foarte probabil o bază de statuie sau un altar votiv), cu zona

* Muzeul Național al Banatului Timișoara, Piața Huniade, nr. 1, e-mail: calintimoc@gmail.com

¹ Vezi în acest sens IDR III, 1, 145–232.

² Moga 1974, 129–132.

³ Benea, Bona 1994, 82–123.

⁴ Mulțumesc frumos pe această cale întregii echipe poloneze și în mod special lui drd. Michal Pisz pentru implicarea în cercetarea acestui minunat sit arheologic din Banat. Vezi mai multe informații despre etapele de lucru și rezultatele acumulate pe: <https://www.facebook.com/tibiscumproject/?fref=ts>

inscripționată păstrată doar pe o mică porțiune – cca. 10 × 18 cm – oferă spre lectură 3 rânduri de text, din care păstrate au rămas doar câteva litere, niciuna în întregime. Literele măsoară foarte probabil undeva între 5 și 6 cm înălțime, iar cele din rândul al doilea sunt „șterse” intenționat, dar nu suficient de temeinic încât să nu putem distinge cele două majuscule, una rotundă, urmată de o literă dreaptă, care avea o hastă orizontală la bază. Din context deducem că nu poate să fie vorba decât de numele GE[TA], cel al fratelui împăratului Caracalla, care a suferit *damnatio memoriae* după dispariția sa violentă (26 decembrie 211) din poziția de co-împărat⁵.

Inscripția a fost spartă la sfârșitul stăpânirii romane în Dacia, când pentru a bloca *porta praetoria* datorită amenințării ce o reprezentau invaziile barbare au fost sacrificate monumentele din piatră pe care le aveau la îndemână apărătorii din cetate⁶. Monumentul din marmură a fost dedicat cel mai probabil familiei imperiale a lui Septimius Severus, prezența numelui mezinului Geta în textul epigrafei indică o datare care, în condițiile de față (a imposibilității citirii întregii inscripții), nu poate fi restrânsă, în calcul intrând toată perioada anilor 198–211 p. Chr.

Foarte probabil în rândul de sus, literele păstrate par să fie identice, adică doi de P, precedați de o literă care se termină cu o hastă verticală, poate fi un H, M, N sau I. Ținând cont că avem de-a face în continuare cu numele unor împărați, grupul de frânturi de litere ar trebui să reprezinte chiar apelativul IMPP(erator), știut fiind faptul că împăratul Septimius Severus și l-a asociat încă de timpuriu la domnie pe fiul cel mare, Caracalla. Analogii în acest sens sunt destul de multe, noi am cita doar câteva, cel de la Savaria (Lupa 7995)⁷ din Pannonia sau de la Furnos Maius (CIL VIII 12031)⁸ din Africa Proconsularis.

Literele de pe rândul 3 sugerează completarea lecturii ori cu un numeral: XV sau XX, ori cu o formulă care poate începe cu *[E]X V...* (*sive X*). Lipsa altor elemente ajutătoare nu înlesnește găsirea unei propuneri de lecturi acceptabile pentru rândul 3.

Ținând cont de analogii, textul epigrafei ar fi putut arăta așa:

[.... pro salute]

[Im]pp[eratorum Severi et Antonini Augg(ustorum)]

[et] [[Ge[tae] Caesaris]] ...

[E]X V[?...

⁵ Kienast 2011, 166.

⁶ Isac 2007, 132.

⁷ Tóth 2011, 62–63.

⁸ Saastamoinen 2012, 502.

Acest monumen de piatră inscripționat nu este singurul dedicat familiei imperiale a Severilor, din fortificația romană de la Tibiscum fiind cunoscute încă două fragmente mari ale unor baze de statui din perioada respectivă⁹. Se pare că dobândirea rangului de *municipium* de către așezarea civilă adiacentă castrului de aici, în anul 197, a însemnat debutul unei vieți urbane prospere pentru locuitorii zonei, fapt care s-a răsfrânt și asupra adorării casei imperiale și a formelor de manifestare a cultului imperial¹⁰. Nu știm locul unde a fost amplasată inscripția la Tibiscum dar este cert că era un monument reprezentativ. Masivitatea blocului de marmură, textul, precum și mărimea literelor epigrafei ne sugerează o bază din piatră voluminoasă pentru un grup statuar al familiei imperiale a Severilor și care a ocupat un loc central în cadrul așezării tibiscense până în momentul când din nevoi imediate garnizoana a refolosit piatra pentru a bloca poarta de est (*porta praetoria*) a fortificației.

BIBLIOGRAFIE

Benea 2003,
Doina Benea, *Septimius Severus și Tibiscum*, în *PB*, II, 2003, 91–93.

Benea, Bona 1994,
D. Benea, P. Bona, *Tibiscum*, București, 1994.

IDR III / 1,
Inscripțiile Daciei Romane, vol. III/1 (Banat), București, 1977.

Isac 2007
D. Isac, *Reparații și reconstrucții în castrele Daciei romane în a doua jumătate a secolului III p. Chr. (O nouă analiză a fenomenului)*, în *EphNap*, XVI–XVII, 2006–2007, 131–163.

Kienast 2011,
D. Kienast, *Römische Kaisertabelle* (ediția a V-a), Darmstadt, 2011.

Moga 1974,
M. Moga, *Știri noi despre garnizoana militară de la Tibiscum*, în *Tibiscus*, III, 1974, 129–132.

Piso, Benea 1999,
I. Piso, D. Benea, *Epigraphica Tibiscensia*, în *ActaMN*, 36, 1, 1999, 91–107.

⁹ Piso, Benea 1999, 99–101.

¹⁰ Benea 2003, 91–92.

Saastamoinen 2012,

A. Saastamoinen, *The phraseology and structure of latin building inscriptions in roman North Africa*, Helsinki, 2012.

Tóth 2011,

Tóth E., *Lapidarium Savariense (Savaria Római feliratos köemlékei)*, în *Savaria*, 34, 2, Vas Muzeum, 2011.

A NEW FRAGMENTARY MARBLE STONE WITH INSCRIPTION ACCIDENTALLY FOUND BY TIBISCUM-JUPA

Abstract

Tibiscum has always been rich in archaeological and epigraphic findings. This reality can be explained because the civil settlement during Severi emperors reached the rank of *municipium* and the garrison was increased by 3 auxiliary units, which means close to 2,000 soldiers. A new piece of epigraphic monument, having marked a few letters, completes the data we currently know. Stone seems to have been re-used and keeps data on three lines of text inscription with the middle row hammer-wrought.

After a very careful analysis we are able to remark that it is an inscription which contains the name of the emperor Geta, the little brother of Caracalla. It is very probably that the fragmentary marble stone was a part of a big statue-based dedicated to the imperial family of Septimius Severus. The chronology of the monument can be established between: 198 and 211 AD.

Fig. 1 – Momentul fericit al descoperirii epigrafei între resturile de piatră de zidărie a porții praetoria/ *The happy moment of finding the inscription in front of porta praetoria.*

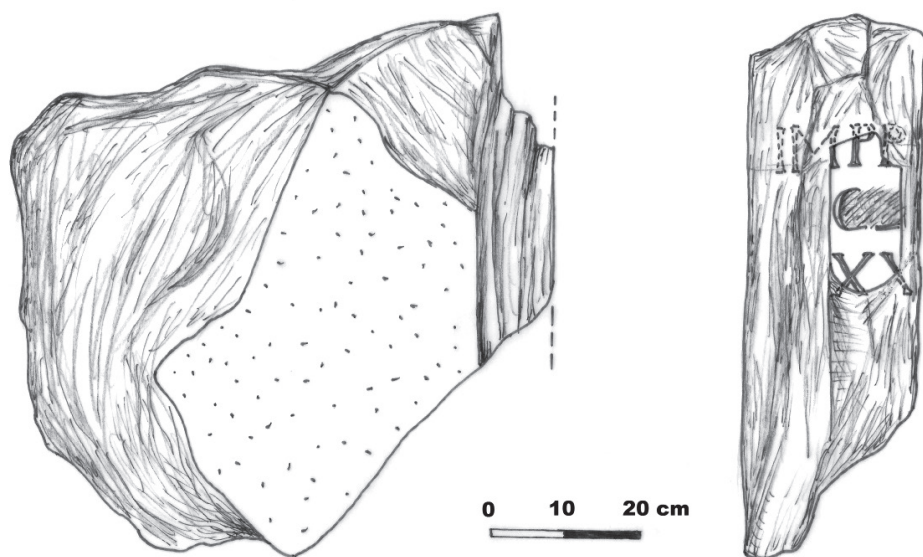

Fig. 2 – Monumentul din marmură inscripționat (desen C. Timoc)/ *The marble stone with inscription (drawing by C. Timoc).*

Fig. 3 – Partea câmpului inscripționat (foto dr. Agnieszka Tomas)/ *The inscribed part of the monument (foto dr. Agnieszka Tomas).*

Fig. 4 – Bloculul fragmentar de marmură cu zona inscripției. (foto dr. Agnieszka Tomas)/
The fragmentary marble block with the inscription part (foto dr. Agnieszka Tomas).

UN INEL CU PIATRĂ GEMĂ DESCOPERIT LA CIOROIU NOU*

Gabriela Filip**

Cuvinte cheie: piatră gemă, Marte, inel roman, inel din fier, Cioroiu Nou, gravură, fortificație romană, podoabe, bijuterii

Keywords: gemstone, Mars, roman ring, iron ring, Cioroiu Nou, engraving, roman fortification, adornment, jewellery

Situl arheologic de la Cioroiu Nou, comuna Cioroiași, județul Dolj, se prezintă ca un monument foarte important al epocii romane din Oltenia. Localitatea Cioroiu Nou se găsește la aproximativ 20 de km nord de Dunăre, în centrul câmpiei oltene (Fig.1), și include pe raza sa valoroase vestigii romane¹.

Primele săpături arheologice sistematice au fost efectuate în anul 1938 de către C. S. Nicolaescu-Plopșor și D. Tudor, fiind urmate apoi de alte campanii în anii 1959–1961². Începând cu anul 2000 și până în prezent, cercetările arheologice de la Cioroiu Nou au fost reluate cu sprijinul Muzeului Olteniei din Craiova³.

Cu toate că o mare parte a așezării romane de la Cioroiu Nou a fost suprapusă de satul actual, săpăturile arheologice au reușit să pună în evidență o fortificație, un edificiu termal, un templu, clădiri cu hipocaust, mai multe construcții cu fundații de piatră, necropole, ateliere ceramice⁴ ș.a. Un bogat material arheo-

* Publicarea materialului de față se face cu acordul responsabilului științific al șantierului arheologic Cioroiu Nou, dr. Dorel Bondoc, căruia îi mulțumim. Urăm de asemenea profesorului dr. Nicolae Gudea, în cinstea căruia este dedicat acest volum cu ocazia împlinirii vârstei de 75 de ani, sănătate și viață lungă.

** Muzeul Olteniei Craiova, str. Popa Șapcă, nr. 8, e-mail: gabriela1982@yahoo.com

¹ Pentru o prezentare a vestigiilor arheologice de la Cioroiu Nou, vezi Tudor 1968, 135 și urm.; Tudor 1978, 208–214; Bondoc 2010, passim; Bondoc 2015, passim.

² Mai multe informații cu privire la istoricul cercetărilor arheologice de la Cioroiu Nou, la Bondoc 2010, passim.

³ Petculescu, Bondoc 2001, 69–70; Petculescu, Oberlander-Tărnoveanu, Bondoc 2002, 104–105; Petculescu, Bondoc, Bălțeanu, Răduță 2003, 88–89; Bondoc 2005, 126–127; Bondoc 2007, 130; Bondoc 2010, passim; Bondoc 2012, 46; Bondoc, Filip 2013, 46–47; Bondoc, Filip 2014, 40–41; Bondoc 2015, passim; Bondoc, Filip 2015, 59–60.

⁴ Tudor 1968, 315; Tudor 1978, 210, Bondoc 2010, passim; Bondoc 2015, passim.

logic provenind de la Cioroiu Nou, constând în ceramică locală și de import, obiecte de bronz, obiecte de fier, monede, obiecte de sticlă, piese epigrafice și sculpturale, cărămizi și țigle șampilate, se află în prezent la Muzeul Olteniei din Craiova⁵. Este suficient de remarcat aici faptul că de la Cioroiu Nou provine cea mai mare cantitate de ceramică romană pictată din întreaga Dacie romană⁶.

Mai mult, descoperirile epigrafice atestă prezența la Cioroiu Nou a unei vexilații a legiunii a VII-a Claudia din Moesia Superior⁷. Soldații acestui detașament au construit edificiul termal situat în colțul de nord-vest al fortificației, fapt dovedit de numărul mare de cărămizi șampilate cu legenda *LEG VII CL* descoperite în pilele hipocaustului clădirii⁸.

În articolul de față, mi-am propus să aduc în discuție un inel realizat din fier, decorat cu o piatră gemă, descoperit în timpul campaniei de săpături arheologice desfășurate la Cioroiu Nou, jud. Dolj, în anul 2014⁹ (Fig.2/a,b).

Descrierea piesei. Inelul s-a păstrat într-o stare de conservare bună (Fig.2/a). Veriga inelului are o formă ușor ovală și a fost realizată din fier, în bandă, prin martelare. Aceasta se lățește vizibil spre partea superioară. Piatra gemă este încastrată în chaton pe același nivel cu banda inelului. Practic, privită din profil, piatra nu depășește în înălțime corpul inelului (Fig.2/b).

Piatra gemă care împodobește inelul a fost lucrată în opal alb¹⁰, aproape transparent, prin gravare în adâncime și șlefuire (Fig.3/a). Forma acesteia este ovală, cu suprafața vizibilă plană. În secțiune nu a putut fi cercetată, întrucât piatra se află în montura inelului.

Dimensiuni inel:

- diametrul verigii: 25 × 20 mm (18 × 15 mm);
- lățime minimă: 5–7 mm;
- lățime maximă: 13 mm.

Dimensiuni piatră gemă: 16 × 14 mm.

Prezentarea subiectului gravat. Din punct de vedere iconografic, pe suprafața pietrei se poate observa silueta unui personaj masculin, profilat spre stânga. Bărbatul a fost redat nud, șezând pe o stâncă și purtând pe cap un coif.

⁵ Pentru piesele epigrafice și sculpturale vezi IDR, II, 81–87, nr. 141–156; Bondoc 2004, 9–36, nr. 5–36.

⁶ Bondoc 2010, 20–21; Bondoc 2006, 129.

⁷ IDR, II, 141, cu bibliografia; Bondoc 2010, 17; Bondoc 2015, passim.

⁸ Bondoc 2010, 13–14.

⁹ Bondoc, Filip 2015, 59–60.

¹⁰ Expertiza gemologică a fost realizată de către dl. Ștefan Negreanu, geolog la Universitatea din Craiova, căruia îi mulțumim.

Cu brațul stâng sprijină pe pământ o sulită, iar cu celălalt ține un scut. În fața personajului, deasupra pământului și în poziție verticală, apare gravată o spadă scurtă și lată, cu vârful ascuțit. Ar putea fi vorba despre reprezentarea unui *gladius* sau a unui *pugio* (Fig.3/a,b,c). Indiferent care dintre cele două arme s-ar fi vrut a fi gravate aici de către meșter, cert este că ambele făceau parte din echipamentul de bază al soldatului roman.

Stilistic, întreaga compoziție este schematizată, detaliile lipsind aproape în totalitate. Totuși, o oarecare atenție s-a acordat elementelor ce compun coiful personajului și spada, trăsătură caracteristică artei provinciale, care dovedea preocupare constantă îndreptată asupra detaliilor ce făceau mai ușor de recunoscut personajul reprezentat.

Acum, referindu-ne strict la partea tehnică, observăm însă o lucrare curată, clară, fără erori de execuție.

Identificarea personajului. Ținând cont de toate aceste detalii, putem identifica personajul gravat aici cu Marte, divinitate cu un puternic caracter războinic¹¹. Ipostaza statică în care zeul apare redat pe piatra gemă de la Cioroiu Nou (Fig.3/c) diferă însă de canonul iconografic obișnuit utilizat în glictica romană din Dacia¹². Conform acestuia, zeul Marte este înfățișat în ipostaze active, dinamice, în mișcare și întotdeauna însoțit de cele trei atribute caracteristice: sulita, scutul și coiful, simboluri ale naturii sale războinice.

Acum, indiferent de tipul iconografic redat pe suprafața pietrei geme de la Cioroiu Nou, cert este că avem de-a face cu reprezentarea unui personaj masculin cu atribute militare. Și cunoscând divinitățile care compun panteonul roman, identificarea personajului gravat aici cu zeul Marte nu pare deloc greșită.

Piesa prezentată în paginile acestui articol nu este singura de acest fel descoperită la Cioroiu Nou. Un alt inel realizat tot din fier se găsește în colecția Muzeului Olteniei din Craiova și provine din săpăturile mai vechi de la Cioroiu Nou. S-a păstrat doar partea superioară a piesei, cu chatonul mult lărgit pentru a găzdui o piatră prețioasă de formă ovală¹³.

Ar mai trebui menționat aici faptul că cele mai bune analogii pentru inelul descoperit în anul 2014 se găsesc la sud de Dunăre, în zona Bulgariei de astăzi¹⁴, la Ratiaria¹⁵ și Novae¹⁶.

¹¹ Balaci 1969, 239.

¹² Reprezentări ale zeului Marte pe pietre geme din Dacia, vezi la Țeposu-David 1960, fig. 1/24, fig. 2/40, fig. 2/41; Țeposu-David 1965, fig. 16, fig. 17 și fig. 19; Țeposu-Marinescu, Lako 1973, nr. 8–12, fig. 8–12; Gramatopol 1974, 53–54.

¹³ Data și contextul descoperirii sunt necunoscute. Dimensiuni păstrate: 2,3 × 1,1 × 1,3 cm.

¹⁴ Ruseva-Slokoska 1991, 201, nr. 270 și urm.

¹⁵ Ruseva-Slokoska 1991, 202, nr. 272.

¹⁶ Ruseva-Slokoska 1991, 203, nr. 274.

Din punct de vedere al datării piesei, contextul arheologic al descoperirii poate sugera o direcție în acest sens. Inelul a fost descoperit sub nivelul unei clădiri din prima jumătate a secolului III, astfel că nivelul arheologic căreia i-a aparținut se poate încadra cronologic între sfârșitul secolului II și începutul celui următor¹⁷. Mai departe, forma și caracteristicile artistice încadrează inelul într-o grupă tipologică databilă la sfârșit de secol II¹⁸. Chiar tratarea stilistică extrem de rudimentară, evidenta disproporționalitate a capului și a mâinilor în raport cu întregul corp, trădează momentul de decadentă în arta glipticii romane, moment caracteristic sfârșitului de secol II și secolului III¹⁹. Către aceeași încadrare cronologică ne conduc și analogiile găsite la sud de Dunăre care, grație contextului arheologic cunoscut, se pot data cu siguranță în a doua jumătate a secolului al II-lea²⁰.

Prin urmare, ținând cont de toate aceste aspecte, însă fără a exclude posibilitatea ca inelul să fi fost în uz mai mult timp – fiind vorba despre un obiect de podoabă decorat cu o piatră semiprețioasă – cel mai corect ar fi să datăm piesa între sfârșitul secolului II și începutul celui următor.

Altfel, decorarea unui inel de fier cu o piatră gemă poate părea un fapt bizar. Însă împodobirea cu pietre semiprețioase a unor bijuterii realizate din metale neprețioase, reprezintă o uzanță a secolului III.

La final, se cuvine să spunem câteva cuvinte și despre posesoarea sau posesorul acestui inel. Dimensiunile relativ mici ale inelului ar putea sugera faptul că acesta a aparținut unui adolescent sau unei femei. Însă este greu de crezut ca un inel decorat cu o piatră gemă cu reprezentarea unei divinități masculine militare să împodobească mâna unei femei.

Cel mai probabil, acesta trebuie pus în legătură cu soldații care au format detașamentul legiunii a VII-a Claudia, și care au fost cantonați aici la Cioroiu Nou. Un astfel de obiect de podoabă ar fi putut fi purtat cu succes de un tânăr soldat, de ce nu chiar pe degetul mic al mâinii. De altfel, în lumea romană nu era deloc neobișnuit pentru bărbați să poarte inele²¹.

Obiectele de podoabă din Imperiu roman au reflectat mereu preferințele, opțiunile, gustul estetic, statutul social dar și diferitele influențele artistice întâlnite în epocă. Este și firesc ca aceeași situație să se regăsească și în provinciile romane, acolo unde coloniștii (veniți din toată lumea romană) și-au impus stilurile artistice proprii.

¹⁷ Bondoc, Filip 2015, 60.

¹⁸ Ruseva-Slokoska 1991, 75.

¹⁹ Țeposu-David 1965, 106; Gramatopol 2000, 124.

²⁰ Ruseva-Slokoska 1991, 75.

²¹ Ruseva-Slokoska 1991, 72.

BIBLIOGRAFIE

Balaci 1969,

A. Balaci, *Mic dicționar mitologic greco-roman*, ediția a 2-a, București, 1969.

Bondoc 2004,

D. Bondoc, *Inscripții și piese sculpturale. Muzeul Olteniei Craiova/ Roman inscriptions and sculptural pieces. The Museum of Oltenia, Craiova, Craiova, 2004.*

Bondoc 2005,

D. Bondoc, în *CCA, Campania 2004. A XXXIX-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice, Jupiter-Mangalia, 25–28 mai 2005*, 126–127.

Bondoc 2006,

D. Bondoc, *Roman painted pottery discovered at Cioroiu Nou, Dolj county, Romania*, în Dorel Bondoc, ed., *In Honorem Gheorghe Popilian, Craiova, 2006*, 128–141.

Bondoc 2007,

D. Bondoc, în *CCA. Campania 2006. A XLI-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice, Tulcea, 29 mai – 1 iunie 2007*, 130.

Bondoc 2010,

D. Bondoc, *Cioroiu Nou. 100 descoperiri arheologice/ One hundred archaeological discoveries, Craiova, 2010.*

Bondoc 2012,

D. Bondoc, în *CCA. Campania 2011. A XLVI-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice, Târgu-Mureș, 23–26 mai 2012*, 46.

Bondoc, Filip 2013,

D. Bondoc, G. Filip, în *CCA. Campania 2012. A XLVII-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice, Craiova, 27–30 mai 2013*, 46–47.

Bondoc, Filip 2014,

D. Bondoc, G. Filip, în *CCA. Campania 2013. A XLVIII-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice, Oradea, 5–7 iunie 2014*, 40–41.

Bondoc 2015,

D. Bondoc, *Edificiul termal (balneum) al legiunii VII Claudia/ The bath house (balneum) of Legio VII Claudia, Craiova, 2015.*

Bondoc, Filip 2015,

D. Bondoc, G. Filip, în *CCA. Campania 2014. A XLIX-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice, Pitești, 28–30 mai 2015*, 59–60.

Gramatopol 1974,
M. Gramatopol, *Les pierres gravées du Cabinet numismatique de l'Académie Roumaine*, Bruxelles, 1974.

Gramatopol 2000,
M. Gramatopol, *Arta romană în România*, București, 2000.

IDR, II,
Inscriptiones Daciae Romanae – Inscriptiile Daciei romane, vol. II, București, 1977.

Petculescu, Bondoc 2001,
L. Petculescu, D. Bondoc, în *CCA. Campania 2000*. A XXXV-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice, Suceava, 23–27 mai 2001, 69–70.

Petculescu, Oberlander-Tărnoveanu, Bondoc 2002,
L. Petculescu, E. Oberlander-Tărnoveanu, D. Bondoc, în *CCA. Campania 2001*. A XXXVI-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice, Buziaș, 28 mai – 1 iunie 2002, 104–105.

Petculescu, Bondoc, Bălțeanu, Răduță 2003,
L. Petculescu, D. Bondoc, D. Bălțeanu, S. Răduță, în *CCA. Campania 2002*. A XXXVII-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice, Covasna, 2–6 iunie 2003, 88–89.

Ruseva-Slokoska 1991,
L. Ruseva-Slokoska, *Roman jewellery. A collection of the National Archaeological Museum-Sofia*, Bulgaria, 1991.

Tudor 1968,
D. Tudor, *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, București, 1968.

Tudor 1978,
D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. a 4-a, București, 1978.

Țeposu-David 1960,
L. Țeposu-David, *Gemele și cameele din Muzeul Arheologic din Cluj*, în *Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani*, 1960, 525–534.

Țeposu-David 1965,
L. Țeposu-David, *Colecția de geme a Muzeului Brukenthal din Sibiu*, în *StComS, Arheologie*, 12, 1965, 83–120.

Țeposu-Marinescu, Lako 1973,
L. Țeposu-Marinescu, E. Lako, *Catalogul Colecției de geme romane*, Zalău, 1973.

A RING WITH GEMSTONE DISCOVERED IN CIOROIU NOU

Abstract

The adornment artifacts from the Roman Empire have always reflected the preferences, options, aesthetic taste, social status as well as different artistic influences encountered in that period of time. The same situation can be found also in the Roman provinces, where the colonists (who have come from all over the Roman world) have imposed their own artistic styles.

Roman jewellery, worn by both men and women include a wide variety of forms (tiaras, necklaces, earrings, rings, bracelets, medallions, pins, brooches, hairpins) being made of different materials such as metal (gold, silver, bronze, iron), bone or glass. Must not be excluded from this category the precious and semiprecious stones destined to decorate these pieces of adornment.

In this article, I have decided to bring into discussion a ring made of iron, decorated with a gemstone, discovered during the archaeological excavations campaign carried out in 2014, at Cioroiu Nou, Dolj county. The iron ring has been well preserved. It has an ellipsoid hoop made of a band with rectangular and slightly rounded cross section, widening towards the upper part, with rounded and not very prominent shoulders on the curvature. The ellipsoid horizontal plaque in which the bezel is shaped, is without a setting for the gemstone. Actually, the gemstone is placed at the level of the plaque. The gemstone has engraved on its surface the representation of a male character with military attributes, most probably the god Mars. The relatively small size of the ring might suggest the fact that it belonged to a teenager or a woman. In terms of dating the gemstone ring, the archaeological context of the discovery may suggest a direction in this regard. The ring was found beneath the stratigraphic level of a building that dates back to the first half of the 3th century AD, so the archaeological level to which it belonged may fit chronologically between the end of the 2nd century and the beginning of the following. The decoration of an iron ring with a gemstone may seem a bizarre fact. But adorning jewellery made from inferior quality metals with semiprecious stones, represents a 3th century custom.

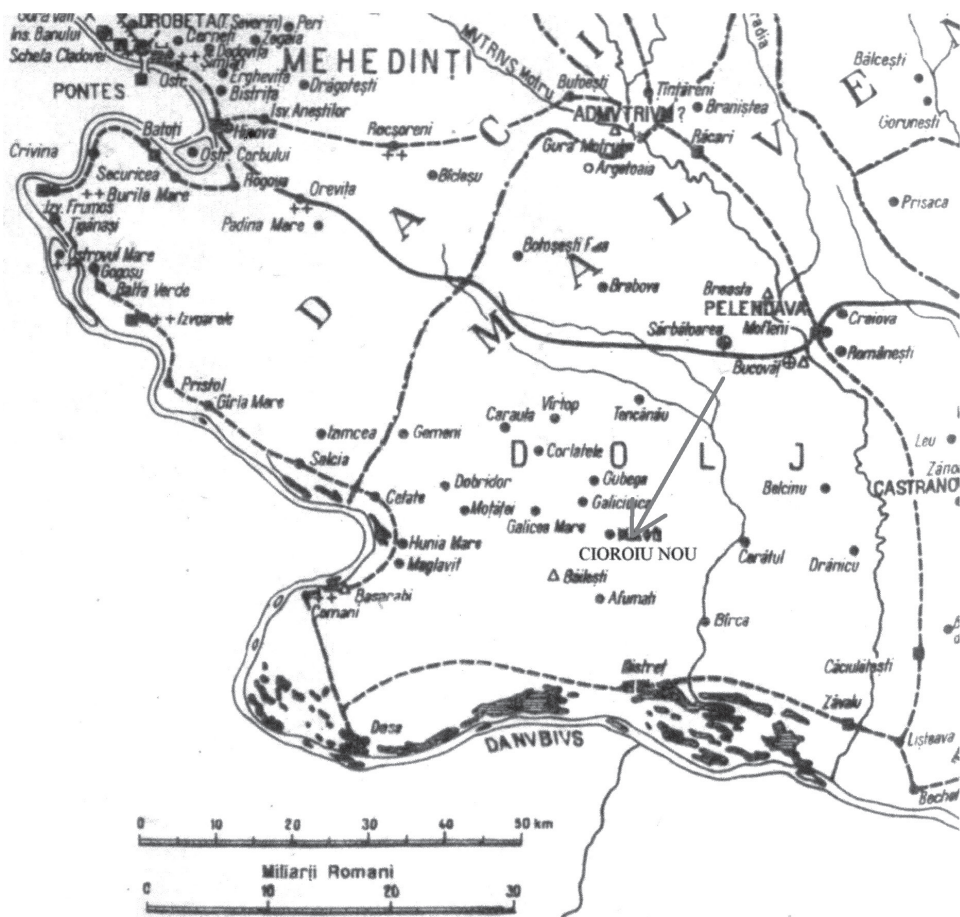

Fig. 1. Cioroiu Nou și împrejurimile pe harta Olteniei romane/ Cioroiu Nou and its surroundings on the map of Roman Oltenia (după D. Bondoc/after D. Bondoc)

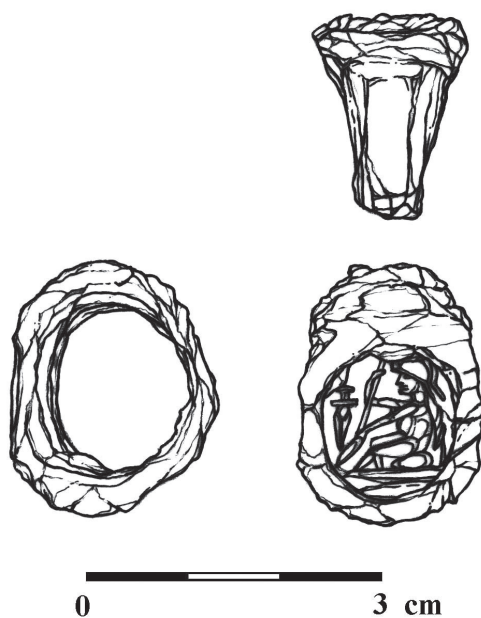
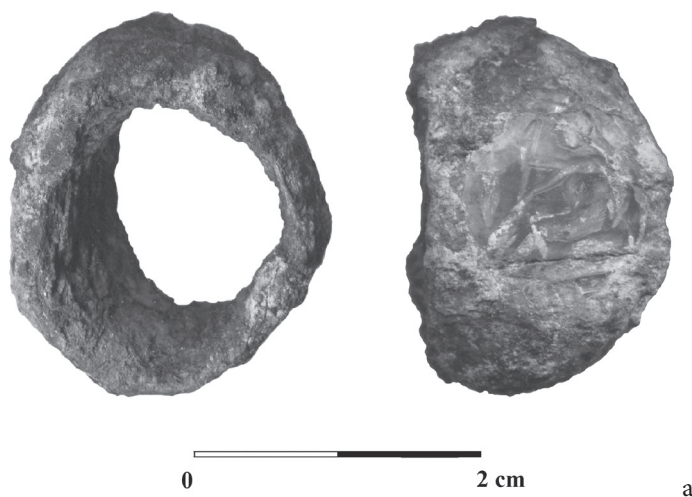

Fig. 2. Inelul realizat din fier și decorat cu piatră gemă, descoperit la Cioroiu Nou în anul 2014 (a), cu desenul aferent (b)/ *The gemstone ring found at Cioroiu Nou in the year 2014 (a), with the corresponding drawing (b)*
(Drawing by Gabriela Filip)

Fig. 3. Piatra gemă care decorează inelul de la Cioroiu Nou, forografie (a), mulaj (b) și desen (c)/ *The gemstone which adorns the ring from Cioroiu Nou, photography (a), clay mould (b) and drawing (c)*

ANALIZA UNUI EȘANTION FAUNISTIC DIN SITUL DE LA MILITARI-CÂMPUL BOJA (SECOLELE III, V–VI D. CHR.). CAMPANIA 2015

Georgeta El Susi*

Cuvinte cheie: locuire de tip Militari-Chilia, cultura Ipotești-Cândești, arheozoologie, creșterea animalelor, oase prelucrate

Keywords: habitation Militari-Chilia, culture Ipotești-Cândești, archaeozoology, animal breeding, worked bones

Așezarea de la Militari-Câmpul Boja a fost identificată în cartierul Militari (București), la sud de Lacul Dâmbovița (Morii), pe ambele părți ale străzii Câmpul Boja. Numeroasele campanii arheologice întreprinse în așezare au furnizat, până în prezent, doar loturi osteologice reduse, în ciuda materialului arheologic bogat. În anul 2000 s-a publicat un eșantion faunistic de circa 204 fragmente, vizând locuirea de epoca bronzului (cultura Tei), cât și un altul de 572 fragmente, din locuirea de secol III d. Chr. (aspectul Militari-Chilia)¹. În campaniile 2003 și 2005 s-au recuperat din gropi și locuințe circa 125 resturi animaliere, dateate între secolele II–IV (locuirea de tip Militari-Chilia) și VI–VII d. Chr. (aspectul cultural Ipotești-Cândești)², publicate de subsemnata³. Din campania 2015 au rezultat 95 oase, dintre care 49 dintr-o locuință de secol III (locuința nr. 5) și 46 oase din mai multe complexe, dateate între sec. V–VI p. Chr. (aspectul cultural Ipotești-Cândești). Datele faunistice din ultima campanie sperăm să aducă un plus de informație în definirea aspectelor economice, caracteristice comunităților din cele două epoci.

Locuința nr. 5 a furnizat 49 resturi, dintre care 33 fragmente au fost determinate complet (tabel 1). Acestea provin din toate regiunile corporale ale animalelor respective, mai puțin din coloană (tabel 3, fig. 4). Vitelor le aparțin 14 oase, sugerând minimum trei exemplare: unul sacrificat în jur

* Institutul de Arheologie București, Henri Coandă, nr. 11, e-mail: getasusi@yahoo.com

¹ Negru *et alii* 2000, 153–163.

² Negru 2007, 20–25.

³ El Susi 2013, 173–187.

de 20–24 luni (conform unei falange I, abia fuzionată proximal), altul la o vârstă avansată, peste 9 ani (molar inferior în uzură l⁴) și altul de maximum 3–4 ani (conform unui metatars epifizat recent distal). Oasele speciei sunt nedimensionabile, cu excepția unei falange proximale, cu lg. maximă/lț. proximală de 55/26 mm. Ovicaprinele au furnizat 11 resturi de la două capre (cinci fragmente) și trei oi (șase piese). Cei doi indivizi caprini aveau 2–2,5 ani și 4–5 ani. Primul exemplar a fost identificat pe baza unei mandibule stângi cu P₄ și M₃ recent erupți, iar al doilea, pe baza unui M₁ în uzură – j, alături de un atlas, cu corpul vertebrei epifizat și un molar superior cu rădăcinile spre completare. Cele șase oase de oaie provin de la un exemplar sacrificat sub 7–10 luni (falanga I fiind nefuzionată proximal)⁵, un altul de 5–6 ani și un matur avansat. În ultimul caz, mandibula stângă, pe baza căreia s-a stabilit vârsta îl avea pe M₁ picat și alveola obturată. Nu părea să fi fost vorba de o inflamație, mai degrabă, animalul era destul de bătrân. De la porc s-au identificat șase oase sugerând cel puțin două exemplare, unul de 8–12 luni (omoplat spre epifizare, un M₁ în uzură – c) și un altul de 16–18 luni (maxilă dreaptă cu M³ în criptă și P⁴ abia ieșit). De la un exemplar cabalin mort/sacrificat în jur de 3 ani am identificat un calcaneu în curs de fuzionare,

Tabel 1: Distribuția resturilor faunistice în complexe

Taxon	sec. III		sec. V–VI				NISP	%
	L. 5	%	L. 8	L. 9	L. 10	L. 12		
Bos taurus	14	42,43	16	6	1	1	24	64,86
Ovis/Capra	11	33,33	4			1	5	13,51
Sus s. domesticus	6	18,18	1		1	1	3	8,11
Equus caballus	1	3,03	2				2	5,41
Canis familiaris	1	3,03		1			1	2,7
Felis domesticus				1			1	2,7
Specii domestice	33	100	23	8	2	3	36	97,29
Lepus sp.				1			1	2,7
Specii sălbatice				1			1	2,7
Oase determinate	33		23	9	2	3	37	100
Așchii	16		6	3			9	
Total	49		29	12	2	3	46	

L. – Locuință

⁴ Grant 1982, 98–102.

⁵ Udrescu *et alii* 1999, tab. 3.7.

bănuim după rosăturile de pe *tuber calcis*. Un fragment dintr-o mandibulă dreaptă de câine, cu $M_1-M_3/M_3 = 35/19,5$ mm completează lotul mamiferelor domestice. Per ansamblu, în locuința nr. 5, ca număr de resturi (NISP) domină vita, cu 42,43%, urmată de ovicaprine cu 33,33%, suine cu 18,18%, cabaline și câine, cu câte 3,03%. Vânatul este nesemnificativ în economia alimentară, oasele sale fiind absente din acest context. Chiar dacă lotul faunistic luat în discuție este mic, pot fi sugerate unele aspecte ale exploatării animalelor în epoca respectivă. Ponderea semnificativă a vitelor în economia alimentară și utilitară este evidentă. Ovicaprinele sunt importante și ele în alimentație, depășind numericește suinele. Vitele și ovicaprinele s-au sacrificat preponderent în stadiul matur, sugerându-se creșterea lor pentru lapte, forță de muncă, piele, lână și, secundar, pentru carne. Porcul era specia exploatată pentru carne. Dacă facem o comparație între datele celor trei loturi faunistice, datele între secolele II–III d. Chr., de la Militari-Câmpul Boja (tabel 2, fig. 3), alături de cel din secolul IV sesizăm unele diferențe, datorate în primul rând numărului mic de oase și, în al doilea rând, locului de proveniență al lor. Întrucât eşantioanele analizate de noi provin exclusiv din locuințe și nu gropi (menajere), ne așteptam la o mai bună reprezentare a speciilor de talie mică (porcine, ovicaprine) și nu a vitelor. Frecvențele interspecifice în eşantioanele de la Militari-Câmpul Boja (tabel 2) sugerează următoarele idei: resturile suinelor sunt mult mai numeroase decât

Tabel 2: Frecvențele speciilor în cele trei loturi de la Militari

Taxon	Militari-Câmpul Boja				Răcari
	Sec. III 1997–1999/ lot 1	Sec. II–III 2003, 2005/ lot 2	Sec. III 2015/lot 3	Sec. IV 2003, 2005/ lot 4	Sec. IV
Bovine	22,43	65,67	42,43	51,72	51,63
Suine	31,13	25,37	18,18	24,13	15,7
Ovicaprine	26,91	2,99	33,33	13,79	24,18
Ecvidee	12,93	1,49	3,03	10,36	3,92
Canide	0,27		3,03		4,58
Specii domestice	93,67	95,52	100	51,72	51,63
Specii sălbatice	6,33	4,48		24,13	15,7

cele ale ovicaprinelor în loturile nr. 1, 2 și 4 (sec. IV), în proporție de 31,13%, 25,37% și 24,13%; în lotul nr. 3 atinge doar 18,18%. Ponderea mai mare a oaselor de porc față de rumegătoarele mici s-ar putea lega de un mai mare caracter de stabilitate al comunității respective. Ovicaprinele, cu excepția lotului 2, au și ele ponderi importante, de 27% (lotul nr. 1) și 33,33% (lotul nr. 3). În schimb, în loturile nr. 2 și 4 au ponderi mici, 2,99% și 13,79%. Vitele au frecvență mică în

primul lot (22,43%)⁶ și foarte mare în celelalte, variind între 42,43% și 65,67%. În stadiul actual de investigare arheozoologică a sitului de la Militari este greu de precizat ce conta cel mai mult în materie de creșterea animalelor. Ceea ce putem afirma cu certitudine este că, în toate cazurile, bovinele și ovicaprinele erau sacrificate preponderent în stadiul matur, vizându-se în primul rând produsele secundare (lactate, forță de muncă), carnea fiind prevalent furnizată de suine. Probabil economia animalieră nu era una prea înfloritoare, încât să avem foarte multe oase de animale și multe sacrificări de bovine și ovicaprine subadulte. Vânatul era nesemnificativ în plan alimentar contând, mai degrabă, ca sursă de materii prime. Se pare că se utiliza în alimentație și calul, potrivit datelor înregistrate în primele două analize osteologice⁷.

Tabel 3: Repartiția elementelor scheletice în locuința nr. 5 (sec. III)

Locuința 5	Vită	Ovic.	Porc	Cal	Câine
Neurocraniu	2				
Maxilla	1	2	1		
Mandibula	2	5	1		1
Scapula			1		
Humerus	3	2	1		
Pelvis	1				
Tibia	1				
Calcaneus				1	
Metapodii	3		1		
Phalanges	1	1			
Costae			1		
Vertebrae		1			
Total	14	11	6	1	1

În cazul locuirilor din secolele II–III și IV d. Chr. de la Militari-Câmpul Boja, pentru regiunile sudice ale țării există publicate puține eșantioane faunistice pentru această perioadă. Le menționăm pe cele din așezările romane târzii de la Cireșanu (jud. Prahova)⁸ și Răcari⁹ (jud. Dolj). Nici în acest caz nu avem de-a face cu eșantioane consistente, din ambele situri analizându-se cam 540 resturi faunistice. Potrivit datelor avansate, bovinele prevalează peste tot, în proporție de 67,18% la Cireșanu și 51,63% la Răcari. Valorile se potrivesc cu

⁶ Am recalculat frecvențele speciilor din primul lot, excluzând din statistică oasele nedeterminabile, *apud* Moise 2000, 169, tab. 26.

⁷ Negru *et alii* 2000, 161.

⁸ Udrescu 1993, 417–418.

⁹ Stanc 2005, 69.

cele înregistrate la Militari. Procentajul porcului este redus la Cireșanu (8,78%) și ceva mai mare la Răcari (15,7%). Ovicaprinele sunt mai numeroase la Răcari (24,18%) și mai puține la Cireșanu (12,21%). Cât despre cal, acesta era folosit în dietă cam peste tot, procentul său este important la Cireșanu (7,25%) și nesemnificativ în rest. Oasele de câine reprezintă 1,91%, la Cireșanu și 0,27–3,03% la Militari. Evident, eșantioanele insuficiente nu ne-au permis formularea unor concluzii, rezumându-ne la prezentarea ca atare a datelor obținute.

Cele patru locuințe (nr. 8, 9, 10, 12) atribuite secolelor V–VII d. Chr. (aspectul cultural Ipotești-Cândești) au furnizat 46 oase de animale. Cele mai multe resturi provin din locuința nr. 8; este vorba de 29 fragmente, dintre care 23 determinabile, 6 fiind spărturi neidentificate (tabel 1). Resturile provin exclusiv de la specii domestice, 16 oase aparținând bovinelor. Pe baza lor s-au identificat un subadult de 2,5–3 ani (tibie recent sudată distal) și un matur avansat (premolar superior puternic erodat). Să mai precizăm că, cel puțin unul din exemplare este o femelă, dovadă o falangă medie cu date metrice foarte mici: GL/Bp – 33/26,5 mm, de asemenea, un fragment scapular cu lățimea colului de 44 mm. Pe o apofiză mandibulară s-au evidențiat două urme de tăiere, pentru detașarea articulației temporo-mandibulare (fig. 1/a). De la rumegătoarele mici s-au determinat patru oase de la o capră și două ovine. Animalele aveau vârste de 3–4 ani (mandibulă dreaptă cu P_4 în uzură – g și M_1 – h), 2–3 ani (maxilă dreaptă cu M^3 abia erupt) și 5–6 ani (mandibulă stângă cu M_1 în uzură – k). De la un exemplar cabalin s-au determinat un molar superior și un metacarp, cu urme de prelucrare, pentru obținerea unei patine (fig. 2). De la porc s-a determinat o fibulă. Din locuința nr. 9 s-au prelevat 12 resturi, dintre care 9 oase determinabile. Cele 6 oase de vită provin din scheletul a două animale, sacrificate sub 3–4 ani și peste 4–5 ani (P_4 în eroziune – g). Este posibil ca oase de la exemplarul imatur din acest context să se regăsească și în locuința nr. 8. Din aceste considerente nu vom lua în discuție și frecvențele pe NMI. Un calcaneu (fig. 1/b) are o urmă puternică de tăiere pe fața medială, probabil de îndepărtare a părții distale a piciorului. Din craniul unui câine avem o spărtură de orbită, fragmentul se va fi rătăcit din alt context. De la o pisică tânără am identificat un schelet aproape complet, probabil a fost vreun animal mort, îngropat. Menționăm că am găsit o serie de oase dintr-un schelet de iepure subadult. Nu este vorba de un exemplar ce a servit consumului uman, mai degrabă vreun animal ce-și va fi făcut vizuina prin zonă. Din același schelet s-au rătăcit oase și în locuința nr. 12, pe care evident, nu le-am trecut în statistici. Oricum scheletele de pisică și iepure au primit fiecare valoarea „unu” în tabelul de frecvență a speciilor. Locuința nr. 10 a furnizat spre analiză o vertebră de vită și un canin de porc (mascul), rătăcit din vreun rest maxilar. Locuința nr. 12 a furnizat o coastă de porc, una de oaie, un metacarpian de vită și câteva oase din scheletul

iepurelui găsit în locuința nr. 9. Per ansamblu, din acest nivel de locuire s-au determinat 46 oase, dintre care, 24 de vită (64,86%), 5 de ovicaprine (13,51%), 3 de porc (8,11%), 2 de cal (5,11%), câte unul de câine și pisică (2,7%). Distribuția oaselor din locuințe arată o pondere mai mare a elementelor cefalice, metapodiilor și coastelor (tabel 4, fig. 5).

Tabel 4: Repartiția elementelor scheletice în locuințele din sec. V–VI

	Vită	Ovic.	Porc	Cal	Câine
Neurocraniu	1				1
Maxilla	3	1		1	
Mandibula	2	2	1		
Scapula	1				
Radius /Ulna	2				
Femur	2				
Tibia/Fibula	1		1		
Carpalia	1				
Calcaneus	1				
Metapodii		1		1	
Phalanges	3				
Costae	6	1	1		
Vertebrae	1				
Total	24	5	3	2	1

Pentru zonele Munteniei există puține analize osteo-arheologice asupra locuirilor de tip Ipotești-Cândești, este vorba de siturile de la Ciurel¹⁰ și Dulceanca II¹¹. Potrivit datelor publicate, se pare că nici loturile faunistice din cele două situri nu excelează în resturi animaliere, în ambele cazuri analizându-se sub 200 piese. În cele două așezări predomină vita în proporție majoritară, de 59,05% la Dulceanca II și 58% la Ciurel. Ovicaprinele reprezintă 17,14% la Dulceanca și numai 6,5% la Ciurel. Porcul este mai bine reprezentat la Ciurel (22,5%), înregistrând numai 15,24% în cealaltă așezare. Calul este relativ numeros în ambele loturi, înregistrând 6–7%. Câinele lipsește din spectrul faunistic de la Ciurel. Prin analogie cu cele mai sus expuse se poate susține faptul că și locuirea de tip Ipotești-Cândești de la Militari-Câmpul Boja a avut o economie alimentară susținută de bovine, cu o participare probabil redusă a altor specii (fig. 6). Cabalinele posibil să fi fost ocazional folosite în alimentație, cât și pentru prelucrarea metapodiilor sale. Vânătoarea era nesemnificativă în alimentație. Oase de cerb s-au identificat la Ciurel, în proporție de 6,5% și doar

¹⁰ Udrescu 1979, 179–230.

¹¹ Udrescu 1986, 121–154.

2,85% la Dulceanca. În plus, la Dulceanca s-au identificat un os de găină și două de pește.

BIBLIOGRAFIE

El Susi 2013,

G. El Susi, *Date asupra speciilor de animale exploatate în locuirile din secolele II–IV și VI–VII d. Chr. de la Militari – Câmpul Boja (București). Campaniile arheologice din 2003, 2005*, în *Litua*, XV, 2013, 173–187.

Grant 1982,

A. Grant, *The use of tooth wear as a guide to the age of domestic ungulates*, în B. Wilson, C. Grigson, S. Payne eds., *Ageing and Sexing Animals from Archaeological sites*, în *BAR*, 109, 91–108.

Negru et alii 2000,

M. Negru, C. Schuster, D. Moise, *Militari-Câmpul Boja. Un sit arheologică pe teritoriul Bucureștilor*, București, 2000.

Negru 2007,

M. Negru, *Militari-Câmpul Boja, Settlements of 2nd–4th Centuries AD*, Târgoviște, 2007.

Stanc 2005,

S. Stanc, *Cercetări arheozoologice pentru secolele IV–X d. Chr. din zonele extracarpatice de est și de sud ale României*, Teză de doctorat, Universitatea Al. I. Cuza Iași (versiune PDF).

Udrescu 1979,

St. M. Udrescu, *Note concernant les restes d'animaux livrés par l'agglomération de Ciurel, VIe siècle de n.e.*, în S. Dolinescu-Ferche, *Ciurel, habitat des VIe–VIIe siècle de notre ère*, în *Dacia*, XXIII, 1979, 179–230.

Udrescu 1986,

St. M. Udrescu, *Le matériel ostéologique animal découvert à Dulceanca II*, în S. Dolinescu-Ferche, *Contribution archéologique sur la continuité daco-romaine. Dulceanca, deuxième habitat du VIème siècle de notre ère*, în *Dacia*, XXX, 1986, nr. 1–2, 121–154.

Udrescu et alii 1999,

St. M. Udrescu, L. Bejenaru, C. Hrișcu, *Introducere în arheozoologie*, Iași, 1999.

Udrescu 1993,

St. M. Udrescu, *Observații asupra faunei descoperite în așezarea de la Cireșanu*, în *MCA*, 1993, 417–418.

THE ANALYSIS OF A FAUNAL SAMPLE FROM MILITARI-CÂMPUL
BOJA (3RD, 5–6TH CENTURIES AD). CAMPAIGN 2015

Abstract

The site is located in the western sector of the Bucharest city, south of Dâmbovița Lake, on both sides of the Câmpul Boja street. About 95 mammal bones collected from several dwellings, during the 2015⁷ campaign. 49 of them were gathered from the house no. 5 and are dating in the 3rd century AD (Militari-Chilia Culture). 46 fragments belong to the 5–6th centuries AD habitation (Ipotești-Cândești Culture), originating in some houses (no. 8, 9, 10 and 12). Overall, the distribution of bones according to skeletal parts (Table 3, 4, Fig. 4, 5) does not emphasise special things. The bonny remainders originate mostly in the skull and to some extent in the limbs. In the habitation area accumulated mainly bones from small species (pig, ovicaprids), or small splinters from large species (cattle). According to statistics of the dwelling no. 5, cattle dominate with 42.43%, followed by ovicaprids (33.33%), pig (18.18%), horse and dog (each one with 3.03%). Bones from wild species have not been identified in this campaign. Analogies with previous samples from the same site highlight some disparities, in terms of species frequencies (Table 2). Primarily, they are due to the small samples size and to contexts where they come from (pits or houses). At present, it is hard to say what mattered most in the animal management. What one can assume is that, cattle and small ruminants were mainly slaughtered as adult and mature specimens, targeting by-products (dairy, labour); pig was a constant source of supply and easier to feed. Livestock economy was not too flourishing; we have few bones and few sub-adult slaughtered cattle. Hunting was insignificant in terms of food, rather counting as source of raw materials. Horse, apparently was used in the diet.

In the habitation from the 5–6th centuries cattle prevail with 64.86%, followed by small ruminants (13.51%), pig (8.11%), horse (5.41%), dog and cat (2.7%). A mandible and a calcaneus from cattle bear cutting-marks (Fig. 1). A horse metapodial, with processing traces, possibly to get a skate is worth mentioning (Fig. 2).

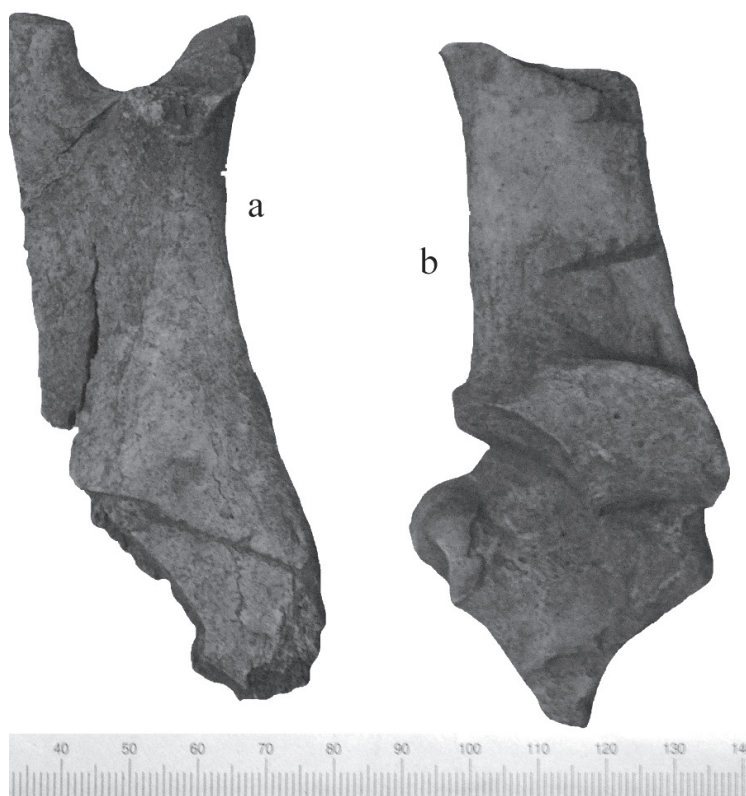

Fig. 1 – Oase de vită cu urme de tăiere: a-mandibulă; b-calcaneu/
Cattle bones with cut-marks: a-mandibula; b-calcaneus.

Fig. 2 – Metapod de cal cu prelucrare (patină)/ *Worked metapodial from horse (skate).*

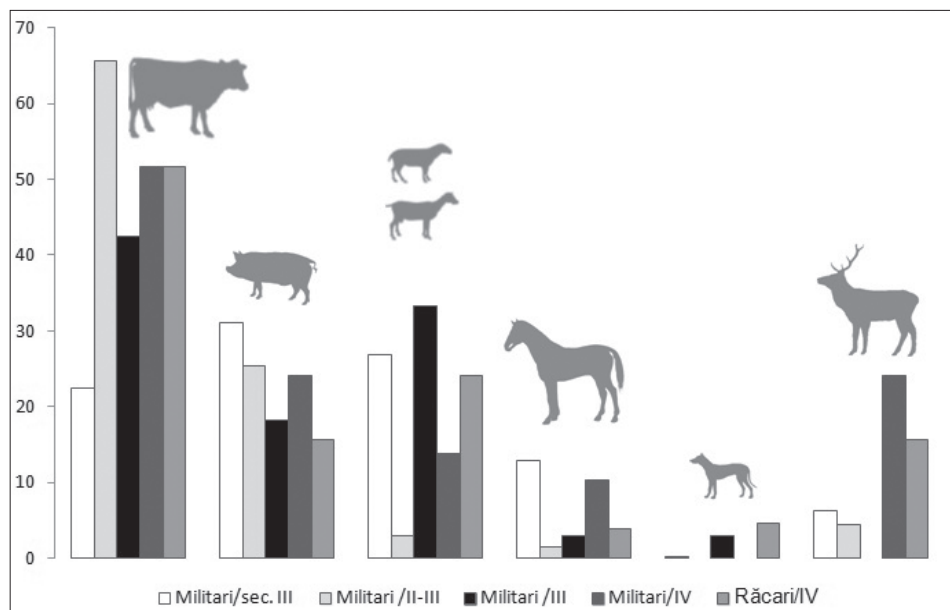

Fig. 3 – Frecvențele speciilor în diverse eşantioane de la Militari-Câmpul Boja (sec. III-IV) și Răcari/ *Species frequencies in some samples from Militari-“Câmpul Boja” (3-4th centuries AD) and Răcari.*

2

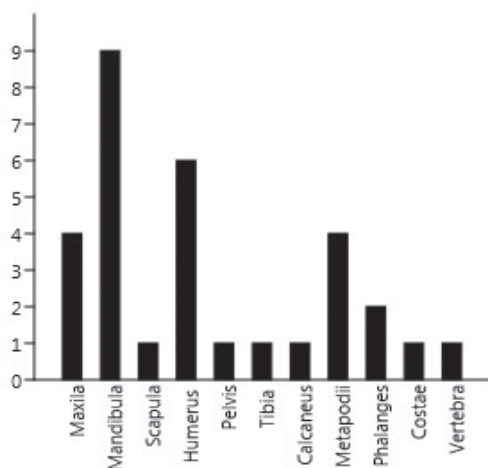

Fig. 4 – Distribuția oaselor din locuința nr. 5 pe regiuni corporale/ *Skeletal distribution in the house no. 5.*

2

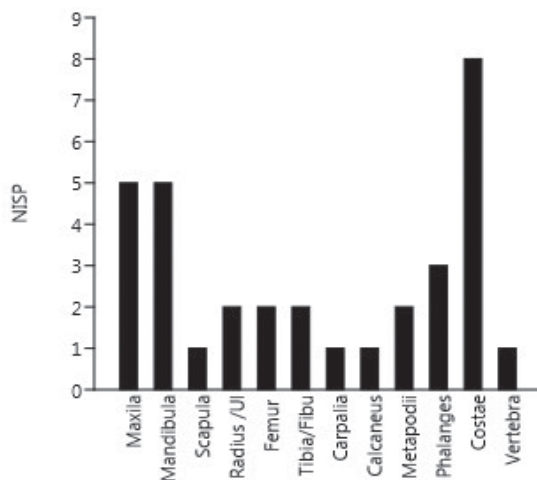

Fig. 5 – Distribuția oaselor pe regiuni corporale în locuirea din sec. V-VI
/ *Skeletal distribution in the 5-6th centuries habitation.*

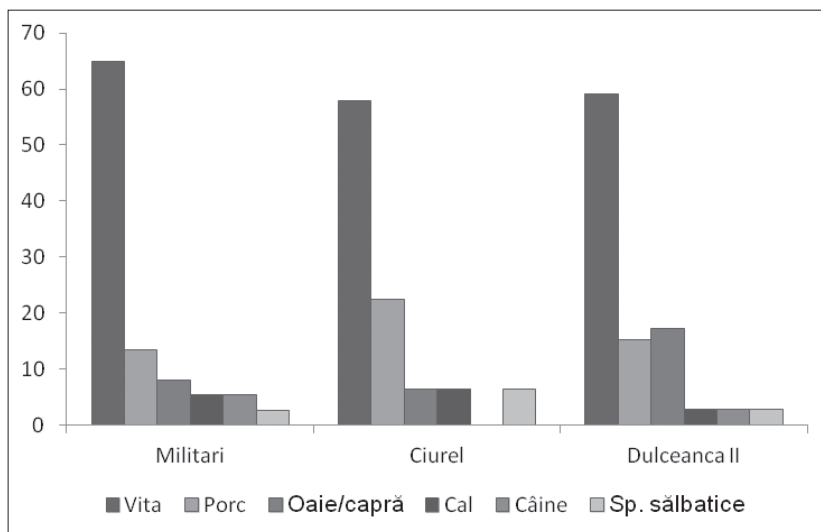

Fig. 6 – Ponderea speciilor în așezări Ipotești-Cândești/
Species frequencies in Ipotești-Cândești settlements

OBIECTE FOLOSITE PENTRU ILUMINAT DESCOPERITE ÎN TIMPUL CERCETĂRIILOR PREVENTIVE DIN CENTRUL TIMIȘOAREI¹

Ana Cristina Hamat*,
Alexandru Szentmiklosi, Andrei Bălărie**

Cuvinte cheie: Banat, Timișoara, secolele XVI–XVIII, sfeșnice, foarfece

Keywords: the Banat, Timișoara, 16th–18th centuries, candlesticks, scissors

În ultimii ani, orașul Timișoara a fost beneficiarul unor cercetării arheologice preventive, care s-au desfășurat atât în interiorul, cât și în jurul centrului istoric al acestuia². Cea mai recentă campanie arheologică s-a desfășurat între anii 2013–2015, perioadă în care a fost investigată chiar zona centrului vechi, cu precădere zona aflată la nord de castelul Huniade, în punctele – strada L. Blaga, Piața Libertății, Piața Unirii, precum și străzile adiacente. Această realizare a fost posibilă datorită unui efort susținut, depus de echipe mixte formate din arheologi de la Muzeul Banatului din Timișoara, Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia, Muzeul Banatului Montan din Reșița și Universitatea de Vest din Timișoara. Cercetările arheologice preventive au abordat spațiul situat în interiorul cetății din perioada otomană, alături de sistemul defensiv al cetății de pământ distrusă de asediul din 1716, care a fost abordat pentru prima dată de către arheologi. O parte a cercetărilor arheologice din Timișoara au fost deja publicate sub forma unor monografii sau rapoarte de săpătură în diverse

* Muzeul Banatului Montan Reșița, bd-ul Republicii nr. 10, e-mail: anahamat@yahoo.com

** Muzeul Național al Banatului Timișoara, Piața Huniade nr. 1, e-mail: szentmiklosi@yahoo.com, e-mail: andrei.balarie@gmail.com

¹ Articolul de față reprezintă varianta în română al articolului cu titlul *Lighting device from the medieval and post medieval period discovered in the modern city Timișoara (Romania)*, în curs de publicare în *Lychnological Acts*, 5.

² Cercetările preventive s-au concentrat atât în zona Piața 700 cât și în zona centrului vechi al orașului, în zona castelului – actualul sediu al Muzeului Banatului Timișoara și a străzilor și piețelor din centrul vechi.

publicații de specialitate³, alături de care au fost deja publicate și o serie de artefacte și de analize interdisciplinare⁴.

În cadrul acestor cercetări, au fost descoperite o serie de complexe arheologice a căror datare cuprinde o plajă cronologică largă, începând cu epoca preistorică și până în epoca modernă și contemporană⁵, cele mai multe dintre acestea aparțin însă perioadei de stăpânire turcească asupra orașului. În cea mai mare parte, materialul arheologic descoperit a fost încadrat în același interval cronologic, dar și în perioada imediat următoare. Printre artefactele diverse din ceramică și metal au fost găsite și câteva obiecte care se leagă de istoria iluminatului în oraș. Astfel, în cele două locații din centrul Timișoarei au fost descoperite cinci sfeșnice și o pereche de foarfece pentru tăiat feștila. Acestea au fost descoperite în Piața Unirii⁶ și pe strada L. Blaga⁷ și fac obiectul articolului de față. Sfeșnicele sunt articole descoperite relativ frecvent în contexte arheologice date în perioada otomană și indiferent de formă sau de materialul din care au fost lucrate, funcționalitatea principală a acestora a fost aceea de suport pentru lumânare. Începând cu secolul al XIV-lea ele sunt tot mai prezente în cadrul descoperirilor, surclasând lămpile simple⁸. În această perioadă, așa cum demonstrează descoperirile de astfel de obiecte, rolul și numărul lămpilor cu ulei scade⁹.

1. Contextul arheologic

Piața Unirii

În cadrul proiectului de reabilitare a spațiilor publice din centrul istoric al Timișoarei, cercetările arheologice preventive efectuate în Piața Unirii¹⁰ au dezvelit latura nordică a valului de pământ care a format curtea cetății Timișoara în perioada stăpânirii otomane. Alături de fortificația de pământ, la nord de șanțul de apărare (în *extra muros*), au fost dezvelite locuințe și structuri anexe datate în sec. XVI–XVIII și bogate în inventar arheologic. La sud de valul fortificației, precum și pe terenul situat la nord de șanțul

³ Drașovean *et alii* 2007; Rădulescu *et alii* 2008, p. 141–154; Szentmiklosi, Bălărie 2012, 205–226; Kopeczny 2013, 211–231; Mare *et alii* 2014, 179–208; Flutur *et alii* 2014, 225–252; Bozu *et alii* 2014, 246–248; Micle *et alii* 2015; Hamat 2015 a, Hamat 2016.

⁴ Tănase, Dinu 2014; Vlase *et alii* 2015; Oprean *et alii* 2015; Kiss 2015; Hamat 2015.

⁵ Hamat 2015, 539.

⁶ Nr. cat. 1–4.

⁷ Nr. cat. 5–6.

⁸ Rusu *et alii* 2002, 130.

⁹ François 2012, 486.

¹⁰ Cercetare arheologică preventivă efectuată de un colectiv format din dr. Al. Szentmiklosi (responsabil științific), alături de dr. D. Diaconescu, dr. S. Tincu, A. Bălărie, A. Georgescu (membrii în colectivul de cercetare).

de apărare¹¹, au fost efectuate lucrări de terasare, prilej cu care a fost adus pământ cu materiale arheologice, cele mai multe de perioadă otomană. Printre artefactele descoperite în cercetarea arheologică din Piața Unirii se numără mai multe sfeșnice din cupru și ceramică descoperite în poziție secundară, datarea lor fiind făcută pe baza analogiilor existente în literatura de specialitate.

Singura piesă descoperită în context arheologic clar (nr. cat. 1) provine din complexul C. 184, surprins în secțiunea S. II pe o lungime de 30 m. Atât lungimea cât și adâncimea complexului arheologic (4 m) sugerează interpretarea acestui complex arheologic ca fiind șanțul din spatele curtinei cetății Timișoara, umplut în mai multe etape în cadrul lucrărilor de refacere a fortificației, iar mai apoi al celor de amenajare a viitoarei piețe ce deservea catedrala episcopală romano-catolică. Sfeșnicul a fost descoperit în profilul nordic al secțiunii S. II, la adâncimea de 2,70 m, în asociere cu numeroase fragmente ceramice și oase de animale (bovine și ovicaprine). Aproape de fundul șanțului, la 3,15 m adâncime, a fost descoperită o monedă de 15 *kreutzer* emisă în anul 1678. Poziția stratigrafică a monedei indică faptul că prima etapă de umplere a șanțului a avut loc, probabil, către sfârșitul sec. XVII, în cadrul lucrărilor de întărire a fortificației otomane.

Str. Lucian Blaga

În cadrul aceleiași proiect a fost inclusă și strada Lucian Blaga. Aceasta a beneficiat de o cercetare preventivă pe jumătatea vestică¹², urmată apoi de o supraveghere arheologică a restului lucrărilor de suprafață. Din punct de vedere istoric, această stradă se află atât în interiorul cetății bastionare habsburgice, cât și în interiorul celei medievale¹³, iar din perspectiva dispunerii actuale, strada L. Blaga împreună cu strada Vasile Alecsandri și Piața Libertății reprezintă o secțiune prin centrul vechi al orașului. În partea de sud se află Castelul Huniade – actualul sediu al Muzeului Banatului Timișoara și, prin urmare, ea se află în zona laturii de sud a fortificațiilor medievale, iar în partea de nord se învecinează cu Piața Libertății și cu zona băilor turcești recent cercetate.

În concluzie, zona cercetată se află în partea de sud a cetății medievale a Timișoarei, în apropierea Porții Belgradului și a uliței Belgradului – mai precis,

¹¹ Terasa nordică a brațului activ al râului Timișul Mic (Bega), utilizat în trecut ca șanț de apărare.

¹² Cercetare arheologică preventivă efectuată de un colectiv format din dr. A. Fluture (responsabil științific), alături de dr. D. Tănase și dr. Ana Hamat (membrii în colectivul de cercetare).

¹³ Flutur *et alii* 2014, 225.

la est de aceasta și în imediata ei apropiere¹⁴. Pe această stradă au fost descoperit două piese – sfeșnicul cu nr. 5 și o pereche de foarfece cu nr. cat. 6. Sfeșnicul a fost descoperit în sectorul B2¹⁵, la adâncimea de 2, 04 – 2, 10, în imediata apropiere a unui canal medieval pentru aducțiunea apei. Foarfecele pentru tăiat feștila a fost descoperit în B6', pe ultimele nivele ale unei străzi otomane dezafectate în momentul construirii cetății bastionare.

2. Descriere și tehnică

Dintre cele cinci sfeșnice, două sunt din metal (cupru și alamă) iar restul din ceramică. Sfeșnicele din ceramică sunt lucrate la roată, dintr-o pastă de culoare gălbuie sau roșiatică, fiind acoperite parțial sau în întregime cu o glazură verde în diferite nuanțe. Alături de funcția estetică, glazura mai servea și la protejarea piesei de depunerile de ceară și ajuta la o mai bună curățare a acesteia.

Ca și tipologie, toate piesele fac parte din categoria sfeșnicelor cu picior și sunt formate dintr-o bază înaltă în majoritatea cazurilor, lată la cel inferior pentru a asigura stabilitatea, iar la cel superior fiind lățită și concavă pentru a strânge reziduurile. Partea superioară a bazei este prelungită printr-un tub median cilindric-inelat, care susține locașul pentru lumânare¹⁶. Toate cele trei sfeșnice din ceramică au fost modelate la roată.

Sfeșnicul din cupru (nr. cat. 3) cu partea superioară în formă de lea se afla în momentul descoperirii într-o stare de conservare extrem de precară. Ca tipologie, piesa își găsește analogii pe tot teritoriul stăpânit odinioară de Imperiului Otoman¹⁷. Fără îndoială, acest sfeșnic este un produs al unui atelier islamic, reprezentarea lealei fiind specifică acestora. Forma delicată este inspirată din fascinația orientală față de această floare, vizibilă în mai toate decorațiunile interioare – ea este prezentă, spre exemplu, pe plăcile ceramice care decorează moscheea albastră sau pe diverse vase ceramice produse la Iznik¹⁸. Laleaua, în reprezentările artei islamice, este asociată cu numele lui Allah, iar pe unele pietre de mormânt otomane ea este prezentă în asociere cu

¹⁴ Hamat 2015, 540.

¹⁵ Flutur *et alii* 2014, 231.

¹⁶ François 2012, 486.

¹⁷ Două piese de acest fel au fost vândute la licitație de casa Sothesby' s în aprilie 2011; o piesă de acest fel figurează în colecția Islamic Arts Museum Malaysia; de asemenea Ashmolean Museum are în colecțiile sale online de artă orientală; o astfel de piesă a apărut în cercetările de la Szerdahely (Jenipalánk) în Ungaria, la Pécs și catedrala medievală din Belgrad, dar și în cercetarea de la castelul din Timișoara (<http://www.iamm.org.my/galleries/metalworks/>; <http://www.sothebys.com/en/auctions/2011/arts-of-the-islamic-world11220.html>; http://jameelcentre.ashmolean.org/collection/3/per_page/50/offset/0/sort_by/date/category/other/object/11071; Vadas 1986; Popović, Bikić 2004, p. 189–190, fig 210–214; Hancz, Varga 2013, 76).

¹⁸ Preferința lumii otomane pentru acest tip de decor este vizibilă la mai multe descoperiri de

trandafirul (floarea Profetului)¹⁹. Piesa noastră a fost lucrată în tipar, tehnica și finisajele fiind de bună calitate.

Al doilea sfeșnic de metal (piesa cu nr. cat. 4) a fost făcut din alamă, cu o bază joasă, de formă tronconică, care după un prag profilat se continuă sub forma unei calote pe care a fost montat discul care previne picurarea cerii topite. Piesa a fost descoperită fără urme de coroziune, însă în partea superioară se pot vedea urmele unor posibile reparații datorate deteriorări a piesei, iar pe corpul acesteia se pot observa urmele unor mici defecte de turnare. În același complex a fost descoperită și o bucată de alamă, condițiile de conservare fiind identice cu cele ale sfeșnicului. Fragmentul de alamă are o formă semisferică, marginile fiind ușor răsfrânte și parțial deteriorate. Fundul piesei de alamă are o perforație alungită, marginile tăioase și ușor răsfrânte sugerând o intervenție ulterioară fabricării piesei. Nu ar fi exclus ca această piesă să fie în conexiune directă cu sfeșnicul. Astfel de piese aveau la stingerea lumânărilor sau la scurtarea feștili, drept pentru care tipologia lor cuprinde două forme – căpăcelul și foarfeca cu lăcaș pentru tăiat feștila.

A șasea piesă este o pereche de foarfece din alamă – mucarniță²⁰. Funcționalitatea lor este trădată de materialul moale din care sunt lucrate, dar mai ales de locașul special pentru tăiat feștila aflat pe tăișul foarfecilor. De asemenea, coada alungită decorată cu mici tubulețe – ca niște mărgelile din același metal, folosea pentru a se putea ajunge la o mai mare înălțime sau la o distanță mai mare. Tăierea feștili împiedica lumânare să nu se ardă mai repede, iar în același timp era o măsură de precauție, pentru ca această feștilă arsă să nu aibă posibilitatea de a cădea singură, provocând incendii într-un oraș în care majoritatea caselor știm că erau din lemn²¹. Prin urmare, foarfeca era un obiect absolut indispensabil pentru iluminatul în siguranță al caselor. Analogii pentru aceste foarfece se găsesc în multe muzee, atât pentru perioada medievală, cât și pentru cea postmedievală²², o parte dintre acestea fiind publicate cu loc de proveniență legat de un context religios²³. În prezent, astfel de foarfece pentru tăiat feștila se mai folosesc în cadrul ceremoniilor religioase din biserică, ceremonii care presupun și aprinderea de lumânări.

ceramică de Iznik, sau faianță din atelierele de Damasc decorate în acest fel (Éder 2013, fig. 1; Hancz, Varga 2013, 79).

¹⁹ Uludas, Adiloğlu 2011, 73.

²⁰ Rusu *et alii* 2002, 89.

²¹ Cercetările arheologice recente au demonstrat spusele lui Evlia Çelebi, care descrie Timișoara ca un oraș cu precădere construit din lemn (Evlia Çelebi 1976, 499).

²² O bună analogie provine de la Alba Iulia, este vorba despre piesa cu nr. de cat. aflată în expoziția permanentă MNUAI.

²³ Rusu *et alii* 2002, 158; Popović, Bikić 2004, 195.

3. Tipologie

Așa cum am menționat deja, toate cele cinci piese descoperite în Timișoara se încadrează în categoria sfeșnicelor cu picior și cu locaș sau țepușă pentru lumânare.

În funcție de material, există de asemenea două mari grupuri, sfeșnicele din metal și cele din ceramică glazurată, ambele cu rolul de a susține o lumânare. În cadrul celor trei piese din ceramică cu glazură aplicată fie pe partea superioară fie pe tot corpul, există trei subtipuri distincte.

Piesa cu nr. de cat. 1 face parte din tipul XV. 4²⁴ stabilit pentru piesele descoperite la Belgrad și considerat oarecum de către V. Bikić ca fiind produs local²⁵, piciorul înalt fiind o formă obișnuită pentru perioada postmedievală. Piesa cu nr. 3 face parte din tipul XV. 1.²⁶, fiind de asemenea un tip folosit în perioada secolelor XVI–XVII, relativ deosebit ca și formă²⁷ pentru cultura islamică, tipic însă pentru perioada medievală târzie și post-medievală în Europa²⁸. Sfeșnicul prezintă angobă verde-crud peste tot. Piesa cu nr. cat. 5 este de asemenea o piesă obișnuită pentru secolul XVI–XVII, fiind în acest sens scoasă în evidență de către V Bikić²⁹, fiind o variantă a tipului XV. 4³⁰, care a fost datată în perioada secolelor XVI–XVII. Piesa noastră prezintă angobă verde-crud peste tot.

În cadrul artefactelor de metal avem, de asemenea, două tipuri, cel cu baza înaltă, margine anti picurare și locașul pentru lumânare în formă de lala – tipic pentru atelierele otomane mai ales în secolul al XVII-lea, și cel cu baza joasă sub formă de calotă și disc ușor concav.

4. Datare

Toate cele șase obiecte descoperite în cadrul cercetării arheologice din Timișoara se încadrează cronologic în perioada secolelor XVI–XVIII, adică în linii mari în perioada cuprinsă între cucerirea turcească a cetății (1552) și instaurarea stăpânirii austriece asupra orașului (1716). Această datare arheologică este confirmată în toate cazurile și de analogii. Cele mai apropiate analogii pentru piesele noastre le reprezintă artefactele descoperite la Belgrad și datate începând cu perioada secolului al XVI-lea dar și în secolul următor pentru piesele de ceramică, iar pentru mucarnița descoperită tot aici – perioada

²⁴ Bikić 2003, 86.

²⁵ Bikić 2003, 154.

²⁶ Bikić 2003, 86.

²⁷ Bikić 2003, 154.

²⁸ Astfel de piese sunt des întâlnite în cercetarea complexelor de epocă medieval târzie sau postmedievală.

²⁹ Bikić 2003, 85–86.

³⁰ Bikić 2003, 86.

de sfârșit a sec. XVII – începutul sec. XVIII³¹. Un alt reper important îl reprezintă sfeșnicele din ceramică descoperite la Istanbul și datate în secolele XVII–XVIII³². Ca și dateare, aceste forme în ceramică preiau însă modele mai vechi din secolul al XV-lea, lucrate din metal³³.

Sfeșnicul de pe str. Lucian Blaga (nr. cat. 5) a fost descoperit la peste 2 m adâncime în apropierea canalului medieval de aducțiune a apei. Momentul exact al construcției acestuia nu a putut fi stabilit cu precizie, însă prima fază a acestui canal este probabil mai veche decât anul 1552, canalul fiind folosit și în perioada turcească și chiar până la începutul stăpânirii austriece³⁴. Prin urmare, această piesă poate data din perioada sec. al XVI–XVII, perioada care coincide cu datarea sfeșnicului apărut în cercetarea arheologică de la palatul episcopal din Oradea³⁵.

Pentru sfeșnicele de metal datarea în funcție de analogii acoperă perioada secolelor XVI–XVII, ceea ce confirmă datarea arheologică. Analogiile sfeșnicului cu nr. cat. 3, descoperite la Jeni-Palánk³⁶, Liptószentandrás³⁷, Pecs³⁸, catedrala medievală din Belgrad³⁹ și castelul din Timișoara⁴⁰ au fost încadrate cronologic în această perioadă. De asemenea, sfeșnicul cu nr. cat. 4 are analogii în piese datate între secolele XVI–XVII și descoperite mai ales în Europa centrală⁴¹, dar și în Transilvania, la Cluj-Napoca pe str. Mărăști⁴². Datarea acestuia este confirmată și de analogii apropiate prezente și în diferite tablouri pictate în aceeași perioadă de către Gilles Coignet (1542–1599) și Hendrick Goltzius⁴³.

Sfeșnicele de metal descoperite la Timișoara au analogii în piese produse atât în lumea islamică și cea central europeană a secolelor XVI–XVII, prin urmare acestea se sunt prezente în descoperirile arheologice, în colecțiile mai multor muzee, alături de reprezentări în tablouri de epocă.

³¹ Bikić 2003, 85–86; Popović, Bikić 2004, 195, fig. 282.

³² Hayes 1992, 297–298, 372, 380.

³³ François 2012, 486.

³⁴ Flutur *et alii* 2014, 229.

³⁵ Rusu *et alii* 2002, 130.

³⁶ Vadas, 1986.

³⁷ <http://mnmu.hu/hu/gyujtemenyek/archaeological-department/torok-gyujtemeny>.

³⁸ Hancz, Varga 2013, 76.

³⁹ Aici au fost găsite cinci piese întregi sau fragmentare, acestea au fost încadrate cronologic în perioada dintre sec. XVI și anul 1688 (Popović, Bikić 2004, 189–190, fig. 210–214).

⁴⁰ O piesă asemănătoare a fost descoperită și în cercetarea de la castel – actualul sediu al Muzeului Banatului Timișoara, informație amabilă primită de la Zsuzsanna Kopeczny, căreia ținem să îi mulțumim pe această cale.

⁴¹ Benkő 2004, 78, fig. 18; Lockner 1979, 63, abb. 15.

⁴² Benkő 2004, 56, 76, pl. 27.

⁴³ Uppenkamp 2015, 64, fig. 2; Benkő 2004, 79, fig. 19.

Foarfecile pentru tăiat feștila a fost descoperit în B6', pe ultimele nivele ale unei străzi otomane și este contemporan cu cucerirea cetății de către trupele imperiale, având ca datare arheologică perioada dintre sf. sec. XVII – primele trei decenii ale secolului al XVIII-lea și fiind prin urmare piesa cea mai târzie. Cele două analogii pe care le-am găsit au fost descoperite în catedrala medievală din Belgrad – piesa fiind datată între sec. XVI și anul 1688⁴⁴, iar a doua la palatul episcopal din Oradea – aceasta fiind datată în secolele XVII–XVIII⁴⁵. Ambele situații confirmă datarea piesei descoperite în Timișoara.

5. Concluzii

Iluminatul în Timișoara între secolele XVI–XVIII se înscrie în cadrul general al iluminatului european al vremii. Sfeșnicele descoperite recent, în cadrul cercetărilor arheologice din anii 2013–2014, indică conexiuni atât cu lumea islamică, cât și cu cea central-europeană. Fixate în sfeșnice din lemn, metal sau ceramică, lumânările aveau atât un rol practic, cât și unul de înfrumusețare a ambientului (casa, moscheea, baia publică, hanurile etc)⁴⁶. Pentru credinciosul musulman, lumina are însă și o conotație religioasă deoarece prin intermediul ei mintea omenească se poate apropia mai mult de Allah⁴⁷.

Judecând după dimensiuni, artefactele descoperite la Timișoara au fost utilizate pentru iluminarea locuințelor, fiind așezate pe mobilier. Acestea erau privite de către stăpânii lor ca piese de valoare, prin urmare este de înțeles încercarea de reparare pe care o suferă piesa cu nr. cat. 4. După scoaterea din uz, atât sfeșnicele de metal, cât și cele de ceramică au fost aruncate pe străzi în fața casei, în canalele de apă sau chiar în șanțurile cetății. Aruncarea resturilor menajere în apa potabilă a orașului este amintită și de călătorul turc Evlia Çelebi⁴⁸ care a vizitat cetatea Timișoarei în a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

În cadrul analizei ceramicii din perioada otomană (sec. XVI–XVII) descoperite la Belgrad, Vesna Bikić a clasificat sfeșnicele de lut descoperite în șapte categorii, în funcție de înălțime și profilul obiectului⁴⁹, piesele de ceramică din Timișoara se pot încadra în două dintre acestea. Toate cele trei piese din ceramică prezintă forme specifice sec. XVI–XVII, unele dintre acestea foarte răspândite în Europa postmedievală⁵⁰ și inspirate din piese de factură occidentală mai

⁴⁴ Popović, Bikić 2004, 195, fig. 282.

⁴⁵ Rusu *et alii* 2002, 158.

⁴⁶ Androudis 2011, 299; François 2012, p. 486.

⁴⁷ Coran, 24: 35–6.

⁴⁸ Evlia Çelebi 1976, 499.

⁴⁹ Bikić 2003, 154.

⁵⁰ <https://finds.org.uk/database/images/index/objecttype/CANDLESTICK/sort/objectType>.

vechi sau chiar din cele bizantine⁵¹, ambele variante fiind o sursă de inspirație pentru lumea islamică⁵². Credem însă că piesele de ceramică ar putea fi atribuite și unor ateliere posibil locale, aflate în cetate sau în apropierea acesteia. Cele mai apropiate ateliere ceramice despre care știm în mod sigur și care produc și sfeșnice s-au aflat în cetatea Belgradului⁵³.

Sfeșnicile de metal oferă, de asemenea, o viziune unică asupra comerțului orașului cu lumea musulmană, dar și cu lumea creștină, ambele provin în mod sigur din import și sunt piese de excepție, aflate probabil în casa unui om avut sau în posesia unei instituții publice. În timp ce piesa cu nr. cat. 3 provine în mod cert din atelierele otomane, ca loc de proveniență al piesei cu nr. cat. 4 propunem un atelier din Europa centrală sau mediteraneeană. Baza joasă prezintă unele caracteristici ale atelierelor din lumea islamică, însă partea superioară nu lasă loc de interpretări și îl situează ca producție în Europa occidentală⁵⁴. Prin urmare, originea unui astfel de hibrid ar putea fi inclusiv Veneția, centru cunoscut pentru realizarea unor astfel de piese care îngemănează arta orientală cu cea vestică⁵⁵. Forma de calotă a bazei precum și discul anti picurare se regăsește în lumea islamică la exemple provenite din Spania musulmană înainte de Reconquista⁵⁶ sau de la mănăstirea Megisti Lavra⁵⁷. Din păcate aceste sfeșnice/candelabre sunt de mari dimensiuni, având partea mediană sub forma unei tije înalte. Ele sunt considerate în mare parte hibrizi aflați între arta islamică și cea gotică-europeană, ca dovadă a interferenței dintre creștinism și Islam, în teritoriul ocupat de acesta din urmă. Analogii pentru acest sfeșnic avem sub forma unor piese cu loc de proveniență din Europa centrală⁵⁸ și tot din această zonă provin și analogii sub forma reprezentărilor acestui tip în diverse tablouri⁵⁹. O analogie

⁵¹ Arta bizantină reprezintă o bună sursă de informare pentru cuceritori, acest lucru se poate vedea cu claritate în momentul consultării cataloagelor care conțin sfeșnice și candelabre bizantine (Charzanovski, Zhuravlev 1998, nr. cat. 111; Motsianos 2005).

⁵² Analogiile numeroase de pe teritoriul Imperiului Otoman confirmă influența bizantină dar și pe cea central europeană.

⁵³ Popović, Bikić 2004; Bikić 2003.

⁵⁴ Un bun exemplu este reprezentat de candelabrul de mănăstirea Dečani de lângă Peć, cu origine în atelierele Europei nordice și datat în secolul al XV-lea; un alt exemplu provine din Anglia, baza scundă, de care este atașat discul fiind considerată de tradiție locală și datată în secolul XVI (Bikić 2008, fig. 3; Brownsword *et alii* 1983, 25).

⁵⁵ Fontana 1995, 315.

⁵⁶ Este vorba despre un candelabru aflat în Muzeul din Madrid și de un altul provenit de la Denia și datate între secolele XII–XIII (Zozaya Stabel-Hansen 2000, 522–523, fig. 1, 2).

⁵⁷ Acest candelabru este o analogie foarte bună, cu excepția faptului că are o tijă mediană înaltă; el este datat între secolele XVI–XVII și se știe că provine din ateliere din lumea otomană din estul Asiei Mici sau nordul Mesopotamiei (Androutsis 2011, 300–301, fig. 2).

⁵⁸ Benkő 2004, 78, fig. 18; Lockner 1979, 63, abb. 15.

⁵⁹ Uppenkamp 2015, 64, fig. 2; Benkő 2004, 79, fig. 19.

mai apropiată a apărut în cadrul cercetării arheologice de la Cluj-Napoca.⁶⁰ Prin urmare, această piesă poate proveni din ateliere europene.

Toate piesele pot fi încadrate începând cu secolul XVI și până la începutul secolului XVIII, datorită contextelor în care acestea au fost găsite. Primele patru piese au fost descoperite în partea de nord a cetății medievale, în Piața Unirii, fiind în general piese stricate și aruncate lângă fortificațiile cetății medievale, precum și în șanțul acesteia. Ultimele două piese au fost descoperite pe strada L. Bologa, în partea de sud a cetății medievale, în același context. Descoperirea foarfecilor se leagă în special de o stradă din lemn care a funcționat probabil până la începutul secolului al XVIII-lea, iar sfeșnicul cu nr. cat. 5 a fost descoperit în stare fragmentară în sectorul B2, legat de ultima fază de funcționare a canalului medieval de aducțiune a apei.

Cele șase piese au fost descoperite în cadrul cercetărilor arheologice preventive din Timișoara și datate în perioada secolelor XVI–XVIII. Ele reflectă parțial starea financiară a locuitorilor orașului din perioada otomană, precum și legăturile economice ale acestuia cu alte centre comerciale din Imperiul Otoman și din Europa occidentală.

Analiza întregului material arheologic descoperit în cadrul cercetărilor arheologice preventive din Timișoara, precum și cele care vor avea loc în viitorul apropiat, vor aduce noi informații asupra acestei categorii de artefacte, prezente în viața de zi cu zi a locuitorilor orașului.

Catalog⁶¹

1. Sfeșnic (Pl II/1); Timișoara, Piața Unirii; ceramică; H – 20,5 cm, H_{bază} – 12 cm, D_{bază} – 11 cm, D_{farfurie} – 12 cm, D_{suport lumânare} – 2,4 cm, D_{tijei} – 4,2 cm; maro deschis cu glazură verde-maroniu închis pe partea superioară; lucrat la roată; sfeșnic din ceramică cu o bază înaltă, lătită și concavă la capătul superior pentru a se crea o suprafață pentru strângerea reziduurilor (marginile fiind ușor înălțate în acest sens) și mult lătită la cel inferior, pentru a asigura stabilitatea piesei, dispozitivul pentru montarea lumânări este înalt și prezintă o îngustare după care revine la lățimea inițială și se mai îngustează ușor doar spre partea superioară, buza este subliniată printr-o mulură subțire ușor evazată; sec. XVI–XVII; Inedit; Damasc⁶², Istanbul⁶³, Cove – Hampshire⁶⁴, Belgrad⁶⁵, Muzeul Banatului Timișoara.

⁶⁰ Benkő 2004, 56, 76, pl. 27.

⁶¹ Catalogul de față conține detalii care privesc locul de descoperire, dimensiuni, tehnica în care a fost lucrată piesa, descriere, date, specificații că piesele sunt inedite, analogii și locul de păstrare.

⁶² François 2012, pl. VI/2.

⁶³ Hayes 1992, 297–298, 372, 380.

⁶⁴ Haslam 1975, 182, no. 115.

⁶⁵ Bikić 2003, 86.

2. Sfeșnic (Pl II/2); Timișoara, Piața Unirii; ceramică; H – 9 cm, $D_{\text{bază}}$ – 10,5 cm, D_{farfurie} – 10 cm, D_{tije} – 4 cm; verde; lucrat la roată; sfeșnic din ceramică cu o bază înaltă, concavă la capătul superior pentru crearea unei suprafețe, cu marginile ușor înălțate pentru strângerea reziduurilor și mult lățită la cel inferior pentru a asigura stabilitatea piesei, din păcate partea superioară este spartă; sec. XVI–XVII; inedit; Belgrad⁶⁶; Muzeul Banatului Timișoara.

3. Sfeșnic (Pl III/2); Timișoara, Piața Unirii; cupru; H – 22,5 cm, $H_{\text{bază}}$ – 9 cm, H_{lalea} – 5,4 cm, $D_{\text{bază}}$ – 10,5 cm, D_{farfurie} – 7,5 cm, $D_{\text{suport lumânare}}$ – 2 cm, D_{tije} – 2 cm; lucrat în tipar; sfeșnic din bronz cu o bază înaltă concavă la ambele capete – în partea inferioară pentru a asigura stabilitatea piesei, iar în partea superioară pentru a se crea o suprafață pentru strângerea reziduurilor (marginile fiind ușor înălțate în acest sens), dispozitivul pentru montarea lumânări este înalt și prezintă o ușoară îngroșare urmată de o mulură, după care revine la lățimea inițială, orificiul pentru lumânare este în forma corolei de lalea, ușor de recunoscut în dantelăria delicată de la partea superioară; sec. XVII; inedit; Szolnok⁶⁷, Jeni-Palánk⁶⁸, Liptószentandrás⁶⁹, Pecs⁷⁰, Belgrad-catedrala medievală⁷¹, Timișoara – castel⁷²; Muzeul Banatului Timișoara.

4. Sfeșnic (Pl III/1); Timișoara, Piața Unirii; alamă; H – 6,5 cm, $D_{\text{bază}}$ – 10,6 cm, D_{farfurie} – 8,5 cm, $H_{\text{câpăcel}}$ – 1,2 cm, $D_{\text{baza câpăcel}}$ – 2 cm, $L_{\text{tijă}}$ – 1,8 cm, $l_{\text{tijă}}$ – 0,3 cm, $G_{\text{tijă}}$ – 0,1 cm; lucrat în tipar, lipire; bază de sfeșnic din alamă sub formă de calotă de care este atașat un disc anti picurare, locul pentru lumânare lipsește, piesa a suferit reparații, fiind descoperită împreună cu o țepușă care pare să îi aparțină; XVI–XVII; inedit; Europa centrală⁷³, Germania⁷⁴, Cluj Napoca – str. Mărăști⁷⁵; Muzeul Banatului Timișoara.

5. Sfeșnic (Pl II/3); Timișoara, strada L. Blaga; ceramică; H – 17,2 cm, $H_{\text{bază}}$ – 10 cm, $D_{\text{bază}}$ – 10,8 cm, D_{farfurie} – 11,5 cm, $D_{\text{suport lumânare}}$ – 3,4 cm, D_{tije} – 3,7 cm; gălbuie; lucrat la roată; sfeșnic din ceramică cu o bază înaltă concavă la ambele capete, la cel de jos pentru a asigura stabilitatea piesei, iar la cel superior pentru crearea unei suprafețe pentru strângerea reziduurilor (marginile fiind ușor înălțate în acest sens), dispozitivul

⁶⁶ Bikić 2003, 86.

⁶⁷ Kovács 1984, 86, fig. 6.

⁶⁸ Vadas, 1986.

⁶⁹ <http://mnmu.hu/hu/gyujtemenyek/archaeological-department/torok-gyujtemeny>.

⁷⁰ Hancz, Varga 2013, 76.

⁷¹ Aici au fost găsite cinci piese întregi sau fragmentare și care au fost încadrate cronologic în perioada dintre sec. XVI – 1688 (Popović, Bikić 2004, 189–190, fig. 210–214).

⁷² Informație amabilă primită de la Zsuzsanna Kopeczny.

⁷³ Benkő 2004, 78, fig. 18.

⁷⁴ Lockner 1979, 63, abb. 15.

⁷⁵ Benkő 2004, 56, 76, pl. 27.

pentru montarea lumânări este înalt, inelat; sec. XVI–XVII; inedit; Cove-Hampshire⁷⁶, Belgrad⁷⁷, Oradea-palatul episcopal⁷⁸; Muzeul Banatului Timișoara.

6. Foarfece (Pl III/3); Timișoara, strada L. Blaga; alamă; L – 18,8 cm, L_{braț ornamentat} – 9,2 cm, l_{locaș} – 2,6 cm, l_{braț} – 0,5 cm; lucrată prin decupare, batere, turnare în tipar, incizare; foarfece pentru tăiat feștila-mucarniță cu cel două brațe unite prin nituire, coada alungită este decorată prin incizare și are aplicate mici tubulețe – asemănătoare unor mărgel din același metal, iar pe tăișul foarfecilor se află locașul special pentru tăiat feștila în care se mai observă patru spații goale realizate prin decupare; sf. sec. XVII – primele trei decenii ale sec. XVIII; inedit; Belgrad-catedrala medievală⁷⁹, Oradea-palatul episcopal⁸⁰; Muzeul Banatului Timișoara.

BIBLIOGRAFIE

Androudis 2011,

P. Androudis, *Islamic lighting devices from Greek regions*, în Motsianos I. și Bintsi E. ed. *Light on Light: an Illuminating Story, exhibition catalogue*, Thessaloniki, 2011, 299–302.

Benkő 2004,

E. Benkő, *Kolozsvár magyar külváros a középkorban*. Erdélyi tudományos füzetek, 248, Cluj-Napoca, 2004.

Bikić 2003,

V. Bikić, *Gradska Keramika Beograda (16–17 vek.)*. *Belgrade ceramics in the 16th–17th century*, Archaeological Institute Mongraphs n° 39, Belgrad, 2003.

Bikić 2008,

V. Bikić, *Viseći svećnjaci sa područja srednjevekovne Srbije*, în *AHS*, 18, 2, 2008, 361–368.

Bozu et alii 2015,

O. Bozu, Al. Szentmiklosi, A. Bălărie, A. Georgescu, C. Harnischfeger, I. Leonti, A. Talagiu, *Timișoara, județul Timiș. Punct Piața Timișoara 700 (City Business Center, clădirea E)*, în *CCA 2015*, 2015, 246–248.

Brownsword et alii 1983,

R. Brownsword, E. E. H. Pitt, R. A. Rutland, *Latten candlesticks in the Leicestershire Museums collection*, în *LAHST*, 57, 1983, 17–25.

⁷⁶ Haslam 1975, 182, no. 114

⁷⁷ Bikić 2003, 86.

⁷⁸ Rusu et alii 2002, 130, 186, pl. 15/a.

⁷⁹ Popović, Bikić 2004, 195, fig 282.

⁸⁰ Rusu et alii 2002, 89, 158, pl. 8/r.

- Charzanovski, Zhuravlev 1998,
L. Charzanovski, D. Zhuravlev, *Lamps from Chersonesos in the State Historical Museum Moscow*, Roma, 1998.
- Draşovean *et alii* 2007,
F. Draşovean, C. Feneşan, Al. Flutur, Al. Szentmiklosi, G. El Susi, Z. Kopeczny, H. Kiss, R. Şeptilici, N. Dinu, *Timişoara în amurgul evului mediu*, Timişoara, 1998.
- Éder 2013,
K. Éder, *Török kori díszkerámiák Budapest–Víziváros Területéről*, în *BpRég*, 46, 2013, 187–195.
- Evlia, Çelebi 1976,
Evlia Çelebi, *Seyahatname*, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI/I, ed. Mustafa Ali Mehmet, Bucureşti, 1976, 321–753.
- Flutur *et alii* 2014,
A. Flutur, A. C. Hamat, D. Tănase, *Cercetări arheologice preventive în cetatea Timişoarei, str. L. Blaga, anul 2014. Raport preliminar*, în *Banatica*, 24/I, 2014, 225–252.
- Fontana 1995,
M. V. Fontana, *The influence of Islamic art in Italy*, în *AION*, 55, 3, 1995, 296–319.
- François 2012,
V. François, *Objets du quotidien á Damas á l'époque ottomane*, în *BEO*, LXI, 2012, 476–506.
- Hayes 1992,
J. W. Hayes, *Excavation at Sarachane in Istanbul. The Pottery*, 2, Princeton, 1992.
- Hamat 2015,
A. C. Hamat, *Brăţările de sticlă descoperite în cadrul cercetării arheologice din centrul oraşului Timişoara, str. Lucian Blaga*, în *Sargetia* (S. N.), VI, 2015, 101–119.
- Hamat 2015 a,
A. C. Hamat, *La brat cu Evliya Çelebi prin cetatea Timişoarei, Studiu de caz: piaţa medievală târzie descoperită pe str. L. Blaga*, în *Arheovest*, III/1, 2015, 539–554.
- Haslam 1975,
J. Haslam, *The excavation of a 17th – century pottery site at Cove, E. Hampshire*, în *PMA*, 9, 1975, 164–187.
- Hancz, Varga 2013,
E. Hancz., S. Varga, *Pécs mindennapijai a török féléhold alatt*, Pécs, 2013.

- Kiss 2015,
H. M. Kiss, *Fragmente de încălțăminte medievală descoperite la Timișoara (2007–2014)*, în *Arheovest*, III/2, 2015, 849–859.
- Kopeczny 2013,
Z. Kopeczny, *Reședința regală medievală de la Timișoara*, în *AnB* (S. N.), XXI, 2013, 211–231.
- Kovács 1984,
G. Kovács, *Török rézedények Szolnok megyéből*, în *Különlenyomatai* AÉ, 111, 1984, 78–91.
- Lockner 1979,
H. P. Lockner, *Aufsatzleuchter des Mittelalters. Ein Vergleich mit anderen mehrflammigen Leuchtern de 15. Und 16 Jahrhunderts*, în *KA*, 3, 1979, 59–64.
- Magyar Nemzeti Múzeum, Ottoman Collection,
Magyar Nemzeti Múzeum, Ottoman Collection, în http://hnm.hu/en/collections/archaeological-department/turkish-collection?_ga=1.208013330.1228170589.1461933404, accesat în 1.03.2016.
- Mare et alii 2014,
M. Mare, Al. Szentmiklosi, A. Bălărie, *Rescue Excavation in the site Timișoara – Square 700. City Business Centre, Building D*, în *Banatica*, 24/1, 2014, 179–208.
- Micle et alii 2015,
D. Micle, M. Balaci-Crînguș, C. Timoc, *Băile turcești din Piața Libertății, Timișoara. Un monument arheologic inedit în contextual reabilitării centrului istoric al orașului*, în *Arheovest*, III/1, 2015, 555–573.
- Motsianos 2005,
I. Motsianos, *Some comments on byzantine wheel- made lamps*, în *Lychnological Acts. 1. Actes du 1er congrès international d'études sur le luminaire antique* (Nyon-Genève, 29.IX–4.X.2003), *Monographies Instrumentum*, 31, Montagnac, 2005, 247–251.
- Oprean et alii 2015,
C. Oprean, D. Micle, A. Bălășescu, *Fauna din Piața Libertății din Timișoara descoperită în urma cercetărilor arheologice preventive (Campania 2013 – '14)*, în *Arheovest*, III/2, 2015, 861–888.
- Popović, Bikić 2004,
M. Popović, V. Bikić, *The complex of the medieval metropolitan church in Belgrad*, în *Archaeological Institute Monographs*, 41, Belgrad, 2004.

Rădulescu *et alii* 2008,

A. Rădulescu, D. Tănase, Z. Kopeczny, *Raport preliminar privind cercetările arheologice preventive de la Timișoara Castelul Huniade*, în *Banatica*, 18, 2008, 141–154.

Rusu *et alii* 2002,

A. A. Rusu, D. Marta, R. Lupescu, Z. Simon, A. Fülöp, O. Mureșan, L. Bejenaru, M. Benea, A. M. Velter, E. Oberländer-Târnoveanu, *Cetatea Oradea. Monografie Arheologică. vol. I. Zona Palatului Episcopal*, Oradea, 2002.

Szentmiklosi, Bălărie 2012,

Al. Szentmiklosi, A. Bălărie, *Contribuții la cunoașterea evoluției orașului Timișoara la sfârșitul evului mediu. Cercetările arheologice preventive din suburbia Palanca Mare*, în *AnB* (S. N.), XX, 2012, 205–226.

Tănase, Dinu 2015,

Tănase, D. and Dinu, N., *Faianță și porțelan din epoca otomană descoperite în Timișoara, străzile Lucian Blaga, Enrico Caruso și Radu Negru (Campania 2014)*, în *SCIVA*, 66, 1–2, 2015, 69–96.

Uludas, Adiloğlu 2011,

B. A. Uludas, F. Adiloğlu, *Islamic Gardens with a Special Emphasis on the Ottoman Paradise Gardens: The Sense of Place between Imagery and Reality*, în *OJCMT*, 1, 4, 2011, 44–96.

Uppenkamp 2015,

B. Uppenkamp, Gilles Coignet. *A migrant painter from Antwerp and his Hamburg career*, în *ZE*, 31, 2015, 55–77.

Vadas 1986,

F. Vadas, *A Jeni-Palánk török kiserőd*, în *BBAME*, 13, 2, 1986, 28–33.

Vlase *et alii* 2015,

D. Ș. Vlase, T. V. Vlase, D. Micle, *Analize FT-IR, TG/ DTG-DSC aplicate pe ceramic otomană descoperită în urma săpăturilor arheologice de salvare din Piața Libertății, Timișoara (Campania 2013 – ,14)*, în *Arheovest*, III/2, 2015, 831–848.

Zozaya Stabel-Hansel 2000,

J. Zozaya Stabel-Hansel, *Candelabros y candiles: una posible pieza almohade*, în *Scripta in honorem E. A. Llobregat Conesa*, vol. I, Alicante, 2000, 521–526.

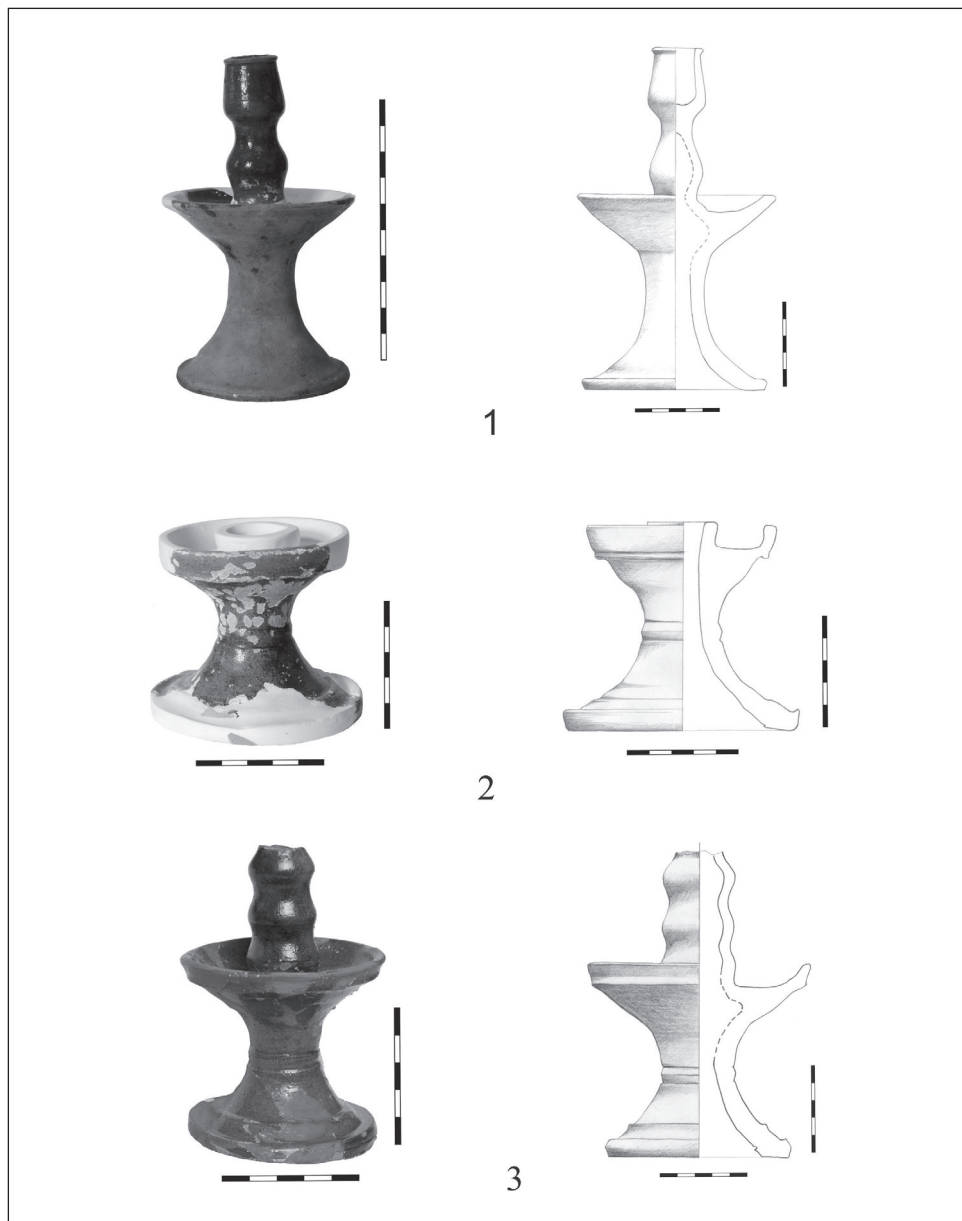
LIGHTING ARTIFACTS FOUND DURING THE RESCUE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN THE CENTER OF TIMIȘOARA

Abstract

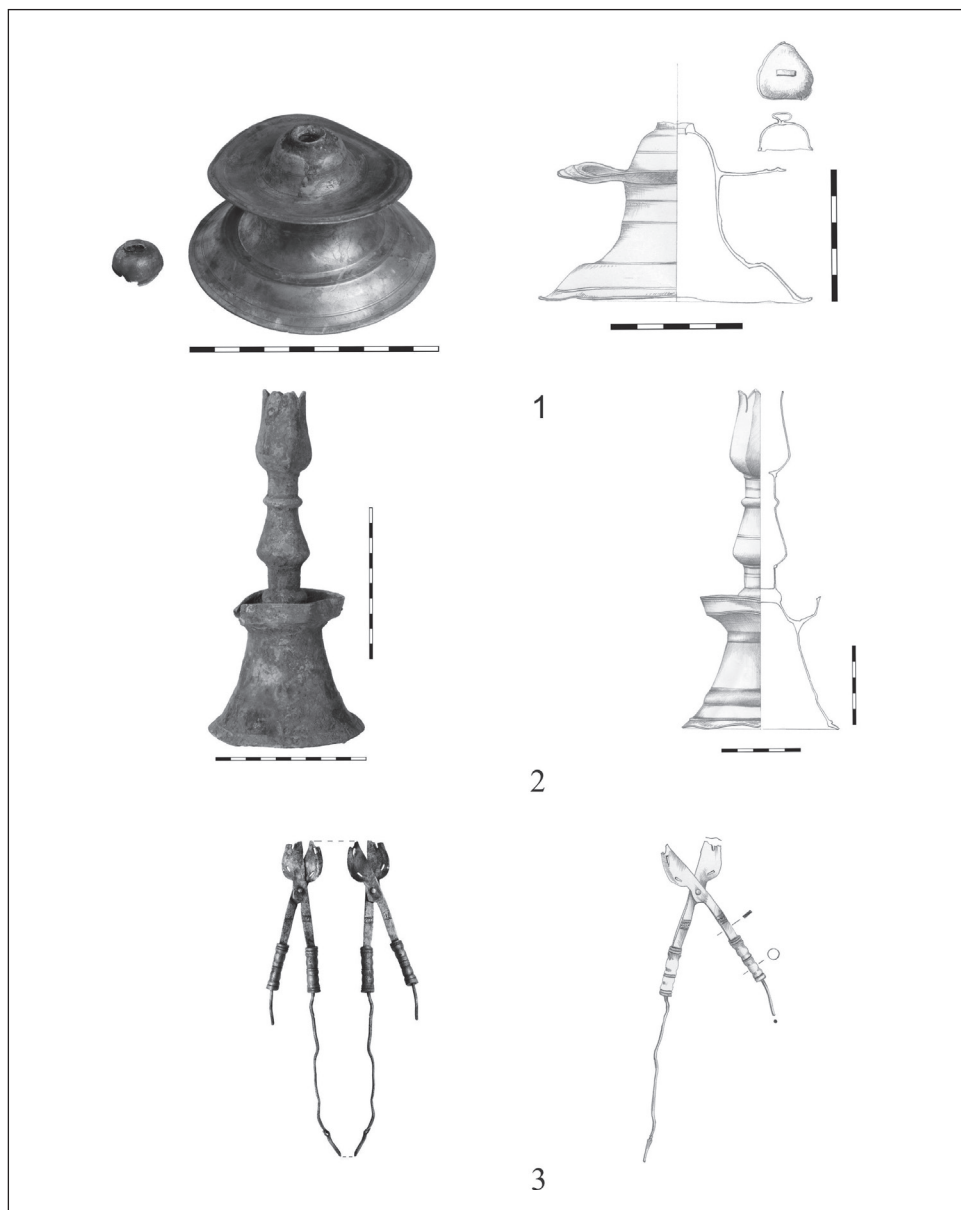
The rescue archaeological research in Timișoara, campaign 2013–2014, developed in the old center of the town – Cetate Ward that superposes the medieval Turkish fortification and the bastionary fortress built by Austrians in the first half of the 18th century. Streets Lucian Blaga, Piața Libertății, Unirii and the adjacent streets were investigated there; the defensive system of the ground Ottoman fortification, destroyed during the siege of 1716, was so for the first time investigated by the archeologists; also various complexes dating beginning with the prehistoric age up to the modern time were examined. Concurrently with woody structures belonging to the Ottoman times, various archeological materials were found, among which six artifacts might be noticed as they are connected with the history of the town lightening. So, five candlesticks and a pair of scissors for candle cutting were found on Lucian Blaga Street and in Piața Unirii. They date back in the second half of the 16th century–the beginning of the 18th one, with analogies both in the Ottoman world and Central Europe.

Pl. I. 1 Timișoara, zona centrală, ilustrație obținută cu ajutorul Google Earth accesat în 27.04.2016/ *The map of Timișoara central area, illustrations provided by Google Earth accessed at 27.04.2016.*

Pl. II. 1. Sfeșnic cat. nr. 1, descoperit în Timișoara – Piața Unirii, fotografie Șepețan Milan, desen de Saftu Silviu/ Candlestick cat. no. 1 discovered in Unirii Square, foto by Șepețan Milan drawing by Saftu Silviu; 2. Sfeșnic cat. nr. 3, descoperit în Timișoara – Piața Unirii, fotografie Șepețan Milan desen de Saftu Silviu/ Candlestick cat. no. 3 discovered in Unirii Square, foto by Șepețan Milan drawing by Saftu Silviu; 3. Sfeșnic cat. nr. 5, descoperit în Timișoara – str. L. Blaga, fotografie Șepețan Milan desen de Saftu Silviu/ Candlestick cat. no. 5 discovered in L. Blaga Street, foto by Șepețan Milan, drawing by Saftu Silviu.

Pl. III. 1 Sfeșnic cat. nr. 4, descoperit în Timișoara – Piața Unirii, fotografie Șepețan Milan, desen de Saftu Silviu/ Candlestick cat. no. 4 discovered in Unirii Square, foto by Șepețan Milan; 2. Sfeșnic cat. nr. 3, descoperit în Timișoara – Piața Unirii, fotografie Șepețan Milan, desen de Saftu Silviu/ Candlestick cat. no. 3 discovered on L. Blaga Street, foto by Șepețan Milan drawing by Saftu Silviu; 3. Foarfeci, descoperite în Timișoara – str. L. Blaga, fotografie Șepețan Milan, desen de Saftu Silviu/ Scissors cat. no. 5 discovered on L. Blaga Street, drawing by Saftu Silviu.

STĂVILARUL FORTIFICAȚIEI DE SECOL XVIII DIN TIMIȘOARA-PIAȚA 700. PUNCT MUZEAL ÎN AER LIBER

Alexandru Szentmiklosi*

Cuvinte-cheie: Timișoara, fortificație bastionară, secolul XVIII, stăvilă, monument istoric

Keywords: Timișoara, bastion fortification, 18th century, sluice, museum, historical monument

De-a lungul anilor, dezvoltarea investițiilor imobiliare din Timișoara a afectat parțial sau iremediabil vestigii arheologice, trecute sau nu pe Lista Monumentelor Istorice (LMI). Una din zonele afectate a fost ansamblul urbanistic Timișoara 700 (sau Piața 700, așa cum este cunoscut, în prezent, de locuitorii orașului). Situată la marginea vestică a orașului istoric, astăzi cartierul Cetate, Piața 700 suprapune latura vestică a cartierului Palanca Mare, suburbia medievală a cetății Timișoara, precum și fundațiile fortificației bastionare ale cetății de tip Pagan, construită în sec. XVIII.

Arhitecții M. Opreș și V. Capotescu au georeferențiat hărțile de sec. XVIII ale Timișoarei, evidențiind faptul că sub Piața 700 se află atât suburbia *extra muros* a Timișoarei medievale, cât și fortificațiile bastionare de sec. XVIII (bastionul VII/ „Eugeniu de Savoya”, precum și cele două centuri de protecție, respectiv, contragardele I și VII)¹.

Prezența resturilor din fundația fortificației bastionare (a bastionului VII) a fost confirmată arheologic în anul 1996 cu ocazia lucrărilor de amenajare a unui sector din piața agroalimentară (responsabilul științific a fost Dan L. Ciobotaru). Primele cercetări arheologice preventive propriu-zise au fost cele efectuate în

* Muzeul Național al Banatului Timișoara, Piața Huniade, nr. 1, e-mail: szentmiklosi@yahoo.com

¹ Capotescu 2008, 246–254; Opreș 2007, 20–23. Delimitarea limitelor sitului arheologic Palanca Mare a fost făcută în *Raportul de cercetare arheologică preventivă în situl „Timișoara – Piața 700”*. Obiectiv „Parcare subterană Piața 700 – Incinta B”, 2012, p. 7, 74, nota 18, înregistrat la Muzeul Banatului cu nr. 458/08.03.2012, p. 7 și 74, nota 18, predat la Direcția Județeană pentru Cultură, Culte și Patrimoniu Cultural Național Timiș și Ministerul Culturii.

anul 2005, în partea de sud-est a pieței, în apropiere de intersecția str. Gh. Dima cu str. C. Brediceanu (responsabil științific Fl. Drașovean)².

În partea de vest a Pieței Timișoara 700, începând din anul 2006, au demarat lucrările de construcție a complexului City Business Center (CBC), format din 5 clădiri (A-E). Prezența fundațiilor fortificației bastionare ale cetății de sec. XVIII a Timișoarei de sub clădirile A, B și C ale complexului CBC a fost sesizată Direcției Județene pentru Cultură, Culte și Patrimoniu Național Timiș prin rapoartele de supraveghere arheologică din anii 2006, 2007 și 2009, întocmite de M. Mare³. Deși prezența vestigiilor arheologice a fost sesizată încă din anul 2006, atât procedural cât și în literatura de specialitate⁴, nu a fost instituit regimul de protecție asupra unui sit arheologic sesizat și în urma unor descoperiri întâmplătoare. Înregistrarea acestei zone în Registrul Arheologic Național a avut loc abia în primăvara anului 2011, cu ocazia cercetărilor arheologice preventive efectuate la fundația clădirii D din complexul CBC⁵. Aceste cercetări arheologice preventive au fost completate, în cursul aceluiași an, de cercetările preventive de la Parcare subterană Piața 700 (responsabil științific Al. Szentmiklosi), în perimetrul căreia au mai putut fi salvate doar vestigiile arheologice din zona Incinta B⁶. Informațiile legate de amplasarea fortificației bastionare au fost completate de cercetările arheologice preventive efectuate la intersecția străzilor A. Cosma (fosta str. Postăvaru) cu str. C. Brediceanu (responsabil științific Alexandru Flutur). În cadrul cercetărilor arheologice preventive de la Parcare subterană Piața 700-Incinta B, între zidurile de cămășuire care țineau emplectonul contragardei I au fost descoperite urmele suburbiei medievale Palanca Mare⁷.

În cursul anului 2013 au demarat cercetările arheologice de la ultima clădire a complexului City Business Center (clădirea E), situată pe locul fostei Întreprinderi de Confecții Bega (responsabil științific Ovidiu Bozu)⁸. Cercetările arheologice preventive de la clădirea E a complexului CBC au avut ca obiectiv de cercetare o suprafață totală de 4423,16 m² și s-au derulat în două etape: iulie-august 2013 și noiembrie 2013-aprilie 2014. În cadrul primei etape de cercetare, au fost dezvelite fundațiile contragardei I, ale escarpei redanului XXVII și ale contraescarpei care marca începutul *glacis*-ului (Pl. I/5). În

² Drașovean 2006.

³ Rapoartele de supraveghere înregistrate la Muzeul Banatului cu nr. 1398/12.07.2006, nr. 2641/03.12.2007 și nr. 643/06.03.2009.

⁴ Capotescu 2008, 296–297.

⁵ Drașovean *et alii* 2006.

⁶ Mare *et alii* 2014

⁷ Szentmiklosi, Bălărie 2012, Szentmiklosi 2013.

⁸ Bozu *et alii* 2015.

structura contraescarpei a fost dezvelit unul din cele patru stăvilare de pe latura sudică a cetății Timișoara. Rolul acestora a fost cel de a regla circuitul apei prin șanțurile de apărare ale cetății.

Având în vedere importanța vestigiilor arheologice, colectivul cercetării arheologice a propus Comisiei Naționale de Arheologie conservarea acestui ansamblu hidrotehnic și expunerea, spre vizitare, în spațiu public⁹. În baza avizului nr. 195/2013 emis de Direcția Patrimoniul Cultural din cadrul Ministerului Culturii, în etapa a doua de cercetare arheologică, stăvilarul a fost demontat, segmentul cu corpul deversor fiind mutat la est de amplasarea originală. Spațiul decis pentru expunerea segmentului de stăvilare a fost piațeta dintre clădirile A și E din complexului City Business Center (la intersecția dintre str. C. Brediceanu și N. Berwanger) (Pl. IV/1–2)¹⁰.

Cercetarea arheologică a stăvilareului s-a făcut în șase planuri succesive (Pl. I/2–4), acestea urmărind documentarea tehnicilor de construcție cu cât mai mare acuratețe. Realizarea acestei cercetări arheologice a fost făcută în cadrul unei comunicări active cu firmele implicate în derularea cercetărilor din teren¹¹. Alături de forța de muncă necalificată furnizată de firma constructoare, la săpăturile arheologice de salvare au participat și studenți care au lucrat într-un program de lucru prelungit și au documentat rezultatele cercetării, uneori, în condiții de lucru extrem de grele¹².

Refacerea segmentului de stăvilare pe noul amplasament s-a făcut cu respectarea la aceeași scară, utilizându-se cărămizile recuperate de la demontarea stăvilareului. Excepție a făcut doar rigola de evacuare a apelor reziduale din cuneta șanțului de apărare, adâncimea ei fiind mai mică decât era în realitate. Pereții corpului deversor au fost îmbrăcați cu aceleași blocuri de gresie, fixați în poziția lor inițială. Podina segmentului de stăvilare a fost amenajată din aceleași

⁹ „Dincolo de caracterul unic al descoperirii și al potențialului turistic și educațional pe care îl oferă, stăvilarul oferă informații științifice importante atât pentru istoria Timișoarei, cât și pentru istoria lucrărilor hidrotehnice și militare din sec. XVIII–XIX. Pe baza acestor argumente, propunem conservarea stăvilareului și expunerea lui, spre vizitare, în spațiu public”. (în *Raport preliminar de cercetare arheologică preventivă în situl „Timișoara – piața 700. Obiectiv „City Business Center, clădirea E”*, Timișoara, 2013, nr. MBT 1880/29.07.2013, pp. 20–21)

¹⁰ <http://www.opiniatimisoarei.ro/stavilarul-descoperit-in-piata-700-din-timisoara-va-fi-mutat-intr-o-piata-intre-cladirile-de-birouri-foto/25/11/2013> (accesat în 28.11.2016).

¹¹ Mulțumim și pe această cale firmelor S. C. Banat Archaeosave S. R. L., S. C. Prompt S. A. și S. C. Rustic Construct S. R. L. Finanțarea cercetărilor arheologice preventive și a refacerii stăvilareului a revenit, conform prevederilor legale, beneficiarului acestor lucrări (S. C. Moda Tim Business Facility S. A.).

¹² Mulțumiri, încă odată, studenților care astăzi, în marea lor majoritate, sunt arheologi și muzeografi: Andrei Georgescu, Cristine Harnischfeger, Iulian Leonti, Adriana Gașpar, Andrei Talagiu.

scânduri, în exact aceeași ordine în care ele au fost descoperite. Pentru a fi protejate, scândurile de sec. XVIII au fost acoperite cu o pânză de apă, reciclată și filtrată în permanență. Iluminatul nocturn al stăvilarului este asigurat de 6 corpuri moderne de iluminat, de același tip cu care au fost prevăzute și aleile din complexul City Business Center. Din acest punct de vedere, modul în care a fost finalizată cercetarea arheologică preventivă, cu soluțiile de reamplasare și refacere la scară a unui monument istoric este un exemplu de urmat printre investitorii imobiliari privați din România (Pl. IV/2).

În paralel cu reconstruirea stăvilarului, beneficiarul a discutat cu arheologii variante de valorificare a rezultatelor științifice către publicul larg, în cadrul punctului muzeal în aer liber. Propunerea colectivului de cercetare de la Muzeul Național al Banatului a fost cel de realizare a unui circuit în care panourile să redea într-o manieră logică și comprehensivă etapele principale de cercetare, demontare și restaurare (Pl. II). În cadrul acestei variante au fost propuse 7 panouri explicative, panoul 1 fiind cel de introducere în istoria fortificației de sec. XVIII iar panoul 7 de prezentare în rezumat a întregii cercetări. Având ca argument obligația de a respecta proiectul inițial, beneficiarul a adoptat o variantă în care erau prevăzute doar șase panouri explicative (Pl. III, V/2). Panourile sunt amplasate în jurul monumentului istoric, textele explicative bilingve (română și engleză) fiind de culoare albă pe un fond închis, neutru. Ramele de metal ale panourilor au un design modern și se integrează în spațiul complexului City Business Center.

La realizarea panourilor explicative, Muzeul Național al Banatului a întocmit doar textele explicative legate de săpătura arheologică, explicațiile fiind însoțite de fotografiile din arhiva cercetării¹³. Modul de organizare a imaginilor și textelor de pe panourile explicative a aparținut beneficiarului care a optat să înceapă prezentarea monumentului istoric de pe podium (panourile 1–3) (Pl. V/1).

Pe primul panou au fost menționate principalele repere cronologice legate de istoria orașului Timișoara și, în acest context, și ale fortificației bastionare de sec. XVIII. Informațiile generale privind perioada de construire a cetății de tip Pagan¹⁴ și capacitatea de apărare au fost completate cu cele privind rolul acestei cetăți în vâltoarea evenimentelor din anii 1848–1849, când trupele habsburgice din Timișoara au fost asediate de armata revoluționară maghiară, condusă de generalul Józef Zachariasz Bem. Acest panou face trecerea de la informațiile istorice generale la cele particulare, legate de centura de fortificație a cetății Timișoara în zona vestică a Pieței Timișoara 700, respectiv a contragardei I.

¹³ Proiectul de desfășurător de expoziție, conform standardelor muzeografice, a fost întocmit de Al. Szentmiklosi, D. Stancovici și A. Bălărie.

¹⁴ Capotescu 2008, 140.

Cel de-al doilea panou a avut ca subiect podina stăvilarului și substructura de lemn și cărămidă de care au fost prinse scândurile masive realizate la joagăr, cu sistem de îmbinare de tip lambă-uluc. Textele explicative au fost însoțite cu poze de detaliu ale unor elemente din construcția stăvilarului care, în urma refacerii, fie sunt încorporate în corpul ansamblului hidrotehnic, fie sunt sub pânza de apă.

Pe cel de-al treilea panou au fost prezentate principalele etape de cercetare a bazinului de liniștire a stăvilarului. Alături de etapele de demontare a anretoazelor și lonjeroanelor de care au fost prinse scândurile din lemn de stejar ale podinii, au fost prezentate și blocurile de gresie care, sub stratul de mortar de fixare, erau inscripționate cu cifre și numere. Pozele care însoțesc textele ilustrează atât activitățile specifice cercetării arheologice (curățare, documentare), cât și activitățile de colaborare cu firma de restaurare a monumentului istoric care și-a adoptat strategia de lucru după standardele cercetării arheologice.

Panoul nr. 4 a fost dedicat corpului deversor al stăvilarului. Au fost prezentate atât imagini de ansamblu cu stăvilarul (cu explicații inserate direct pe fotografie), cât și poze de detaliu cu pila care a divizat corpul deversor în două câmpuri deversoare. A fost prezentată și una din cele patru nișe care au fost funcționale în prima etapă de funcționare a stăvilarului. Textul care însoțește pozele explică, comprehensiv, atât sistemul de construire a părții superioare a corpului deversor, cât și cauzele care au determinat reparațiile ulterioare la jumătatea sec. XIX.

Cel de-al 5-lea panou expune câteva dintre imaginile substructurii de lemn a corpului de cărămidă a stăvilarului. Această substructură a fost realizată din bârne masive, decupate în oglindă, spre a se fixa fără ajutorul piroanelor din fier. Sub această rețea de bârne din lemn de stejar, au fost dezveliți piloții de susținere a substructurii, bătuți în perimetrele hidroizolate obținute în urma amenajării batardourilor, formați din 556 de stâlpi masivi, unii de 5 m lungime. Pentru o mai bună înțelegere a etapelor de construcție a stăvilarului, beneficiarul a realizat șase randări ale planurilor de cercetare arheologică, acestea respectând măsurătorile topografice furnizate de arheologi. Textele care însoțesc imaginile sunt o succintă explicare a sistemului de construire surprins în Planul 5 de cercetare.

În ultimul panou, alături de imaginile cu planurile de cercetare arheologică sunt prezentate imagini cu procesul de conservare a scândurilor podinii stăvilarului și a blocurilor de gresie. Textele explicative realizate de beneficiar prezintă, în rezumat, atât procedura de demontare, cât și expertizele realizate de experți autorizați în conservarea lemnului și a pietrei.

Punctul muzeal în aer liber a devenit funcțional în vara anului 2015, devenind parte a circuitului de prezentare a vestigiilor istorice ale Timișoarei. Crearea unui punct muzeal cu descoperirile de obiecte arheologice, așa cum a

fost stabilit la începutul proiectului de colaborare, a rămas, din păcate pentru urbea timișoreană, un deziderat.

Cercetarea arheologică preventivă de la City Business Center, clădirea E, efectuată de colectivul Muzeului Național al Banatului în anii 2013–2014, reprezintă unul dintre cele mai importante acțiuni de salvare a patrimoniului arheologic de până acum, alături de cele efectuate în centrul istoric al Timișoarei în anii 2013–2015.

BIBLIOGRAFIE

Bozu *et alii* 2015,

O. Bozu, Al. Szentmiklosi, A. Bălărie, A. Georgescu, C. Harnischfeger, I. Leonti, A. Talagiu, *Timișoara, județul Timiș, Punct Piața Timișoara 700 (City Business Center, clădirea E)*, în *CCA 2015. Campania 2014. A XLIX-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice*, Pitești, 28–30 mai 2015, 246–248.

Capotescu 2008,

V. Capotescu, *Arhitectura Militară Bastionară în România*, vol. I, *Cetatea Timișoarei*, Timișoara, 2008.

Opriș 2007,

M. Opriș, *Timișoara. Monografie urbanistică*, vol. I, *Descoperiri recente care au impus corectarea istoriei urbanistice a Timișoarei*, Timișoara, 2007.

Drașovean *et alii* 2006,

Fl. Drașovean, M. Mare, P. Rogozea, Fl. Marțiș, *Raport de cercetare arheologică preventivă derulată în piața „Timișoara 700”*, în *PB*, V, 2006, 61–68.

Mare *et alii* 2014,

M. Mare, Al. Szentmiklosi, A. Bălărie, *Rescue Excavation in the site „Timișoara –Square 700”*. *City Business Centre, building D*, în *Banatica*, 24/I, 2014, 179–208.

Szentmiklosi, Bălărie 2012,

Al. Szentmiklosi, A. Bălărie, *Contribuții la cunoașterea evoluției orașului Timișoara la sfârșitul Evului Mediu. Cercetările arheologice preventive din suburbia Palanca Mare (Contribution to the Knowledge of the Evolution of the Town of Timișoara at the End of the Middle Ages. Archaeological Preventive Investigations Within the Suburb of Palanca Mare)*, în *AnB (S. N.)*, XX, 2012, 205–226.

Szentmiklosi 2013,

Al. Szentmiklosi, *Observations on the Construction System of the 18th Century Bastion Fortification in Timișoara*, în *TR*, XXII, suppl. 4, 2013, 211–223.

DAM OF THE 18TH CENTURY FORTIFICATION IN TIMIȘOARA-PIAȚA 700. AN OPEN AIR MUSEUM

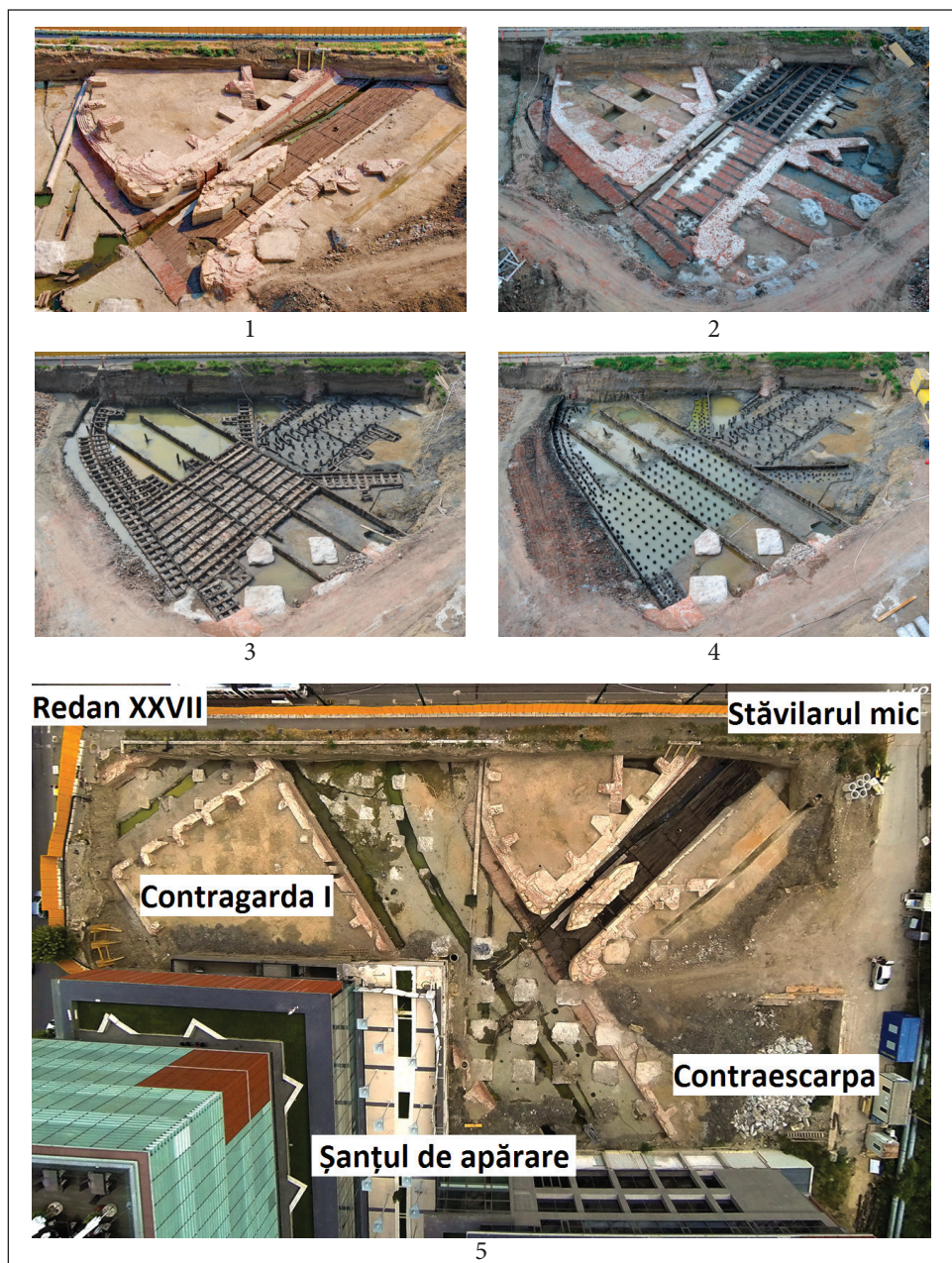
Abstract

A rescue archaeological survey was developed in 2013–2014 by the Banat National Museum, on 4,423.16 m², a perimeter where the building E of City Business Center has been built after.

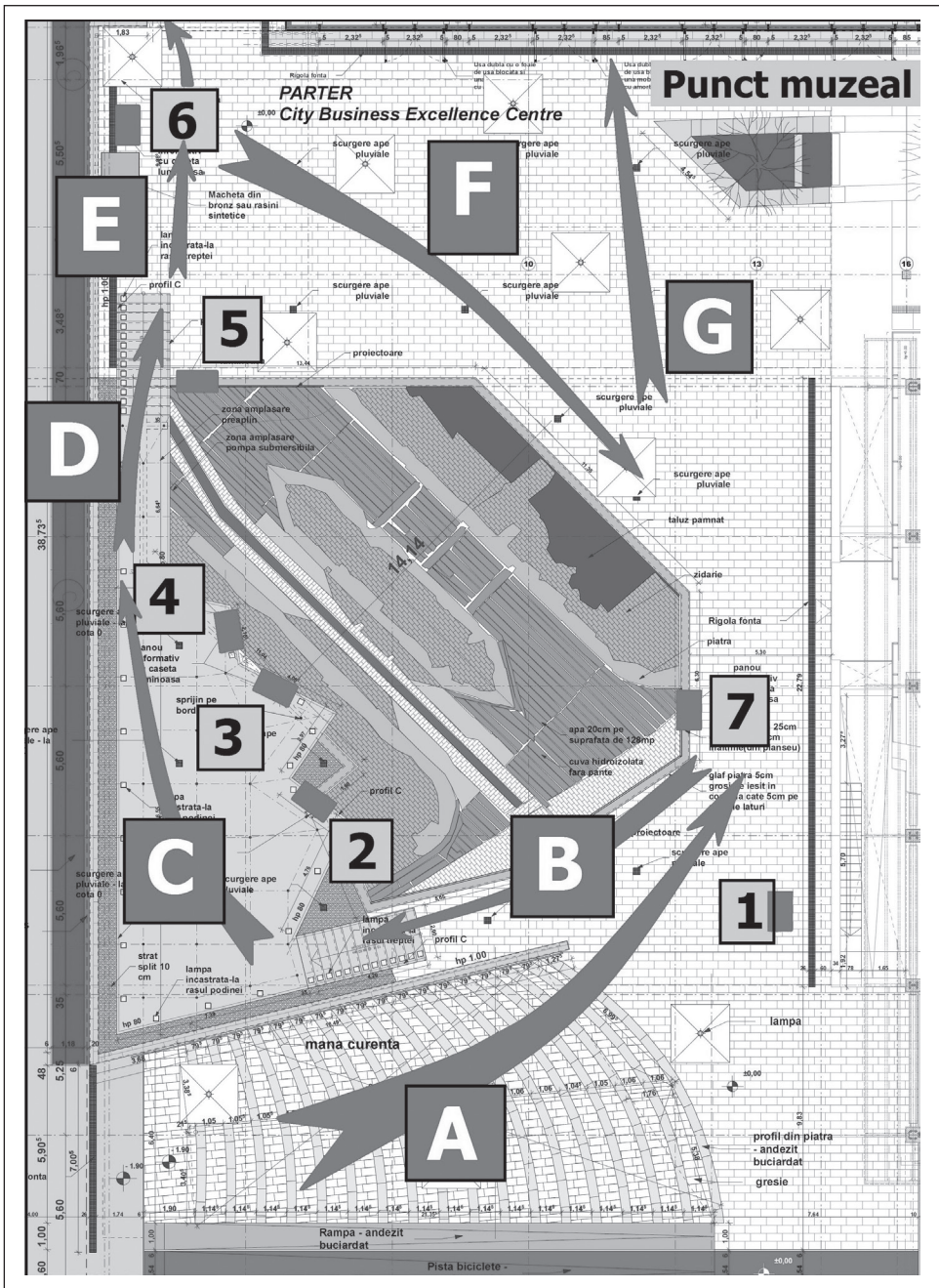
During the first researching stage, foundations of counterguard I, of the counterscarp of XXVII redan, and of the counterscarp that marks the *glacis* starting were uncovered. One of the four dams on the southern side of Timișoara fortress was found in the structure of the counterscarp. Given the importance of those archaeological vestiges, the researching team proposed to National Commission for Archaeology to preserve that hydro-technical unit and to expose it for public visits. On the basis of notification No.195/2013 of the Cultural Heritage Direction – Ministry of Culture, the dam has been disassembled and removed in the proximity of the initial location, toward east, in a public area that facilitates the vestige visiting; the whole above procedure has been made during the second researching stage.

Having been reconstructed, there were developed debates on the dam researching publicly valorization within the open air museum. There are four explanatory panels around the historic monument. Today, the 18th century hydro-technical unit in Piața Timișoara 700 has become part of the visiting circuit of historical vestiges in Timișoara.

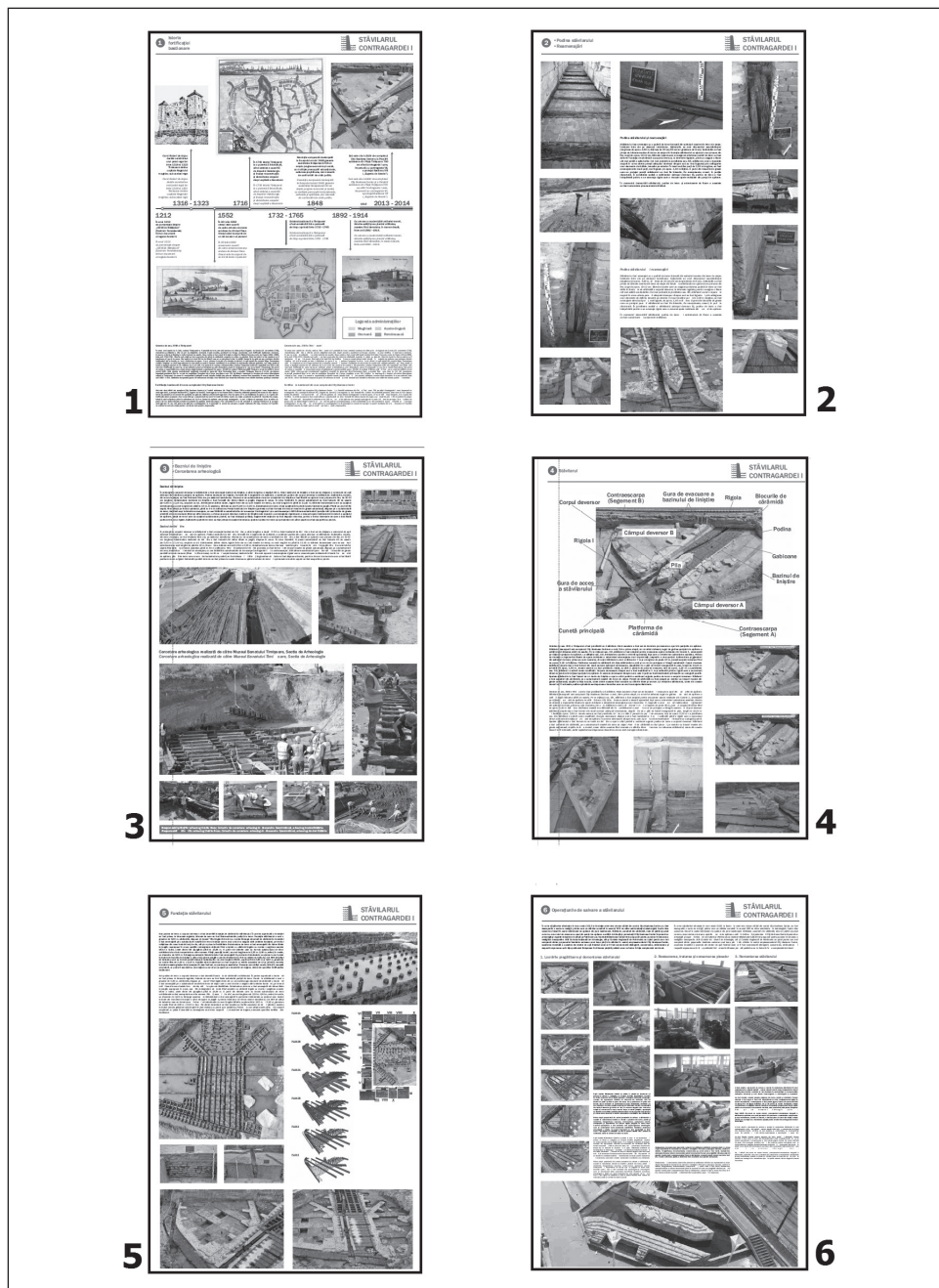
The rescue survey in the area of City Bussines Center-Building E made by the team of the Banat National Museum in 2013–2014 is so far one of the most important rescue actions related to the archaeological heritage, together with the one (2013–2015) in Timișoara historic center.

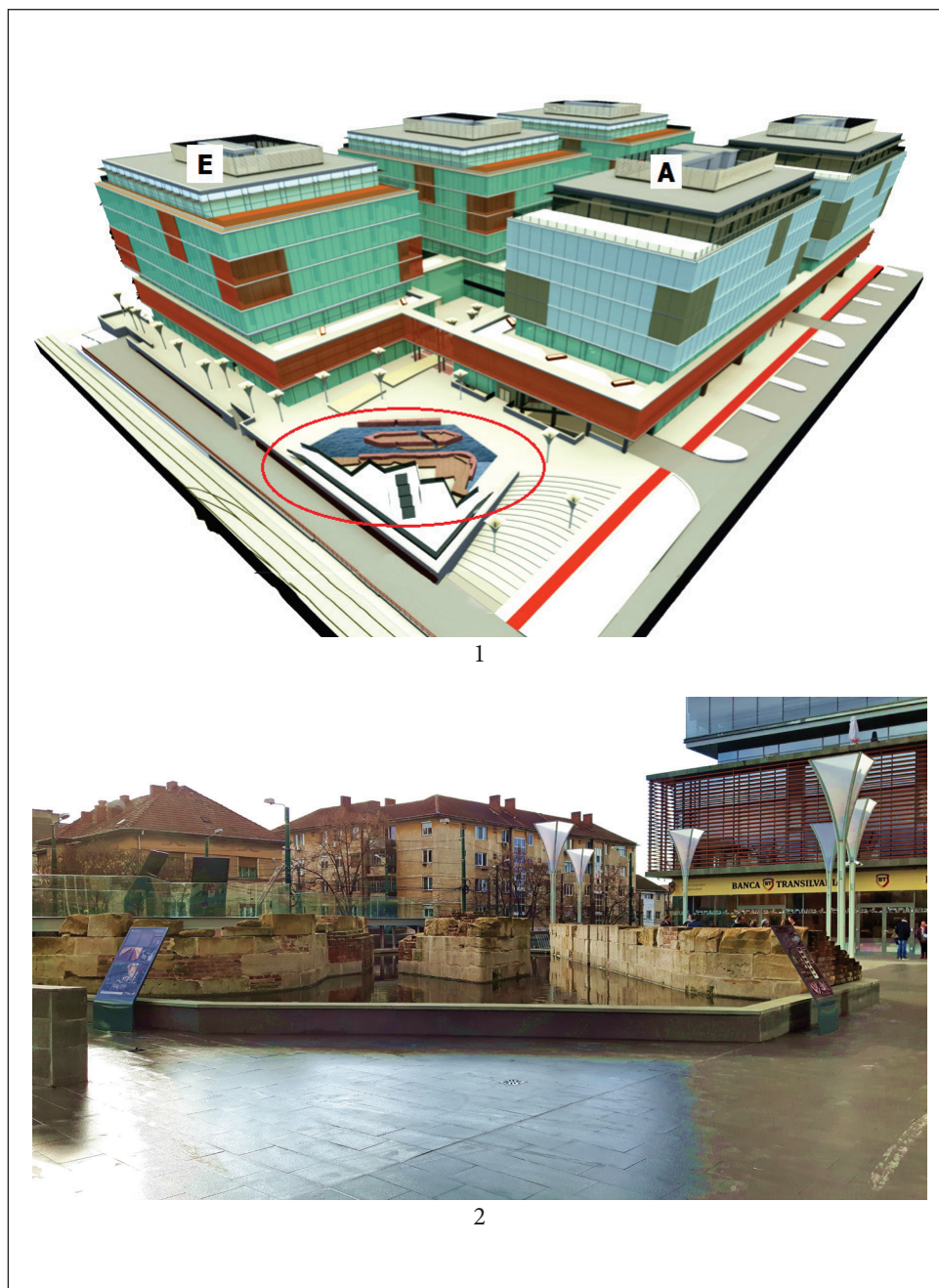
Pl. I. 1–4 – Planurile de cercetare 2–5 de la stăvilarul de sec. XVIII din Piața Timișoara 700 / Survey plans 2–5 related to the 18th century dam in Piața Timișoara 700; 5 – Vedere de ansamblu cu perimetrul cercetării arheologice de la obiectivul City Business Center, clădirea E (sursa <http://www.eyeinthesky.ro/>) / A general view on the survey perimeter City Bussines Center-Building E (source: <http://www.eyeinthesky.ro/>)

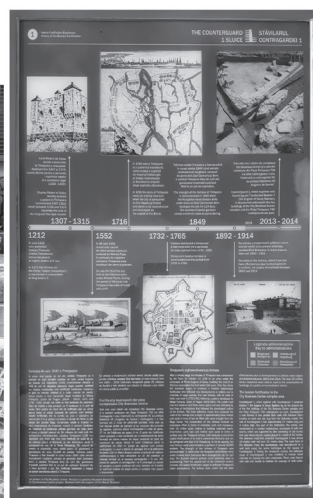
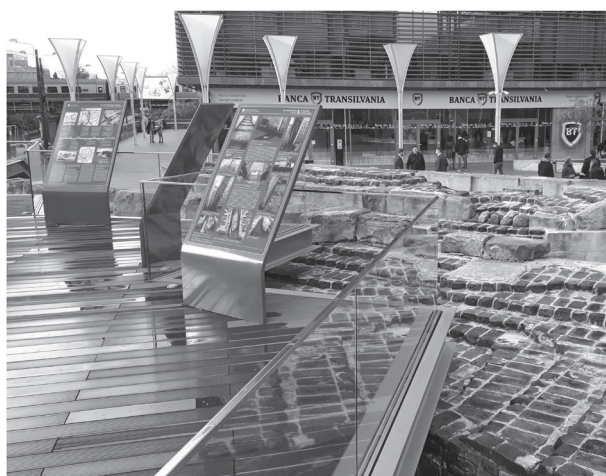
Pl. II. Propunere de circuit de vizitare cu 7 panouri explicative/ *A visiting project with 7 explanatory panels.*

Pl. III. Proiectul cu cele 6 panouri explicative expuse în jurul stăvilarului de sec. XVIII. /
Project with the six explanatory panel around the dam.

Pl. IV. 1 – Propunerea de reamplasare a segmentului de stăvilar, acceptată de Ministerul Culturii / *Project of the dam relocation (agreed by the Ministry of Culture)*; 2 – Stăvilarul de sec. XVIII, reconstruit / *The reconstructed dam.*

1

2

Pl. V. 1 – Vedere de pe podiumul de vizualizare în ansamblu a stăvilarului/ *View from the platform for panoramic visualizing.* 2 – Detaliu cu panourile de pe podium și designul unui panou explicativ, în forma finală / *Detail with the panels on the platform and an explanatory panel final design.*

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

AB	– Archaeologia Bulgarica, Sofia
ActaArhHung	– Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta
ActaMN	– Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
ActaMP	– Acta Musei Porolissensis, Zalău
AÉ	– Archaeologia Értesítő, Budapesta
AeoRes	– Aeolian Research. International Society for Aeolian Research.
AHS	– Annales. Series historia et sociologia. Zgodovinsko društvo za južno
Primorsko	– Koper/ Società storica del Litorale – Capodistria
AION	– Annali dell'Istituto Universitario Orientale, Napoli
AK	– Archäologisches Korrespondenzblatt. Römisch-Germanischen Zentralmuseum Forschungsinstitut für Archäologie, Mainz
AnB (S. N.)	– Analele Banatului, Serie Nouă, Timișoara
L'Anthropologie	– L'Anthropologie, Paris
Antiquity	– Antiquity. The Antiquity Trust, Cambridge, Newbury, UK
ANODOS	– Studies of the Ancient World, Trnava
Apulum	– Apulum, Alba Iulia
ArchHung	– Archaeologia Hungarica, Budapesta
ArhMold	– Arheologia Moldovei, Iași-București
ArhPreg	– Arheološki pregled, Belgrad
Arheovest	– Arheovest, Timișoara
ArhVestnik	– Arheološki Vestnik, Ljubljana
ASM	– Archaeologica Slovaca. Monographiae, Bratislava
AUVT	– Annales de l'Université Valahia Targoviste, Târgoviște
BA	– Biblioteca de Arheologie, București.
BAH	– Bibliothèque archéologique et historique, Beyrouth
Banatica	– Banatica, Reșița
BAR	– British Archaeological Reports, Oxford
BB	– Bibliotheca Brukenthal, Sibiu
BBAME	– A Szekszárdi Béni Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, Szekszárd
BEO	– Bulletin d'études orientales. L'Institut français du Proche-Orient
BeCA	– Българско е-писание за Археология. Асоциация на българските археолози, Sofia
BHAB	– Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, Muzeul Banatului, Timișoara
BHAUT	– Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis, Timișoara
BiblSeptem	– Bibliotheca Septemcastrensis, Sibiu

BiblThr	– Bibliotheca Thracologica, București
BMA	– Bibliotheca Musei Apulensis, Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia
BMN	– Bibliotheca Musei Napocensis, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
BMS	– Bibliotheca Musei Sabesiensis, Sebeș
BOR	– Biserica Ortodoxă Română, București
BpRég	– Budapest Régiségei, Budapest
BrukAM	– Brukenthal. Acta Musei, Muzeul Național Brukenthal, Sibiu
BUA	– Bibliotheca Universitatis Apulensis, Alba Iulia
CCA	– Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
Caietele CIVA	– Caietele Asociația Cercul de Istorie și Arheologie, Alba-Iulia
CercArh	– Cercetări Arheologice, București
CM	– Collegium Mediense. Colegiul Tehnic Mediensis, Mediaș
Crisia	– Crisia, Oradea
CurrAnthropol	– Current Anthropology. The University of Chicago
Dacia (N.S.)	– Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București
Drobeta	– Drobeta. Drobeta-Turnu Severin
EphNap	– Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
EvolAnthropol	– Evolutionary Anthropology: Issues, News, and Reviews, New York
FoliaArch	– Folia Aechaeologica, Budapesta
HA	– Historia Antiqua, Zagreb
IDR	– Inscriptiile Daciei Romane, București
IEC	– Interferențe Etnice și Culturale în Mileniile I a. Chr. – I p. Chr., Cluj-Napoca
ИРИ МР	– Известия на Регионален Исторически музей-Рyse, Ruse
Istros	– Istros, Buletinul Muzeului Brăila, Brăila
JAR	– Journal of Archaeological Research
JAS	– Journal of Archaeological Science. Society for Archaeological Sciences, San Diego
JHE	– Journal of Human Evolution
JQS	– Journal of Quaternary Science. Quaternary Research Association
JRGZM	– Jahrbuch des Römisch-Germanischen Museums, Mainz
KA	– Kunst & Antiquitäten. Zeitschrift für Kunstfreunde, Sammler und Museen, München, Hannover
LAHST	– Leicestershire Archaeological & Historical Society Transactions, Leicester
Litua	– Litua, Tg. Jiu
MAS	– Materialia Archaeologica Slovaca, Nitra
MCA	– Materiale și Cercetări Arheologice, București
Micrologus	– Micrologus. Natura, scienza e società medievali: Nature, Sciences and Medieval Societies, Paris
MICVA	– Materials and Investigations of Carpathian and Volyn Archeology Lviv
OJCMT	– Online Journal of Communication and Media Technologies
PB	– Patrimonium Banaticum, Timișoara
PBF	– Praehistorische Bronzefunde, Berlin

Peuce	– Peuce, Tulcea
PMA	– Post-Medieval Archaeology. The Journal of the Society for Post-Medieval Archaeology
PMJH	– Publicațiile Muzeului Județean Hunedoara, Deva
PNAS	– Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America
Pontica	– Pontica, Constanța
PreAlp	– Preistoria Alpina. Museo delle Scienze, Trento
Proscience	– Proscience. Conference Proceedings of ScientEvents
PZ	– Praehistorische Zeitschrift, Berlin-Leipzig
QSR	– Quaternary Science Reviews
Quartär	– Quartär. Hugo Obermaier Society for Ice Age and Stone Age Research
QuartInt	– Quaternary International. International Union for Quaternary Research
RadVM	– Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad
RÉSEE	– Revue des Études Sud-Est Européennes, București
RevMuz	– Revista Muzeelor, București
RIC II	– Harold Mattingly, Edward A. Sydenham, <i>The Roman Imperial Coinage</i> , vol. II, ed. Spink and Sons Ltd, London, 1926
RMM	– Revista Muzeelor și Monumentelor. Seria Monumentelor
RRSE	– Revista Română de Studii Eurasiatice, București
SAI	– Svod Arheologičeskikh istočnikov, Moskva-Leningrad
Sargetia	– Sargetia. Buletinul Muzeului Civilizației Dacice și Romane, Deva
Savaria	– Savaria. A vas megyei múzeumok értesítője, Szombathely
SCIV(A)	– Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SIB	– Studii de Istorie a Banatului, Timișoara
SIArch	– Slovenská Archéologia, Bratislava
Starinar	– Starinar, Belgrad
StComC	– Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie, Caransebeș
StComS	– Studii și Comunicări. Muzeul Brukenthal. Arheologie-Istorie, Sibiu
StComSM	– Studii și Comunicări, Muzeul Județean Satu Mare
StudiaUBB. Historia	– Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia, Cluj-Napoca
SympThrac	– Symposia Thracologica
TAK	– Theoretical and Applied Karstology. Romania Academy, Bucharest
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis, Sebeș
Tibiscum	– Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie, Caransebeș
Tibiscus	– Tibiscus, Timișoara
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica, București
TR	– Transylvanian Review, Cluj-Napoca
TRÉT	– Történelmi és Régészeti Értesítő, Temesvár (Timișoara)
WA	– World Archaeology, UK
ZE	– De Zeventiende Eeuw. Cultuur in de Nederlanden in interdisciplinair perspectief
Ziridava	– Ziridava, Arad

NORME DE TEHNOREDACTARE

Materialele vor fi trimise prin e-mail la adresele: office@muzeulbanatulu-imontan.ro, lboldea.ist27@gmail.com, adimagina@gmail.com.

Autorii își asumă respectarea tuturor prevederilor legii copyrightului iar acceptarea lucrărilor se va face în urma verificării respectării standardelor științifice și editoriale, verificare realizată prin procesul de *peer review*.

La tehnoredactarea textului se va folosi: editorul de text Microsoft Word Office 2000, 2003, 2007, caractere Times New Roman, corp 12, aliniat bloc, paragraf – *first line*, spațiat la 1 rând. Notele vor fi obligatoriu de subsol, cu caractere de 10, numerotate continuu.

Titlul lucrării va fi redactat cu majuscule, poziționat în centrul paginii. Sub titlu, în dreapta paginii, va fi trecut numele autorului (autorilor) cu caractere italice, fără titlul științific, însoțite de un asterisc (*) care se va regăsi la subsolul paginii, înainte de prima notă, unde se vor trece numele instituției unde activează autorul, adresa acesteia și adresa personală de e-mail a autorului.

Autorii români vor scrie la începutul textului cuvintele-cheie (maxim 5) și un rezumat de 250–300 de cuvinte, ambele redactate în limba română, indiferent de limba în care a fost scris articolul. Traducerea în limba engleză a cuvintelor cheie și a rezumatelor va fi realizată de către redacția revistei. Autorii din străinătate, indiferent de limba în care a fost redactat articolul, îl vor însoți de cuvinte cheie și rezumat în limba engleză. Textul materialului va fi alcătuit fără sublinieri, îngroșări de litere, căsuțe de dialog etc. De asemenea, citatele vor fi puse fie între ghilimele de tipul “ ” (folosind English US din setarea de limbă), fie introduse cu caractere italice (nu se vor folosi ambele sisteme concomitent).

Planșele se vor preda scanate în format Tiff, rezoluție 300–600 dpi.

Fotografiile digitale se predau în format Tiff, într-o rezoluție minimă de 3 dpi.

Modul de citare:

Pentru partea de Arheologie se va folosi, după preferință, sistemul Chicago sau Harvard. În cazul sistemului Harvard, la notele de subsol se va cita autorul (autorii), anul apariției și pagina (figura, planșa, fotografia). Ex:

Georgescu 2007, 17, fig. 14.

Georgescu, Ionescu 2007, 19.

La finalul materialului se va atașa în mod obligatoriu lista bibliografică în ordinea alfabetică a numelor autorilor, după exemplul de mai jos:

Țeicu 1998,

D. Țeicu, *Banatul montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1998.

Szentmiklosi 2010,

Al. Szentmiklosi, *Locuirea de tip Cruceni-Belegiș de la Cruceni-Módosi út (jud. Timiș). Sondajele arheologice din anii 1997 și 1999*, în *Banatica*, 20/I, 2010, 293–306.

Pentru partea de Istorie se va utiliza obligatoriu *The Chicago Manual of Style* (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). În acest caz citarea se va face după cum urmează:

1. *Cărți de autor:*

Viorel Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii arpadieni* (București: Editura Enciclopedică, 2008), 90–91.

La următoarele citări se indică doar numele autorului, 1–2 cuvinte din titlu și pagina, după cum urmează:

Achim, *Politica sud-estică*, 103.

2. *Articole și studii din periodice:*

Dragoș Lucian Țigău, “Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora,” *Studii și Materiale de Istorie Medie* XVI (1998): 225–241.

La următoarele citări se va indica doar numele autorului, 1–2 cuvinte din titlu și pagina, după cum urmează:

Țigău, “Banii de Caransebeș,” 230.

3. *Volume colective:*

Victor Motogna, “Banatul românesc în cele dintâi veacuri al stăpânirii ungurești,” în C. Grofșorean, ed., *Banatul de altădată. Studii istorice*, vol. I (Timișoara, 1944), 275.

La următoarele citări va apărea sub aceeași formă întâlnită în cazul citărilor din periodice:

Motogna, “Banatul românesc,” 276.

4. La edițiile de documente se va utiliza sistemul folosit la cărțile de autor, ex:

Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. IV (Budapest, 1883), 380.

În cazul în care editorul este altul, citarea se va face după cum urmează:

Pesty Frigyes, *Oklevelek Temesmegye és Temesvárváros történetéhez*, ed. Ortway Tivadar, vol. I (Pozsony, 1896), 150–151.

5. În cazul în care într-o notă este citată o lucrare, urmată în nota următoare de aceeași lucrare, se va folosi Ibidem prescurtat în forma Ibid., fără a fi pus în italic. Ex:

Țigău, “Banii de Caransebeș,” 230
Ibid., 231.

Nu se vor folosi sub nicio formă *op. cit.*, *loc. cit.* sau Idem.

Pentru mai multe detalii privind sistemul de redactare și citare vă rugăm consultați adresa indicată (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). Pentru accesul total la întreg sistemul de referințe vă recomandăm înregistrarea pe site-ul respectiv, înregistrare gratuită și valabilă pentru o perioadă de 30 de zile.

EDITORIAL GUIDE

Authors should send their articles via e-mail to: office@muzeulbanatului-montan.ro, lboldea.ist27@gmail.com, adimagina@gmail.com.

Authors are expected to assume integrally the copy-rights rules; the articles would be accepted after their scientific and publishing standards checking up through the peer review process.

Articles should be written up to Microsoft Word Office 2000, 2003, and 2007; font: Times New Roman, size 12, justified, & = 1st line, space – single row. Only footnotes should be taken into account, size 10, continuously numbered.

Title: it would be written with block letters, centered on the page

Author(s): the name would be written below the title, right of the page, font italics, without the author(s)'(s) scientific title; an asterisk (*) should be put after the name, and the same one should be written before the first footnote, with some data on the author(s): institution he (they) work(s) at, address of this one and the author(s)'(s) own e-mail address.

The Romanian authors should write the keywords (maximum 5) and an abstract of 250–300 words, at the beginning of the article, both of them in Romanian, no matter the language the article is written down. English translation for keywords and abstract would be provided by the revue team. The authors from abroad should write the article keywords and abstract in English under the above rules, no matter the language the article is written down. The article body should be written without bold or underlined letters or dialogue marks etc. Citations will be either put between quotation marks (“”) using US English setting, or written in italics (they should be never used concomitantly).

Plates should be presented in tiff format (300–600 dpi).

Digital photos should be presented in tiff format (300 dpi minimum).

References citation:

For *Archaeology*, the author(s) should use either *Chicago* or *Harvard* system. In Harvard system, the corresponding footnote should have: author(s), year of publication, and page (figure, plate, photo.). Example:

Georgescu 2007, 17, fig. 14.

Georgescu, Ionescu 2007, 19.

The reference list would be added after the article, in an alphabetic order of authors' name, as following:

Țeicu 1998,

D. Țeicu, *Banatul montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1998.

Szentmiklosi 2010,

Al. Szentmiklosi, *Locuirea de tip Cruceni-Belegiș de la Cruceni-Módosi út (jud. Timiș). Sondajele arheologice din anii 1997 și 1999*, în *Banatica*, 20/I, 2010, 293–306.

For History, the author would use The Chicago Manual of Style (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). In such a case, citation will be as following:

1. Books:

Viorel Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii arpadieni* (București: Editura Enciclopedică, 2008), 90–91.

Next citations would contend only the author's name, 1–2 words from the title, and page, as follows:

Achim, *Politica sud-estică*, 103.

2. Articles and studies in periodical journals:

Dragoș Lucian Țigău, "Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora," *Studii și Materiale de Istorie Medie* XVI (1998): 225–241.

Next citations would contend only the author's name, 1–2 words from the title, and page, as follows:

Țigău, "Banii de Caransebeș," 230.

3. Chapter or other part in books:

Victor Motogna, "Banatul românesc în cele dintâi veacuri al stăpânirii ungurești," in C. Groșorean, ed., *Banatul de altădată. Studii istorice*, vol. I (Timișoara, 1944), 275.

Next citations will follow the articles and studies in periodical journals order:

Motogna, “Banatul românesc,” 276.

4. *Documenta* – the system for books should be used, as following:

Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. IV (Budapest, 1883), 380.

For another editor than the author, citation will be as follows:

Pesty Frigyes, *Oklevelek Temesmegye és Temesvárváros történetéhez*, ed. Ortway Tivadar, vol. I (Pozsony, 1896), 150–151.

5. If a reference is cited in a footnote and the same reference will be present in the next footnote, citation would use *Ibidem* in short *Ibid.*, normal letters. Example:

Țigău, “Banii de Caransebeș,” 230

Ibid., 231.

Never use *op. cit.*, *loc. cit.*, or *Idem*

For more details we suggest you to see: <http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>.

To totally access the reference system, you may register yourselves on this site (30 days free registration).

ÎNCEPUTURILE PALEOLITICULUI SUPERIOR ÎN BANAT ȘI CERCETĂRI RECENTE ÎN SITUL PALEOLITIC DE LA TINCOVA

Wei Chu, Christian Zeeden, Sorin Marius Petrescu

Rezumat. Pe măsură ce datele despre răspândirea urmelor umane moderne în Europa în timpul paleoliticul superior se acumulează, scenariile devin din ce în ce mai complicate. Banatul, integrat în Bazinul sud-vest Panonic, unde numeroasele fosile și dovezile arheologice indică o prezență timpurie a oamenilor moderni, a devenit o regiune-cheie în această discuție.

Unul dintre cele mai importante situri este cel de la Tincova, care reprezintă un sit aurignacian bogat, a cărui asociere cu paleoliticul superior de est și de vest a fost pe larg discutată. În ciuda acestui fapt, vârsta și formarea sitului sunt încă puțin înțelese.

Cu aceste idei la bază, în primăvara anului 2016, am inițiat un proiect de mică anvergură de diagnoză și excavare arheologică preliminară (1) menit să identifice întinderea spațială a sitului și (2) pentru a reexamina sedimentele din jur.

Aproape jumătate din sondajele efectuate în acest loc pe teren a dat cel puțin semnalul unor urme de ocupație antropică paleolitică și observațiile tehnico-tipologice confirmă faptul că zona a fost ocupată în Pleistocenul Târziu.

Nu s-au observat tulburări post-depoziționale ale straturilor arheologice. Nu am reușit să recuperăm destule artefacte pentru a confirma stratigrafia arheologică propusă de Fl. Mogoșanu dar cu toate acestea, toate artefactele au fost descoperite la -80 cm sub suprafață. Nu este clar dacă acest lucru a reprezentat mai multe nivele, dar înțelegerea în cazul în care site-ul este format dintr-o singură sau mai multe ocupații specifice aurignacianului timpuriu ar fi importantă pentru noi în ce privește integrarea sitului de la Tincova în harta migrațiilor umane moderne în Europa și este clar că acesta este un obiectiv pentru munca noastră viitoare.

Sedimentele, inclusiv cantitatea mare de argilă cu caracteristici minerale prezente la Tincova, dar și la Coșava și Românești, sunt deosebite de ultimele depozite sedimentare glaciare din Bazinul Carpatic, care constau în principal din loess, uneori, inclusiv o componentă de nisip.

Descrierea sedimentului este doar descriptivă aici și, inițial, se evită o interpretare științifică a solului. În plus, noi am fost capabili să identificăm și să interviuăm o persoană din satul Tincova care a lucrat cu alți aproximativ douăzeci de localnici la săpăturile arheologice din Seliște I timp de două luni în anii '70.

Astfel, am fost capabili de a localiza poziția fostelor săpături. În plus, persoana interviuată ne-a avertizat cu privire la o suprafață de erodare din islazul satului, zonă în care ea a colectat de-a lungul anilor de la suprafață cantități mari de piese litice din silex pe care le-a donat Muzeului din Lugoj. Descoperirile noastre confirmă prezența unui sit aparținând paleoliticului superior, aflat într-un stratigrafie similară cu cea găsită în context, de către Fl. Mogoșanu, stratigrafie și secvență sedimentară care sunt similare cu cele observate în alte situri aparținând aurignacianului timpuriu din regiune.

COMMENTARIA ARCHAEOLOGICA ET HISTORICA (II)

Aurel Rustoiu

Rezumat. Comentariile de față sunt prilejuite de publicarea recentă a două lucrări care readuc în atenția comunității științifice, dar și a unui public mai larg, aurul și argintul Daciei

preromane.

1. În legătură cu cronologia și posesorii brățărilor spiralice din aur din Dacia preromană

În această notă se discută opiniile lui E. Oberländer-Târnoveanu (2013) cu privire la cronologia și posesorii brățărilor spiralice din aur descoperite la Sarmizegetusa Regia, piese furate în anii 1999-2001 din situl arheologic de la Sarmizegetusa Regia și recuperate parțial de statul român de la traficanții de antichități.

Referindu-se la cronologia brățărilor, Oberländer-Târnoveanu consideră că acestea pot fi datate în prima jumătate a sec. 1 a. Chr. pentru că au fost descoperite împreună cu monede locale (de tip Rădulești-Hunedoara) și grecești datând din acea perioadă. Această datare nu este justificată din mai multe motive: în primul rând informațiile furnizate de traficanți nu sunt sigure și nu putem ști dacă brățările au fost descoperite în aceleași contexte arheologice ca și monedele; în al doilea rând este puțin probabil ca brățările de aur să se asocieze cu monede locale având un conținut foarte mic de argint (această asociere nu se întâlnește nici în cazul depozitelor de podoabe de argint din Dacia preromană); în al treilea rând, situl arheologic de la Sarmizegetusa Regia își începe existența după jumătatea sec. 1 a. Chr. și cunoaște ce mai mare extensie mai ales în a doua parte a sec. 1 p. Chr.

Brățările de aur au fost copiate în argint. Astfel de brățări spiralice cu capete ornamentate zoomorf și cu palmete ștanțate au făcut parte din inventarele unor depozite de podoabe din argint din Dacia preromană. Ele se datează în a doua jumătate a sec. 1 a. Chr. și în prima jumătate a sec. 1 p. Chr. Aceasta este datarea corectă și pentru exemplarele din aur de la Sarmizegetusa Regia.

În ceea ce privește posesorii brățărilor de aur, Oberländer-Târnoveanu le atribuie unor personaje masculine, membrii ai familiei regale din capitala Daciei preromane. Analiza contextelor arheologice și a inventarelor depozitelor de podoabe din argint indică faptul că posesorii acestor garnituri de ornamentare corporală au fost femei având un statut special legat de oficierea unor ceremonii religioase. La moartea acestor preotese, garniturile de podoabe individuale, probabil considerate sacre, erau distruse și îngropate votiv, în apropierea așezărilor comunităților pe care le serveau. Această interpretare poate fi valabilă și pentru brățările din aur.

2. Despre un inel de argint în formă de șa de tip La Tène descoperit în așezarea getică de la Chirnogi (jud. Călărași)

De curând a fost publicată cartea lui Daniel Spânu cu titlul „The Dacian hoards. Precious metalwork in Pre-Roman Dacia”. Lucrarea conține numeroase greșeli de documentare bibliografică și arheologică, de metodă și de interpretare. Această notă are ca scop comentarea unui inel de argint în formă de șa de tip La Tène descoperit într-o așezarea getică de la sud de Carpați, determinat greșit de Spânu ca pandantiv și inclus în repertoriul podoabelor dacice. Inelele în formă de șa se numără printre cele mai răspândite piese de port La Tène, atât în timp, cât și în spațiu. Ele se întâlnesc pe toată durata celei de a doua vârste a fierului, iar din punct de vedere al răspândirii geografice sunt documentate din sud-vestul Germaniei, vestul Elveției și nordul Italiei până în Bazinul Carpatic, sporadic ajungând la Dunărea de Jos. Inelul de la Chirnogi, descoperit într-o locuință datată în La Tène D1, aparține tipului 530 Waldhauser (1998) și își găsește analogii în morminte din Bazinul Carpatic din La Tène B1-C1. De aceea, se poate presupune că inelul în discuție a ajuns la Dunărea de Jos în urma conexiunilor sociale existente între comunitățile de la Dunărea de Jos cu cele din Bazinul Carpatic și că el a fost utilizat multă vreme și după ce în aria de origine astfel de piese nu mai erau la modă. Inelele în formă de șa sunt caracteristice ariei culturale La Tène și nu au nimic în comun cu „precious metalwork in Pre-Roman Dacia” de care se ocupă Spânu în cartea sa.

CUPTOARE DIN PERIOADA ELENISTICĂ TÂRZIE DESCOPERITE PE TERITORIUL ORAȘULUI RUSE, BULGARIA

Varbin Varbanov, Nikola Rusev, Svetlana Todorova, Rumyana Yordanova

Rezumat. În anul 2015 s-au descoperite pe teritoriul fortăreței Sexaginta Prista din orașul Ruse două cuptoare și 26 de gropi din perioada elenistică târzie. Camera superioară, aproximativ trei sferturi din grătar, canalul de stocare (*prefurnium*) și placa de lucru a cuptorului pentru arderea ceramicii au fost distruse ca urmare a săpăturilor datând din secolul al XIX-lea. Camera de ardere este săpată în loess și este împărțită în două de suportul pentru grătar. Numai partea vestică a peretelui bolții s-a conservat. Pe grătar și în interiorul camerei de ardere s-au găsit fragmente ceramice și ale unei fibule de tip tracic, provenind dintr-un nivel intact de umplere a cuptorului. Sintetizând datele viabile, putem data cuptorul în perioada secolelor II-I î. Ch.

Cuptorul din gospodărie s-a descoperit la aproximativ 7,00 m în sud-vestul cuptorului de ceramică. Este săpat într-un strat compact de pământ brun, fără vestigii arheologice. Are formă ovală. Bolta este complet conservată. Conține o umplutură densă de pământ brun-cenușiu, amestecat cu mici fragmente de mangal. Ușa cuptorului este amplasată în partea sa nordică. Cuptorul a avut o placă de lucru, distrusă de groapa ulterioară Nr. 22. Fundul cuptorului are o căptușeală din pietricele lipite cu lut și este de culoare cenușie. Sub fundul cuptorului, se găsește sol virgin de culoare galben-brun. În interiorul cuptorului s-au descoperit mici fragmente atipice de ceramică, aparținând perioadei elenistice. În afara acestuia, chiar în apropierea peretelui său sudic, s-a descoperit o fibulă de bronz puternic oxidată. Cuptorul este datat în perioada secolelor III-I î. Ch.

Cele două cuptoare nu pot fi datate cu mai mare precizie. Ambele sunt dintre puținele cuptoare descoperite și cercetate, aparținând perioadei elenistice pe teritoriul Bulgariei. Au fost construite după o perioadă scursă de la locuirea inițială a zonei de deal. Unul dintre cuptoare este săpat în loess, celălalt într-un strat aparținând perioadei elenistice târzii. Probabil unele dintre gropile din apropiere au fost săpate tocmai pentru extragerea lutului. Amplasarea cuptoarelor pe zona deluroasă nu contravine interpretării acesteia ca areal sacru. Este posibil ca producerea de vase ceramice să fi fost ea însăși legată de practici rituale.

DREPTUL ROMAN PRIVIND MONUMENTELE FUNERARE. STUDIU DE CAZ BAZAT PE INSCRIȚII FUNERARE APARTINÂND PERSONALULUI MILITAR DE PE AMBELE MALURI ALE DUNĂRII MIJLOCII ȘI DE JOS

Lucian-Mircea Mureșan, Ioana Mureșan

Rezumat. Un obicei înrădăcinat în mentalul colectiv al lumii romane era reglementarea fiecărui aspect al vieții cotidiene prin filtrul dreptului roman, fixând deopotrivă în cutumă și litera legii criterii juridice pentru efectuarea înmormântărilor, deținerea unei proprietăți funerare, dreptul de înmormântare și cine avea dreptul sau obligația de a ridica un monument comemorativ. În viața cazonă de pe limesul Dunării Mijlocii și de Jos, o viață fixată în standarde bine stabilite, este oare posibil să observăm atare reglementări juridice care vizau practica funerară? Există oare formule epigrafice în așa numitul „epitaf militar” care ar putea reflecta cadrul juridic aferent la un moment dat? Studiul de față își propune să evidențieze aceste legături bazându-se pe o serie de epigrafe adunate din sectorul inferior al frontierelor danubiene, coroborându-le cu scrierile juridice ale vremii.

CERCEI DE EPOCĂ ROMANĂ DESCOPERIȚI LA APULUM

Ana Cristina Hamat, George Bounegru

Rezumat. De-a lungul timpului cele două orașe, *Municipium Septimium Apulense* și *Colonia Aurelia Apulensis*, au oferit cercetătorului o serie de artefacte deosebite, printre care se află și bijuteriile, iar între acestea, un loc deosebit îl au cerceii. În număr de 20 de exemplare între care se află și 6 perechi, aceștia au fost descoperiți atât în timpul cercetărilor care au fost făcute pe teritoriul celor două orașe, cât și în necropolele din jurul acestora. În funcție de formă, de decorație și de sistemul de închidere, ei au fost încadrați în două mari tipuri, cerceii sub formă de verigă și cerceii cu spinul în formă de S. Încadrarea cronologică a cerceilor cuprinde perioada secolelor II-III.

TIPARE DIN COLECȚIILE MUZEULUI DIN VRŠAC (SERBIA)

Dumitru Țeicu, Miodrag Aralica

Rezumat. Demersul nostru vizează câteva piese inedite păstrate în depozitele Muzeului orașenesc Vrșac. Piese aduse în discuție s-au găsit pe culoarul dunărean de la Dubovac și Banatska Palanka, din vecinătatea orașului Bela Crkva (Weiss Kirchen). Două piese provin din colecții particulare. Tiparul pentru turnat cruciulițe a făcut parte din colecția Bem înainte de a ajunge, în anul 1947, la Muzeul din Vrșac (Muzeul orașenesc Vrșac nr. inv. Aa 456). Piesa provine din Colecția Bem fără a i se cunoaște locul de descoperire (fig. I/1). Un alt tipar găsit în anul 1904 pe malul Dunării, la Dubovac, provine din colecția lui A. Šoljmoši (Muzeul orașenesc Vrșac nr. inv. Aa 1415). Două piese au fost găsite la Banatska Palanka (Muzeul orașenesc Vrșac nr. inv. Aa 1413; Aa 1414; fig. I/2. 4).

1. *Matrița pentru turnat cruci.* Matrița are o formă paralelipipedică cu dimensiunile de 30/22/10mm. A fost lucrată dintr-un calup de lut fin de culoare cenușie (fig. I/1). Desenul unei cruci cu brațe triunghiulare a fost decupat în lutul crud. Cruciulițele au avut un decor cu granulații dispuse în șiruri paralele care acoperă întreaga suprafață a podoabei. Fixarea cronologiei valvei pentru turnat cruci se poate face prin apelul la cronologie pentru tipologia crucii și, într-o anumită măsură, prin analogii cu privire la factura ceramicii din care sunt lucrate. Crucea înscrisă în matriță aparține formei de cruce greacă cu brațele egale. Brațele crucii au formă triunghiulară, ceea ce o înscrisă tipologică crucii talpă, numită de regulă *croix pattée*. Brațele triunghiurilor care compun crucea grecească au fost desenate în diverse moduri de-a lungul timpului. Ele au fost redată sub forma unor simple triunghiuri isoscele unite la vârfuri, a unor triunghiuri cu vârf ascuțit ori în forme rotunjite (*croix pattée*). Tipul *croix pattée* se regăsește pe vase din secolul al VII-lea de la Constantinopol, pe vasele ampula din secolele V-VI, pe cădelnițe din lumea creștină coptă din perioada secolelor V-VI. Cruci cu brațele triunghiulare egale se regăsesc și în spațiul dunărean învecinat Banatului, la Niš, bunăoară, ori în zonele mai îndepărtate ale sud-estului european la Gračanica (Ulpjana), la Sisak (Siscia), Kranj și la Novi Banovci. Ele au fost atribuite secolului al VI-lea. Tipare pentru turnat cruciulițe au fost cartate în spațiul de la sud și est de Carpați, la Olteni, București-Străulești, la Botoșana în Bucovina și la Izvorul Dulce. Matrițele pentru cruci au fost lucrate din lut sau din rocă locală. Ele sunt plasate cronologic în perioada veacului al VI-lea.

2. *Tipar.* Descoperirea provine de la Banatska Palanka, o așezare din sudul Banatului. Ea a fost lucrată din lut ars la roșu, având o formă paralelipipedică. Forma paralelipipedică a

calupului de lut are următoarele dimensiuni: 47/37/10 mm (Pl. I/2). Absența contextului arheologic al descoperirii și în acest caz face ca recursul la asemănări pentru desenul podoabei imprimată în matriță și la factura ceramicii să fie singura opțiune pentru a sugera o cronologie a matriței pentru podoabe de la Banatska Palanka, de pe malul Dunării. Remarcăm de la bun început o identitate a tipului de decor și a tehnologiei de realizare a acestuia, atât la tiparul de la Banatska Palanka, cât și la cel de turnat cruci ce provine din colecția Bem. În privința materialului din care sunt realizate cele două matrițe există o apropiere și în această privință, ambele fiind făcute dintr-un calup de cărămidă arsă, de dimensiuni apropiate și de aceeași grosime de 10 mm, fiecare din cele două valve ale matrițelor. Aceste apropieri în privința materialului din care au fost lucrate, a dimensiunilor și îndeosebi a modului de decor ne îngăduie, în opinia noastră, să plasăm cele două piese în perioade cronologice foarte apropiate din intervalul secolelor V-VI. S-a descoperit întâmplător în vecinătate de Aquae un fragment de cărămidă ce are imprimată o cruce asemănătoare cu cea din colecția Bem. Elementele invocate mai înainte ne îngăduie să propunem o datare mai restrânsă, doar în secolul al VI-lea, atât pentru piesa de la Banatska Palanka cât și pentru matrița de turnat cruci.

3. *Matrița pentru podoabe.* Piesa a ajuns în depozitele muzeului Vrșac în anul 1904, provenind din colecția particulară A. Šoljmaši. Ea a fost găsită întâmplător la Dubovac, o localitate din culoarul dunărean. Are o formă rectangulară cu marginile rotunjite. Dimensiunile matriței sunt următoarele: 58/32/13 mm. Registrul decorativ al calupului matriței este înscris în trei registre concentrice. Cinci impresiuni rotunde formează o cruce care este înscrisă într-un cerc dublu. Un număr de treisprezece steluțe flanchează în exterior cercul cu crucea înscrisă (fig. I/3). Calupul din lut din care a fost confecționată matrița este lucrat dintr-o pastă fină cenușie, foarte bine arsă. Modelul în sine oferă posibilitatea turnării unei piese de podoabă. Se puteau turna eventual și elemente separate, granule de metal prețios, de argint, bunăoară, atât de utilizate în perioada secolelor VII-VIII și mai târziu în tehnica granularii la diverse podoabe. Se pot face apropieri de matrițe pentru turnat podoabe din zona estică a României sau din Ucraina. Bartłomiej Szmoniewski s-a preocupat de centrele de producere a podoabelor din centrul și estul Europei în cursul Primului Ev Mediu și, deopotrivă, de legăturile centrelor de artă bizantină a podoabelor cu lumea slavă. Descoperirile din spațiul est carpatic de matriță de podoabe dar și din Câmpia Română se pot pune, în opinia noastră, pe seama lumii slave. De-altminteri, M. Comșa consideră că o parte a matrițelor de podoabe ce au circulat în secolele VI-VII la sud de Carpați au aparținut direct de artizanii bizantini, ipoteză, în opinia noastră, greu de acceptat și cu atât mai dificil de demonstrat. Sigur, apropierea acestor piese pentru turnat podoabe trebuie căutate în centre sud-est europene, în lumea slavă de acolo, a contactelor acesteia cu centrele bizantine.

4. Piesa descoperită întâmplător la Banatska Palanka are forma unui trunchi cilindric neregulat (fig. I/4). A fost lucrată dintr-o pastă lutoasă fină de culoare brun-cenușie. Decorul de pe fața matriței pentru turnat podoabe este redat în trei registre ce au fost realizate în lutul crud înainte de ardere. Se regăsesc redată într-un cerc, de-a lungul conturului acestuia, impresiuni mici globulare. Celălalt registru, dispus alăturat, este format din impresiuni sub forma unor bețișoare dispuse circular (fig. I/4). O impresiune circulară al cărei contur imprimat adânc în lut încheie registrul decorativ. Acest din urmă model invocat a putut servi, bunăoară, la turnarea unor inele de care mai apoi puteau fi lipite granule sau pandantive sub forma alungită întâlnită în registrele invocate mai înainte. Modelul poate fi regăsit pe cercei din secolele VI-VII. Moda cerceilor compuși dintr-o verigă circulară de care mai apoi erau lipite în diverse modele granulații sau alte forme decorative s-a răspândit, sub influența centrelor de orfevrărie bizantină, în lumea slavă din a doua jumătate a secolului al VI-lea și până în secolul al VIII-lea. Tradiția acestui gen de podoabe, pornită din aceleași centre bizantine, se întâlnește în aceeași perioadă și în lumea mediteraneană din vestul Europei.

CONSIDERAȚII PRIVIND STRUCTURA VIEȚII ECONOMICE ÎN CRIȘANA, SĂTMAR ȘI MARAMUREȘ ÎN SECOLELE VIII-X D.H.

Călin Cosma

Rezumat. Articolul de față își propune reliefarea structurii economice în arealul vestic și nord-vestic românesc din perioada secolelor VIII-X d. H. (Fig. 1). Realitățile arheologice (așezările și materialele arheologice descoperite în cadrul lor), din respectivul teritoriu, analiza lor, constituie baza dezvoltării subiectului propus spre cercetare.

Cercetările arheologice au relevat existența, pe parcursul secolelor VIII-X d. Hr., a peste 80 de așezări în spațiul vestic și nord-vestic românesc (Harta 1-3). Prezența umană este completată de necropolele și mormintele izolate, descoperite în zona respectivă (Harta 4-6).

Cultivarea plantelor cerealiere și creșterea animalelor au constituit principale preocupări economice ale comunităților umane din vestul și nord-vestul României, cu întâietate a agriculturii în zonele de câmpie și a creșterii animalelor în zonele deluroase și muntoase.

Cadrul economic este întregit de îndeletnicirile meșteșugărești precum olăritul, extragerea și prelucrarea metalelor, prelucrarea lemnului, a pietrei și a osului, țesutul, prelucrarea țesăturilor și a pieilor de animale.

Schimburile comerciale între comunitățile din vestul și nord-vestul României, dar și comerțul dintre respectivul teritoriu cu zonele geografice învecinate, completează cadrul activităților economice din arealul vestic și nord-vestic din secolele VIII-X d. H.

DELIMITAREA SPAȚIULUI EXTERIOR ILUSTRATĂ ÎN PICTURA MEDIEVALĂ SUD-TRANSILVĂNEANĂ (SECOLELE XV-XVI)

Adrian Stoia

Rezumat. Împrejmuirea terenului cu un gard din material lemnos, piatră sau cărămidă a apărut din nevoia de siguranță a comunității sau a individului. A fost ideea unei stavile în fața necunoscutului, a pericolului iminent. Acest tip de materiale folosite astăzi cât și în perioada medievală, le putem identifica nu numai în urma cercetărilor arheologice, cât și în imaginile-document redată în pictura murală sau de panou a bisericilor medievale. Cadrul istoric înspre care ne-am îndreptat studiul corespunde secolelor XV-XVI, iar din punct de vedere al cadrului geografic, cercetarea s-a axat pe regiunea de sud a Transilvaniei.

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DE LA PECIU NOU–BOCIAR, JUD. TIMIȘ

Alexandru Szentmiklosi

Rezumat. Cercetările arheologice de la Peciu Nou-Bociar, desfășurate între anii 1997, 1999 și 2002, au identificat o locuire sezonieră de la sfârșitul epocii bronzului care, pe baza materialului arheologic descoperit în complexele arheologice cercetate, a aparținut unei comunități Cruceni-Belegiș.

Locuințele semiîngropate descoperite la Peciu Nou-Bociar au analogii și în alte așezări

Cruceni-Belegiș (ex. Foeni-*Gomila Lupului* II, Timișoara-*Fratelia*, Deta-*Dudărie*). Nu ar fi exclus ca alături de acest tip de locuințe să fi existat și locuințe de suprafață, cu pereți de pământ, a căror urmă poate fi surprinsă doar în urma unor prospecții magnetometrice sau în cadrul unor săpături sistematice, pe suprafețe mai largi.

Materialele arheologice descoperite în stratul de cultură și în complexele arheologice se datează, cel mai probabil, între sec. XV-XII a.Chr. (respectiv, etapele Bz. C – Ha. A.1), fiind caracteristice culturii Cruceni-Belegiș (fazele I și II).

Complexele arheologice cercetate în cursul celor trei campanii pot fi datate în perioada sec. XIV-XII a.Chr. (Bz. D–Ha. A). Acest interval cronologic corespunde, în periodizarea propusă de Fl. Gogâltan, cu etapele Bronz Târziu II-III (Bz. D-Ha. A).

Fragmentele ceramice caracteristice fazei I a culturii Cruceni-Belegiș, descoperite în asocieră cu cele caracteristice fazei a II-a a culturii Cruceni-Belegiș sugerează o locuire repetată a grindului de la *Bociar*. Această locuire secvențială a grindului poate fi legată de necropola de incinerare de la Peciu Nou-Cruceni-Belegiș, situată aprox. 800 m nord-est de așezarea de la *Bociar*. Caracterul sezonier al locuirii de la Peciu Nou-*Bociar* contrastează cu perioada lungă de utilizare a necropolei de incinerare de la Peciu Nou-*În Irigat*. În această necropolă, alături de materialele arheologice caracteristice fazei I a culturii Cruceni-Belegiș, apar și vase tipice fazei a II-a a acestei culturi. Contrastul dintre caracterul sezonier al locuirii Cruceni-Belegiș din punctul *Bociar* și necropola de incinerare din punctul *În Irigat* ar putea fi explicat prin faptul că necropola a constituit centrul în jurul căruia s-au rotit așezările sezoniere.

Cu siguranță, reluarea săpăturilor arheologice, cu mijloace moderne de cercetare și datare, va aduce informații substanțiale privind evoluția comunității Cruceni-Belegiș și legăturile acesteia cu necropola de incinerare din imediata apropiere.

SONDAJUL ARHEOLOGIC DIN AȘEZAREA DE EPOCA BRONZULUI DE LA VOITEG - GROAPA CU VULPI

Alexandru Szentmiklosi, Florin Medeleț

Rezumat. Așezarea de epoca bronzului de la Voiteg-*Groapa cu vulpi* se află situată pe o terasă mai înaltă cu un metru decât terenul din jur și aprox. 4 m față de talvegul canalului Lunca Birda, probabil activ în epoca bronzului.

Sondajul arheologic efectuat în luna octombrie a anului 1986 în zona așezării preistorice, adiacente necropolei de incinerare a evidențiat o locuire sezonieră, atribuită, pe baza materialelor arheologice, unei comunități Cruceni-Belegiș.

În urma analizei formelor ceramice și a decorurilor realizate în diferite tehnici de ornamentare (incizii, puncte, alveolări, caneluri), artefactele arheologice pot fi datate în fazele I și II ale culturii Cruceni-Belegiș, respectiv, în perioada Bronzului Târziu I și II (sec. XV-XIII a.Chr.). Printre materialele arheologice interesante se numără și un fragment de braț uman de mici dimensiuni, ușor flexat, cu degetele reprezentate stilizate. În lipsa unui context arheologic mai clar delimitat cronologic, mâna din lut descoperită la Voiteg poate fi datată la sfârșitul epocii bronzului, în perioada Bronz Târziu I-II (sec. XV-XIII a.Chr.).

În cadrul cercetării arheologice nu a fost observate niveluri clare de locuire însă, datarea materialelor arheologice descoperite în stratul de cultură indică o succesiune de locuiri care acoperă etapele I și II din evoluția acestei culturi. Foarte probabil, această utilizarea a terenului, în cadrul unor locuiri sezoniere succesive, este determinat atât de poziția mai înaltă a terasei dar și de activitatea pastorală, care necesită adaptarea tipului de habitat.

Diversitatea materialului arheologic și prezența importurilor de tip Žuto Brdo-Gârla Mare, din zona dunăreană a Banatului, pledează pentru demararea unor cercetări arheologice sistematice, cu mijloace moderne, în vederea înțelegerii modului de organizare a habitatului și a corelației care există între așezare și necropola de incinerare.

DESCOPERIRILE ARHEOLOGICE DE TIP VATINA DIN INCINTA II DE LA CORNEȘTI-IARCURI (JUD. TIMIȘ). RAPORT PRELIMINAR

Andrei Bălărie, Alexandru Szentmiklosi

Rezumat. În toamna anului 2011, în paralel cu săpăturile arheologice efectuate pe valul de pământ al Incintei IV a cetății de epoca bronzului de la Cornești-Iarcuri, a fost efectuat și un sondaj arheologic (secțiunea T.V/2011) în partea de sud-est a Incintei II (pe terasa sudică a văii Pârâului Lac) (Pl. I/1). În acest areal, cercetările arheologice de teren care au suprapus prospecțiunile magnetometrice au evidențiat prezența unei locuiri de tip Vatina, aparținând Bronzului Mijlociu. Prospecțiunea magnetometrică a relevat prezența unei structuri circulare (AU.01) delimitată de un șanț, diametrul spațiului interior fiind de aprox. 26 m (Pl. I/2).

Secțiunea de sondaj T.V/2011 a avut ca obiectiv identificarea structurii circulare (AU.01) din arealul cu materiale arheologice Vatina și datarea acesteia. Secțiunea, orientată nord-sud, a tăiat șanțul incintei circulare AU.01 în partea sudică a acesteia. T.V/2011 a avut lungimea de 6 m și lățimea de 2 m, adâncimea finală a secțiunii fiind la -0,30 m în partea nordică și -0,60 m, în partea sudică (Pl. I/2, II/1).

Șanțul care a delimitat structura AU.01, în zona cercetată arheologic, a avut o lățime de 2,70 m și 1,30 m adâncime. În umplutura șanțului au fost descoperite artefacte arheologice aparținând culturii Vatina, respectiv, grupului Cornești-Crvenka, din perioada Bronzului mijlociu (Pl. IV-VII). În sistemul cronologic modificat a lui P. Reinecke, aceste materiale arheologice se datează în faza Bz. B₁-parțial Bz.B₂.

Diametrul redus al incintei (AU.01), și adâncimea mică a șanțului circular nu susține ipoteza unui rol defensiv al unei comunități umane. O posibilă utilitate a incintei ar fi cea de protejare sau îngrădire a animalelor. În favoarea acestei utilități pledează și analizele fotografiilor satelitare, în același areal fiind vizibile alte două incinte circulare, cu diametrele de aprox. 20 m și respectiv, de 21 m (Pl. III/2). Imaginile satelitare de pe Google Earth (2006) indică faptul că această amenajare nu este singulară, în imediata apropiere fiind vizibile alte două incinte circulare aprox. de aceleași dimensiuni situate la est de valul de pământ, în exteriorul Incintei II. Nu au fost surprinse urme de gropi de stâlpi care să pledeze pentru existența unui gard de lemn însă, ipoteza existenței unei împrejurări a incintei nu poate fi abandonată. O posibilă soluție ar fi putut să fie o îngrădire din tufe tăiate de mărăcini, amenajare care nu lasă urme arheologice.

Viitoarele cercetări arheologice din arealul Incintei II a fortificației de la Cornești-Iarcuri vor aduce noi informații privind organizarea internă și durata locuirii de tip Vatina care a precedat fortificația de la sfârșitul epocii bronzului.

RAPORT PRELIMINAR PRIVIND CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DE LA RAPOLTU MARE-*LA VIE*, CAMPANIILE 2013-2015

Marius Gheorghe Barbu, Ioan Alexandru Bărbat, Gică Băeștean,
Angelica Bălos, Andrei Gonciar, Alexander Brown

Rezumat. Cercetările arheologice întreprinse în intervalul 2013-2015, pe terasa de la Rapoltu Mare-*La Vie*, au scos la iveală complexe de locuire și artefacte aparținând mai multor perioade istorice, începând cu neoliticul timpuriu, continuând cu perioada eneolitică, epoca bronzului, prima epocă a fierului, epoca romană și postromană, evul mediu și perioada modernă.

Cea mai intensă activitate antropică se înregistrează pe parcursul secolelor al II-lea și al III-lea p. Chr., atunci când aici a existat un ansamblu de construcții delimitat cu un zid de incintă, rezultatele cercetărilor arheologice invazive și non-invazive întreprinse până în prezent indicând prezența unei *villa* cu două mari faze de funcționare.

Secțiunile arheologice excavate sau în curs de cercetare au surprins un zid de incintă și clădiri care aparțin de intrarea plasată pe latura sudică a întregului complex, în același timp fiind descoperite și o serie de piese arheologice, din care unele cu valoare cronologică pentru datarea fazelor de construcție ale vilei romane.

NOI CERCETĂRI ARHEOLOGICE ÎN CASTRUL ROMAN DE LA VĂRĂDIA – *PUSTĂ* (JUD. CARAȘ-SEVERIN)

Eduard Nemeth, Ovidiu Bozu

Rezumat. Articolul începe prin prezentarea pe scurt a săpăturilor efectuate de cei doi autori în castrul roman de la Vărădia-*Pustă* (jud. Caraș-Severin) până în anul 2011 și a părților din castru cercetate până în acel an (fig. 1). Apoi se prezintă constatările preliminare rezultate dintr-o secțiune de 26 x 2 m, săpată pe direcția nord-sud la poarta de est a castrului (*porta principalis dextra*). Și aici au fost găsite fundațiile celor două turnuri ale porții, cu lățimea de 3 m și care formează o deschidere a porții tot de 3 m (fig.2). La cca. 1 m adâncime s-au găsit amprente de lemn și ale unei gropi circulare de stâlp, ambele dintr-o fază inițială din lemn a incintei și porții. Dintre descoperiri de artefacte se menționează trei monede din bronz din vremea împăratului Traian, care urmează a fi curățate în laboratorul de specialitate, precum și un fragment de opaiț rectangular (fig. 3), un opaiț cu volute întreg, cu reprezentarea probabilă a zeului Mercurius (Hermes) și a caduceului (fig. 4 a și b), și a unui pandantiv probabil de la capătul uneia din curelușele care formau un „șorț” militar sau chiar de la un harnașament de cal (fig. 5 a și b).

AȘEZAREA MEDIEVALĂ TIMPURIE DIN PUNCTUL SĂLIȘTE, SAT SUSANI, COMUNA TRAIAN VUIA, JUDEȚUL TIMIȘ

Ovidiu Bozu, Daniela Tănase, Ana Cristina Hamat, Dimitrie Negrei

Rezumat. Cercetările arheologice cu caracter preventiv efectuate în Situl 2 de la km 21+ 050 - km 21+250, de pe viitoarea autostradă Lugoj-Deva, au localizat în punctul numit *Săliște*, din hotarul satului Susani, comuna Traian Vuia, existența unei așezări medievale timpurii databile în secolele VII/VIII-IX. A fost cercetată marginea de vest a acestei așezări, respectiv locuințe adâncite în pământ (14), gropi cu resturi menajere (13), gropi din care s-a extras lutul (14) și o fântână.

În complexele arheologice cercetate, materialul descoperit este constituit preponderent din fragmente ceramice care provin de la oale de dimensiuni medii și mici, dar sunt și fragmente de tăvițe din lut. Au mai fost găsite câteva obiecte din fier foarte corodate, fusaiole și fragmente de cute din piatră.

Așadar, pentru încadrarea cronologică a sitului arheologic de la Susani-*Săliște*, singurul element ajutător este ceramica, dar și aceasta, din păcate, are o datare destul de largă: în secolele VII/VIII-IX. Cu toate acestea, este cert că aici a ființat o așezare din epoca medievală timpurie, încadrabilă în peisajul arheologic al așezărilor din Banat care se datează în veacurile VII/VIII-IX.

Din studierea ceramicii se poate trage totuși concluzia că există două orizonturi de locuire, unul mai timpuriu, databil la sfârșitul secolului al VII-lea-secolul al VIII-lea, reprezentat de o locuință (nr. 2/complexul 112) și două gropi menajere (nr. 8/complexul nr. 88 și nr. 14/complexul nr. 115), în care au fost descoperite fragmente de vase modelate cu mâna, dintr-o pastă grosieră, amestecată cu pietricele și cioburi pisate, unele decorate cu creștături pe buze, tăvițe din lut, care se datează în secolele VII-VIII. Orizontul mai târziu de locuire, din care provine marea majoritate a complexelor arheologice descoperite la Susani-*Săliște* se datează în secolele VIII-IX, deoarece apare în mod covârșitor ceramica lucrată la roata înceată, dintr-o pastă fină și semifină, de obicei cu mică în compoziție, deseori decorată cu benzi succesive de linii drepte, de linii vălurite, cu șir de liniuțe oblice. Ceramica lucrată cu mâna dintr-o pastă grosieră, cu pietricele și cioburi pisate în compoziție, nu este asociată cu aceasta în complexele cercetate de noi; excepție fac doar gropile nr. 8/complexul nr. 88 și nr. 14/complexul nr. 115, care au și material databil la sfârșitul secolului al VII-lea - începutul secolului al VIII-lea, indiciu pentru o posibilă datare a acestora în jurul anului 700.

Prima fază de locuire de la Susani-*Săliște* este contemporană cu alte așezări din relativa sa apropiere, respectiv de la Jabăr-*Cotun* datată în secolele VII-VIII, cea de la Lugoj-*Știuța Veche* datată în secolul al VIII-lea, precum și cea de la Sacoșu-Mare-*Burău*, datată în secolele VII-VIII. Cea de-a doua fază de locuire de la Susani-*Săliște* se datează în secolele VIII-IX, dar nu considerăm că atinge și secolul al X-lea, fiind un orizont cultural totuși diferit și ceva mai timpuriu de cel al așezărilor de la Remetea Mare-*Gomila lui Pituț* (jud. Timiș), Sânnandrei-*Oxenbrückel* (jud. Timiș) și Dumbrăvița (jud. Timiș), databile între a doua jumătate a secolului al IX-lea-prima jumătate a secolului al X-lea.

Așezarea cercetată parțial la Susani-*Săliște* în anul 2012 îmbogățește repertoriul arheologic al așezărilor medievale timpurii din Banat și dovedește o locuire intensă a câmpiei înalte a Lugojului în ultima treime a mileniului I p. Chr.

IPOSTAZE ICONOGRAFICE ALE LUI EROS/AMOR PE DISCUL OPAIȚELOR DESCOPERITE LA TOMIS (SECOLELE I-III p. Chr.)

Ștefan Viorel Georgescu

Rezumat. În cadrul cercetărilor preventive întreprinse la Tomis de-a lungul timpului au fost descoperite câteva mii de opaițe sau fragmente de opaițe, între care și șase opaițe

care au pe disc reprezentarea lui Eros/ Amor. Acesta este reprezentat călărind un delfin, împreună cu tridentul și delfinul sau alături de un iepure, dar și în pereche, jucându-se în apa unei fântâni ornamentale. Importanța acestor reprezentări se leagă de contextul de descoperire al pieselor, toate cele șase lămpi provin din cercetările făcute în necropolele orașului antic. Cele șase piese au fost datate în perioada secolelor I-III p. Chr.

UN NOU MONUMENT FRAGMENTAR DIN MARMURĂ CU INSCRIPȚIE, DESCOPERIT ÎNTÂMPLĂTOR LA *TIBISCUM*-JUPA

Călin Timoc

Rezumat. Tibiscum a fost întotdeauna bogat în descoperiri arheologice și epigrafice. O realitate ce poate fi explicată prin faptul că această așezare civilă a primit rangul de *municipium* în timpul dinastiei Severilor, iar garnizoanei locale i s-au adăugat trei unități auxiliare, ceea ce înseamnă în jur de 2000 de soldați. Un nou monument epigrafic, având inscripționate câteva litere, completează informațiile cunoscute până acum. Piatra pare a fi fost refolosită și prezintă informațiile într-o inscripție pe trei dispusă pe trei rânduri, cel din mijloc realizat prin lovire cu ciocanul.

În urma unei analize atente, putem afirma că este o inscripție care conține numele împăratului Geta, fratele cel mic al lui Caracalla. Este mai mult decât probabil ca acest fragment de marmură să fi aparținut soclului unei statui mari dedicate familiei imperiale a lui Septimius Severus. Cronologia monumentului poate fi stabilită între 198 și 211 d. Ch.

UN INEL CU PIATRĂ GEMĂ DESCOPERIT LA CIOROIU NOU

Gabriela Filip

Rezumat. Obiectele de podoabă din Imperiul Roman au reflectat întotdeauna preferințele, opțiunile, gustul estetic și statutul social, precum și diferitele influențe artistice care s-au manifestat în acea perioadă. O situație similară se poate întâlni și în provinciile romane, acolo unde coloniștii (veniți din întreaga lume romanică) și-au impus propriul lor stil artistic.

Bijuteriile romane, purtate deopotrivă de bărbați și femei, includ o varietate de forme (tiare, lănișoare, cercei, inele, brățări, medalioane, ace, broșe, agrafe de păr), fiind realizate din diferite materiale, cum ar fi metale (aur, argint, bronz, fier), os sau sticlă. Nu ar trebui excluse din această categorie pietrele prețioase sau semiprețioase, destinate la a decora piesele de podoabă.

În articolul de față am găsit de cuviință să aduc în discuție un inel din fier, decorat cu o piatră gemă, descoperit în timpul săpăturile arheologice de la Cioroiu Nou, județul Dolj, în campania din 2014.

Inelul de fier s-a păstrat foarte bine. Are un cerc elipsoidal realizat dintr-o bandă, cu secțiunea în cruce rectangulară, ușor rotunjită, lărgit către partea superioară, cu umeri rotunjiți și nu foarte proeminenți pe curbura. Plăcuța orizontală elipsoidală, în care este fixată muchia pietrei, nu are o montură pentru aceasta. În fapt, piatra este amplasată pe planul plăcuței. Pe suprafața pietrei este gravată reprezentarea unui bărbat cu simboluri militare, fiind vorba, cel

mai probabil, de zeul Marte. Dimensiunea relativ mică a inelului poate sugera faptul că a aparținut unui adolescent sau unei femei.

Referitor la datarea inelului cu piatră gemă, contextul arheologic al descoperirii poate sugera o direcție în acest sens. Inelul a fost găsit sub nivelul stratigrafic al unei clădiri ce datează din prima jumătate a secolului al III-lea d. Ch., ceea ce înseamnă că inelul aparține nivelului arheologic fixat cronologic între sfârșitul secolului al II-lea și începutul celui următor.

Împodobirea unui inel de fier cu o piatră gemă poate părea un lucru bizar. Dar decorarea cu pietre semiprețioase a podoabelor realizate dintr-un metal inferior era uzuală în secolul al III-lea.

ANALIZA UNUI EȘANTION FAUNISTIC PROVENIND DE LA MILITARI-CÂMPUL BOJA (SECOLELE III, V-VI D.CH). CAMPANIA DIN 2015

Georgeta El Susi

Rezumat. Situl se află în zona vestică a Bucureștiului, la sud de lacul Dâmbovița, pe ambele laturi ale Străzii Câmpul Boja. Aproximativ 95 de oase de mamifere au fost recoltate din culte locuințe în timpul campaniei din 2015. 49 dintre acestea au fost adunate din casa cu numărul 5 și datează din secolul al III-lea d. C (Cultura Militari-Chilia). 46 de oase aparțin habitatului de secol V-V d. Ch. (Cultura Ipotești-Cândești), provenind din câteva case (numerele 8, 9, 10 și 12). Distribuția oaselor în funcție de părțile scheletului (tabele 3, 4, fig. 4, 5) nu pune în lumină, în general, lucruri deosebite. Rămășițele osteologice provin în cea mai mare parte din cranii și într-o oarecare măsură din membre. În acest habitat s-au acumulat mai ales oase aparținând speciilor de mici dimensiuni (porci, ovicaprine) sau mici fragmente aparținând speciilor mari (bovine). După analiza statistică a locuinței cu numărul 5, bovinele sunt dominante, cu 42,43%, urmate de ovicaprine (33,33%), porci (18,18%), cai și câini (fiecare cu câte 3,03%). În această campanie nu au fost identificate oase aparținând animalelor sălbatice. Analogiile cu eșantioane anterioare din același sit pun în lumină câteva diferențe legate de frecvența speciilor (tabel 2). Acestea se datorează, în primul rând, dimensiunilor reduse ale probelor și contextului din care provin acestea (gropi sau case). Este dificil să spunem, astăzi, ce anume a contat în managementul animalier. Ceea ce se poate spune este că bovinele și rumegătoarele mici au fost sacrificate mai ales la vârsta adultă și ca specimene mature, dat fiind scopul urmărit (lapte, forță de muncă); porcii au fost o sursă constantă de alimentație și mai ușor de crescut. Economia creșterii animalelor nu era prea înfloritoare; avem puține oase și puține sacrificări de bovine tinere. Vânătoarea era nesemnificativă sub aspectul producerii de hrană, ea contând mai degrabă ca sursă de materii prime. Aparent, calul era folosit și pentru hrană.

În habitatul aparținând secolelor V-VI, prevalează bovinele, cu 64,86%, urmate de rumegătorii mici (13,51%), porci (8,11%), cai (5,41%), câini și pisici (2,7%). O mandibulă și un calcanu de bovină poartă urme de tăietură (Fig. 1). Este demn de menționat un os metapodial de cal, cu urme de prelucrare, probabil în vederea obținerii unei patine (fig. 2).

OBIECTE FOLOSITE PENTRU ILUMINAT, DESCOPERITE ÎN TIMPUL CERCETĂRILOR PREVENTIVE DIN CENTRUL TIMIȘOAREI

Ana Cristina Hamat, Alexandru Szentmiklosi, Andrei Bălărie

Rezumat: Cercetările arheologice preventive din Timișoara, campania 2013-2014, au abordat zona centrului vechi al orașului - cartierul Cetate, care suprapune cetatea medievală turcească și cetatea de tip bastionar construită de către austrieci în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. În zona centrală au fost investigate punctele: strada L. Blaga, Piața Libertății, Piața Unirii, precum și străzile adiacente, fiind cercetat pentru prima dată de către arheologi sistemul defensiv al cetății de pământ, de perioadă otomană, distrusă de asediul din 1716, precum și diverse complexe dateate începând cu epoca preistorică și până în perioada modernă a orașului. Alături de structuri de lemn dateate în perioada otomană au fost descoperite și o serie de materiale arheologice diverse, între care se remarcă și șase artefacte care au legătură cu istoria iluminatului în acest oraș. Este vorba despre cinci sfeșnice și o pereche de foarfece pentru tăiat feștila, descoperite pe strada Lucian Blaga și în Piața Unirii. Piese se datează în perioada cuprinsă între a doua jumătate a secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVIII-lea și își găsesc analogii atât în lumea otomană, cât și în Europa centrală.

STĂVILARUL FORTIFICAȚIEI DE SEC. XVIII DIN TIMIȘOARA-PIAȚA 700. PUNCT MUZEAL ÎN AER LIBER.

Alexandru Szentmiklosi

Rezumat. În cursul anilor 2013-2014, Muzeul Național al Banatului a efectuat o cercetare arheologică preventivă într-un perimetru de 4423,16 mp, unde s-a construit, ulterior, clădirea E a complexului City Business Center.

În cadrul primei etape de cercetare au fost dezvelite fundațiile contragardei I, a escarpei redanului XXVII și a contraescarpei care marca începutul *glacis*-ului. În structura contraescarpei a fost dezvelit unul din cele patru stăvilare de pe latura sudică a cetății Timișoara. Având în vedere importanța vestigiilor arheologice, colectivul de cercetare a propus Comisiei Naționale de Arheologie conservarea acestui ansamblu hidrotehnic și expunerea, spre vizitare, în spațiu public. În baza avizului nr. 195/2013 emis de Direcția Patrimoniu Cultural din cadrul Ministerului Culturii, în etapa a doua de cercetare arheologică, stăvilarul a fost demontat și mutat în imediata vecinătate, la est de locația originală, într-un spațiu public ușor vizitabil.

După reconstruirea stăvilarului, s-au discutat variantele de valorificare a rezultatelor științifice pentru publicul larg, în cadrul punctului muzeal în aer liber. În cele panouri explicative situate în jurul monumentului istoric. În prezent, ansamblul hidrotehnic de sec. XVIII din Piața Timișoara 700 a devenit parte a circuitului de prezentare a vestigiilor istorice ale Timișoarei.

Cercetarea arheologică preventivă de la City Business Center, clădirea E, efectuată de colectivul Muzeului Național al Banatului în anii 2013-2014, reprezintă una dintre cele mai importante acțiuni de salvare a patrimoniului arheologic de până acum, alături de cele efectuate în centrul istoric al Timișoarei, în anii 2013-2015.

THE EARLY UPPER PALEOLITHIC OF THE BANAT AND RECENT RESEARCH AT THE PALEOLITHIC SITE OF TINCOVA

Wei Chu, Christian Zeeden, Sorin-Marius Petrescu

Abstract. As far as data concerning the modern human traces spreading in Europe, during the upper Paleolithic are gathering up, more and more complicated the scenarios become. The Banat has become a key region in the matter as it is integrated in the south-west Pannonia Basin where the multitude of fossils and the archaeological findings mark an early presence of the modern humans. One of the most important sites is the one at Tincova representing a rich Aurignacian place; its association with the upper eastern and western Paleolithic has been minutely debated. But the age and how the site was constituted still remain less understood facts. On the basis of the above ideas, we initiated in the spring of 2006 a small project concerning the diagnosis and a preliminary archaeological excavation (1), in order to identify the site dimensions and (2) to re-examine the sediments around it. Almost a half of the surveys there signaled at least some traces of an anthropic Paleolithic activity; the techno-typological observations certify the fact that the area was inhabited in the late Pleistocene. There weren't noticed post-deposit troubles of the archaeological layers. We didn't unfortunately succeed to recuperate enough artifacts to confirm Fl. Mogoșanu's archaeological stratigraphy, but all the artifacts were found at -80cm below the surface. It is not clear if it represents more layers, but is important to understand if the site contains one or more early Aurignacian occupations, in order to put Tincova site on the map of modern human migrations in Europe; it will be our further clear objective there. Sediments at Tincova, but also at Coșava and Românești, including the great quantity of clay with mineral specifications, are different from the last glacial sedimentary deposits in the Carpathians Basin, which consist mainly in loess and sometimes with a sand component. The sediment presentation remains a descriptive one here to avoid the sole scientific interpretation. More than this, we identified and discussed with a Tincova inhabitant who had worked together with 20 other fellows at Seliște I archaeological site in the 1970s. So, we could locate the former archaeological diggings. The man we discussed with told us about an erosion surface in the village commons and about the great quantity of silex pieces he had gathered there and donated to Lugoj Museum. Our research comes to certify the presence of a site belonging to the upper Paleolithic, in a similar stratigraphy with that one that Fl. Mogoșanu found in the context; the stratigraphy and sediment are similar also with the ones in other sites in the region, belonging to the early Aurignacian.

COMMENTARIA ARCHAEOLOGICA ET HISTORICA (II)

Aurel Rustoiu

Abstract. The present comments have been prompted by the recent publishing of two works that brought again into attention of both the scientific community and the general public the silver and gold objects of pre-Roman Dacia.

1. About the chronology and owners of the gold spiral bracelets from pre-Roman Dacia

This note analyses the opinions of E. Oberländer-Târnoveanu (2013) regarding the chronology and the owners of the gold spiral bracelets found at Sarmizegetusa Regia, which were looted between 1999 and 2001 from the aforementioned site and then partially recovered by the Romanian state from traffickers of antiquities.

Regarding the chronology of these bracelets, Oberländer-Târnoveanu considers that they could be dated to the first half of the 1st century BC because they were discovered together with local coins (of the Rădulești-Hunedoara type) and Greek coins of the same period. However, this dating is not justified due to a series of issues: first, the information provided by traffickers are not reliable, so the discovery of bracelets and coins in the same archaeological contexts is far from certain; second, the association of gold bracelets with local coins having a low silver content is less likely (this kind of association is also not encountered in the hoards of silver jewellery from pre-Roman Dacia); third, the archaeological site at Sarmizegetusa Regia was established after the middle of the 1st century BC and reached its maximum extension mostly in the second half of the 1st century AD.

The gold bracelets were copied using silver. Similar spiral bracelets whose ends were decorated with zoomorphic details and stamped palmettes were included in the inventory of some hoards of silver jewellery from pre-Roman Dacia. These hoards are dated to the second half of the 1st century BC and the first half of the 1st century AD. Accordingly, the same dating could also be suggested for the gold bracelets from Sarmizegetusa Regia.

Regarding the owners of these bracelets, Oberländer-Târnoveanu identifies them as some male individuals belonging to the royal family from the capital of pre-Roman Dacia. However, the analysis of archaeological contexts and inventories of the hoards of silver jewellery indicates that the owners of these sets of bodily ornamentation were women having a particular status associated with some religious practices. When these priestesses died, their individualised sets of ornaments, which were probably perceived as sacred, were destroyed and buried as votives in the vicinity of the settlements of the communities which they once served. A similar interpretation could also be suggested in the case of gold bracelets.

2. About a silver saddle-shaped ring of the La Tène type found in the Getic settlement at Chirnogi (Călărași County)

The book “The Dacian hoards. Precious metalwork in pre-Roman Dacia” by Daniel Spânu has recently been published. This work contains numerous bibliographic, archaeological, methodological and interpretative errors. The present note discusses a silver saddle-shaped ring of the La Tène type which was found in a Getic settlement to the south of the Carpathians; it was erroneously identified by Spânu as a pendant and was included among Dacian ornaments. The saddle-shaped rings are among the most widespread La Tène body ornaments, both temporally and spatially. They were used throughout the entire Late Iron Age, being encountered from south-western Germany, western Switzerland and northern Italy to the Carpathian Basin, sporadically reaching the Lower Danube. The ring from Chirnogi, found in a dwelling dated to the La Tène D1, belong to the Waldhauser 530 type (1998) having analogies in graves from the Carpathian Basin belonging to the La Tène B1–C1. Thus, it can be presumed that the ring in question reached the Lower Danube through the social connections established between the local communities and those from the Carpathian Basin and remained in use long after such pieces fell out of fashion in the area of origin. The saddle-shaped rings are specific to the La Tène cultural area and have nothing in common with the “precious metalwork in pre-Roman Dacia”, which is the topic of Spânu’s book.

LATE HELLENISTIC KILNS FOUND ON THE TERRITORY OF ROUSSE, BULGARIA

Varbin Varbanov, Nikola Rusev, Svetlana Todorova, Romyana Yordanova

Abstract. In 2015 on the territory of fortress Sexaginta Prista in Rousse were found two kilns and 26 pits from the late Hellenistic period. The upper chamber, about two thirds of

the grate, the stoking channel (*prefurnium*) and the working platform of the ceramic kiln are destroyed by digging dated to the 19th c. The combustion chamber is dug into the loess and is separated in two parts by the support for the grate. Only part of the west wall of the dome is preserved. Fragments of ceramic and fibula of Thracian type are found on the grate and inside the combustion chamber – coming from an intact layer of the filling of the kiln. Summing up the available data the kiln can be dated in the period of 2nd-1st c. BC.

The household kiln is unearthed about 7,00 m southwest of the ceramic one. It is dug into a layer of compact brown ground with no archaeological finds. It has an oval shape. The dome is completely preserved. It is filled densely with brownish-gray soil mixed with small particles of charcoal. The entrance of the kiln is to the north. The kiln has had a working platform destroyed by the later pit № 22. The bottom has a padding of small stones plastered with clay and is gray in color. Underneath the bottom the layer is with yellow-brown color – virgin soil. Inside the kiln are discovered few uncharacteristic small ceramic fragments, which belong to the Hellenistic period. Outside the structure, right next to its south wall is found highly oxidized bronze fibula. Date of the kiln is the period of 3rd-1st c. BC.

The two unearthed kilns cannot be more precisely dated. These two structures are of the few found and investigated late Hellenistic kilns on the territory of Bulgaria. They have been constructed after a time of initial habitation of the hill area. One of the kilns is dug into loess, the other - into a layer of the late Hellenistic period. Probably few of the pits in proximity have been dug precisely for extraction of clay. The location of the kilns on the hill area is not contrary to its interpretation as a sacral space. It is possible that the process of production of ceramic vessels itself is connected with the rituals practiced.

ROMAN LAW CONCERNING FUNERARY MONUMENTS. CASE STUDY BASED ON SOME FUNERARY EPIGRAPHS BELONGING TO MILITARY PERSONNEL ON BOTH SIDES OF THE MIDDLE AND LOWER DANUBE

Lucian-Mircea Mureșan, Ioana Mureșan

Abstract. Regulation through the Roman law of any of the daily life aspects was a strongly representation in the collective mentality of the Roman world, including customary and legal juridical criteria to burials organizing, funerary proprieties possessing, or the right of burial and who had the right or obligation to erect a commemorative monument. Is it possible to note such juridical regulations concerning the funerary practice in the Middle and Lower Danube limes military life with its well set standards? Are there epigraphic formulas within the so-called “military epitaph” which could reflect the correspondent juridical frame at given time? The present work aims to bring into light such connections on the basis of a series of epitaphs from the lower Danubian borders, in correlation with the juridical works of that time.

ROMAN EARRINGS DISCOVERED IN APULUM (ALBA IULIA)

Ana Cristina Hamat, George Bounegru

Abstract. Over the time, in the two roman cities *Municipium Septimium Apulense* and *Colonia Aurelia Apulensis* located in roman province Dacia, researcher found many special

artifacts, among which they were counted also the jewelry and between these, earrings have a special place. In Apulum, a number of 20 artifacts, including six pairs, were found in both systematic and rescue research made in the territory of the two cities and in the necropolises around them. According to the form, type of decoration and the locking system, they were divided into two major types, earrings in a form of a hoop and earrings with the hoop shaped in S form. The chronology of the earrings found here covers the period of 2nd-3rd centuries AD.

MOULDS IN THE COLLECTIONS OF VRŠAC MUSEUM (SERBIA)

Dumitru Țeicu, Miodrag Aralica

Abstract. Our approach here aims to present some unpublished curios from the storehouses of the City Museum of Vršac. They were discovered within the Danubian River area, from Dubovac and Banatska Palanka nearby the town of Bela Crkva (Weiss Kirchen). Two of the curios proceed from private collections. The crosses mould belonged to Bem collection before 1947, the year it entered the collection of Vršac Museum (City Museum of Vršac, inv. Aa456. It proceeds from Bem collection; location of discovery not known – Fig. I/1). Another mould that was found in 1904, at Dubovac, on the Danube bank, proceeds from A. Soljmoši collection, City Museum of Vršac, inv. Aa1415). Two curios were discovered at Banatska Palanka (City Museum of Vršac, inv. Aa1413; Aa1414; found on the Danube bank at Banatska Palanka – Fig. I/2. 4).

1. *The crosses mould.* The mould in the shape of a parallelepiped measures: 30/22/10mm. It was made from a fine cake of gray clay (Fig. I/1). The design of a cross with triangular bars was cut up in the raw clay. The ornament of the crosses consisted in granulations in parallel rows that covered the whole surface of the jewel. To set the chronology of the valve for crosses moulding we may use the chronology of crosses typology. In this case, the cross belongs to Greek cross with equal arms. The beams are in the shape of a triangle and it means that it belongs to the so called *croix pattée* (cross pattée). The arms of the triangles that form the Greek cross knew various shapes in the course of time. They were represented as simple isosceles triangles joint at top or as convex and curved arms (*croix pattée*). This footed cross is represented on vessel in Constantinopol, the 7th century on ampullae of the 5th–6th centuries or on censers from the Coptic world of the same times. Crosses with triangular equal arms were also discovered in the Danubian area nearby the Banat, in Niš, for instance, or in farer area of the south east Europe, at Gračanica (Ulpjana), Sisak (Siscia), Kranj, and Novi Banovci. They were ascribed to the 6th century. Crosses moulds were also mapped in the south and east of the Carpathians, at Olteni, București-Străulești, at Botoșana, in the Bucovina, and at Izvorul Dulce They were made in clay or local stone and chronologically belong to the 6th century.

2. *Pattern.* The discovered pattern proceed from Banatska Palanka, in the south oft he Banat, a settlement within an important Danubian ford, a very known one for fortifications and archaeological objects discovered in times there. In the shape of a parallelepiped, it was made from burnt at red clay, of 47/77/10mm (Fig. I/2). The absence of data concerning the archaeological context of such a discovery make us use similitudes for the ornament in the mould as the unique way to suggest a chronology for this jewel pattern from Banatska Palanka on the Danube bank. It is to note from the very beginning the identity of the

decoration and the processing technology in the case of the pattern from Banatska Palanka and the crosses mould from Bem collection. The two moulds are also similar from the point of view of the material they were made: a cake of burnt brick, with similar dimensions and the thickness of each valve of 10mm. Such similitudes regarding the material, dimensions and especially the decoration offer the opportunity, in our opinion, to place the two curios in close times, within the 5th–6th centuries. The mould from Banatska Palanka was made from clay of a great quality, processed by oxidation burning so that the valve is of red color, well structured. A fragment of a brick that was accidentally discovered nearby Aquae has a similar cross with that one from Bem collection. The above elements allow us to propose a close dating, namely only the 6th century both for Banatsca Palanka curio and the crosses mould

3. *Jewel moulds.* That curio entered the museum storehouses in 1904 from the private collection A. Šoljmaši. It was accidentally discovered at Dubovac, a settlement within the Danubian corridor. It is in the shape of a rectangle with rounded sides. Its dimensions are: 58/32/13. The decoration area on the mould cake developed on three concentric registers. Five round impressions form a cross that is rounded by a double circle. Thirteen little stars border exteriorly the circle with the cross insight (Fig. I/3). The cake the mould was made of was a very fine gray and well burnt paste. From this point of view we might use analogies with a certain ceramics category from the 8th–9th centuries. Certainly, it is not a decisive reason to set or propose a relative chronology for that curio accidentally found at Dubovac. The model offers the possibility of molding a complete jewel. In our opinion, the mould from Dubovac was used for curios molding, if taken it from the technological point of view. They could eventually mold separate elements, as granules of precious metals, silver for instance, that were frequently used in the 7th–9th centuries and after for jewels granulating. Some relations with jewels moulds from the eastern Romania or Ukraine might be taken into consideration.

Bartłomiej Szmoniewski has concerned himself with the jewels processing centers in Central and East Europe during the first Middle Age and also with the relations between the Byzantine arts centers and the Slavic world. He ascribed the jewel moulds from eastern Carpathian area, and also from the Romanian Plain to the Slavic world. On the other side, M. Comşa thinks that part of the jewel moulds that circulated in the south of the Carpathians in the 6th–7th centuries belonged directly to the Byzantine artisans; up to us, it is a hypothesis that is hard to be accepted and more to be proved. Certainly, the analogies for those jewels moulds are to be searched for in south east European centers, in that Slavic world and in its contacts with the Byzantine centers.

4. The curios that was accidentally discovered at Banatska Palanka is in a shape of an irregular cylindrical trunk (Fig. I/4). It was made in fine brown-grey paste of clay. The decoration of this jewels mould was realized on three register before the clay burning. Small globular prints are placed in a circle, along its outline. Prints in the shape of small sticks circularly placed make the other register nearby (Fig. I/4). The decoration is ended in a deeply printed circle. This last register might be used to mould rings for instances, on which they could stick granules or elongated pendants as in the other registers. It is a model that we might find on rings of the 6th–7th centuries. That fashion of rings formed from a circular link on which granules or other decorative shapes of various models were stuck spread within the Slav world beginning with the second half of the 6th century up to the 8th century, under the Byzantine goldsmith's trade centers. It is a tradition also spread from the same Byzantine centers that the Mediterranean world of Western Europe knew during the same centuries.

NOTES ON THE ECONOMY STRUCTURE IN CRIȘANA, SĂTMAR AND MARAMUREȘ DURING THE 8th–10th CENTURIES AD

Călin Cosma

Abstract. The present work aims to bring into relief the economy structure in the Romanian western and north-western area, during the 8th–10th c. A.D. (Fig. 1), on the basis of the archaeological reality (settlements and archaeological findings in there). The archaeological investigations have shown that more than 80 settlements existed during the 8th–10th c. A. D., in the Romanian western and north-western territory (Map 1-3). The human presence is completed by the necropolises and detached graves they found there (Map 4–6). Raising and breeding were the main economy of the communities in the west and north-west of Romania, raising primarily in the planes area, breeding in hill and mountainous areas. Some occupations as pottery art, metals extracting and processing, wood or stone and bone processing, as well as weaving and textures processing or leather processing complete this economy frame. The same frame is completed in the 8th–10th c. A. D., by exchange within these communities in the west and north-west of Romania, and also between them and the neighbor geographic territories.

LIMITING OF THE EXTERNAL SPACE IN THE MEDIEVAL PICTURE IN SOUTHERN TRANSYLVANIA (15th–16th CENTURIES)

Adrian Stoia

Abstract. Fencing in the ground with a yard of wood, stone or brick resulted from the community or the individual person's need of security. It was generated by the idea of an obstacle in front of the unknown, of the imminent danger. The materials used today or in during the medieval age might be identified not only through archaeological investigations, but also in the medieval churches reference-images of the mural or panel picture. The present study focuses on the 15th–16th centuries in the southern Transylvania.

ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS AT PECIU NOU-BOCIAR, TIMIȘ COUNTY

Alexandru Szentmiklosi

Abstract. Archeological investigations at Peciu Nou-Bociar, that took place in 1997, 1999 and 2002, identified a seasonal settlement from the end of the Bronze Age that belonged to Cruceni-Belegiș community as the archaeological material in the investigated complexes show up. The semi-buried dwellings from Peciu Nou-Bociar know analogies in other Cruceni-Belegiș settlements (as: Foeni-Gomila Lupului II, Timișoara-Fratelia, Deta-Dudărie). We might not exclude also the existence of certain dwellings on the plane, with ground walls, the traces of which should be identified only through magnetometric prospecting or on larger surfaces within certain systematic diggings. The archaeological findings from the layer of culture and the archaeological complexes date most likely between the 15th and the 12th c. B. Ch. (sessions Bz. C-Ha. A1, respectively), being specific to

Cruceni-Belegiș culture (phases I and II). The archaeological complexes that were investigated during the three campaigns may be dated in the 14th–12th c. B. Ch. (Bz. D–Ha. A). According to Fl. Gogâltan's division into periods, this period corresponds to the late Bronze Age II–III (Bz. D–Ha. A). Fragments of pottery specific to phase I of Cruceni-Belegiș culture associated to those ones specific to phase II of the same culture suggest a repeated dwelling in that hill at Bociar. This dwelling might be connected with the incineration necropolis from Peciu Nou-*În Irigat*. In this necropolis pottery specific to phase II of Cruceni-Belegiș culture were found together with archaeological findings specific to phase I of this culture. The seasonal settlement at Peciu Nou-*Bociar* stands in contrast with the incineration necropolis from the place called *În Irigat*; the fact that the necropolis was the main center around which seasonal settlements developed might explain such a contrast. Resuming the archaeological diggings there, with modern researching and dating methods would certainly bring substantial data on the Cruceni-Belegiș community and on its connections with the nearby incineration necropolis.

ARCHAEOLOGICAL SURVEY ON THE BRONZE SETTLEMENT AT VOITEG- *GROAPA CU VULPI*

Alexandru Szentmiklosi, Florin Medeleț

Abstract. The Bronze Age settlement at Voiteg-*Groapa cu vulpi* is located on one meter higher terrace comparing to the around plot of land, and about 4 m comparing to the Lunca Bîrda channel thalweg, which was probably running during the Bronze Age. The archaeological survey in October 1986 in the pre-historic settlement adjacent area of the incineration necropolis made evident a seasonal dwelling ascribed to a Cruceni-Belegiș community up to the archaeological findings. On the basis of ceramics shapes and ornaments (incisions, dots, alveoli, grooves) analyzing, the artifacts might be dated down to phases I and II of Cruceni-Belegiș culture, in the Late Bronze I and II, respectively (the 15th–13th c., B. Ch). A fragment of a human arm of small dimensions, kindly bended, with a stylized representation of fingers, is one of the interesting findings there. This clay fragment of arm might be dated down to the end of the Bronze Age, namely the Late Bronze I–II (the 15th–13th c. B. Ch.), in the less manifest delimited archaeological context so far. No clear dwelling layers were noted during the archaeological survey, but the findings in the layer of culture dating might suggest a succession of dwelling, covering the phases I and II of this culture evolution. Most likely, such using of the land there through seasonal successive dwellings followed both the higher location of the terrace and pasturing needs, which called the habitat adapting to. The archaeological variety and the presence of imports of Žuto Brdo-Gârla Mare type, from the Banat Danubian area, plead for systematic archaeological research, using modern instruments, to understand the habitat organization and its correlation with the incineration necropolis.

ARCHAEOLOGICAL FINDINGS OF VATINA TYPE IN THE PRECINCTS II AT *CORNEȘTI-IARCURI* (TIMIȘ COUNTY). A PRELIMINARY REPORT

Andrei Bălărie, Alexandru Szentmiklosi

Abstract. In the fall of 2011, at the same time with the archaeological diggings on the ground wall of Precincts IV of the Bronze Age fortification at Cornești-Iarcuri, an archaeological survey (section T. V/2011) was made on the southern side of Precincts II (the southern terrace of the Lac Stream) (Pl. I/1). Those archaeological investigations on the basis of magnetic survey put in light a Vatina type settlement, belonging to the middle Bronze Age. Through that magnetic prospecting, a circular structure was signed down (AU.01), limited by a wall, with the inner space of about 26. (Pl. I/2), limited by a wall. The survey section T.V/2011 aimed to identify the circular structure (AU.01) within the area with Vatina archaeological findings and to date it. The section toward north-south cut the wall of that circular precincts AU.01, in the southern part of it. TV/2011 dimensions: 6.0 m length, 2.00m in breadth, with a final depth of -0.30m in the northern side and -0.60m in the southern one (Pl. ½, II/a). In the investigated area, the limiting wall of AU.01 was of 2.70m in breadth and 1.30m depth. Archaeological artifacts were found in the wall padding; these ones belong to Vatina Culture, group Cornești-Crvenka, respectively, from the middle Bronze Age (Pl. IV-VII). According to P. Reinecke's modified chronological system, these archaeological findings date back in phase Bz. B₁–Bz. B₂ partly. The small diameter of the precincts (AU.01) and the circular wall small depth rule out the hypothesis of a defensive part for a certain human community. To protect or fence in animals might have been the precincts usage. Certain satellite photos plead for as in the same area two other circular precincts of about 20.00 m, and 21.00 m diameter (Pl. III/2) are visible. Google Earth satellite images (2006) point out that this structure is not a singular one, two other circular precincts of the same dimension about being visible in the east of the wall, outside Precincts II. There were no traces of pits for wooden pillars that would plead for a woody fence, but we cannot forgo the hypothesis of a fence there. A fence of brambles, which let no archaeological traces, might have been the solution at that time. New information will be brought through future archaeological investigations in the Precincts II within Cornești-Iarcuri fortification, concerning both the inner organization and the length of time of Vatina settlement there that went before the fortification of the late Bronze Age.

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AT RAPOLTU MARE–*LA VIE*, CAMPAIGNS 2013-2015. PRELIMINARY REPORT

Marius Gh. Barbu, Ioan Al. Bărbat, Gică Băeștean, Angelica Bălos, Andrei Gonciar,
Alexander Brown

Abstract. The archaeological research on the terrace at Rapoltu Mare-*La Vie*, in 2013–2015 brought into relief dwelling complexes and artifacts belonging to more historical periods, beginning with the Early Neolithic, going away through the Eneolithic period, the Bronze Age, the First Iron Age, Roman and Post-Roman periods, the Middle Ages, and the modern age.

The most intensive anthropic activity developed during the 2nd and the 3rd c. A.D., with the existence of a pile limited by a precincts wall; the results of the archaeological invasive and non-invasive research show so far the presence of a *villa* with two great functioning phases.

The excavated archeological sections or the ones in process have detected a precincts wall and buildings belonging to the entrance on the southern part of the whole complex; at the same time they found a series of archaeological pieces, some of them being chronologically important to date the phases of the Roman *villa* building.

NEW ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS IN THE ROMAN CAMP AT VĂRĂDIA-PUȘTĂ (CARAȘ-SEVERIN COUNTY)

Eduard Nemeth, Ovidiu Bozu

Abstract. From the very beginning the present work focuses both on the diggings the two archaeologists made up to 2011 in the Roman camp at Vărădia-Puștă (county of Caraș-Severin) and the parts of that camp they investigated during that year (fig. 1). The preliminary results follow in the text, on the basis of a section of 26/ 2m, on the north-south direction, at the eastern portal of the camp (*porta principalis dextra*). There they found the foundations of the portal two towers, which were 3m broad and made the portal aperture also of 3m (fig. 2). Marks of a woody wall and of a circular pillar pit were found at about 1m in depth, both of them belonging to the initial woody phase of the portal and precincts. In what concerns the artifacts, the authors speak about three bronze coins dating down from the time of Emperor Trajan; the coins are in the process of being cleaned at the specialized lab; there were other findings too: a fragment of a rectangular rushlight (fig. 3), a complete rushlight with volutes and the probable representation of Mercurius (Hermes) and his caduceus (fig. 4a and b), and a pendant from the top of one of the straps that had been part of a military “apron”, or of a horse harness (fig. 5 a and b).

EARLY MEDIEVAL SETTLEMENT AT SĂLIȘTE, VILLAGE OF SUSANI, COMMUNE OF TRAIAN VUIA, TIMIȘ COUNTY

Ovidiu Bozu, Daniela Tănase, Ana Cristina Hamat, Dimitrie Negrei

Abstract. The rescue archeological research within the Site 2, km 21+050 – 21+250 on the future arterial highway Lugoj-Deva put in light an early medieval settlement of the 7th /8th-9th centuries, at Săliște point, village of Susani, commune of Traian Vuia. The western side of the settlement was investigated, namely deep dwellings (14), domestic pits (13), pits for clay extraction (14), and a well. Fragments of pottery from large and small pots and also from little clay trays made the findings in the investigated archaeological complexes there. They also found some extremely rusty iron objects, spindle whorls, and fragments of whetstone. Given the context, we might use only the ceramics to set the chronology of Susani-Săliște site; unfortunately, it also could be dated within a large period: the 7th /8th-9th centuries. In spite of this fact, an early medieval settlement certainly existed there, belonging to the Banat archaeological frame of settlements from the 7th /8th-9th centuries. Following the ceramics researching, we might conclude on the existence of two dwelling horizons there; the first one in the end of the 7th century- the 8th one, represented by a dwelling (No. 2/ complex 112) and two domestic pits (No. 8/ complex 88 and No. 14/ complex 115) where fragments of handmade pots were found, with a rough paste mixed with small broken stones and pounded fragments; some of them are decorated with cuts on rims, and clay trays dating back in the 7th-8thc. The later dwelling horizon to which the great majority of Susani-Săliște archaeological complexes belong, dates back in the 8th-9th c. as there the slow wheeled pottery is dominant, made from a fine and semi-fine paste, usually with fragments of mica, decorated with successive rows of straight lines, of undulated lines with a row of oblique little lines. Handmade pots with a rough paste mixed with small broken stones and pounded

fragments is not combined with the last mentioned one in the complexes we investigated, with the exception of pits No 8/ complex 88 and No. 14/ complex 15 with findings belonging to the end of the 7th c. – beginning of the 8th c.; it might direct us to date them around the year 700. The first dwelling phase at Susani-*Săliște* is in fact contemporary with other relative near settlements: Jabăr-*Cotun*, the 7th–8th c.; Lugoj-*Știuca Veche*, the 8th c.; Sacoșu-Mare-*Burău*, the 7th–8th c. The second dwelling phase dates back in the 8th- 9th c., but we do not believe it to last up to the 10th century, as it is an earlier and a different yet cultural horizon from the settlements found at Remetea Mare-*Gomila lui Pituș* (Timiș County), Sânanđrei-*Oxenbrickel* (Timiș County), and Dumbrăvița (Timiș County) which are dated back in the second half of the 9th – the first one of the 10th c. The partly investigated settlement (2012) at Susani-*Săliște* enlarges the archaeological repertoire of early medieval settlements in the Banat and proves an intense dwelling in the high plane of Lugoj during the last third of the 1st millennium A.D.

ICONOGRAPHIC HYPOSTASES OF EROS/ AMOR ON THE DISC OF THE RUSHLIGHTS FOUND IN TOMIS (1st–3rd CENTURIES AD)

Ștefan Viorel Georgescu

Abstract. Within the rescue excavations in the course of time, thousands rushlights or fragments of rushlights were found in Tomis; six of them bear Eros/ Amor's representation on their disc. The god is represented either riding on the dolphin, together with the dolphin and his trident, or staying nearby a hare, but also in pair, playing in an ornamental well. All these six lights result from the investigated necropolises in the antique town and their importance is connected with their finding context. They have been dated down to the 1st–3rd c. AD.

A NEW FRAGMENTARY MARBLE STONE WITH INSCRIPTION ACCIDENTALLY FOUND BY *TIBISCUM*–JUPA

Călin Timoc

Abstract. Tibiscum has always been rich in archaeological and epigraphic findings. This reality can be explained because the civil settlement during Severi emperors reached the rank of *municipium* and the garrison was increased by 3 auxiliary units, which means close to 2,000 soldiers. A new piece of epigraphic monument, having marked a few letters, completes the data we currently know. Stone seems to have been re-used and keeps data on three lines of text inscription with the middle row hammer-wrought. After a very careful analysis we are able to remark that it is an inscription which contains the name of the emperor Geta, the little brother of Caracalla. It is very probably that the fragmentary marble stone was a part of a big statue-based dedicated to the imperial family of Septimius Severus. The chronology of the monument can be established between: 198 and 211 A. D.

A RING WITH GEMSTONE UNEARTHED IN CIOROIU NOU

Gabriela Filip

Abstract. The adornment artifacts from the Roman Empire have always reflected the preferences, options, aesthetic taste, social status as well as different artistic influences encountered in that period of time. The same situation can be found also in the Roman provinces, where the colonists (who have come from all over the Roman world) have imposed their own artistic styles. Roman jewellery, worn by both men and women include a wide variety of forms (tiaras, necklaces, earrings, rings, bracelets, medallions, pins, brooches, hairpins) being made of different materials such as metal (gold, silver, bronze, iron), bone or glass. Must not be excluded from this category the precious and semiprecious stones destined to decorate these pieces of adornment. In this article, I have decided to bring into discussion a ring made of iron, decorated with a gemstone, discovered during the archaeological excavations campaign carried out in 2014, at Cioroiu Nou, Dolj county. The iron ring has been well preserved. It has an ellipsoid hoop made of a band with rectangular and slightly rounded cross section, widening towards the upper part, with rounded and not very prominent shoulders on the curvature. The ellipsoid horizontal plaque in which the bezel is shaped, is without a setting for the gemstone. Actually, the gemstone is placed at the level of the plaque. The gemstone has engraved on its surface the representation of a male character with military attributes, most probably the god Mars. The relatively small size of the ring might suggest the fact that it belonged to a teenager or a woman. In terms of dating the gemstone ring, the archaeological context of the discovery may suggest a direction in this regard. The ring was found beneath the stratigraphic level of a building that dates back to the first half of the 3th century AD, so the archaeological level to which it belonged may fit chronologically between the end of the 2nd century and the beginning of the following. The decoration of an iron ring with a gemstone may seem a bizarre fact. But adorning jewellery made from inferior quality metals with semiprecious stones, represents a 3th century custom.

THE ANALYSIS OF A FAUNAL SAMPLE FROM MILITARI-CÂMPUL BOJA (3rd, 5-6th CENTURIES AD). CAMPAIGN 2015

Georgeta El Susi

Abstract. The site is located in the western sector of the Bucharest city, south of Dâmbovița Lake, on both sides of the Câmpul Boja street. About 95 mammal bones collected from several dwellings, during the 2015' campaign. 49 of them were gathered from the house no. 5 and are dating in the 3rd century AD (Militari-Chilia Culture). 46 fragments belong to the 5-6th centuries AD habitation (Ipotesti-Cândești Culture), originating in some houses (no. 8, 9, 10 and 12). Overall, the distribution of bones according to skeletal parts (Table 3, 4, Fig. 4, 5) does not emphasise special things. The bonny remainders originate mostly in the skull and to some extent in the limbs. In the habitation area accumulated mainly bones from small species (pig, ovicaprids), or small splinters from large species (cattle). According to statistics of the dwelling no. 5, cattle dominate with 42.43%, followed by ovicaprids (33.33%), pig (18.18%), horse and dog (each one with 3.03%). Bones from wild species have not been identified in this campaign. Analogies with previous samples from the same site highlight some disparities,

in terms of species frequencies (Table 2). Primarily, they are due to the small samples size and to contexts where they come from (pits or houses). At present, it is hard to say what mattered most in the animal management. What one can assume is that, cattle and small ruminants were mainly slaughtered as adult and mature specimens, targeting by-products (dairy, labour); pig was a constant source of supply and easier to feed. Livestock economy was not too flourishing; we have few bones and few sub-adult slaughtered cattle. Hunting was insignificant in terms of food, rather counting as source of raw materials. Horse, apparently was used in the diet. In the habitation from the 5-6th centuries cattle prevail with 64.86%, followed by small ruminants (13.51%), pig (8.11%), horse (5.41%), dog and cat (2.7%). A mandible and a calcaneus from cattle bear cutting-marks (Fig. 1). A horse metapodial, with processing traces, possibly to get a skate is worth mentioning (Fig. 2).

LIGHTING ARTIFACTS FOUND DURING THE RESCUE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN THE CENTER OF TIMIȘOARA

Ana Cristina Hamat, Alexandru Szentmiklosi, Andrei Bălărie

Abstract. The rescue archaeological research in Timișoara, campaign 2013–2014, developed in the old center of the town – Cetate Ward that superposes the medieval Turkish fortification and the bastionary fortress built by Austrians in the first half of the 18th century. Streets Lucian Blaga, Piața Libertății, Unirii and the adjacent streets were investigated there; the defensive system of the ground Ottoman fortification, destroyed during the siege of 1716, was so for the first time investigated by the archeologists; also various complexes dating beginning with the prehistoric age up to the modern time were examined. Concurrently with woody structures belonging to the Ottoman times, various archeological materials were found, among which six artifacts might be noticed as they are connected with the history of the town lightening. So, five candlesticks and a pair of scissors for candle cutting were found on Lucian Blaga Street and in Piața Unirii. They date back in the second half of the 16th century–the beginning of the 18th one, with analogues both in the Ottoman world and Central Europe.

DAM OF THE 18th CENTURY FORTIFICATION IN TIMIȘOARA – PIAȚA 700AN OPEN AIR MUSEUM

Alexandru Szentmiklosi

Abstract. A rescue archaeological survey was developed in 2013–2014 by the Banat National Museum, on 4,423.16 m², a perimeter where the building E of City Business Center has been built after. During the first researching stage, foundations of counterguard I, of the counterscarp of XXVII redan, and of the counterscarp that marks the *glacis* starting were uncovered. One of the four dams on the southern side of Timișoara fortress was found in the structure of the counterscarp. Given the importance of those archaeological vestiges, the researching team proposed to National Commission for Archaeology to preserve that hydro-technical unit and to expose it for public visits. On the basis of notification No.195/2013 of

the Cultural Heritage Direction – Ministry of Culture, the dam has been disassembled and removed in the proximity of the initial location, toward east, in a public area that facilitates the vestige visiting; the whole above procedure has been made during the second researching stage. Having been reconstructed, there were developed debates on the dam researching publicly valorization within the open air museum. There are four explanatory panels around the historic monument. Today, the 18th century hydro-technical unit in Piața Timișoara 700 has become part of the visiting circuit of historical vestiges in Timișoara.v The rescue survey in the area of City Bussines Center-Building E made by the team of the Banat National Museum in 2013-2014 is so far one of the most important rescue actions related to the archaeological heritage, together with the one (2013–2015) in Timișoara historic center.